

**DUE DATE SLIP****GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj )

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DATE	SIGNATURE

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-  
काशीसंस्कृतसीरीजपुस्तकमालायाः

१८

वेदान्तविभागे (४) चतुर्थःपुष्पम् ।

॥ श्रीः ॥

संक्षेपशारीरकम्

श्रीमत्सर्वज्ञमुनिविरचितम्

श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीकृत सारसंग्रहारत्न  
व्याख्यासमलङ्कृतम् ।

तस्यायं प्रथमाध्यायरूपः ।

प्रथमो भागः ।

वझे इत्युपनामकेन भाऊशास्त्रिणा  
संशोधितम् ।

वाराणस्याम्-

सेठ श्रीहरिदास गुप्त पुत्रेण

चौखवासंस्कृतभरिज काशीसंस्कृतसीरीजाद्यनेक पुस्तक प्रकाशकेन  
सेठ जगन्नाथदानगुप्तमहाराजेन स्वकीये 'विद्याविज्ञान' यन्त्रालये मुद्रितः ।

हर तरह के संस्कृत ग्रंथ तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलने का पता—

**जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः**

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमदीरलेन,

धनारस सिटी ।

KASHI-SANSKRIT-SERIES;  
( HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ. )

18

Vedanta Section No. 4.

---

SANKSHEPA-SARIRAKA

BY

SARVAJNATMA-MUNI,

---

with a Gloss Called Sarsangaraha

BY

SRI MADHUSUDAN SARASVĀTI.

*1st Adhyaya Vol. 1*

---

Edited by

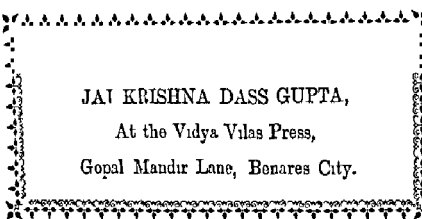
BHAU SASTRI VAJHE

---

*BENARES*

Printed-Published & sold by  
JAI KRISHNA DAS GUPTA,  
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,  
VIDYA VILAS PRESS,  
Gopal-Mandir-Lane.

---

A decorative border with a repeating floral motif surrounds the text.

JAI KRISHNA DASS GUPTA,  
At the Vidya Vilas Press,  
Gopal Mandir Lane, Benares City.

॥ श्रीः ॥

संक्षेपशरीरकप्रथमाध्यायस्य

# विषयानुक्रमणिका ।



मङ्गलाचरणम्	१
ग्रन्थारम्भप्रयोजनम्	१७
ग्रन्थारम्भप्रतिज्ञा	१९
अज्ञाननिरूपणम्	२५
आत्मनः सुप्तरूपन्वनिरूपणम्	२९
सकारणाध्यासनिरूपणम्	३५
ब्रह्मणो विज्ञानकर्तृत्वनिरूपणम्	६१
अधिकारिनिरूपणम्	६७
शिष्यप्रश्नगुरुरूपदेशनिरूपणम्	८५
वान्यार्थविरोधपरिहारनिरूपणम्	८९
वेदांतानां सिद्धवस्तुबोधकत्वाक्षरः	९७
आत्मनि अज्ञानाभावेन प्रमाणानामप्रवृत्तिः	९९
प्रमाभादेः कल्पितत्वेन ब्रह्मणि प्रमाणासंभवः	१०१
शब्दस्यापरोक्षबोधकत्वानुपपत्तिः	१०३
ब्रह्माविद्याऽनिवर्तकत्वेन वेदांतप्रामाण्यदूषणम्	१०५
अनिर्वचनीयत्वाप्रसिद्धिप्रामाण्योपसंहारश्च	१०७
कार्यान्वयान्वयिनि व्युत्पत्तिः	१०९
मतभेदेन कार्यलक्षणम्	१११
कार्यशेषे वेदांतप्रामाण्योपपादनम्	११३
कार्ये मतभेदेन लिङ्गादीनां शक्तिग्रहोपपादनम्	११५
कार्ये लिङ्गादीनां शक्त्युपपादनम्	११७
पूर्वपक्षोपसंहारः	११९
अखण्डवाक्यार्थोपपादनम्	१२१
सोऽयमित्यादेरखण्डार्थत्वोपपादनम्	१२३
तत्त्वमस्येतिदेरखण्डार्थत्वोपपादनम्	१२५

लक्षणात्रैविध्योपपादनम्	१२७
वेदे लक्षणात्रैविध्योदाहरणम्	१२९
जहदजहल्लक्षणयाऽऽण्डार्थत्वोपपादनम्	१३१
सर्वपदलक्षणोपपादनम्	१३३
विरोधापनोदाहर्मपि सर्वपदलक्षणा	१३५
जहल्लक्षणयाऽऽप्यऽण्डार्थत्वम्	१३७
लक्षणागौण्योर्भेदोपपादनम्	१३९
नित्यत्वादीनां न ब्रह्मरूपत्वमिति मतभेदः	१४१
अःगान्यायेन पञ्चादन्योन्यसंबंधः	१४३
सत्यज्ञानानन्दत्वादीनां त्रैविध्यम्	१४५
सत्यादिशब्दलक्षणनिर्णयः	१४७
सत्यादीनामत्यन्ताभेदः	१४९
सत्यादिपदे लक्षणान्तर-वृत्त्यन्तरप्रदर्शनम्	१५१
वेदांतानामऽण्डार्थप्रतिपादकत्वसाधनम्	१५३
निषेधवाक्यानामपि अऽण्डार्थत्वम्	१९३
वेदांतानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम्	२११
अज्ञानस्य भावरूपत्वम्	२३७
अनिर्वचनीयवस्तुसाधनम्	२४९
वेदांतानां कार्यपरत्वनिरासः	२५३
निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः	२९९
ज्ञाने त्रिध्यसंभवनिरूपणम्	३२७
सगुणवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः	३३६
वेदे त्वापर्यस्वरूपनिरूपणम्	३३८
वेदस्य सिद्धार्थनिष्ठत्वे जेमिनीयवचनविरोधपरिहारः	३४९
जगत्कार्यलिङ्गेन चेतनकारणानुमानम्	३५७
जगत एकप्रतिकत्वसाधनम्	३६१
सामान्यतो लक्षणस्वरूपकथनम्	३६९
विशेषतो लक्षणस्वरूपकथनम्	३७१
ब्रह्मणो जगदङ्गमादिकारणत्वविचारः	३७२
समन्वयोपसंहारः	३९०

॥ श्रीः ॥

# सटीकसंक्षेपशारीरकम् ।

अनृतजडविरोधि रूपमन्त-  
त्रयमलबन्धनदुःखनाविरुद्धम् ॥  
अतिनिकटमविक्रियं मुरारेः  
परमपदं प्रणयादभिष्टवीमि ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

सत्यं ज्ञानमन्तमद्वयसुखं यद्ब्रह्म गत्वा गुरुं  
मत्वा लब्धसमाधिभिर्मुनिवरैर्मोक्षाय साक्षात्कृतम् ॥  
जातं नन्दतपोवलाचदखिलानन्दाय वृन्दावने  
वेषुं वादयादिन्दुसुन्दरसुखं वन्देऽरविन्देक्षणम् ॥ १ ॥

श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानां

मणम्य पादाम्बुजपुण्यपांमून् ॥  
तेषां प्रभावादहमस्मि योग्यः  
शिलाऽपि चैतन्यमलब्ध येभ्यः ॥ २ ॥

पूर्वाचार्यवचो विचार्य निखिलं सत्संप्रदायाध्वना  
द्वित्वोच्छृङ्खलमार्गमागमगिरां तात्पर्यपर्याप्तितः ॥  
विच्छिद्यार्थविभागतः प्रकरणान्युद्दिद्य तत्त्वं रद्दः  
सुर्वे संपति सारसंग्रहमिमं संक्षेपशारीरके ॥ ३ ॥



हित्वा हेयमुपादेयमुपादाय विचारतः ।

प्रायेण पूर्वटीकानामिदार्थः प्रकटीकृतः ॥ ४ ॥

विशेषाद्विश्वेदस्य प्रत्यग्विष्णोश्च बुद्धयोः ।

व्याख्यानं श्रद्धयाऽलोखि गुरूणां तौ हि नो गुरू ॥ ५ ॥

तत्र श्रीमच्छारीरकशास्त्रस्य तात्पर्यविषयीभूते मुमुक्षुजिज्ञास्ये निर्विशेषे ब्रह्मणि बोधनीये मासङ्गिकमुमुक्षुजिज्ञास्यसविशेष-  
ब्रह्मोपासनावधानेकविधविचारविक्षिप्ततया दुरवबोधतामाकलय्य तद्विशेषपरित्यागेन मुमुक्षुजिज्ञास्यं निर्विशेषं ब्रह्म शास्त्रतात्पर्यविषयीभूतमनायासेन मुमुक्षुबोधाय संक्षेपशारीरकाख्येन श्लोकग्रन्थेनाविश्चकार करुणया श्रीसर्वज्ञात्माचार्यः । अत एव मुमुक्षुजिज्ञास्यसविशेषब्रह्ममासङ्गिकविचारपरित्यागरूपसंक्षेपविशिष्टं निर्विशेषब्रह्मविचारान्मकं शारीरकशास्त्रपेवैतदिति संक्षेपशारीरकमिति समाख्याऽस्य युक्तैव । तत्रार्थं श्लोकचतुष्टयं श्रीमच्छारीरकशास्त्रस्याद्यचतुःसूत्रीस्थानीयम् ।

तत्र हि प्रथमसूत्रे ब्रह्मविद्याधिकारी युद्धस्त्वंपदार्यो जिज्ञास्य ब्रह्माभेदान्वययोग्यः प्रतिपादितः । तयोर्भेदे हि स्वनिष्ठकर्तृत्वाद्यध्यासरूपबन्धनिवृत्तिकामस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मणि जिज्ञासा न स्यात् अन्यज्ञानादन्यत्राध्यासनिवृत्तेरनुपपत्तेः, तस्मात्तयोरनन्यत्वमेव

द्वितीये सूत्रे च जगत्कारणत्वमदर्शनव्याजेन तत्पदार्योऽपि युद्धस्त्वंपदार्यभेदान्वययोग्यस्तदस्यस्वरूपलक्षणाभ्यां प्रतिपादितः

चतुर्थसूत्रे च तयोरैक्यमैकान्तिकं प्रतिपादितम् । एतावदेतदशास्त्रस्य प्रमेयं त्वंपदार्यस्तत्पदार्योऽखण्डवाक्यार्थश्चेति ।

एतत्प्रमाणं तु तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यरूपं शास्त्रं, तद्योक्तं “शास्त्रयोनित्वात्” इति तृतीयसूत्रे । अत्रार्थक्रमस्य पाठक्रमानुसारात्तृतीयचतुर्थसूत्रयोर्व्यसासो द्रष्टव्यः । प्रमेये हि कथिते ‘किमत्र प्रमाणम्’ इति जिज्ञासायां प्रमाणं कथनीयं नान्यद

ऽप्राप्तकालत्वात् । एवमिहोचितक्रमेणैव त्वंपदार्थस्तत्पदार्थस्तदैवंप  
 चेति प्रमेयप्रतिपादनार्थास्त्रयः श्लोकाः । प्रमाणप्रतिपादनार्थस्तु च-  
 तुर्यश्लोकः । एतावता हि शास्त्रस्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाः प्रति-  
 पादिता भवन्ति । प्रत्यग्ब्रह्मणोरेकत्वमेव हि विचारपुरःसराद्वेदा-  
 न्तवाक्यप्रमाणाद्विज्ञातं प्रयोजनं शास्त्रस्य, एतदेवोपेयम् । उपाय-  
 स्तु द्विविधो विषयस्तंपदार्थस्तन्पदार्थश्चेति । तस्य चाज्ञातत्वमा-  
 त्रेण वेदान्तप्रमाणविषयत्वम् । अज्ञातत्वमिध्याविज्ञातत्वाभ्यां वि-  
 चारविषयत्वमिति विवेकः । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य  
 पदार्थद्वयरूपविषयकयनपुरःसरं वाक्यार्थरूपप्रयोजनकथनं क्रमेण  
 कृतम् । चतुर्थेन तु शास्त्रेण समं तयोः सम्बन्धः प्रतिपादितः ।  
 एतावता हि संक्षेपेण कृत्स्नशास्त्रार्थसमाप्तिः, परापरविद्ययोः पर्य-  
 वसानात् । तथा च श्रुतिः—“द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्म-  
 विदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः” इत्या-  
 दिना षडङ्गवेदचतुष्टयात्मकं शब्दब्रह्म अपरविद्याविषयत्वेन व्या-  
 ख्याय, “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” इत्यादिना परं ब्रह्म पर-  
 विद्याविषयं दर्शयति । स्मृतिश्च—“द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शाब्दं ब्रह्म  
 परं च यद्” इत्यादि । उत्तरग्रन्थस्त्वस्यैव प्रपञ्च इति द्रष्टव्यम् ।  
 सद्ब्रह्मविवरणाभ्यां शिष्यबोधस्योद्देश्यत्वात् । तत्र “सत्यं ज्ञानमनन्तं  
 ब्रह्म” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण नपुंसकलिङ्गशब्दप्रयोगेण प्रथमः श्लोकः,  
 “सैयं देवतैस्त” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण स्त्रीलिङ्गशब्दप्रयोगेण द्वितीयः  
 श्लोकः, “स एष इह प्रविष्ट एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इत्यादि-  
 श्रुत्यनुसारेण पुंलिङ्गशब्दप्रयोगेण तृतीयः श्लोकः । एतेन सर्वेऽपि  
 ब्रह्मप्रतिपादकाः शब्दा व्याख्याताः ।

अक्षरार्थस्तु—मुरारिः जगदुपद्रवकारिमुराद्यसुरमंहरणाजग-  
 त्पालयितुः श्रीविष्णोर्जगत्कारणमायासत्त्वांशप्रतिबिम्बचैतन्या-  
 त्मनोऽन्तर्यामिणः परमं मायाकल्पितजगत्कारणत्वादिशून्यत्वेन

सर्वोत्कृष्टं विम्बभूतं पदं स्वरूपम् । उपाधेः प्रतिविम्बपक्षपातित्वेन  
 विम्बे स्वधर्माकल्पकत्वात् । विम्बेश्वरपक्षेऽज्ञानप्रतिविम्बितजीवचैत-  
 न्यप्रतियोगितया विम्बत्वेन व्यवहियमाणस्य विष्णोः परमं पदं  
 विम्बप्रतिविम्बकल्पनाशून्यं निरुपाधिस्वरूपम् । "विम्बे तमोनि-  
 पतिते प्रतिविम्बके वा ( अ० २ श्लो० १७६ ) इत्यादिनेश्वरस्य  
 द्वैरूप्यं चक्ष्यति । परमत्वं चापरमत्वापादकोपाधिराहित्येन । पदत्वं  
 चाविद्यातिरोधानापनयाय सर्वपदनीयत्वेन स्वरूपस्य द्रष्टव्यम् ।  
 "तद्विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतेः । "तदेतत्पदनियमस्य सर्वस्य  
 पदयमात्मा" इति श्रुतेश्च । अत्र षष्ठ्यन्तपथमान्ताभ्यां तत्पदस्य  
 वाच्यं लक्ष्यं च त्वंपदलक्ष्याभिन्नान्वययोग्यं दर्शितम् । अत्र च—

हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः-॥ १ ॥

इतिस्मृतेः सर्वोपद्रवकारिमुराद्यसुरारित्येन भगवत्स्मरणरूपं  
 मङ्गलमाचरन् तत्पदाभिष्टव्यलक्षणं मङ्गलान्तरमाचरति—अभिष्ट-  
 धीमीति । अभितः स्तौमीत्यर्थः । 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' इत्य-  
 नेन विभाषयेद्भागमः ।

अत्र निर्विशेषब्रह्मणि गुणविशिष्टगुण्यभिधानलक्षणायास्स्तु-  
 तेरसम्भवात्स्तवीमीति निदिध्यासनेनाभितः प्रत्यगभिन्नतया आ-  
 भीक्ष्येन वा तदेकाग्रोऽस्मीत्यर्थ इति केचित् ।

तत्स्तुतिरूपं तत्स्वरूपनिरूपणपरं ग्रन्थं करोमीत्यर्थ इत्यन्ये ।

"आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः" इति  
 टीकोक्तेरकल्पितधर्मस्य काष्पनुपपत्तेः कल्पितसत्यत्वादिधर्मपुरस्कार-  
 रेण गुणकथनरूपा स्तुतिर्मुख्यैव निर्गुणेऽपि वस्तुनि सम्भवती-  
 ति तु तत्त्वम् । अतोऽस्याने निदिध्यासनप्रतिज्ञा, ग्रन्थकरणा-  
 रम्भप्रतिज्ञा, मुख्यवृत्तिसम्भवे जघन्यवृत्तिकल्पना च निरस्ता ।

एतादृशमगवत्स्तुती च तद्भक्तिरेवासाधारणं कारणमित्याह—प्र-  
णयादिति । प्रणयः परा प्रीतिर्भक्तिरित्यर्थः । सा हि स्वरमतः  
परमानन्दरूपे परमात्मनि समुल्लसन्ती धारासन्ततिरूपा मनोवृत्ति-  
र्भागवती भक्तिरित्युच्यते । तथा चाविघ्नेन सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्त्या-  
दिद्वारेण परं निःश्रेयसं लभ्यते ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कायिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः इति श्रुतेः ।

“भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तम्” इति स्मृतेः ।  
“ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च”(यो० सू० पा० १  
सू० २९ ) इति योगसूत्राच्च । निर्गुणेऽपि ब्रह्मणि भक्तिरूप-  
पद्यत इति व्याख्यातं भगवद्गीतासु “चतुर्विधा भजन्ते माम्”  
इत्यादिना । अभिष्टवे प्रकृष्टनयानपेक्षणाद्बुद्धिभङ्गदोषाच्च न  
‘प्रकृष्टो नयः प्रणयः’ इति व्याख्यानमुपादेयम् । तत्र नि-  
र्विशेषे वस्तुनि जगत्त्वेन जीवत्त्वेन परमेश्वरत्वेन च माप्तां  
विक्रियां निषेधति—अविक्रियामिति । जगति जन्माद्या वि-  
क्रियाः, जीवे जाग्रदाद्याः, ईशे सृष्ट्याद्या विक्रिया मायया प्रसक्ताः  
निर्विशेषे वस्तुनि सर्वथा न सम्भवन्तीति तदविक्रियम् । एतेन  
सर्वविकारशून्यत्वात्सर्वेन्द्रियाग्राह्यतारूपा मूर्धमता, सर्वोपाधिसं-  
बन्धशून्यतारूपा नित्यमुक्तता च दर्शिता । एवं सामान्यतः सर्व-  
विक्रियाशून्यतामुक्त्वा विशेषेणाप्याह—अनृतेत्यादिना । अत्रा-  
नृतविरोधि परमार्थसत्यमवाध्यम् । जडविरोधि स्वप्रकाशं ज्ञान-  
म् । रूपं सर्वानुस्यूतसन्मात्रम् । अन्तत्रयविरुद्धम् । अन्तानां दे-  
शकालवस्तुपरिच्छेदानां यत् त्रयं तद्विरुद्धं, देशपरिच्छेदो ह्यत्यन्ता-  
भावस्तदप्रतियोगित्वेन विशु, कालपरिच्छेदो च ध्वंसप्रागभावौ  
तदप्रतियोगित्वेन नित्यम् । वस्तुपरिच्छेदश्चान्योऽन्याभावः तद-

प्रतियोगित्वेनाद्वितीयम् । एतेन प्रपञ्चधर्माणामनृतत्वजडत्वव्या-  
वृत्तरूपत्वाविभुत्वानित्यत्वसद्वितीयत्वानां व्यावृत्तिः सिद्धा । म-  
लबन्धनदुःखताविरुद्धम् इति जीवधर्माणां व्यावृत्तिः । मलः  
कर्तृत्वमोक्षवृत्तरागादिलेपोऽद्युद्धिः तद्विरुद्धं कर्तृत्वादिलेपशून्यं  
शुद्धं, बन्धनं धर्माधर्मतत्फलसम्बन्धस्ताद्विरुद्धं मुक्तं, दुःखतावि-  
रुद्धं परमानन्दरूपं न तु तदाश्रयः । नापि दुःखरूपस्तदाश्रयो  
वा । जीवो हि रागादिमूर्धधर्माधर्मादिवन्धनेन सुखदुःखाश्रयत्वेन  
च प्रसिद्धः । अतिनिकटम् इतीश्वराद्यावृत्तिः) वादिभिर्हि परा-  
श्रुपः परोक्ष एवेश्वरः कल्पितः । इदं त्वतिनिकटं साक्षादपरोक्षं प्र-  
त्यगात्मस्वरूपमत्यव्यवहितमित्यर्थः । एतेन “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र-  
ह्म” “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यम्” “सदेव सोम्येदमग्र  
आसीदेकमेवाद्वितीयम्” “नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्” । “वि-  
मुक्तश्च विमुच्यते” “न वर्द्धते कर्मणा नो कर्नीयान्” “शु-  
द्धमपावबिद्धम्” “एष एव परम आनन्दः” “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्र-  
ह्म” “य आत्मा सर्वान्तरः” “अयमात्मा ब्रह्म” “न जायते म्रि-  
यते वा विपश्चित्” “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्ज-  
नम्” इत्याद्याः श्रुतयोऽसत्यत्वादितत्तद्भ्रमापोहेनाखण्डप्रत्यग-  
मिन्नं ब्रह्म मुमुक्षुजिज्ञास्यं प्रतिपादयन्ति, न तु सत्यत्वादिरूपे-  
ण, तस्य निर्विकल्पत्वेन सर्वधर्माणाधारत्वादिति प्रतिपादितं भव-  
ति । सर्वविशेषणानां समुच्चयमेकेन श्लोकेन वक्ष्यति—“नित्यः  
शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः” इत्यादिना । अत्र प्रथमं नगणद्वयवता पु-  
ष्पिताग्राख्येन छन्दसाऽर्द्धसमेन कबिरीत्याऽपि मङ्गलमाचरितम् ।  
अकारादिपदचतुष्टयोपन्यासश्च श्लोकग्रन्थकरणकौशलमदर्शनाय ।  
प्रणवप्रथमात्रयवोच्चारणेन मङ्गलातिशयाय च । “अ इति ब्रह्म”  
“अकारो वै सर्वा वाक्” इति च श्रुतेः ॥ १ ॥

एवं जिज्ञास्यब्रह्ममदर्शनेन प्रथममूत्रार्थो दर्शितोऽतः परं द्वि-

तीयसूत्रार्थः प्रदर्श्यते । पूर्वत्र जगद्धर्माणां जीवधर्माणामेश्वरध-  
र्माणां चापवादो दर्शितः । स चाध्यारोपमन्तरेण न सम्भवति,  
प्रसक्तस्यैव प्रतिपेघार्हत्वादित्यभिप्रेत्याध्यारोपमाह—

स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्व-

जीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा ॥

स्वाभात्रिकस्त्रमहिमस्थितिरस्तमोहा

प्रत्यक्चित्तिर्विजयते भुवनैकयोनिः ॥ २ ॥

स्वाज्ञानेति । स्वस्य स्वस्मिन्पदज्ञानं स्वाश्रयविषयकम-  
विद्यामायाशब्दितमनादिभावरूपमनिर्वाच्यमावरणविक्षेपशक्तिमद-  
ज्ञानं तेनावरणशक्त्याऽऽत्मस्वरूपमानं तिरोधाय विक्षेपशक्त्या कल्पि-  
तान्यध्यस्तानि यानि जगत्परमेश्वरत्वजीवत्वानि तैरनुयोगित्वेन  
प्रतियोगित्वेन च तन्निमित्तो जीवजगद्भेदो, जीवपरमेश्वरभेदो,  
जीवपरस्परभेदो, जगत्परस्परभेदो, जगत्परमेश्वरभेदश्चेति यः प-  
ञ्चविधो भेदस्तेन च कलुषीकृतोऽकलुषोऽपि कलुषः कृतोऽध्यारो-  
पितदोषेणासत्कल्पनामापादितो भूमा घाहुल्यं यस्य स तादृकलु-  
षीकृतभूमा भावः सद्भावो यस्याः सा तथा । जगत् जडत्वात्स्वरू-  
पेणैव कल्पितम्, जीवेश्वरौ तु चैतन्यरूपत्वात्स्वरूपेण सत्यौ, केव-  
लमेकस्मिन्नेव चैतन्ये विम्बपतिविम्बादिभावेन जीवत्वमीश्वरत्वं  
च कल्पितमिति बोधायितुं द्वयोः प्रयोगः । चित्तेर्भात्रो न कलुषीकृ-  
तः, सर्वभासकत्वेन सर्वदा प्रकाशमानत्वात्, किन्तु तच्चद्भेदकल्प-  
नया तदपरिच्छिन्नत्वरूपो भूमेव कलुषीकृतः । पूर्णत्वेनाप्रकाशमा-  
नत्वात् । तदुक्तं वार्तिके—

तस्यैकमपि चैतन्यं बहुधा प्रविभज्यते ।

अद्वारकितमुत्पाते वारिराशेरिवोदकम् ॥ २ ॥ इति । भूम्नो

भाव इति व्याख्यानमनुपादेयं, बहोर्भावस्य भूमशब्दवाच्यत्वेन भाव-  
शब्दत्रैयर्थापत्तेः । कलुषीकरणेन किं भूमा नाशितो ? नेत्याह-स्वा-  
भाविकेति । भूम्नः कलुषीकरणं हि परिच्छिन्नत्वारोपमात्रं, न तु  
स्वरूपहानिः । आरोपेण वस्तुसत्ताऽनपायात् । “यत्र यदध्यस्तं तत्कृ-  
तेन दीपेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्यध्यते” (शा० भा०) इति  
न्यायात् । स्वाभाविकी निससिद्धा, अध्यामसहस्रेणाप्यपनेतुम-  
शक्या, स्वमाहिमस्थितिः स्वरूपादप्रच्युतिर्यस्याः सा तथा । त-  
यापि सर्वाध्यासकारणस्याज्ञानस्यानारोपितत्वात्तेनैव द्वितीयेनाद्वि-  
तीयत्वरूपो भूमा कलुषः कृत इत्यत्र आह—अस्तमीहोति । अ-  
स्तोऽध्यस्तोऽपरमार्थमन्मोहोऽज्ञानाख्यो यस्यां सा तथा । अज्ञाना-  
ध्यासस्याप्यज्ञानमूलत्वादनादित्वाच्च नात्माश्रयादिदोषप्रसङ्गः ।  
तदुक्तं वार्तिके—

अविद्याऽस्तीत्यविद्यायापेवाऽऽसित्वा प्रकल्प्यते ।

ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते । इति ॥ १ ॥

ननु अज्ञानाध्यासस्य किमधिष्ठानं ? न जीव ईश्वरो वा, अन-  
योऽध्यासपरिनिष्पन्नत्वेनान्योऽन्याश्रयात् । नापरः, तदनिर्दिष्टा-  
दित्याशङ्क्याह—प्रत्यक्चिदिति । प्रतीची जीवेश्वरविभागर-  
हिता चितिः स्वप्रकाशशक्तिः सा भुवनस्याज्ञानसहितस्याध्य-  
स्तस्याकाशादिप्रपञ्चस्य विवर्त्तस्य योनिः अज्ञानद्वारोपादान-  
म् । एकैव योनिर्न द्वितीयसापेक्षा सत्यत्वेनाज्ञातत्वेन च  
तस्या एवाधिष्ठानत्वापत्तेः । तथा च वक्ष्यति—“आश्र-  
यत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचित्तिरेव केवला” ( अ० १  
श्लो० ३१९ ) इति । वार्तिकं च—“आऽऽन्यात्कार्यात्तदेव स्या-  
द्यदाय प्रति कारणम्” । इति । सा च विजयते परमार्थस-  
त्यस्वप्रकाशपरमानन्दरूपत्वेन सर्वोत्कृष्टा भवति । अतस्तां प्रत्य-  
स्मि प्रणत इति धन्यते । तस्मादेवमध्यारोपसम्भवादन्वृतजडवि-

रोषीत्यादिना तदपवादो युक्त एव । भुव्नैक्योनिरिति तद-  
स्यलक्षणं, प्रत्यक्चितिरिति स्वरूपलक्षणमिति विवेकः । एतेन  
मिथ्याप्रपञ्चोपादानत्वेन तत्पदवाच्यनिरूपणात् “जन्माद्यस्य य-  
तः” (ब्र० सू० आ० १ पा० १ सू० २) इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

एवं त्वंपदार्थं तत्पदार्थं च विषयमुक्त्वा प्रयोजनकथनाय  
वाक्यार्थमाह—

प्रत्यक्प्रमाणकर्मसत्यपराक्प्रभेदं  
प्रक्षीणकारणविकारविभागमेकम् ॥

चैतन्यमात्रपरमार्थानिजस्वभावं

प्रत्यक्षमच्युतमहं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥३॥

प्रत्यागिति । प्रत्यश्चामिति त्वंपदार्थः । अच्युतमिति तत्प-  
दार्थः । एकमिति तयोरगौणमैक्यं वाक्यार्थः । तमहं श्रवणादि-  
परिपाकवशात् स्थितप्रज्ञो नित्यं सर्वज्ञा प्रणतोऽस्मि देहोन्द्रि-  
यादिप्रतिभासावस्थायां महीभावेन पूजयामि ।

ननु कथमेकत्वं मुख्यं, संत्यज्ञानाद्यपुनरुक्तानेकशब्दप्रतिपा-  
द्यत्वादित्यत आह—चैतन्येति । वाच्यार्थं भेदप्रतिभासेऽपि  
चैतन्यमात्रस्यैव परमार्थानौपाधिकस्वभावस्य लक्ष्यत्वात्तैकवाक्य-  
विरोध इत्यर्थः । चैतन्यमात्रमेव परमार्थोऽत्यन्तावाध्यः, परमा-  
नन्दरूपत्वेन परमप्रयोजनरूपो वा निजोऽनुपाधिकः स्वभावः  
स्वरूपं यस्य तमित्यक्षरार्थः । ननु जीवस्य कार्यकारणादिविभा-  
गवत्त्वेन सद्वितीयत्वादीश्वरस्य च परोक्षत्वेन परावत्वात्कथं तयो-  
रैक्यमिति तत्राह—प्रक्षीणोति । असत्येति च । प्रक्षीणः प्र-  
ज्ञानेन बाधितः प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपः कारणविकारवि-  
भागो हेतुफलसन्तानो मायाऽऽकाशादिप्रपञ्चो वा यस्मिस्तं निर्वि-



भार्गु संसारदशायामपि परमार्थतो द्वैतरहितमित्यर्थः । एवमसत्यः सर्वथा बाधितः पराम्रूपाहामितिष्यपदेशानर्हत्वेन प्रयग्रूपाद्भेदो यस्मिंस्तं साक्षादपरोक्षमित्यर्थः । प्रतीचोऽद्वितीयाच्युताभेदबोध-फलं प्रक्षीणोति । अच्युतस्यापरोक्षप्रत्यगभेदबोधफलम् असत्येति विवेकः । ननु मर्क्षीणकार्यकारणविभागस्य प्रमावृत्त्वादिशून्यस्य प्र-माणाभावादसिद्धिः । प्रमाणाभ्युपगमे च कार्यकारणविभागापत्ति-रित्याशङ्काह—प्रत्यक्प्रमाणकमिति । प्रत्यक्स्वरूपमेव प्रमाणं यस्मिंस्त, स्वप्रकाशचैतन्यरूपतया स्वभिन्नमानानपेक्षं स्वत एव सिद्धमित्यर्थः । एतेनाखण्डवाक्यार्थक्यनात् “तत्तु समन्वयात्”(ब० सू० आ० १ पा० १ सू० ४) इति व्याख्यातम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३ ॥

एवं एवंपदार्थस्तत्पदार्थोऽखण्डवाक्यार्थश्चेति शास्त्रस्य प्रमेय-मुक्तम् । अधुना तत्प्रमाणं वेदान्तवाक्यं दर्शयितुं निखिलवेदाभि-मानिनी—वाग्देवतां प्रणमति—

औत्पत्तिकी शक्तिरशेषवस्तु-

प्रकाशने कार्यवशेन यस्याः ॥

विज्ञायते विश्वत्रिवर्तहेतो-

र्नमामि तां वाचमैचिन्त्यशक्तिम् ॥ ४ ॥

औत्पत्तिकीति । “शास्त्रयोनित्वात्”(ब० सू० अ० १ पा० १ सू० ३) इति सूत्रे हि प्रथमेन वर्णकेन ब्रह्मणो वेदोपादानत्वं, द्वितीयेन तु वर्णकेन ब्रह्मणि तस्य प्रामाण्यं दर्शितं, तदुभयमप्यनेन प्रदर्श्यते । विश्वः सर्वोऽपि प्रपञ्चो विवर्तोऽतत्त्वतोऽन्यथाभावः, कारणमत्तया सत्तावान्, कारणप्रकाशेन च प्रकाशवान् यस्य स सर्वमत्तास्फूर्तिप्रदः परमात्मा विश्वत्रिवर्तः, स एव हेतुरूपादानं यस्याः, सर्वप्रकाशश-क्तिमत्परमेश्वरोपादानवत्त्वेन सर्वप्रकाशनफलयोगिन्याः अत्रि-श्ववस्तूनामिष्टुसीरादिमाधुर्पादीनामपि प्रकाशने नानाविधामिष्टु-

त्तिभिरौत्पत्तिकी अकृत्रिमा शक्तिः प्रतिपादकरा रूपा प्रतिपत्ति-  
रूपकार्यवशेन वृद्धव्यवहारेषु विज्ञायते . तर्ककुशलैर्यस्या वेदलक्ष-  
णाया वाचस्ताम् । “कथमेतस्या ईदृशं सामर्थ्यम्” इति चिन्तायितुम-  
शक्या शक्तिः प्रभावो यस्यास्तामहं नमामीति सर्वप्रकाशनशक्ति-  
मत्परमेश्वरोपादानत्वं वेदस्य सर्वप्रकाशनसामर्थ्यं हेतुरिति मय-  
मवर्णकार्यः । शेषः परार्थः, न शेषोऽशेषः सर्वगुरूपार्थः, तादृशं सर्व-  
शेषिभूतं वस्तु परमार्थसद्यद् ब्रह्म तत्प्रकाशने तदाकारवृत्त्युत्पादनेन  
तदज्ञानावरणावनये यस्या वेदलक्षणाया वाचः औत्पत्तिकी शक्तिः  
कार्यवशेन ब्रह्मसाक्षात्कारारूपकार्यलिङ्गेन विज्ञायते । कीदृश्याः ?  
विश्वविवर्तस्य कृत्स्नमपञ्चस्य हेतोः कारणभूतायाः “एत इति वै  
प्रजापतिर्देवानसृजत असृजमिति मनुष्यानिन्द्रव इति पितृंस्तिरः  
पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः  
प्रजाः” इति छान्दोग्यब्राह्मणश्रुतेः ।

अनादिनिघना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥

आदौ वेदमपी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

नामरूपञ्च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्तनम् ॥

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः इति च मनुस्मृतेः ।

“शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” ( ब्र०सू०  
अ० १ पा०३ सू०२८ ) इति सूत्रे श्रुतिस्मृती एवैते प्रत्यक्षानुमान-  
शब्दाभ्यामुक्ते ।

ननु “यतो वाचो निवर्तन्ने अप्राप्य मनसा सह” इति सर्व-  
वागगोचरत्वश्रुतेः कथं तादृशे ब्रह्मणि वाचः शक्तिरिति तत्राह-  
आचिन्त्यशक्तिमिति । तां नमामीति च पूर्ववत् । यथा च ल-  
क्षणाया वा मुख्यवृत्त्या बोधयाभावेऽपि स्वत एव पङ्क्तिव्यवस्थापर्य-  
लिङ्गोपेतोपनिषद्भिर्विशेषमपि ब्रह्म बोधयति, तथा विस्तरेण स्पष्टन-  
रमुपरिष्ठात्तत्प्रदर्शयिष्यते । तदेवं निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्य-

मेव प्रमाणमिति द्वितीयवर्णकार्थः । एवं मन्थग्नहौवपाख्याविषयेण  
समं प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः सम्बन्धो वेदान्तानां दर्शितः । व-  
दान्तवच्चतुर्लक्षणमीमांसाख्यशास्त्रस्य शास्त्रवत्तत्प्रकरणस्यास्येति द्र-  
ष्टव्यम् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रीपजातिवृत्तम् । चतुःसुदुर्घकथनेन प्र-  
कृतम् ॥ ४ ॥

अथ विघ्नेश्वरं प्रसादयति—

आरम्भाः फलिनः प्रसन्नहृदयो यश्चेत्तिरश्चामपि  
नो चेद्विश्वसृजोऽप्यलं विफलतामायान्त्युपायोद्यमाः ।  
विश्वैश्वर्यमतो निरङ्कुशमभूद्यस्यैव विश्वप्रभोः  
सोऽयं विश्वहिते रतो विजयते विघ्नेश्वरो विश्वकृत् ॥५॥

आरम्भा इति । यथेत्प्रसन्नहृदयोऽनुग्राहकः तदा तिरश्चामपि  
शुग्रीवहनुमत्प्रभृतीनामारम्भा अभिमतक्रियोद्यमाः फलिनः फला-  
न्वभिचारिणः सातिशयफला वा भवन्ति । नित्ययोगेऽतिशायने  
वा तद्धितः । नो चेत्प्रसन्नहृदयस्तदा विश्वसृजो ब्रह्मणोऽपि कि-  
मुतान्येषामलपर्ययमपि ये फलोपायविषया उद्यमास्ते विफलता  
व्यर्थता यान्ति । ब्रह्मणोऽप्यभिमतभद्रो वत्सहरणादौ स्मर्यते ।  
अन एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विश्वस्मिन्मैश्वर्यं निग्रहानुग्रहसामर्थ्यं  
विश्वप्रभोः सर्वप्रशासितुः “भीषास्माद्वातः पवते” इत्यादिश्रुति-  
सिद्धम्य यस्यैव निरङ्कुशमप्रतिहतमशुत्सोऽयं विश्वकृद् विघ्नतदभा-  
वादिच्छिन्नमपञ्चकृद्भगवानेव विघ्नेश्वरः श्रीगणेशरूपेणावतीर्णो वि-  
जयते सर्वोत्कर्षेण वर्तमानोऽस्माननुष्टुप्तात्त्वित्यर्थः । तस्याभक्तवि-  
घ्नकारिणोऽपि भक्तविघ्ननिवारणागावतारे हेतुर्विश्वहित रत इति ।  
कुर्येव तस्यावतारे कारणमित्यर्थः । तस्य सर्वान्प्रत्येकरूपत्वेऽपि  
तद्भ्रजनाभजनयोरेव विषमफलस्वभाक्त्वात् वैषम्यनर्घृण्यप्रसङ्ग इ-

ति भावः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ५ ॥

अतः परं सूत्रभाष्यकारवार्तिककारान्गुरुपूर्वक्रमेण पूजयति  
त्रिभिः । तत्र रत्नाकररूपेण भगवन्तं व्यासं विष्णुवतारं सूत्र-  
कारं प्रथमगुरुं स्तौति--

वाग्विरतरा यस्य बृहत्तरङ्गा

वेलातटं वस्तुनि तत्त्वबोधः ॥

रत्नानि तर्कप्रसरप्रकाराः

पुनात्वसौ व्यासपयोनिधिर्नः ॥ ६ ॥

वाग्विरतरा इति । व्यास एव पयोनिधिः महत्त्वपवित्रत्व-  
गम्भीरत्वस्वच्छत्वादिसाम्यात्, तस्य च पयःस्यानीया वेदा एव  
द्रष्टव्याः । वाचां तरङ्गोक्तेर्व्यासशब्देन वेदव्यसनगुणोपन्यासाच्च ।  
“दृष्टमात्राः पुनन्न्ते राजा भिक्षुर्महोदधिः” इति स्मृतेः । स नः  
पुनातु पापमलरहितान्करोत्वित्युक्तम् । यस्य वेदपयसः श्रीव्या-  
सपयोधिर्वाचो वेदलक्षणाया ये विस्तरास्तत्तच्छाखाभेदास्त एव  
बृहन्वस्तरङ्गाः । विस्तरबृहच्छब्दाभ्यां संक्षिप्ता वाक् सूक्ष्मतरङ्गा  
इति धातितम् । वेलास्तास्य तटं मान्तदेशस्तस्यैव तरङ्गवेगा-  
वसानभूमित्वाद्दस्तुनि ब्रह्मात्मैवये तत्त्वबोधः, शिष्याणामिति  
शेषः । सूत्रकारस्य वाक्प्रवृत्तेः शिष्यज्ञानार्थत्वेन तत्सिद्धावेवोपर-  
तिसिद्धेर्युक्तं तस्य तटत्वम् । पदार्थसिद्धौ पदार्थद्वयशोधने वाक्यार्-  
थनिर्णये तदुपयुक्तप्रमेयस्थितिषु च ये तर्काणां प्रसरणप्रकारास्त  
एव उपादेयत्वस्वप्रकाशत्वादिसाम्याद्भवानि । एतेन रत्नानां पद्म-  
रागेन्द्रनीलादिविधिवैलक्षण्यवत्तर्काणामपि विविधवैलक्षण्यं सू-  
चितम् । यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वादसाविति स इत्यर्थः । इन्द्र-  
वज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिः ॥ ६ ॥

सत्संप्रदायेन भाष्यकर्तारं शङ्करावतारं श्रीशङ्कराचार्यं प्रणमति—

वक्तागमासाद्य यमेव नित्या

सरस्वती स्वार्थसमन्विताऽऽसीत् ॥

निरस्तदुस्तर्ककलङ्कपङ्का

नमामि तं शङ्करमर्चिताङ्घ्रिम् ॥ ७ ॥

वक्तागमिति । यमेव व्याख्यातारमासाद्य नित्या सरस्वती वेदलक्षणा, निरस्ता निर्मूलिना दुष्टतर्का एव मालिन्यहेतुत्वात् कलङ्काश्च, तन्मग्नानां पुनरुत्थानासंभवात्पङ्काश्च यस्याः सा । सर्वदुस्तर्कदोषनिरामेन स्वतात्पर्यत्रिपयीभूतार्थसमन्वितत्वेन प्रकटाऽऽसीत् शङ्कर सर्वकल्याणकरं भगवदवतारत्वेन सर्वपूजितपादपद्मं नमामीति सम्बन्धः । जैमिन्यादिभिर्हि कर्मकाण्डमेव स्वार्थसमन्वितं कृतम् ; उपनिषदस्तु स्वार्थात्प्रच्यविताः । कैश्चिच्च भेदविलयवादिभिरुपनिषदः स्वार्थसमन्विताः कृताः, कर्मकाण्डं तु स्वार्थात्प्रच्यवितम् । भगवता व्यासेन च विविदिपावाक्यं विचारयता यद्यपि कर्मकाण्डग्रन्थकाण्डयोस्तुल्यमेव प्रामाण्यमस्तीकृतं, तथापि तावन्मात्रेण न स्वार्थसमन्वितता । कैश्चित्तत्सूत्रं व्याचक्षणैर्भर्तृप्रपञ्चादीभिर्भेदादेरवेदार्थस्य वेदार्थत्ववर्णनात् । श्रीमद्भगवत्पूज्यपादेस्तु व्यावहारिकत्वेन कर्मकाण्डप्रामाण्यप्रवृत्त्यादि व्यवस्थाप्य वेदान्तानां तात्त्विकशुद्धाद्वैतपरत्वं व्यवस्थापितमिति स्वार्थसमन्वितत्वं कृत्स्नपेदस्य संपन्नमिति महिमातिशयं दर्शयितुं यमेवेत्येवकारः प्रयुक्तः । उपजातिः ॥ ७ ॥

इदानीं स्वगुरुं वार्तिककारं पूजयति—

यदीयसंपर्कमवाप्यं केवलं वयं कृतार्था निरवद्यकीर्तयः ॥

जगत्सु ते तारितशिष्यपङ्क्तयो जयन्ति देवेश्वरपादरेणवः ॥८॥

यदीयेति । देवेश्वरस्य सुश्वराचार्यस्य ते पादरेणवो जय-  
न्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते, तान्वन्यास्मि मणत इत्यर्थः । येषां पा-  
दरेणवोऽपि सर्वोत्कृष्टास्तेषामुत्कर्षः केन वक्तुं शक्यते इत्यभि-  
प्रायः । सुरपदस्थाने देवपदमयोगः साक्षाद् गुरुनामाग्रहणाय  
“गुरोर्नाम न गृहीयात्” इति स्मृतेः । कीदृशास्ते ? तारिताः संसार-  
समुद्रपारं गमिताः शिष्यपङ्क्तयोऽस्मदादिशिष्यसमूहो यैः पांसुभि-  
स्ते तथा । येषां पादरेणवोऽपि शिष्यांस्तास्यन्ति ते स्वयं तारय-  
न्तीति किमु वक्तव्यम् । यदीयानां यत्तन्मन्त्रिणां पवनादीना-  
मपि सर्वकं संबन्धं केवलमवाप्य साधनान्तरशून्या अपि वयं स-  
र्वेऽपि तच्छिष्याः कृतार्थाः कृतप्रयोजना ब्रह्मसाक्षात्कारेण जीव-  
न्मुक्ताः, जगत्सु लोकेषु च मद्ब्रह्मकरणाध्यापनादिना निरवयवी-  
र्तयो निर्मलयशमो वयमिति महाफलावान्तरफलकीर्तनम् । अनः  
सर्वथा ते नमस्या एवेत्यभिप्रायः । वंशस्यम् ॥ ८ ॥

गुरुस्तुतिशेषत्वेन ये प्रस्तारिते आत्मनः कृतार्थत्वनिरवय-  
वीर्तित्वे ताभ्यां प्राप्तमात्मन औद्धत्यमपाकरोति—

गुरुचरणसरोजसन्निधानादपि वयमस्य गुणैकलेशभाजः ।  
अपि महति जलार्णवे निमग्नाः सलिलमुपाददते मितं हि मीनाः ९

गुरुचरणेति । अनेककल्याणगुणार्णवस्य गुरुचरणसरोज-  
योर्महासौभाग्यशालिनोः सन्निधानादनेकगुणार्णवयोगादपि वयं  
तच्छिष्याः सर्वेऽप्यस्य गुरोर्गुणैकलेशमेव भजामो न तु बहुतरं,  
स्वायोग्यत्वात् । “स्तुतावेकवचनमपि प्रयोज्यम्” इत्यस्येति न विरु-  
ध्यते । स्वायोग्यत्वेन बहुप्राप्तव्यसन्निधानेऽप्यल्पग्रहणे दृष्टान्तमा-  
ह—अपि महतीति । चतुःषष्टिलक्षयोजनविस्तृततटाऽतिविपुले धु-  
द्धोदारुणे सप्तमे समुद्रे निमग्नाः कात्स्न्येन तत्सम्बद्धा अपि  
मीनाः सलिलं मितमल्पमेवोपाददते गृह्णन्ति स्वायोग्यत्वेनेति

लोकप्रसिद्धमित्यर्थान्तरन्यासः ॥ ९ ॥

एवमल्पज्ञत्वेन ग्रन्थकरणाशक्तौ प्राप्तायामाह—

शक्तो गुरोश्चरणयोर्निकटे निवासा-

न्नारायणस्मरणतश्च निरन्तरायः ॥

शारीरकार्थविषयात्रगतिप्रधानं

संक्षेपतः प्रकरणं करवाणि हृष्यन् ॥ १० ॥

शक्त इत्यादिना । गुरोश्चन्दनवृक्षस्येवान्यत्र स्वशुणसञ्चारण-  
समर्थस्य निकटे निवासान्छक्तोऽहमिति कारणपौष्कल्यं दर्शयि-  
त्वा महत्यारम्भे विघ्नबाहुल्यसम्भवात्तदभावमाह—गुरोर्नाराय-  
णस्मरणतः तद्रूपादाशीर्वादाच्च निरन्तरायो निर्विघ्नोऽहम्, अतो  
गुरुचरणसमीपवासात्पादसंवाहनादिमये तत्तत्प्रश्नैरप्रतिपत्तिवि-  
प्रतिपत्तिनिराकरणेन शास्त्रार्थज्ञानरूपसामग्रीसम्भवाद्, गुरुनाराय-  
णस्मरणतश्च निखिलविघ्ननिवृत्तिसम्भवाद् ग्रन्थकरणानुकूलसक-  
लोपकरणसम्पत्त्या हृष्यन्दर्पं प्राप्तुवन् प्रकरणं शास्त्रैरुद्देशसम्बद्धं  
शास्त्रप्रयोजनापेक्षया प्रयोजनातिशययुक्तं ग्रन्थविशेषं करवाणि  
कुर्वाम् ।

शास्त्रैरुद्देशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विषयितः ॥ इति विष्णुधर्मो-  
त्तरस्मरणात् ।

शरीरमेव कुत्सितत्वाच्छरीरकं तत्र भवः शारीरको जीवस्त-  
स्य मत्त्वमधिकृत्य कृतो ग्रन्थश्चतुर्लक्षणशारीरकमीमांसाखण्डोऽपि  
शारीरकः । शारीरं जीवं ब्रह्मतया कायतीति (१)या तस्यार्थः प्र-  
योजनं विषयश्च यस्य तत्तथा । अवगतिरज्ञाननिवर्तिका निर्गुणब्र-  
ह्मविद्या सैव प्रधानं विचार्यत्वेन तात्पर्यविषयीभूतं यस्य तच्च त-  
द्योति कर्मधारयः । अनेन शास्त्रैरुद्देशसम्बन्धो दर्शितः । संक्षेपतः

( १ ) के शब्दे इति घातोः कायति शब्दप्रति घाघयतीत्यर्थः ।

इति सगुणविद्याविचारबाहुल्यपरित्यागरूपेण संक्षेपेणेति शास्त्रा-  
त्मयोजनान्तरं दर्शितं, मागेव विवृतमेतत् । गुरुप्रशंसापूर्वकं ग्रन्था-  
रम्भप्रतिज्ञा ॥ १० ॥

ननु स्वस्यैवान्यस्यापि मूलशास्त्रादेव तदवगतिसम्भवात्किम-  
नेनेत्याशङ्क्य स्वस्य विद्याशुद्धिरसाधारणं प्रयोजनमित्याह । पद-  
वाक्येति ।

अथवा गुरुप्रशंसया गुरुव्यतिरिक्तेषु विद्वत्सु अनादरात्तैर-  
परिमृहीतोऽयं ग्रन्थो न प्रचरेदित्यभिप्रेत्य. तानपि संमानयति—  
पदवाक्यमाननिपुणा निपुणं विमृशन्त्विदं प्रकरणं मनसा ॥  
गुणदोषनिर्णयनिमित्ततया प्रथिता हि पण्डितजना जगति ॥११॥

पदवाक्येति । पदनिपुणा वैयाकरणाः, वाक्यनिपुणा मीमां-  
सकाः, माननिपुणास्तार्किकास्तेषां तद्विचारकुशलत्वाद् । इदं प्रक-  
रणं पदतो वाक्यतो मानतश्च निपुणमवधानेन मनसा स्वबुद्ध्या वि-  
मृशन्तु विचारयन्तु, निपुणं मनसेति विशेषणाभ्यामनवधानं परम-  
त्ययं च वारयति । प्रार्थितानां तेषां गुणदोषनिर्णयाय प्रवृत्तौ का-  
रुण्यमेव हेतुरित्याह—गुणदोषेति । तथा चोक्तं कविना—

आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यमत्ययं चेतः ॥ (शाकुं० अं१)  
इति । ग्रन्थनिर्माणमात्रं मद्धीनं, विद्याद्धिस्तु निर्मत्तरविद्वद्धीने-  
त्यर्थः ॥ ११ ॥

नन्वस्माभिर्निपुणं विमृशद्भिः दोषकीर्तने क्रियमाणे तत्र दुः-  
खमेव स्यादित्याशङ्क्याह—

विद्वांसो यदि मम दोषमुद्गिरेयुः

यद्वा ते गुणगणमेव कीर्तयेयुः ॥



तुल्यं तद्वहु मनुते मनो मदीयं  
कष्टं नद्वत मनुते यदाह मन्दः ॥ १२ ॥

विद्वांस इति । निर्मत्सरा विद्वांसो गुणदोषपरीक्षका यदि मम ग्रन्थे दोषं हानाय कथयेद्युगुणगणं चोपादानाय कथयेद्युः, तदो-  
पकथनं गुणकथनं च तुल्यं सममेव बहु मनुते आदरेणाङ्गीकरोति  
मम मनो न तु बाहुमात्रम् । दोषकीर्तने हि सति तन्निवारणान्नि-  
दोषो ग्रन्थः शुद्धः स्यादित्यभिप्रायेण दोषकीर्तनं ग्रन्थशुद्धि-  
पगुणपर्यवसानाद् गुण एवेति महाननुग्रह इत्यभिप्रायः । यस्तु म-  
न्दो मात्सर्यग्रस्तो दोषगुणविवेचनासमर्थश्च सोऽविचार्यैव यद्य-  
न्य इव चित्रस्य गुणं दोषं चाह तदपि तुल्यमेव कष्टं दुःखं मनुते  
यतेति खेदे । यद्विति पाठे बहु कष्टं मनुत इत्यन्वयः । मनो ममेति  
शेषः । तदुभयस्यापि ग्रन्थविद्युद्ध्यप्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्माभिर्निपुणं विचार्य निर्दोषत्वेन निश्चितेऽपि ग्रन्थे क-  
श्चिदतिमत्सरी दोषमुद्गावयतीति चेत्तदाऽस्माकं महदयशो भवे-  
त्तव च ग्रन्थशुद्धिर्न भवेदित्याशङ्काह—

महामहिम्नामपि यश्चिकीर्षति स्वभावसंशुद्धतरं तिरो यशः ॥  
स नूनमाच्छादयितुं प्रवर्तते त्रिवस्वतो हस्ततलेन मण्डलम् १३ ॥

महामहिम्नामिति । प्रसिद्धपदासां दोषगुणपरीक्षणसमाणां  
विदुषां भवाद्विधानां निर्मत्सरत्वेन मानकुरालत्वेन च स्वभावतः  
संशुद्धतरमिति निर्मलं परग्रन्थनिर्दोषत्वापादनरूपं यश आरोपित-  
दोषोद्गावनेन परितरश्चिकीर्षति तिरोभाषयितुमिच्छति स जग-  
न्मण्डलव्यापिमकाशस्य विवस्वतो मण्डलं लक्षयोजनविस्तृतं हस्त-  
तलेनात्यल्पेन तदसम्पन्देन आच्छादयितुं प्रवर्तते । नूनमिति सर्वैयश-  
सम्भावितमिदं यथा तद्वदसम्भावनीयं कर्तुमिच्छन्तर्बलोकापहास्य  
एव भवति । अतो भवतां विशुद्धज्ञानानां मम च भवदाहतग्रन्थस्य

न काऽपि क्षणिरित्यर्थः । विद्वन्माहात्म्यखलुच्छते दर्शिते ॥ १३ ॥

ननु शारीरकार्यविषयमवगतिप्रधानं प्रकरणं करवाणीत्युक्तं तन्नोपपद्यते । शारीरकमीमांसाया एव प्रयोजकाभावेनासद्गतत्वात् । शिष्यजिज्ञासितसन्दिग्धार्थनिर्णयाय भगवता निरस्तसमस्तैषणेन “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्याद्यारब्धव्यम् । शिष्यस्य च ब्रह्मण्यत्यन्तानुपलब्धे जिज्ञासा वा सन्देहो वा कथं भवेत् । धर्मिज्ञानसाध्यत्वात्तयोः । तच्च निर्विशेषे ब्रह्मणि न प्रत्यक्षादिना सम्भवति । रूपादिहीनत्वात्तस्य । अद्वितीये तस्मिन् लिङ्गासम्भवाच्च । अद्वयमेव हि ब्रह्म मुमुक्षुं प्रति शारीरकेण विचार्यते । सगुणब्रह्मविचारस्य प्रामाद्विकत्वात् । नापि वेदान्तात्तज्ज्ञानम् । विचारात्पूर्वं ततस्तदयोगात् । अन्यथा विचारवैयर्थ्यात् । न चापातज्ञानं विचारं विनाऽपि भवतीति वाच्यम् । तस्यैवानिरूपणात् । निःसामान्यविशेषे ब्रह्मणि सामान्यविषयस्य तस्यासम्भवादपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानरूपस्य तस्यायोगात् । अतः शिष्यस्य जिज्ञासाऽसम्भवादजिज्ञासितार्थनिर्णये प्रेक्षावतः प्रवृत्त्ययोगादसद्गतैव शारीरकमीमांसेति तदर्थविषयमिदं प्रकरणं सुतरामसद्गतमित्याशङ्क्य विचारात्प्रागपि वेदान्तादेवाधिकारिणो विदितपदतदर्थस्य निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानं भवत्येव । तच्च श्रोतुरसम्भावनाविपरीतभावनादिचित्तदोषैः प्रमाणमप्यप्रामाण्यशङ्काकलीङ्कितमित्यनभ्यासदशापन्नजलज्ञानवत्फलाय न भवतीति ततो विचारप्रयोजिका शिष्यस्य जिज्ञासोपपद्यत इति नोक्तासांगत्यमित्यभिप्रेत्य सहस्रान्तमाह चतुर्भिः—

पुरुषापराधमलिना धिषणा

निरवद्यचक्षुरुदयाऽपि यथा ॥

न फलाय भर्तुर्विषया भवति

श्रुतिसम्भवाऽपि तु तथाऽऽत्मानि धीः ॥ १४ ॥

पुरुषापराधेति । पुरुषस्य प्रमातुरसम्भावनादिलक्षणेनापराधेन मलिना अप्रामाण्यशङ्कया कलङ्किता, न तु प्रमाणस्यापराधेन, तस्य दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकं च निर्दोषत्वात् । ननु निर्दुष्टप्रमाणजन्यं ज्ञानम् अप्रामाण्यशङ्कावशाद्द्वयासे न निवर्तयतीति क्व दृष्टमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—निरवद्येति ।

भर्तुर्नाम कश्चित्कस्य चिद्राज्ञोऽत्यन्तं बल्लभो ब्राह्मणो राजो-  
पजीविभिर्मांसभ्यां द्वेष्यमाण आसीत् । स कदाचिद् दैवयोगान्नेत्रे  
पिधायारण्ये क्षिप्तश्चिरं तत्र स्थितो दैवयोगेनारण्यकैः सह पुरस-  
भीपमागतोऽपि विद्वेषिराजकीयावरुद्धपुरमार्गः पुरं प्रवेष्टुं न शक्नो-  
क । राजा च “भर्तुर्मृतः प्रेतो जानः” इति तैः प्रबोधितः सन्  
तथैव निश्चयमकरोत् । देवात्कदाचिद्द्विर्गतो बालोपवने तं दृष्ट्वाऽपि  
ब्रह्मराक्षसं मेन इति ।

“यथा सोम्य पुरुषं गन्धोरभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽति-  
जने विसृजेत्” ( छा० अ० ६ ख० १४ श्रु० १ ) इत्यादिश्रुति-  
मूला ग्रन्थकर्तृदेशप्रसिद्धिः । यथा भर्तुर्विषया निर्दोषचक्षुर्ननिता  
प्रमाणभूताऽपि मतिः “मृतो भर्तुर्दण्डुमयोग्य एव किन्तु प्रेत एवायं  
दृश्यते” इत्यसम्भावनाविपरीतभावनारूपपुरुषदोषेणाभिभूता “भर्तु-  
रेवायम” इति निश्चयफलाय पर्याप्ता न भवति, तथा निर्दोषवेदान्त-  
महावाचयजन्या प्रमाणभूताऽपि “अहं ब्रह्मास्मि” इति धीः “वे-  
दान्ता ब्रह्मपरा न भवन्त्येव, अद्वितीयं ब्रह्म न सम्भवत्येव,  
संसार्यसंसारिणोरैवयं न सम्भवत्येव” इत्यसम्भावनाविपरीतभावना-  
रूपपुरुषदोषाभिभूता विचारात्मागहानादिनिष्टचित्फलाय न पर्याप्ता  
भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

मानमेयपोरुपनिषद्ब्रह्मणोर्निर्दोषत्वात्पारिशीपात्प्रमानृदोष एव  
कलमतिबन्धक इति शार्दीयेण विचारेण तस्यापगमे सति अप्रामा-

प्यशङ्कारूपप्रतिबन्धाभावात् पुनस्तस्मादेव निर्दोषवेदवाक्यात्सफला  
धीरुदेति । यथा भर्तुर्दुर्जनैररण्ये प्राक्षिप्तो जीवन्नेव पुनरागत इत्यु-  
पपत्त्या भर्तुर्ज्ञानापामाप्यशङ्काकारणपुरुषापराधविगमे सति तद्विष-  
या “भर्तुरेवायम्” इति सफला धीरुदेतीत्याह—

पुरुषापराधविगमे तु पुनः प्रतिबन्धकव्युदसनात्सफला ॥  
मणिमन्त्रयोरपगमे तु यथा सति पावकाद्भवति धूमलता ॥ १५ ॥

पुरुषापराधेति । अत्रानुरूपं दृष्टान्तान्तरमाह—मणीति । तु-  
शब्दोऽवधारणे । मणिमन्त्रयोर्धूमोत्पत्तिप्रतिबन्धकयोरपगमे सत्येव  
लताकारो धूम उद्भवति पावकात् सदा धूमजननसमर्थान्नान्यथा  
यथा तथेहापीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भवतु पुरुषापराधविगमात्सफला धीस्तावता विचारशास्त्रस्य-  
किमागतमित्यत्राह—

पुरुषापराधविनिवृत्तिफलः सकलो विचार इति वेदविदः ॥  
अनपेक्षतामनुपरोध्य गिरः फलवद्भवेत्प्रकरणं तदतः ॥ १६ ॥

पुरुषेति । सकल इति । धर्मविषयो ब्रह्मविषयश्चेत्यर्थः ।  
वेदविदः शबरस्वामिप्रभृतय आहुः धर्मजिज्ञासामूत्रव्याख्यायाम्,  
अर्थादिति शेषः । तेषामेतदभिप्राये प्रमाणमाह—अनपेक्षतामि-  
ति । प्रथममन्त्रे श्रौत्यचिक्रमुत्रे लोके शब्दस्य प्रमाणान्तरमूलस्यैव  
प्रामाण्यात्तदभावेऽनाप्तवाक्यवद्वेदापामाप्यमांशङ्का अनाप्तवाक्यस्या-  
प्रामाण्यं न मूलाभावकृतं किं तु दुष्टपुंमूलतया दुष्टत्वेन स्वभावप्र-  
युक्तप्रामाण्यप्रतिबन्धात् । वेदे तु पदपदार्थसम्बन्धस्य नित्यतया तत  
एव वाक्यार्थसम्बन्धेऽन्यानपेक्षणाद्वेदस्वरूपस्यापौरुषेयत्वाच्च न  
पुरुषमूलतेत्यनपेक्षत्वेन स्वतःप्रामाण्यमुक्तम् । तद्यदि विचारादिक्रम-  
पेक्ष्य वेदोऽर्थं प्रतिपादयेत्तर्हि सापेक्षनया तस्यानपेक्षत्वं बाधितं स्या-  
दिति सर्वोऽपि विचारः प्रतिबन्धानिश्चिमात्रहेतुरिति सर्ववेदविस्सं-

मतमित्यर्थः । गिरो वेदस्यानपेक्षताम् “अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्” (जै० सू० अ०१ पा०१ सू०२) इत्यत्र प्रतिपादितामनुपारूढ्यावाधित्वा सकलो विचारः पुरुषापराधविनिवृत्तिफल इति वेदविद आहुरिति सम्बन्धः । विचारस्य प्रतिबन्धनिवृत्तिसाधनत्वे फलितमाह—फलवदिति । अत इति प्रतिबन्धनिरासित्वाभ्युपगमादित्यर्थः । प्रकृतं करणं निर्माणं यस्य विचारशास्त्रस्य तादित्यर्थः । अथ वा उक्तीत्या शारीरकारम्भे निर्दुष्टे सति तदर्थविष्करणाय प्रकृतप्रकरणं फलवदित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतिबन्धनिवृत्तेरहेतुत्वे स्वतोऽपुरुषार्थत्वे च कथं तन्निष्ठं प्रकरणं फलवदित्याशङ्क्य विवक्षितकार्यविरोधिनि तदनुत्पादस्याग्रिमसमयसम्बन्धप्रयोजके प्रतिबन्धके सति समर्पणकारणसदृसादपि कार्यानुदयाद्वर्णिताग्रिमसमयसम्बन्धाभावसंपादकतयाऽन्यथासिद्धोऽपि प्रतिबन्धकाभावः कार्येण स्वोत्पत्तयेऽपेक्ष्यते इति प्रकरण तन्निष्ठमपि फलवदित्याह—

पुरुषापराधशतसंकुलता विनिवर्तते प्रकरणेन गिरः ॥

स्वयमेव वेदशिरसो वचनादथ बुद्धिरुद्भवति मुक्तिफला ॥ १७ ॥

पुरुषापराधशतेति । शास्त्रेणैव प्रतिबन्धस्य निरस्तत्वारिकप्रकरणेनेत्याशङ्क्य पुरुषदोषाणामनन्तत्वात् “आवृत्तिसकृदुपदेशात्” ( ब्र० सू० अ० ४ पा० १ सू० १ ) इति न्यायेन तत्सार्थत्रयमुक्तम्—शतेति । गिरो वेदलक्षणायाः शास्त्रलक्षणायाश्च स्वयमेव इतरासहकृतादेव । अथ प्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरं मुक्तिफला विद्या वेदशिरसो वाक्याद्बुद्भवति । अभ्यासदशायां केवलाद्यक्षुप इव जलज्ञानम्, अतो न सापेक्षत्वमित्यर्थः । पुरुषापराधाकुलत्वं चापामाण्यशङ्कैवेत्युक्तं जिज्ञासापूर्वकविचारहेत्वापातज्ञानोपपादनम् । प्रमितासरावृत्तम् ॥ १७ ॥

नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां तात्पर्यज्ञानं वाक्यार्थज्ञानहेतुः शक्ति-

ज्ञानवत्तच्च विचाराधीनमिति चेत्तत्राह—

स्वाध्यायवन्न करणं घटते विचारो  
नाप्यङ्गमस्य परमात्मधियः प्रसूनौ  
सापेक्षताऽऽपतति वेदगिरस्तथात्वे  
ब्रह्मात्मनः प्रमितिजन्मनि तन्न युक्तम् ॥ १८ ॥

स्वाध्यायवदिति । स्वशास्त्रागतवेदवाक्यवदित्यर्थः ।  
घटते युज्यते । अत्य स्वाध्यायस्य किं विचारो वेदान्वाक्य-  
वत्तदर्थज्ञाने करणम् उताङ्गं, नाद्यः, प्रत्यक्षादिवद्विचारारूपप्र-  
माणस्याप्रसिद्धत्वात्तर्करूपस्य तस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन स्वतोऽप्र-  
माणत्वाद् वाक्यकरणकज्ञानस्य करणान्तरानपेक्षत्वाज्ज्ञानान्तरस्य  
चासत्त्वात् । द्वितीये च न मोक्षणादिवदामेपादेवेदस्य विचारः  
स्वरूपोपकार्यङ्गं, तद्वदत्र श्रुत्यादिविनियोजकामावात्स्वाध्यायस्व-  
रूपस्य स्वतःसिद्धत्वेन तत्रानुपयोगाच्च । अस्तु तर्हि प्रयाजादि-  
वत्परमात्मज्ञानोत्पत्तावारादुपकार्यङ्गम् । तदुक्तम् । “इतिकर्तव्य-  
ताभागं भीमांसा पूरयिष्यति” इति, “प्रमाणानामनुग्राहकस्पर्कः”  
इति च, तन्न । प्रयाजादिभिरामेपादिषु फलानुकूलशक्तिवद्वेदे त-  
त्त्वसाक्षात्कारजननानुकूलशक्तेराधानाभावात् । न हि वाक्यस्यौ-  
त्पत्तिकार्यप्रकाशनशक्त्यातिरेकेण विचाराधेयं किञ्चिदस्ति । तदङ्ग-  
त्वावेदकप्रमाणाभावस्योक्तत्वाच्च । करणोपकारस्य शक्त्यादिज्ञा-  
नेनैव सिद्धेश्च । उभयत्र साधारणं प्रागुक्तं दूषणं स्मारयति । सा-  
पेक्षतेति । आपततीति च्छेदः । तथात्वे विचारस्य करणत्वेऽङ्ग-  
त्वे वा तत्सापेक्षत्वापतनं न युक्तं प्रागुक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यत्तु तात्पर्यज्ञानं नियतान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यार्थज्ञाने का-  
रणं शक्तिज्ञानादिवद् तच्च विचाराधीनमिति विचारस्याङ्गत्वमिति  
तत्राह—

व्युत्पन्नस्य हि बुद्धिजन्म सहसा वाक्यश्रुतौ दृश्यते  
 वाक्यार्थे न ततो ऽस्ति बुद्धिजनने मीमांसनव्यापृतिः ॥  
 तेनार्थात्करणादिभावभजने मीमांसनस्याश्रिते  
 वेदार्थप्रमितौ तु वेदवचसः सापेक्षताऽऽयास्यति ॥ १९ ॥

व्युत्पन्नस्येति । सहसा झटिति, विनैव तात्पर्यज्ञानाभावादि-  
 मित्तविलम्बं, व्युत्पन्नस्य शक्त्यादिज्ञानवतः, वाक्यस्य श्रुतौ श्र-  
 वणे, ततः नियतान्वयव्यतिरेकाभावात् । मीमांसनस्य तात्पर्य-  
 ज्ञानस्य तदर्थविचारस्य च वाक्यार्थबुद्धिजनने न व्यापृतिर्नोपयोग  
 इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति—न हि तात्पर्यज्ञानं नियमेन वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं  
 संभवति । गवानयनादिवाक्यश्राविणां तज्ज्ञाननैयत्याभावात् । न  
 हि तदा तात्पर्यव्याप्तिलिङ्गज्ञानं तेषामस्ति, समभिव्याहारमात्रस्य  
 “अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषधरति” इत्यत्रानन्वितयो-  
 र्निदीकच्छयोरपि दर्शनेन तदलिङ्गत्वात् । न च यत्रैकवाक्यत्वं तस्य  
 वाक्यस्य विशिष्टार्थे तात्पर्यमिति वाच्यम् । तस्यापि प्रतारकवाक्यादौ  
 व्यभिचारात् । एकवाक्यताज्ञानादेव नियतार्थज्ञानसंभवेन तात्पर्य-  
 ज्ञानस्य तत्रोपयोगाभावाच्च । अर्थवादादेः प्रतीयमानार्थे तात्पर्या-  
 भावनिश्चयेऽपि तद्गतपदशक्त्यादिस्वारस्येन विशिष्टार्थप्रतीतिश्च न  
 तात्पर्यज्ञानं तत्र कारणम् । नानार्थपदप्रयोगादपि तत्तत्पदार्थोपस्थि-  
 तियोग्यताद्यनुरोधेन कदाचित्कस्यचिदर्थस्य प्रतीत्युपपत्तेश्च । न  
 हि तत्र सर्वपदार्थस्वरणं नियमेनास्ति । यत्रास्ति तत्र योग्यतादि-  
 ज्ञानमस्तीति चेत् । युगपच्चावदर्थज्ञानमस्तु किं तात्पर्यज्ञानेन । तत्त-  
 त्संसर्गघटिततात्पर्यज्ञानस्य तत्तत्संसर्गात्मकवाक्यार्थबोधात्मागनुप-  
 पत्तेश्च न तात्पर्यज्ञानस्य तत्र हेतुत्वं संभवतीति । ननु “आत्मा वा  
 अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यादिना ज्ञानोद्देशेन श्रवणादिविधानात्क-

यं तस्य तदहेतुत्वं तत्राह—तेनेति । येन कारणेन विचारोऽङ्ग-  
तया करणतया वा न वाक्यार्थज्ञानोपयांगी तेनेत्यर्थः । अर्थाद-  
नुपपत्त्या करणादिभावभजने उद्देश्यज्ञानविशेष्यांश्च इति शेषः ।  
वेदार्थमिमिनौ जनयितव्यायामायास्पतीनि पदम् । श्रुतौ द्रष्टव्यप-  
देन नात्मज्ञानमात्रमुद्दिश्यते आपातात्मज्ञानस्य प्रागेवोत्पन्नत्वात् ।  
किं त्वप्रतिबद्धमात्मदर्शनम् । एवं च तदुद्देशेन विहितो विचारो  
विशेषण एव पर्यवस्यति । ज्ञानमात्रस्य प्राक्सिद्धस्य तत्साध्य-  
त्वानुपपत्तेरिति श्रुतितोऽपि न विचारस्य ज्ञानं प्रति हेतुत्वमिति  
प्रागुक्तं गतिरिति भावः ॥ १९ ॥

एवं विचारात्पूर्वभाषातन्निषेधं ब्रह्म मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं, वि-  
चारश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिमात्रेणार्थवानित्युक्तम् ।

नन्वेवमपि जिज्ञास्यं ब्रह्म दृश्यं चेद् घटवदनात्मत्वान्न मुमु-  
क्षुजिज्ञास्यं स्यात्, स्वप्रकाशं चेतस्य यथावत्प्रकाशमानतया न  
जिज्ञास्यत्वम् । न हि स्पष्टं प्रकाशमाने जिज्ञासा भवति । न च स्व-  
प्रकाशमप्यज्ञानावृत्तं न यथावत्प्रकाशत इति वाच्यम् । 'अहम्' इति  
ज्ञानस्यैवात्मयाथात्म्यविषयत्वात् । ब्रह्मणस्तदविषयत्वे चानात्म-  
तामसद्भिः । स्वप्रकाशे आत्मनि ज्ञानसाध्यप्रयोजनस्य विनाऽपि  
विचारं सम्भवेन विचारानर्थक्यं च ।

किं चात्मज्ञानमात्रं न विचारप्रयोजनं, तस्य सुखदुःखनिवृत्त्य-  
न्यतरत्वाभावात् । तत्साध्यं चान्यत् स्वर्गादिवन्न मुमुक्षुमिलापितम् ।  
संसारस्य ज्ञानार्थं च संश्लेषेण ज्ञाननिरूपणं, असंश्लेषेण च । अतो  
विषयप्रयोजनाभावाच्चेदं प्रकरणमारब्धव्यमिति तत्राह—

आच्छाद्य विक्षिपति संस्फुरदात्मरूपं  
जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभिर्मृपैव ।



अज्ञानमावरणविभ्रमशक्तियोगा-

दारमत्वमात्रविषयाश्रयताचलेन ॥ २० ॥

आच्छाद्येति । आच्छेत्त्यर्थः । अज्ञानमनादिभावरूपं ज्ञानापनोद्य वक्ष्यमाणं, संस्फुरत्-स्वप्रकाशनया निरंशतया च मयावत्प्रकाशमानमप्यद्वयानन्दब्रह्मस्वरूपमाच्छाद्य विक्षिपति विविधं तत्स्वरूपविपरीतप्रपञ्चभावमापादयति । वैविध्यमेवाह-जीवेत्यादिना । तृतीयेत्यम्भावे । तथा च स्वप्रकाशस्याप्यात्मस्वरूपब्रह्मणः अविद्यया यथावदप्रकाशमानत्वाज्जिज्ञासपत्रमुपपद्यते । प्रयोजनं च जीवेश्वरत्वादिमेदकल्पनानिवृत्तिरस्तीति काकदन्तसमं न ब्रह्मेत्याशयः । प्रपञ्चस्य ज्ञानापनोद्यत्वमाह-मृपेति । एतेनाद्वयानन्दब्रह्मस्वभावस्य कथं तद्विपरीतरूपतेति निरस्तम् । शक्तिकादेरिवाज्ञानाद्रजतादिभाववदात्मनः प्रपञ्चभावस्याप्यज्ञानकल्पिततया मृपात्वान्न कोऽपि दोष इति भावः ।

मृपात्वं च-सदसद्विद्वक्षणत्वमिति न सदादिपक्षोक्ता दोषाः । सदसदात्मत्वव्यावृत्तये "एव"इत्युक्तम् । नन्वज्ञानस्य सत्यत्वे कथं तत्कृत्वविशेषस्य मृपात्वं? मिथ्यात्वे वा कथं तस्याच्छादकत्वं? लोके सत्यस्यैव तद्दर्शनादित्याशङ्क्य, मृपाऽप्यज्ञानमर्थक्रियाकारितयाऽऽच्छादयति विक्षिपति च, तत्कारित्वे च सत्यत्वं न प्रयोजकम् असम्प्रतिपत्तेः । किं त्वाच्छादनाद्यनुकूलशक्तिमत्त्वं, तद्य मृपात्मकेऽपि स्वमदृष्टे दृष्टम् । आच्छादकस्य लोकेऽपि सत्यत्वमसम्मतमित्याशयेनाह-आवरणविभ्रमशक्तियोगादिनि । आवरणशक्तिविक्षेपशक्तिभ्यां योगादित्यर्थः । आवरणशक्तिः-"नास्त्यद्वयं ब्रह्म न महाशतं"इति व्यवहारयोग्यताऽऽवरणं तत्प्रयोजकशक्तिः । विक्षेपशक्तिस्तु "अहं कर्ता भोक्ता"इत्यादिभ्रमजननशक्तिरित्यर्थः । नन्वज्ञानमपि शक्तिमद्येत्परकीयवधानात् विशेष इत्यत

आह—आत्मत्वेनि । आत्मत्वं सदखण्डचैतन्यं तन्मात्रमेव श्रयो विषयश्च यस्य तस्य भावस्तत्ता तद्वलेनेत्यर्थः । अज्ञानस्य ह्यात्माश्रयविषयत्वमेव परकीयप्रधानाद् बलं शक्तिद्वयाश्रयत्वप्रयोजकं न तु स्वत इति प्रधानाद्विलक्षणमित्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वात्मनोऽज्ञानावृत्तत्वे प्रकाशायोगात्कथं ततोऽज्ञानान्तःकरणादिभानं, न ह्यप्रकाशमानज्ञानाद्विषयप्रकाशो भवति तत्राह—

प्रत्यक्त्वमात्रविषयाश्रयतावलेन

प्रत्यक्स्वरूपमविधाय पराग्विवर्तैः ॥

प्रत्यक्षमद्वयमशेषविशेषहीनं

विक्षिप्य तिष्ठति तदग्रहणं मृषैव ॥ २१ ॥

प्रत्यक्त्वेति । विषयपदमत्राविवासितम् । चैतन्यमात्रं यो विषयः तदाश्रयतावलेनेत्यर्थः । अथ वा वक्ष्यमाणरीत्या अधिष्ठानावरणस्य विक्षेपहेतुत्वम् । एवं चोभयमपि हेतुरिति तदुपादानम् । प्रत्यक्स्वरूपं प्रत्यगात्मनो ज्ञानादिसाधकचैतन्यांशमविधाय अनाच्छाद्य प्रत्यक्षं पराग्विवर्तैः जीवत्वादिविवर्तैः विक्षिप्य तिष्ठतीति सम्बन्धः । अज्ञानं हि स्वाश्रयावभास्यं 'न जानामि'इति तदनुभवाद् । अवभासकं च प्रकाशमानमेवेति तदाश्रयचैतन्यमनावृत्तम् । एवं चाज्ञानं तदाश्रयत्वादेव तदाच्छादकं न भवतीत्यभिप्रेत्यैवमुक्तं, तदा चाज्ञानादिभानमविरुद्धम्, 'चैतन्यं नास्ति'इति व्यवहारादर्शनेन तद्योग्यतारूपमावरणं नास्तीति भावः । तर्ह्यज्ञानं ब्रह्म ततोऽन्यत्स्यादिति नेत्याह—अद्वयमिति । तर्हि कथं प्रकाशमानस्याप्रकाशमानत्वमित्याशङ्क्य उक्तं तावत्प्रकाशमानत्वे प्रमाणम् । एवं जीवेश्वरत्वाद्यध्यासाधिष्ठानतया तत्राप्रकाशमानत्वं च वाच्यम् । विशेषावरणं विनाऽध्यासायोगादित्याभिप्रेत्य प्रत्यक्षं जीवत्वादिभिरविक्षिपतीत्युक्तम् । यद्यपि चैतन्यमात्रमेव ब्रह्म तथापि तदावृत्तमनु-

भूयते । तच्च वक्ष्यमाणविधया अविरुद्धमिति । माऽस्तु तर्हि जीवत्वादेस्तगाध्यामस्तत्राह—अशेषेति । तथा च निर्विशेषे जीवत्वाद्यवभासोऽध्यास विना न सम्भवतीति तस्य तत्रारोपो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु यथा साद्रूपमते प्रकृतिः पुरुषाश्रयत्वविषयत्वमन्तरेण जगदुत्पादयति एवमज्ञानमप्यस्तु, किं तस्य प्रत्यगाश्रयत्वाविषयत्वरूपनया ? न चाध्यस्तमज्ञानं तत्कार्यं चेति ततोऽस्य वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । तदध्यामस्यैवाध्याप्यसिद्धेरित्याशङ्क्य आत्मनि प्रपञ्चस्याध्यासं दर्शयिष्येस्तदर्थं प्रथमं तस्य तत्र वस्तुतोऽसम्भवं तदर्थं च प्रमाणसिद्धमात्मस्वरूपं दर्शयति—

प्रत्यक्षलिङ्गवचनानि हि दर्शयन्ति

निर्दुःखनित्यसुखविग्रहतां प्रतीचः ॥

निर्दुःखनित्यसुखविग्रहभूमिन् नास्मिन्

सम्भाव्यते दृशि पुरोदितमत्परूपम् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षेति । एतानि वक्ष्यमाणानि द्रष्टव्यानि । निर्दुःखनित्यसुखविग्रहतामिति भूमन्श्चैतन्यस्योपलक्षणम् । अन्यथाऽनुवादे तत्कीर्तनायोगात् । ततः किं तत्राह—निर्दुःखेति । निर्दुःखादिस्वरूपेऽस्मिन् चैतन्याद्वयात्मनि अनृतजडेस्मादिनोक्तमल्पं रूपं न सम्भाव्यते । वस्तुतः कथमपि न सम्भवतीत्यर्थः । अहङ्कारमप्युच्यो जडमपञ्चो न तावदात्मनोऽन्यत्र सिध्यति, आत्मन एव तदुत्पादानताया वक्ष्यमाणत्वात् । कार्ष्ण्योपादानादन्यत्रावस्थितनुपपत्तेः, तत्सत्ताऽफूर्त्ययोगाच्च न द्वात्मातिरिक्तमपि क्रिञ्चितसम्भवति । नाप्यात्मनि सम्बन्धान्तरेण तस्य वृत्तिः सम्भवति, निरवयवेऽसत्त्वे सम्बन्धान्तरासम्भवात् । तादात्म्यं च वास्तवं विरदयोर्न सम्भवति । तद्विरुद्धरूपं चात्मनः प्रत्यक्षादिसिद्धमिति न कथमप्या-

त्मानि प्रपञ्चस्य वस्तुतः सम्भव इति भावः ॥ २२ ॥

मतिज्ञानमर्थमुपपादयन् प्रथमं प्रत्यक्षेणात्मनो निर्दुःखनित्यसु-  
खतां दर्शयति—

प्राज्ञे सुखं समनुभूय समुत्थितः सन्  
सर्वप्रकारविषयप्रतिपत्तिशून्ये ॥

सुप्तोऽहमत्र सुखमित्यनुसन्दधानः

सर्वोऽपि जन्तुरवगच्छति तस्य साँख्यम् ॥ २३ ॥

प्राज्ञ इति । यद्यपि सुखमत्यक्षमात्रमात्मस्वरूपसुखमेव वि-  
पर्याकरोति तथाऽप्यन्यथासिद्धिशङ्काशून्यतया निर्दुःखत्वादिसिद्ध्यर्थं  
च साँपुत्तिकं प्रत्यक्षमुदाहृतं, यस्मिन्नेकीभूतः सुषुप्त्यवस्थायां जी-  
व उपाधिकालुष्याभावात्प्रकृष्टमज्ञो भवति तस्मिन्प्राज्ञाभेददशायामि-  
त्यर्थः । समनुभूय स्पष्टमनुभूयान्यथा सुषुप्त्यर्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्न  
स्यात् । ननु तदपि सुखं जन्यमेव किं न स्यात्तत्राह—सर्वप्र-  
कारेति । स्मृतिरूपा अनुभवरूपा वा या विषयप्रतिपत्तिः तच्छू-  
न्ये । सुषुप्तेः सर्वविशेषज्ञानोपरमरूपत्वाद्द्विषयज्ञानं विना सुखजन्मा-  
सम्भवात् न तदात्मन्यन्यत्सुखमस्तीत्यर्थः । अत्र देशे काले वा  
सुखमिति क्रियाविशेषणम् । अनुसन्दधानः स्मरन्नर्थात्तदेव सुख-  
मित्याशयः । तस्यानुसन्धानात्स्वरूपचैतन्यस्य साँख्यं निर्दुःखनि-  
त्यसुखात्मत्वम्, । यद्यपि “सुखमहमस्वाप्सम्” इति स्मृतिर्न निर्दुःख-  
त्वं न वा नित्यत्वं तस्य विपर्याकरोतीति तद्बलात्प्राज्ञसुखस्य  
निर्दुःखत्वादि न सिद्ध्यति तथापि सुषुप्त्यवस्थायामनुभूयमानसु-  
खवन्तान्निर्दुःखताऽऽत्मनः सिद्ध्यति, अत एवोत्थितस्य ‘निर्दुःखम-  
स्वाप्सम्’ इति व्यवहारः सुषुप्तिकालीनसुखसामर्थ्यादेव तस्य नि-  
त्यत्वमपि सिद्ध्यतीति प्राज्ञसुखमत्यक्षसामर्थ्यादात्मा निर्दुःखनित्य-  
सुखमिति ॥ २३ ॥

एवमनुमानेनाप्यात्मनः सुखात्मत्वसिद्धौ तस्य निर्दुःखनित्य-  
ताऽपि सिध्यतीत्याभिप्रेत्य “आत्मा सुखाभिन्नः सुखलक्षणवत्त्वा-  
त् वैपयिकसुखवत्, यद्यलक्षणवत्तदात्मकं यथा गवादि” इत्य-  
नुमानमाह--

सर्वं यदर्थमिह वस्तु यदस्ति किञ्चित् ।

पारार्थ्यमुज्झति च यन्निजसत्तयैव ॥

तद्वर्णयन्ति हि सुखं सुखलक्षणज्ञा-

स्तत्प्रत्यगात्मनि समं सुखताऽस्य तस्मात् ॥ २४ ॥

सर्वमिति । प्राचुर्याभिप्रायमेतत् । यदर्थं यत्सम्बन्धितया  
प्रीतिविषयः न तु तद्धेतुरित्यर्थः । आत्मसुखस्याजन्यत्वात् । इह  
जगति वस्तु यदस्ति किञ्चित्, एतदपि प्राचुर्याभिप्रायम् । पारार्थ्य-  
पन्यमयुक्तप्रीतिविषयत्वम् । यद् इष्यमाणमिति शेषः । निजसत्तया  
स्वस्वरूपेण, सुखमिति वर्णयन्तीति सम्बन्धः । व्याप्तस्य हेतोः पक्ष-  
धर्मतामाह—तत्प्रत्यगात्मनीति । समं वैपयिकसुखतुल्यमस्तीति  
घाऽर्थः । निगमयति—सुखतेति । तस्मादुक्तहेतोः । अत्र यदिष्यमाणं  
पारार्थ्यमुज्झति निजसत्तया, यदिष्यमाणं तद्वा सुखमिति लक्षणं वि-  
वक्षितम् । एतदुपपादनाय सर्वमित्याशुक्तम् । दुःखादौ सुखसाध-  
ने चातिव्याप्तिवारुणाय दलद्वयम् । ननु पुत्रादिवत्सुखमपि “मम  
सुखं भूयात्” इत्यात्मार्थमेव काम्यत इति कथं पारार्थ्यमुज्झतीति  
तत्र । न हि पुत्रादिनेवात्मनः सुखेनापीष्टं किञ्चिज्जायते, येन सुखं  
तदर्थं भवेत्, न च सुखमात्मसम्बन्धितयैवाभिलाषास्पदम्, आत्मस-  
म्बन्धित्वस्य दुःखादिसाधारणस्य सुखप्रीत्यग्रयोजकत्वात् । न चां-  
त्मसुखत्वं तत्र प्रीतिनिमित्तमिति वाच्यम् । लाघवेन सुखत्वमात्रस्यैव  
तथात्वात्, सुखं चैकमेवेति नातिप्रसङ्गः । न च कथं तर्हि “मम सुखं

भूयात्” इत्यभिलाष इति वाच्यम् । “मम प्रत्यक्षसुखं भूयात्” इति हि तथा काम्यते, सुखव्यक्तेरेकत्वेन व्यावर्त्याभावात् । प्रत्यक्षं त्वज्ञातब्रह्मसुखादिव्यवच्छेदकमिति ‘तदेव मम’ इति विशिष्यते इति नोक्तदोषः । अहङ्कारशबलात् ममताधिकरणात्केवलं सुखमन्यादिति मदीयत्वमपि प्रतीयमानमस्त्येव, परं तु तत्कामनाप्रयोजकं न भवतीति भावः ॥ २४ ॥

किं च “आत्मा सुखम अनौपाधिकमेमगोचरत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा दुःखादि” इत्यनुमानान्तरमाह—

प्रेमाऽनुपाधिरसुखात्मनि नोपलब्धः

स प्रत्यगात्मनि कृमेरपि नित्यसिद्धः ॥

प्रेयःश्रुतेरपि ततः सुखताऽनुमानं

नैयाधिकौऽपि न दृगात्मनि निन्हुवीत ॥ २५ ॥

प्रेमेति । अनुपाधिरिति । अन्याप्रयुक्त इत्यर्थः । असुखात्मनि सुखव्यतिरिक्ते प्रत्यगात्मनि निष्कृष्टाहङ्कारतत्साक्षिचैतन्यं, कृमेरपीति बहुलदुःखमाणिनामप्यात्मनि प्रेमा दृश्यते, किमु वक्तव्यं विशिष्टात्मनामिति द्योतितम् । कृमीणामपि स्वदुःखपरिहाराय धायनादिदर्शनेनास्त्येव स्वदुःखे द्वेषः, स च तदात्मनि तेषां प्रेमाभावे नोपपद्यते, उदासीननरदुःखद्वेषादर्शनादिति भावः । ननु कृमीणामन्येषां वाऽऽत्मनि कथं स भवेत् सिद्धे तदयोगात् इत्याशङ्क्य सर्वानुभवसिद्धः कथं स निराकार्य इत्याह—नित्यसिद्ध इति । सदानुभवसिद्ध इत्यर्थः । दृश्यते हि धनपुत्रादौ सिद्धेऽपि पित्रादेस्तत्साध्यापकारमप्रतिसन्दधतोऽपि प्रेमा, एवमात्मन्यपि निरतिशयसुखरूपे स न विरुध्यते इत्यर्थः । किं च “तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्ताद्” ( वृ० अ० १ ब्रा० ४ श्रु० ८ ) इति श्रुतितोऽप्यात्मनि नित्यसिद्धे स सिद्ध इत्याह—प्रेयःश्रुते-

रिति । तत इति व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मत्वादित्यर्थः । नैयायिकोऽपीति । अपिशब्दान्मीमांसकादिरपि । नैयायिको ह्यनुमानस्य द्वे अङ्गे व्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्याहेति स्वाभिमतान्नपुक्तम् आत्मनः सुखतानुमानं न निहनुवीत न निराकुर्यात् । किमु वक्तव्यं श्रुतिप्रधानो मीमांसकादिरिति भावः । नचात्मनि दुःखित्वग्राहकप्रसक्षवाधः, दुःखित्वादेरुपाधिवर्षतया दृगात्मनि सुखतानुमानस्य ततो भिन्नविषयत्वादित्याह—दृगात्मनीति ॥ २५ ॥

“प्रत्यक्षलिङ्गवचनानि” इति श्लोकोक्तं प्रत्यक्षमनुमानं च दर्शितम्, इदानीं वचनशब्दितां श्रुतिमपि तत्राह—

आनन्दविग्रहमपारतसमस्तदुःखं

वस्तुस्वभावपरिवर्जितसर्वभेदम् ॥

आत्मानमध्ययनविध्यनुसारिणस्तं

प्रत्यक्षतः श्रुतिशिरःसु समामनन्ति ॥ २६ ॥

आनन्दविग्रहमिति । आनन्दस्वरूपमित्यर्थः । अपास्तसमस्तदुःखमिति तस्य भेदावन्मुमुक्षुपादेयत्वं घोतितम् । ननु साद्वितीये जीवे “नालो सुखमस्ति” ( छां० ७ । २३ । १ ) इति सुखनिषेधात्कथं तस्यानन्दरूपत्वमिति तत्राह—वस्तुस्वभावेति । यद्यपि जीवस्वरूपं सप्रपञ्चं प्रतीयते, तथापि “यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणाति” ( छां० ७ । २४ । १ ) इत्यादिश्रुतिसिद्धमदृश्यं ब्रह्मैव तस्य वास्तवं स्वरूपमिति नामाख्यः, तथा च न सुखनिषेधश्रुतेरप्यं विषय इति भावः । ननु स्वर्गकामादिवाक्यात्सुखवचनेरात्मनो गम्यते न सुखरूपत्वमिति तत्राह—अध्ययनेति । अध्ययनविधिर्हि स्वाध्यायशब्दोपस्थितकृत्स्नस्वशाखाया अध्ययनं विधत्ते, न तु कर्मकाण्डमात्रस्य । एवं चाधीतोपनिषत्काः साधनचतुष्टयमभ्यन्नास्तद्गतानि “न लिप्यते लोक-

दुःखेन बाह्यः” ( कठ अ० २ व० ५ श्रु० ११ ) “योऽशनायापि-  
 तासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति” ( वृ० अ० ३ ब्रा० ५ श्रु० १ )  
 ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ ( वृ० अ० ३ ब्रा० ९ श्रु० २८ ) “एषो-  
 ऽस्य परम आनन्दः” “यो वै भूया तत्सुखम् ( छां० अ० ७ ।  
 २३-१ ) इत्यादीनि प्रत्यक्षवाक्यानि आनन्दात्मप्रतिपादकानि  
 आमनन्ति पठन्ति । पठ्यमानवेदान्तवाक्यान्निर्दुःखनित्यसुख-  
 विग्रहं दृग्रूपं भूमानमात्मानमवगच्छन्तीत्यर्थः ।

अथवा—“वेदोपरा वेदान्ताः” इति मतेन तेषामर्थशून्यत्वात्-  
 त आनन्दाद्यसिद्धिमाशङ्क्य अध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वात्कर्मवाक्यवत्तेषा-  
 मप्यर्थवत्त्वं दुरपह्वमित्याह—अध्ययनेति । यः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां  
 सिद्धस्तमात्मानमानन्दविग्रहमिति सम्बन्धः । एतद्रुक्तं भवति । उक्तं  
 तावदनृतजडाविरोधीत्यत्रात्मा जडाहङ्कारविलक्षणश्चिद्रूप इति ।

ननु सत्यमुक्तं तदेवानुपपन्नं, ज्ञानस्यानित्यत्वादिति चेन्न ।  
 ज्ञानपदवाच्यवृत्तरनित्यत्वेऽपि तदाश्रयसाक्षिचैतन्यस्य तदभावात् ।  
 तथाहि—अस्ति तावदेवदत्तादेः सुखदुःखादिसाक्षात्कारः, स च  
 घटादिसाक्षात्कार इव चक्षुरादिना केनचित्करणेन न साध्यते, तत्र  
 प्रमाणाभावात् । न च ‘सुखाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वात्’  
 इति तत्कारणे मनः सिध्यतीति वाच्यम् । तत्क्रियात्वस्यासिद्धेः ।  
 न च साक्षात्कारत्वात्तत्सिद्धिः । तस्य नित्यत्वेऽप्युपपत्तेः । किं च  
 सुखाद्युत्पत्तिसमयभाविनस्तज्ज्ञानस्य तदा विषयासक्तमनोजन्य-  
 त्वमनुपपन्नम् । न च द्वितीयक्षणे एव सुखादिज्ञानमिति वाच्यम् ।  
 प्रमाणाभावात्, प्रथमक्षणेऽज्ञातसुखसत्त्वे प्रमाणप्रयोजनयोरभावा-  
 द्ध । द्वितीयक्षणेऽपि सुखाद्युत्पादकमनःसंयोगस्यान्यथासिद्धतया  
 ततस्तज्ज्ञानासम्भवाच्च । न वा विषयासमवायिकारणस्य ज्ञानास-  
 मवायिकारणत्वं क्वचिद् दृष्टम् । संयोगान्तरकल्पने चासमवायिका-  
 रणनाशेन नष्टसुखादेरनुभवासम्भवाच्च । कथं तर्हि ‘सुखज्ञानमुत्पन्नं



विनष्टम'इत्यनुभव इति चेत्, न तावत्सुखादिस्थितिमप्ये तज्ज्ञान-  
 नस्योत्पत्तिविनाशानुभवोऽस्ति, येन ज्ञाने पृथगुत्पत्त्यादि सिध्येत् ।  
 सुखानुत्पत्त्यादिदशायां तदनुभवस्य तदुत्पत्त्यादिविषयतयाऽन्यथा-  
 सिद्धत्वेन तदसाधकत्वात् । तस्मात्सुखाद्युपलक्षिततदनुभवस्य दुःखा-  
 दिसमयेऽपि स्थितेस्तदुत्पादकरणातिरूपणात्सुखादिविशिष्टतदुत्प-  
 न्यादेरन्यथासिद्धत्वाच्चास्त्येव सुखानुभवोत्पत्त्यादिः । एवं तद्भेदा-  
 नुभवस्यापीत्यत्राधितलाद्यत् सुखदुःखादिविषयानुभव एक एव, स  
 एव पुरुषान्तरस्यापि सुखादिसाधक इति जगन्मात्रमाधकं चैतन्यमेकं,  
 तस्यैव घटादेरपि प्रकाशकत्वात्, स चात्मैव श्रुतिसिद्धस्तदभेदस्य  
 साधकाभावादिति चिद्रूप एव आत्मा । एवमुक्तानुमानेन तस्यान-  
 न्दत्वासिद्धावानन्दस्य दुःखविरोधित्वेन निर्दुःखत्वमात्मनोऽनित्य-  
 त्वायोगेन नित्यत्वं च सिद्धमिति निर्दुःखनित्यचित्सुखविग्रह आ-  
 त्मा । एवं सर्वस्य प्रपञ्चस्य दृश्यतया वक्ष्यमाणन्यायाच्चानिर्वचनी-  
 यत्वसिद्धौ सजानीयादिभेदशून्योऽपीत्युक्तात्मामिद्धिः । एतच्च वे-  
 दान्तवेद्यमपस्तेस्वरूपोपलक्षणतयोक्तम् । तत्र कथं जडप्रपञ्चस्य व-  
 स्तुतः सम्भव इति । कथं तर्हि एतदनुभवः ? अध्यासात् । अस-  
 म्भावितस्यानुभवसिद्धस्याध्यासनियमात् ॥ २६ ॥

ननु प्रपञ्चो नाध्यस्तो वाचकामावाव, न च शक्तौ रजतादिव-  
 द्वाधोऽस्तीत्याशङ्क्य तदध्यस्तताग्राहकप्रमाणमेव तद्वाचकमित्याह-

अध्यस्तमत्प्रपञ्चपुररथ न वास्तवं तत्  
 प्रत्यक्पराग्द्वयमिदं हि परस्परस्मिन् ॥  
 अध्यस्ततां प्रति समर्थमबोधमात्र-  
 मन्योऽन्यरूपमिधुनीकरणे निमित्तम् ॥ २७ ॥

• अध्यस्तमिति । आरोपितमित्यर्थः । वाग्वाच्यत्तिकर्मप्रपञ्चो-  
 ऽध्यस्तो न वास्तव इति वा परिच्छिन्नमाच्छुक्तिरजतादिवदिय-

भिदेत्याह—अल्पवपुरिति । अस्यात्मनोऽल्पं वपुरिव वपुः, यथा प्रसिद्धं वपुः स्वातिरिक्तमात्मानं स्वस्वरूपेण निरूपयद्वच्छिनत्ति, एवमहङ्कारादिरपि साच्चिद्रूपमात्मानं स्वेन रूपेण भासयतीति वपुः । एतच्चाव्यस्तलोपोद्गलनायोक्तम् । ननु 'सन्वदः' इत्यादिप्रतीतिविरोधान्नेदमनुमानं साधित्याशङ्क्य निराधिष्ठानाध्यामायोगात्साच्चिद्रूपात्मन एव तदधिष्ठानत्वं वाच्यम् । ततश्च सत्यानृतात्मन्वात्मपञ्चस्य तत्र सद्वृद्धिरन्यथासिद्ध्यतीत्याशयेनाह—तत्प्रत्यक्परागद्वयमिति । तद् अल्पवपुः प्रत्यक्परागद्वयसमुदादायात्मकमित्यर्थः । न चापयोजकत्वम् । प्रपञ्चविलक्षण आत्मनि प्रपञ्चात्मनाया असम्भवस्योक्तत्वात् । नन्वव्यस्तमपि धुक्तिरजतादि सत्यमेवेत्यत्राह—न वास्तवमिति । उक्तीत्या तस्यानिर्वचनीयत्वसाधनादित्यर्थः ।

अथवा—नन्वाधिष्ठानाध्यस्यमानांशद्वयोल्लोखित्वं भ्रमस्य दृष्टम् । अहमिति प्रत्यक्स्त्वेकरूपो द्रष्टृमात्रविषयः कथमध्यास इत्याशङ्क्य तत्प्रत्यक्परागिति । अनुभवेऽपि निपुणं निरूप्यमाणे त्मना प्रत्यग्शः परागंशश्च भासते, तस्य चेदमनिर्दं पिण्डवद्विकृद्दीमयरूपत्वाद्ध्यसां विनैकत्वबोधाम् परस्परस्मिन्परस्परमात्मत्वेनाव्यस्ततां प्रति योग्यो । ननु प्रत्यक्पराचोः सादृश्याभावाद्दिशुद्धे चात्मनि दोषस्याप्यसम्भवादारोप्यस्य च पूर्वमननुभवेन संस्काराभावात् कथं परस्पराध्यास इत्यत आह—अबोधमात्रमिति । स्फुरतोऽपि तत्त्वानवबोधः सर्वत्राध्यामपुष्कलकारणम् । स चात्मन्यनुभवसिद्धैवत्काऽत्र विसामग्रीत्यर्थः । अन्योऽन्येति । अन्योऽन्यार्थाध्यासे मियुनीकरणे चेत्यर्थः । प्रत्यक्परामूर्तं अन्योऽन्यात्मकमन्योऽन्यधर्मवच्चाव्यस्तं, तस्य मियुनीकरणं नाम ज्ञानाध्यासः, तदुभयावच्छिन्नमेकं ज्ञानमिति यावत् । असंसर्गाग्रहनिवन्वनत्वानभ्युपगमादित्युभयत्राज्ञानमेव निमि-

समिति भावः । ततश्च प्रत्यगज्ञानमेव बुद्ध्याद्यात्मना तदुभयोपर-  
क्तज्ञानात्मना च परिणममानमहमिति साक्षिविषयः, तदुक्तम्—

“अविद्यैव बाह्यदोषापेक्षया रजताद्याकारेण साक्षिचैतन्यस्य  
रजतावच्छेदकज्ञानाभासाकारेण च परिणममाना स्वकार्येण सह  
साक्षिविषयत्वमापद्यते” इति ।

अयमर्थः—दुष्टेन्द्रियस्य युक्तिसन्निकर्षादिदमिति प्रमाणवृत्ति-  
र्भवति, तत्प्रतिफलितयुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठयुक्तित्वाज्ञानं रागसं-  
स्कारादिसचिवं युक्त्या सह मिथ्यातादात्म्यापन्नरजतात्मना परि-  
णमते, इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नाचिन्निष्ठयुक्तिविषयत्वाज्ञानं तु ज्ञानमं-  
स्कारसद्वृत्तं साक्षिरजतसम्बन्धापादकरजतज्ञानात्मना, तच्च जड-  
त्वान्न स्वविषयसाधकमिति सविलासाज्ञानं साक्षिविषय इति ।

अत्र केचित् । किं रजतज्ञानात्मकाविद्यावृत्त्या, तथा विनाऽ-  
पीदमाकारवृत्त्याभिव्यक्तसाक्षिणैव रजतप्रतिमोसोपपत्ते । अध्यस्तर-  
जतादेः प्रमाणागम्यत्वेनावरणराहितत्वात् । आवरणाभिभवार्थं वि-  
दुपरामार्थं वा वृत्तेरन्यत्र स्वीकारात् । अत एव ज्ञानसुखादौ न वृ-  
त्त्यन्तरमुपेयते, तेषामनावृतचैतन्याध्यस्तत्वादेव भानसम्भवात् । अ-  
न्यथा वृत्तावपि वृत्त्यन्तरापेक्षायामनवस्थापत्तेः । नापि संस्कारार्था  
वृत्तिः, रजतविशिष्टचिन्नाशेनैव सुखादाविव तज्जननात् । न चार्थ-  
नाशजसंस्कारस्य स्मृत्यहेतुत्वाद् वृत्तिसिद्धिः । सुखादावेव तत्कल्प-  
नात् । वृत्त्यन्तरापेक्षया घर्मरूपनामात्रत्वेन लघुत्वाच्च । नच ज्ञानसं-  
स्कारस्यार्थाहेतुत्वम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिहैव तत्कल्पनात् । अत  
एव मातीतिकं रजतम् । दोषादेरप्यावश्यकरजतोत्पादेनैवार्थवच्च-  
मिति वदन्ति ।

अत्रोच्यते । अनावृतचैतन्याध्यस्ततामात्रस्य जडमानमयोजकत्वे-  
ऽनुमेयवद्दोषादेरभानापत्तिः । तत्र विषयगतावरणमद्भानद्वीकारात् ।  
कथं तर्हि तत्र वदमानम् । अनुमानरूपवृत्त्याऽन्तःकरणावच्छेदेन व-

द्विविषयकाज्ञानापसरणात् । वह्निमहं न जानामीत्यनुभवेन वहावा-  
त्मनि चाज्ञानसाधनात्तदन्यतरावरणभङ्गस्य च वह्निष्पन्धारहेतु-  
त्वमिति वक्ष्यते । ततश्च तदाकारवृत्तिविषयत्वमेवास्वच्छतामसेषु  
भानप्रयोजकरुमास्थेयम् । स्वच्छान्तःकरणसुखादिभाने च वृत्तिं  
विनाऽपि तदाकारत्वसंभवाच्चित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वमपीति जडमतिभा-  
से दृश्येव गतिः । चैतन्यं हि यदाकारवृत्तौ प्रतिबिम्बते तद्भासयति  
प्रतिबिम्बाश्रयं च वृत्त्यादिकं, तथा दर्शनात् । न च क्वचिद् वृ-  
त्तिः क्वचित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वं तन्त्रमित्यननुगमः । सर्वजडमतिभा-  
सानुगतं हि चैतन्याकारत्वमेव प्रयोजकं प्रभुः । चैतन्यं यदाकारं  
भवति तत्प्रतिभासन इत्यर्थः । चैतन्यस्य तदाकारत्वं न स्वतोऽम-  
ङ्गत्वात् । किं तु क्वचित्प्रतिबिम्बात्क्वचित्तदाकारवृत्तिसंघन्यादि-  
त्यन्यदेतन् । तत्र सात्त्विकान्तःकरणतद्गमेषु प्रतिबिम्बात् । ताम-  
सेषु तदाकारवृत्तिसंघन्यादेवेति कुत्रो रजताकारवृत्तिं विना तद्भान-  
म् । न चाध्यस्वरजसस्य अस्वच्छतामसस्य चित्प्रतिबिम्बाश्रयत्वम-  
भ्युपगन्तुं युक्तम्, अस्वच्छरजतसंस्कारसंस्कृताविद्यारब्धत्वेनास्व-  
च्छत्वादिति सिद्धाऽविद्यावृत्तिः । ननु परोक्षे तदाकारवृत्तिरपरोक्षे  
त्वनावृत्तचिद्ध्यस्तत्वं तन्त्रमस्तु । मैत्रम् । सामान्यसामर्थ्यां विना  
विशेषसामान्या अहेतुत्वेन तत्राप्यस्वच्छतामसमात्रभानहेतुवृत्तिवि-  
षयत्वस्यापरिहार्यत्वात् ।

• किं च रजतस्य विषयावाच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वे 'अहं रजतया-  
नृ'इति प्रतीतिः स्यात् न त्वहं रजतज्ञानवानिति ।

किं च त्वन्मतेऽर्थसंस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वं ज्ञानसामान्या अर्धहे-  
तुत्वं चाक्लृप्तं कल्पमिति गौरवम् । प्रतीतिकत्वं च प्रतीतिकाल-  
लान्यकालासत्त्वं, न तु प्रतीतिजन्यत्वं, संस्कारादेरपि प्रतीतिक-  
त्वापत्तेः । न च साक्षिकालान्यकालः संभवतीति अविद्यावृत्तिरेव  
तत्प्रतीतिः । ननु तत्राप्यविद्यावृत्ते रजतविषयत्वादीवृत्तेश्चेदमात्र-

विषयत्वादिष्टपुरोवर्तिविशिष्टविषयं वृत्तपन्तरं प्रवर्तकं कल्पामिति  
 गौरवमिति चेन्न । एकावाच्छिन्नजलदर्पणयोरेकमुखप्रतिबिम्बवदे-  
 कतापन्नसत्यमिधपावस्तुद्वयेऽप्येकमतिभासाभ्युपगमेन वृत्त्यभेदाप-  
 न्नरजतस्फुरणस्य फलस्यैकत्वात् प्रवृत्त्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥ २७ ॥

सादृश्यज्ञानादेरध्यासहेतुत्वं व्यभिचारेण निरस्यति-

सादृश्यधीप्रभृति न त्रितयं निमित्त-

मध्यासभूमिषु जगत्यनुगच्छतीदम् ॥

ब्राह्मण्यजातिपरिकल्पनमात्मनीष्टं

जात्या न साम्यमुपलब्धीमहास्ति किञ्चित् ॥ २८ ॥

सादृश्यधीति । सर्वाध्यासाननुगतत्वात् हेतुत्वामिमतये-  
 तात्त्रितयं सादृश्यधीदोषसंस्कारात्मकम् अध्यासानिमित्तमित्यर्थः ।  
 सादृश्यधीयो व्यभिचारस्यानमाह-ब्राह्मण्येति । “ब्राह्मणोऽहम्”  
 इति जात्यध्यास आत्मानि सर्वैरिष्यते, अन्यथा “ब्राह्मणो यजेत,  
 ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इति विधिनिषेधव्यवस्थानुपपत्तिः, तत्र च  
 न सादृश्यमस्तीत्यर्थः । ननु सोऽपि त्रितयनिमित्तः अध्यासत्वादिति  
 नेत्याह-जात्येति । आत्मनि हि जात्या सादृश्यमनुपलब्धिव्याधि-  
 तम् । द्वयोरपि गुणक्रियाव्यवस्थानुत्वात्, “न तस्य प्रतिमा” इति  
 श्रुतेश्चेत्यर्थः । ततश्च रजताद्यध्यासेष्वार्थिकतत्त्वं त्रयं न त्वध्यासेमा-  
 त्राहमिति भावः ॥ २८ ॥

नन्वत्रापि प्रमेयत्वादिना सादृश्यमस्तीत्याशङ्क्य न तादृक् सादृ-  
 श्यमध्यासप्रयोजकमतिप्रसङ्गात्, किन्तु भूयोऽवेयवगुणादिमाभ्य-  
 म् । न चैतयोस्तदस्तीत्याह-

भूयस्त्वन्ननुगुणावयवक्रियाणां

सामान्यगवपुरुक्तमिहाभियुक्तैः ॥

सादृश्यवस्तु न चिदात्मनि किञ्चिदत्र  
जात्यादिभिः सह निरीक्षितमास्ति तादृक् ॥ २९ ॥  
भूयस्त्वचादिति । एतच्च सामान्यपूगवपुषो विशेषणम्, गु-  
णावयवादीनां बहूनामनेकसामान्यात्मकमित्यर्थः ।

अथवा-इह गोगववादावभियुक्तैर्नैमिन्यादिभिः सामान्यपूगा-  
त्मकं सादृश्यवस्तुक्तमित्यन्वयः । कासां व्यक्तीनामित्यत्राह-भूय-  
स्त्ववतीनां गवादीतनुगतगुणावयवाक्रियाणामिति । गुणानां शुक्त्व-  
दीघत्वादीनि सामान्यानि, अवयवानां पादपृष्ठत्वादीनि, क्रियार्गा ग-  
मनभक्षणचर्वणत्वादीनि, तेषां पूगः समूह एव वपुर्यस्य । नन्विति पा-  
ठे गुणादीनां भूयस्त्वं सादृश्यं वस्तुक्तमिति स्वार्थे वतिवर्षालयेयः ।  
ननु “अकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” इति वैदिकप्रयोगाद्ध्यासानुप-  
पत्त्या चात्मन्यपि किञ्चित्सादृश्यं कल्प्यमित्याशङ्क्याह-नेति । अत्र  
चिन्मात्रात्मनि न तादृगपि सादृश्यं किञ्चिदस्तीत्यर्थः । न च नित्य-  
त्वसर्वगतत्वाद्यपि जातिसादृश्यम् । अनुवृत्तकारणात्मिकाया जाते-  
रनित्यत्वाज्जातावद्वृत्तरसर्वगतत्वाच्चेति भावः ॥ २९ ॥

दोषस्य व्यभिचारस्थलमाह-

विषयकरणदोषान्न भूमः संविदि स्या-

दपि तु भवति मोहात् केवलादेवमेव ॥

भगवति परमात्मन्यद्वितीये विचित्रा

द्वयमतिरियमस्तु भ्रान्तिरज्ञानहेतुः ॥ ३० ॥

विषयेति । विषयदोषः सादृश्यादिः, करणदोषः काचादिः ।  
तत्र संविदि प्रमाणफले यदादिज्ञाने यः परेषां वैद्यत्वादिभ्रमः स  
तावद्विषयदोषात्करणदोषाद्वा न संभवति, संविदः स्वमक्ता-  
शस्त्वेनाविषयत्वात्करणागोचरत्वाच्च । अस्तु प्रमादोषादेवे-

ति चेत्, तर्हि दोषान्तरासंभवात् प्रमात्रविषयक्तान्मोहादेवेति  
 वक्तव्यं, तच्चास्मदिष्टमेवेत्याह-अपि स्थिति । तत्र मोहमात्रजत्व-  
 सिद्धौ तद्वत्प्रकृतेऽपि मोहैकनिमित्तता साधनीयेत्याह-एवमिति ।  
 यथा सविदि वेद्यत्वादिधीर्भ्रमस्तथा परमात्मनि द्वैतबुद्धिरपि यतो भ्रा-  
 न्तिरतोऽज्ञानहेतुरस्त्वित्यन्वयः । अज्ञानजत्वं संभावयति-विचित्रे-  
 ति । भिन्नाभिन्नत्वसदसत्त्वादिविचारासहत्वेननिर्वचनीयेत्यर्थः ।  
 भ्रान्तिरत्वसाधकमाह-अद्वितीयेष्वप्यतिरिति । अतस्मिंस्तद्वुद्धि-  
 रित्यर्थः । इयमिति साक्षिसिद्धत्वमाह । भगवतीत्यनेन महाभादिमत्त्वा-  
 त्पञ्चरचनासामर्थ्यं सूचितम् । अस्तिवति समर्थने लोड् । अज्ञान-  
 जत्वं शक्यसमर्थनमित्यर्थः । एवं सादृश्यर्थादोषोर्व्यभिचार उक्तः ।  
 संस्कारोऽपि व्यभिचारी, शुक्तिरजतादित्रैशेष्यस्य प्रागननुभूतरूपा-  
 पि भ्रमविषयत्वादिति स्पष्टत्वान्नोक्तम् ॥ ३० ॥

इदानीं परस्परार्थासे सति आत्मनोऽप्यनात्मन्यध्यस्तत्वेन  
 धान्यत्वाग्निरधिष्ठानं सच्छून्यं जगत्स्यादित्याशङ्क्य अज्ञानस्य  
 धाधावधेरनध्यस्तस्य च शिष्यमाणत्वान्नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह-

संसिद्धा सविलासमोहविषये वस्तुन्याधिष्ठानगी-  
 र्नाग्नारेऽध्यसनस्य वस्तुनि ततोऽस्थाने महान्संभ्रमः ॥  
 केषां चिन्महतामनूनतमसां निर्वन्धमाताश्रयादन्यो-  
 ऽन्याध्यसने निरास्पदमिदं शून्यं जगत्स्यादिति ॥ ३१ ॥

संसिद्धेति । विलसति व्यक्तीभवति मोहोऽनेनेति विला-  
 सो मिथ्यारजतादिः । ततश्च यतः सविलासाज्ञानावृत्ते वस्तुनि शु-  
 क्त्यादावधिष्ठानसंग्राहसिद्ध्या, अधितिष्ठति ह्येतं सकार्यो मोह इति ।  
 स च नाध्यस्तोऽनोऽयमस्थानेऽविषये शून्यत्वापादनसंभ्रम इत्यर्थः ।  
 ननु यदाधारमारोप्यं भासते तदधिष्ठानं, तच्चारोप्येऽध्यस्तमेव ।

अन्यथा परस्पराध्यासो न स्यादित्यत आह—नाधार इति । अध्यस्तस्याधारत्वेन भासमाने शुक्तीदमंशे नाधिष्ठानगीरित्यर्थः । किं च शबले संसृष्टनयाऽध्यस्तोऽधिष्ठानांश्च आधारः । तदुक्तम्—“अत-  
द्वूपोऽपि तद्रूपेणारोप्यबुद्धौ स्फुरन्नाधारः” इति । न चासावधिष्ठानं  
भवितुमर्हति, परस्पराश्रयात्, आधिष्ठाने सत्यध्यासोऽध्यासे सत्य-  
धिष्ठानामेतीति भावः । यद्वा अन्योऽन्याध्यासे निरास्पदं सच्चकून्यं  
जगत्सदादिति तर्केण केषांचित् वादिनं जेतुं महानयं संभ्रम उत्साहो-  
ऽस्थाने, न युक्तमित्यर्थः । संभ्रमे हेतुमाह—महतामिति । अनूर्न  
तमोऽज्ञानं येषां तेषां मध्ये महतां शून्यवादिनां निर्वन्धः परमतस-  
ण्डने श्रद्धातिशयः । यद्वा निरास्पदमिदं चोद्यं निर्विषयमित्यर्थः ३१

नन्वाधिष्ठानमेवाधारः तदाश्रयाविषयाज्ञानकार्यस्याध्यस्तस्या-

न्याधारत्वायोगात् अतः कथमुक्तरीत्या शून्यतोद्धार इत्याशङ्क्याह—  
आधिष्ठानमाधारमात्रं यदि स्यात्

प्रसज्येत सत्यं तदा चोद्यमेतत् ।

नृ चैतत् सकार्यस्य मोहस्य वस्तु-

न्यधिष्ठानगीर्गोचरे लोकसिद्धा ॥ ३२ ॥

आधिष्ठानमिति । यन्निष्ठतया मिथ्यारजतादि भासते  
सोऽधिष्ठानसामान्यांश्च आधार इत्युक्तम् । तन्मात्रमेव चेदधिष्ठानं  
स्यात्सत्यं शून्यता प्रसज्येत न तु तथेत्यर्थः । यतः सकार्यमोह-  
विषये विशेषांश्च एवाधिष्ठानगीर्गोचरसिद्धा, तद्वोधादेव हि भ्रमो  
निवर्तते, तेन “य एव लौकिकाः” इति न्यायेन तथैव शास्त्रेऽपीति  
नोक्तदोष इत्यर्थः ।

अत्र केचित्, “अध्यस्तमेव हि” [ श्रुती० ३६ ] इति न्यायाद्  
भ्रमविषय इदमंशः सत्येदमंशाद्भिन्नः, स चाविघातृत्तिगोचरो वा-  
ध्यः । शुक्तीदमंशस्तु—प्रमाणवृत्तिगोचरो न बाध्यः । न चेदन्ताद्वय-  
विवेकापत्तिः, विवेकस्य शुक्तित्वादेरावृत्तत्वात्तद्विवेकाग्रहस्याध्या-



सहेतुत्वाच्च । न चाविद्यावृत्त्या युक्तीदन्ताऽभेदेनैव रजतं बोध्यतां किं मिथ्येदन्तयेति वाच्यम् । प्रमाणवृत्त्यविद्यावृत्त्योर्विरुद्धयोरेकत्र कार्येऽप्रवृत्तेः । न चाविद्यावृत्तेर्नेदन्त्वं विषयः, “रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते” [ श्लो० ३५ ] इत्यादिविरोधादिति वदन्ति ।

तस्य, उक्तरीत्या युक्तीदन्तासंसर्गाध्यासेनैव “इदं रजतम्” इत्यध्यासोपपत्तौ मिथ्येदन्त्वकल्पने मानाभावाद्गौरवात् । “किं च” इत्युत्तरश्लोकनिरोधाच्च । “अध्यस्तमेव हि” इति स्वरूपेण संसृष्टतया वाऽध्यस्तमेव भ्रमत्रिपय इत्यर्थः । प्रमाणवृत्त्याविद्यावृत्त्योरेकस्फुरणैककार्यत्वस्योपपादितत्वात् । चित्सुखाचार्यैरपि “इदन्तासंसर्गाऽप्यानिर्वचनीया” इत्युक्तं नेदन्त्यमिति दिक् ॥ ३२ ॥

इदानीपाधारात्रष्टम्भेनापि सत्यानृतमिथुनीकरणतया संसर्गाध्यासेऽप्याधारस्वरूपाबाधच्छून्यताऽऽपत्तिमपहस्तयति—

किं चानृतद्वयमिहाध्यासितव्यमिष्टं

स्याच्चेत्तदा भवति चोद्यमिदं त्वदीयम् ।

सत्यानृतात्मकमिदं मिथुनं मिथश्चे-

दध्यस्यते किमिति शून्यकथाप्रसङ्गः ॥ ३३ ॥

किं चेति । इहान्योऽन्याध्यासे यदि अनृतद्वयमेव परस्परात्मतयाऽध्यसितव्यमिष्टं स्यात्तदा शून्यता प्रसज्येत, द्वयोरपि बाध्यत्वात् । न चैवं, किं तु सत्यं प्रसङ्गं, अनृतं परार्थः, स्वरूपतोऽप्यध्यस्तन्वात्, तयोर्मिथोऽध्यासश्चेत् प्रतीचः परावसंसृष्टत्वाकारेण बाध्यत्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वात् शून्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नन्वन्योऽन्याध्यासे एव किं प्रमाणमित्याशङ्क्याहद्वाराध्यासस्यास्फुटत्वात्प्रमिदं एव रजताध्यासे तं प्रथमं साधयति— इदमर्थवस्तुवपि भवेद्रजते परिकल्पितं रजतवस्त्विति ।

रजतभ्रमेऽस्य च परिस्फुरणान्न यदि स्फुरेत् खलु शुक्तिरिव ३४ ॥

इदमर्थेति । रजतं तावद् इदमि युक्त्यादावध्यस्तमिति सम्प्र-  
तिपन्नमेव । इदमंशोऽपि रजतेऽध्यस्त इति साध्ये हेतुमाह—रजत-  
भ्रम इति । भ्रान्तौ भासमानत्वाद्भ्रतवदित्पर्यः । व्यतिरेके यु-  
क्तिविशेषांशवदित्पर्यः ।

-यद्वा-यदीदन्त्वमनध्यस्तं स्यान्न भ्रमे स्फुरेच्छ्रुक्तिवदिति त-  
र्क उक्तः । रजते पुरोवर्तित्वलक्षणेदन्वास्फुरणं तदर्थिमवृत्तिरपि  
न स्यादिति निर्गर्हः ॥ ३४ ॥

एवमर्थाध्यासेऽनुमानमुक्त्वा ज्ञानाध्यासेऽध्यस्तं प्रमाणयति—  
रजतप्रतीतिरिदमि प्रथते ननु यद्देवमिदमित्यपि धीः ।  
रजने तथा सति कथं न भवेदितरेतराध्यस्तननिर्णयधीः ॥ ३५ ॥

रजतेति । “एकैवेदं रजतम्” इति धीः । तत्र यथा रजतस्ये-  
दमा तादात्म्यं भासत एवमिदमोऽपि रजततादात्म्यामित्यनुभव एव  
अत्र इतरेतराध्यासे मानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उक्तानुमानमूलभूतां व्याप्तिं प्रकटयति—

अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु

नान्यत कथंचन परिस्फुरति भ्रमेषु ।

रज्जुत्वशुक्तिशकलत्वमरुक्षितित्व-

चन्द्रैकताप्रभृतिकानुपलम्भनेन ॥ ३६ ॥

अध्यस्तमेव हीति । अध्यस्तस्यैव भ्रमे स्फुरणादिदमं-  
शोऽप्यध्यस्त इति साधितमित्यर्थः । ननु “सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्त-  
म्” इति न्यायादन्ध्यस्तोऽपीदमंशः प्रयत्नामिति नेत्याह—नान्यदि-  
ति । अन्यत्र स्वरूपेण संसृष्टतया वा अनध्यस्तमित्यर्थः । धर्मिण्य-  
भ्रान्तमिति च धर्मिस्वरूपे अभ्रान्तं न तु संमर्गेऽपीत्यर्थः । कथं  
न स्फुरतीति चेत् ? अनुभववाधादेवेत्याह—भ्रमेऽपि । सर्परज-  
तमरीचिद्वचन्द्रादिभ्रमेष्वनध्यस्तानां रज्जुत्वादीनां स्फुरणानुपल-

म्भादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु रजतादिभ्रमे द्वैरूप्यावभामादस्तु परस्पराध्यासो, न त्व-  
हमध्यासे, तत्र द्वैरूप्यानवभामादित्याशङ्क्य तद् दृष्टान्तेनात्रापि सा-  
धनीयमित्याह—

इतरेतराध्यसनमेव ततश्चित्तिचेत्ययोरपि भवेदुचिनम् ।

रजतभ्रमादिषु तथाऽवगमान्न हि कल्पना सुरुतरा घटते ३७

इतरेति । चित्तिचेत्ययोर्पोऽयमहमित्यध्यासः सोऽपि ततः अ-  
ध्यासत्वादेव हेतोरितरेतराध्यासः स्यात् रजताध्यासवत्, अन्यथाऽ  
ध्यासद्वैरूप्यकल्पनाऽनुचिता स्यादित्यर्थः । अत एव “अहमुपलभे”  
इत्यहमि चैतन्यानुभवः । व्याप्तिं स्मारयति—रजतेति । प्रकारान्त-  
रेण कल्पनागौरवमाह—न हीति । द्वैरूप्यावभासथात्रापि विवेकि-  
नामस्त्येवेति भावः । चित्रादिशब्दवचाहंशब्दस्य शयलवाचित्वात्  
शब्दद्वयप्रयोगः ॥ ३७ ॥

उपपादितमितरेतराध्यासं सोपपत्तिकमुपसंहरति—

अनुभूतियुक्त्यनुमितित्रितयादितरेतराध्यसनसिद्धिरतः ।

चित्तिचेत्ययस्तुयुगलस्य न चैतान्तितयस्य बाधनमिहापतति ३८

अनुभूतीति । अस्मात्पूर्वोक्तानुभवयुक्त्यनुमानरूपात् त्रि-  
तयाचित्तिचेत्ययुगलेतरेतराध्याससिद्धिः, अन्यथा त्रितयस्यापि  
बाधापत्तेरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नन्वशास्त्रे सादृश्यादिरहितस्य निरंशस्य प्रतीचो विपयिणः  
कथमध्यासाधिष्ठानत्वम् । लोके सदृशतावयवपराग्विपयाणामेव यु-  
क्त्यादीनामधिष्ठानत्वदर्शनादिति शङ्कते—

सदृशसांशपराग्विपयेषु चेद् भवति दोषत्रशाज्जगति भ्रमः ।

भवतु तत्सकलं यदित्तुं त्रयं तदुपचारवशाद् दृशि शक्यनुमः ३९

सदृशेति । कथं चित्सादृश्यादिसंपादनेन मौढ्या परिहरति-

भवत्विति । उपचारो व्यवहारः, तत्प्रामर्श्याच्चिद्रूपेऽप्यात्मनि तत्सर्वं सुवचामित्यर्थः । तथा ह्यन्तःकरणस्य देहेन्द्रियापेक्षया प्रत्य-  
क्तत्वं स्वच्छत्वं चास्ति चैतन्यसादृश्यम् । सांशत्वमपि चैतन्यस्वावि-  
द्यावशादस्रण्डस्यापि जीवत्वब्रह्मत्वाद्यात्मकमस्ति । पराक्तत्वमपि  
साभासान्तःकरणे तदविविक्तत्वेन स्पष्टीभावाद्विषयतामिवापन्न-  
स्य शक्यमुत्प्रेक्षितुम्, अनादित्वाच्च पूर्वपूर्वापेक्षया सर्वमिदमुत्तरोत्त-  
राध्यासे शक्यसमर्थनमिति भावः ॥ ३९ ॥

उक्तपरिहारस्यापिसिद्धान्तत्वशङ्कामपनयति—

अपि च भाष्यकृदेव तदब्रवीद् विषयताद्युपचारसमाश्रयात् ।  
स्ववचसैव न तावदिति ब्रुवन् सकलमात्मनि विभ्रमसिद्धये ४०

अपि चेति । न तावदस्मत्कल्पितोऽयं परिहारः किं तु भा-  
ष्यकृदेवोपचारमाश्रित्य सर्वमिदं विषयत्वादिकमात्मनि विभ्रमसि-  
द्ध्यर्थमब्रवीदित्यर्थः । न च भाष्यकृदुक्तिरनुपलब्धिवाधितेत्याह-  
स्ववचसेति । कण्ठरवेणैव न त्वभिप्रायगत्येत्यर्थः । भाष्योक्ति-  
माह—न तावदिति । अध्यासभाष्ये “कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यवि-  
षयेऽध्यासो विषयतद्दर्माणाम्” इत्यासिष्य “न तावदयमेका-  
न्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्” इति ब्रुवन्नित्यर्थः । अस्म-  
त्प्रत्ययोऽन्तःकरणं तत्राभिव्यक्तः सन्विषय इव भवति, स ह्यवि-  
द्यायामाभासाविवेकेन सूक्ष्मप्रतिविम्बात्मना प्रविष्टोऽस्पष्टोऽपि प्र-  
त्युपाधौ साभासान्तःकरणे स्थूलप्रतिविम्बात्मना प्रविष्टः सन्न शी-  
तभानौ स्वर्भानुवदभिव्यक्तः स्वप्रकाशोऽपि स्पष्टीभावमात्रेणोप-  
चारादस्मत्प्रत्ययविषय इत्युच्यते ॥ ४० ॥

एतच्चाभ्युपेत्योक्तम्, वस्तुतस्त्वपरोक्षाध्यासेऽधिष्ठानापरोक्षं  
तन्त्रं न तु सादृश्यादीत्याह—

अपरोक्षरूपविषयभ्रमधीरपरोक्षमास्पदमपेक्ष्य भवेत् ।

मनसःस्वतो नयनतो यदि वा स्वपन्नभ्रमादिपु तथा प्रथितैः ४१

अपरोक्षेति । अपरोक्षरूपाऽपरोक्षविषया च भ्रमधीरपरोक्षविषयानमात्रमपेक्षते न त्वारोप्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राहत्वसादृश्यादिकमपि, व्यभिचारादित्यर्थः । नन्विन्द्रियागोचरस्यात्मनोऽपरोक्षत्वमपि दुर्घटमित्याशङ्क्याह—मनस इति । यदि वेति व्यभिचारात् । क्वचिन्मनसः, क्वचित्स्वतः, क्वचिच्चक्षुरादित इत्यर्थः । केदमवधारितमित्यत्राह—स्वपनेति ॥ ४१ ॥

नन्वात्मभिन्नस्य स्वतोऽपरोक्षत्वाभावात्सादृशोऽध्यासः क्व संप्रतिपन्न इत्याशङ्क्या “आत्मनि चैवं विचित्रांश्च हि” ( ब्र० सू० अ० २ पा० १ सू० २८ ) इति न्यायासिद्धत्वात्स्वप्नस्य इत्याह—  
स्वतोऽपरोक्षा चित्तिरत्र विभ्रमस्तथापि रूपाकृतिरेव जायते मनोनिमित्तं स्वपने मुहुर्मुहुर्विनाऽपि चक्षुर्विषयं स्वमास्पदमेव

स्वत इति । चित्तिस्तावद् ग्राहकान्तराभावात्स्वसत्तायां संशयादिराहित्यात्स्वयं योतिष्ठश्रुतेश्च स्वतोऽपरोक्षा, रूपादिहीनतया सादृश्यादिशून्या स्वप्नभ्रमाधिष्ठानम् । तथाऽप्यत्र चित्तो स्वप्ने निद्रादोषाद्रूपाद्याकार एव भ्रमश्चक्षुर्विषयं मनोनिमित्तं वा रूपवदधिष्ठानं विनाऽपि पुनःपुनर्जायते, “स हि स्वप्नो भूत्वा” इति श्रुतेः । यद्वा चक्षुरादिव्यापारोपरमात्कथं रूपाकृतिरित्यत्राह मनोनिमित्तमिति । मनोगतरूपादिवासनानिमित्तमित्यर्थः स्वप्ने सैजसजीवभोग्यत्वेन वासनापुञ्जशेषस्य मनसोऽवस्थानात्

अथेदं विचारणीयम्—किं ग्राह्यचैतन्यं स्वप्नभ्रमाधिष्ठानम्, त्वजीवचैतन्यमिति । आद्ये व्यावहारिकः मन्त्रज्ञातसत्ताकः स्वप्नपञ्चः स्यात् । अन्त्येऽपि किं जागरे तस्य वायः किं वा लय इति

अत्र वदन्ति । अत्रस्यात्रयाविष्टं ह्यात्मचैतन्यं भवति, स्थूल

न्तःकरणोपहितं जागरे, वासनाविशिष्टान्तःकरणोपहितं स्वप्ने ।  
सुषुप्तां च सूक्ष्मतदुपहितम्, इति । तत्र जाग्रदवस्थोचितं चैतन्यं स्व-  
प्नभ्रमाधिष्ठानम्, जागरादौ च “अहं चैत्रः” इति तादृगाधिष्ठानवाधा-  
त्तद्वाधः एवं च स्वप्नस्य जाग्रत्प्रपञ्चबलक्षयं सति प्रमातरि बाध्यत्वं  
वक्ष्यमाणमुपपत्स्यते । स्वप्नान्ते सुषुप्तिश्चेत् स्वप्नसृष्टेर्लेश एव, तदभि-  
प्रायेण च वक्ष्यति “क्षीणे तु तत्र लयमेति” (मं.शा.अ.३.श्लो.११७)  
इत्यादीति न पूर्वोत्तरविरोधः । बुद्ध्याद्युपहितजीवरूपं हि “तत्सृष्ट्या  
तदेवानुभाविशत्” इत्यादिश्रुतेरीशकल्पितत्वेन व्यावहारिकत्वाच्छु-  
स्यादिवदधिष्ठानत्वयोग्यम् । तन्निष्ठाश्च जीवकल्पिताज्ञानावस्थाः  
स्वप्नभ्रमोपादानभृताः “अहं चैत्रः” इत्यादिजाग्रद्वोधेन बाध्यन्ते,  
शुक्तिज्ञानेनेव रजतोपादानाज्ञानावस्था इति । न चैवं सति “अहं ग-  
जोऽहं नीलः” इति स्वप्नाकारावतिरिति वाच्यम् । न हि स्वप्नः  
सर्वोऽपि तादात्म्याध्यासः किं तु जाग्रत्संस्कारानुसारात्कचित्त-  
या । कश्चित्तु संसर्गाध्यासः “अहं राजाऽयं गजो मम क्षेत्रम्” इति  
तदाकारदर्शनादिति । तदिदमापातरमणीयम् ।

तथा हि । न तावदीशकल्पितस्यूतान्तःकरणोपहितं चैतन्यं  
स्वप्नकालेऽस्ति, यत्तदाधिष्ठानं स्यात् । नापि तदज्ञानं जागरादौ जन्मं  
स्वप्नभ्रमवाधकं भवितुमर्हति । तद्धि किं साक्षिज्ञानमविद्यावृत्तिरन्तः-  
करणवृत्तिर्वा । नाद्यौ, तयोरज्ञानानिवर्तकत्वेनावधकत्वात् । ना-  
न्यः, अन्तःकरणवृत्तेरज्ञातवोधत्वाद् अन्तःकरणस्य चाज्ञातसत्ताऽन-  
भ्युपगमेन प्रमाणावेद्यत्वात् । स्वस्मिन् च स्ववृत्तेरसम्भवादित्यलम-  
सदुग्रहेण ।

केचित्-अवाच्छिन्नानवाच्छिन्नसाधारणं चिन्मात्रं स्वप्नाधिष्ठान-  
माहुः, तच्च साधारणाचिन्मात्रस्य “परस्परविरोधे हि” इत्यादिन्या-  
येन दुर्निरूपत्वादेव नोपपद्यत इति किं प्रपञ्चेन ?

शरीरवाच्छिन्नं चैतन्यं तदधिष्ठानमित्यपरे । तदतिस्वर्वाय । ।

न हि जागरादौ शरीरबोधं विना स्वप्नानिष्टातिः, घटज्ञानादपि तन्निवृत्तेः ।

अन्ये त्वाहुः—अन्तःकरणोपलक्षितं चैतन्यमधिष्ठानमिति । तन्मते शुद्धचित्त एवाधिष्ठानत्वाज्जागरे स्वप्नस्य न बाधः स्यात् । तथा च मति प्रमातरि बाध्यत्वं नोपपद्यते । तस्मादनुपहितचैतन्यं जाग्रत्प्रपञ्चाधिष्ठानम् ।

तदुपहितं तु स्वप्नप्रपञ्चाधिष्ठानमिति वृद्धाः । एवं च जागरादावावश्यकजाग्रदुपहितचिद्दोचरप्रमाणवृत्त्या सति प्रमातरि स्वप्नबाध उपपद्यते । तत्र चाधिष्ठानतावच्छेदक घटत्वाद्यैव, जाग्रदुपहितत्वमुपलक्षणं सर्वनामशक्ता बुद्धिस्थत्ववत् । तथा च जाग्रदनुभूतवस्तुपहितमेव ब्रह्मचैतन्यमिन्द्रियोपरमात्तयात्वेनाप्रथमानमुपाधेस्तटस्थत्वात्स्वरूपमात्रेण प्रथमानं निद्रादोषजाग्रत्संस्कारादृष्टसहकृताज्ञानेन मुख्यप्रपञ्चात्मना विवर्तमानं स्वेनैव भासते “अस्य लोकस्य सर्वावतो माश्रामुपादाय” इति श्रुतेः । अत्र तिरोहितजाग्रदुपाधिविशेषस्य चैतन्यमात्रस्य स्वतोऽपरोक्षस्फुरणमेवाधिष्ठानसामान्यज्ञानम् । अज्ञातोपाधेश्चोपदिनानवभासादधिष्ठानतावच्छेदकरुजाग्रदुपाधाकाराधिया बाधः । मूलाज्ञानाकार्यत्वाद्बिद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वाच्च स्वप्नस्य न व्यावहारिकनेति दिक् ॥ ४२ ॥

आरोप्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्रोहत्वस्य व्यभिचारं वक्तुं मनःप्रमाणत्वाम्युपेत्यवादेन मानसे नभसि चाक्षुषाध्यासं दर्शयति—

मनोऽत्रगम्येऽप्यपरोक्षताबलात्

तथाऽम्बरं रूपमुपोल्लिखन् भ्रमः ।

सितादिमेदैर्बहुधा समीक्ष्यते

यथाऽक्षिगम्ये रजतादित्रिभ्रमः ॥ ४३ ॥

मनोऽवगम्येऽपीति । मानसापरोक्षे ऽप्यम्बरे ऽधिष्ठाने ऽपरोक्ष-  
तामात्रसामर्थ्यात् “शुक्लं नभो नीलं नभः” इति नानारूपोल्ले-  
खी भ्रमो दृश्यतेऽतो मोक्तानियम इत्यर्थः । एवं स्वतोऽपरोक्षे म-  
नोऽपरोक्षे च स्वप्नभ्रमनभोनैल्यभ्रमानुदाहृत्य नयनत इत्यस्यो-  
दाहरणमाह—यथाऽक्षिगम्य इति । व्याख्यातम् ।

ननु नाकाशो मानसो बाह्यत्वान्मनसो बाहिरस्वातन्त्र्यात्, अपि  
तु साक्षिवेद्य एवेति चेन्न । बाह्यस्य प्रमाणेनैव ज्ञाततया साक्षिवे-  
द्यत्वात्, नभसश्च बाहिरिन्द्रियागोचरस्य मानसत्वमन्तरेणाज्ञाततयैव  
मानममद्भात् । तदुक्तम्—“ज्ञाततया विषयः प्रमाणव्यवधानमपेक्षते”  
इति । कथं तर्हि सुखादेः कल्पतरजतादेश्च ज्ञातत्वेनानुभव इति  
चेत्, तेषामान्तरत्वेनानावृत्तत्वात् । बाह्यस्य तु नभसो यथादिवदा-  
वृत्तत्वेनावरणभङ्गाय प्रमाणापेक्षणान्मनोवेद्यत्वमगत्याऽभ्युपेयम् ।  
न च तस्य बाहिरस्वातन्त्र्यम्, “मनसा ह्येव पश्यति” इत्यादिश्रुत्या  
बाह्यानामपि मनोवेद्यताया दर्शितत्वात् । बाहिरस्वातन्त्र्योक्तिश्च  
केवलमनोविषया । न चानर्पिताकारं मनः साक्षात्कारसमर्थमिति  
चक्षुरेव तत्राकारार्पकमुपेयम् ।

ननु कथं नीरूपे नभसि चक्षुषः प्रवृत्तिः, तस्य रूपपुरस्कारेणैव  
द्रव्येषु प्रवृत्तेरिति चेत्, सत्यमेतत्, न स्वीयरूपपुरस्कारेणेत्यत्र किं  
चिन्नियामकमस्ति, “पीतः शङ्खा रक्तः स्फटिकः” इत्यन्यरूपद्वारापि  
चक्षुःप्रवृत्तिदर्शनात् । न च तत्र रूपप्रवृत्तेः शौक्यस्यैवाभिभवो न  
रूपस्येति वाच्यम् । तथाऽप्युद्भूताभिभूतरूपस्पर्शस्य सुवर्णस्या-  
चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । ततश्चालोकादिरूपोपहिते नभसि तद्द्वाराऽपि  
चक्षुःप्रवृत्त्यविरोधः । “अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे” इति भाष्यं तु रूपा-  
नुपधानकालाभिप्रायं, परमतेन वा । न चान्यरूपद्वाराऽपिरूपवच्ये-  
व चक्षुःप्रवृत्तिर्गौरवाद्भूतरूपं गृह्येदेव चक्षुः प्रवर्तते न तद्भूत-  
रूपवच्येवेति । अस्तु तर्हि चाक्षुषमेव नभं इति चेन्न । अरूपिद्रव्य-



त्वान्महस्वे ससत्युद्भूतरूपवचस्य द्रव्यचाक्षुपत्वे तन्त्रत्वात् । तत्र-  
थात्र रूपद्वारकचक्षुरपिताकाशाकारमनोवृत्तिविषयत्वे नलित्वा-  
घारोप इति भावः । एवं ततोऽपि मानसमालोकं विना रूपिग्रहे  
चक्षुषोऽसापथ्यादिति संक्षेपः ॥ ४३ ॥

तथाऽपि ज्ञातसामान्यांशमज्ञातविशेषांशमधिष्ठानम् । न चात्मनो  
निरंशस्य तत्संभव इत्याशङ्क्याभेदेऽपि ज्ञाताज्ञातत्वसम्भवमुप-  
पादयति—

ज्ञातेऽपि तावति ततोऽनतिरिक्तरूपेऽप्य-

ज्ञानतः स्फुरणमस्फुरणं च दृष्टम् ।

दूरस्थयोर्ननु वनस्पतिवस्तुनोस्तद-

भेदो न दृष्टिविषयोऽवगते च ते नः ॥ ४४ ॥

ज्ञातेऽपीति । तावति तन्मात्रे तदभिन्न इत्यर्थः । ईदृशे व-  
स्तुनि ज्ञातेऽप्यज्ञानवशात्तस्यैव स्फुरणमस्फुरणं च दृष्टमित्यर्थः ।  
कुत्र दृष्टमित्यत्राह—दूरस्थयोरिति । दूरस्थे वनस्पतिद्वये “एकोऽयं  
वनस्पतिः” इति भ्रमो भवति । तत्र चानवस्थाभयादन्योऽन्याभा-  
वप्रतियोगिप्रमाणयोरनिरूपणाच्च भेदस्य वनस्पतिरूपानतिरेकात्त-  
दस्फुरणेऽपि भेदास्फुरणं दृष्टमित्यर्थः । ते वनस्पतिवस्तुनी नोऽस्पा-  
कमवगते तयोर्भेदेस्तु तदभिन्नोऽपि न दृष्टिविषय इत्यर्थः । ननु  
तत्रापि वनस्पतित्वेन स्फुरणं भेदत्वेनास्फुरणं, तच्च भिन्नमेवेत्या-  
शङ्क्याह—तत इति । शब्दान्तराभिलष्यत्वेन भेदेऽपि स्वरूपेणा-  
भिन्नमेव भेदरूपं वनस्पतिरूपादित्यर्थः । इतश्च ज्ञातस्याज्ञातत्वं न  
विरुद्धं “त्वदुक्तमर्थं न जानामि” इत्यर्थे भासमान एव तदज्ञानानु-  
भवात् ज्ञानवदज्ञानस्यापि विषयनिरूप्यत्वात्सविषयके च विषयस्यैव  
विशेषणत्वात् ज्ञानस्य च विशेषणत्वात् । न च तत्र ज्ञानसामा-  
न्यांश एवाज्ञाननिरूपकः, तस्य प्रमाणावगतस्याज्ञानाविषयत्वात्

परबुद्धिस्थविशेषस्याशक्यज्ञानत्वात् कथं विशेषणत्वमिति चेन्न ।  
अज्ञाततया साक्षिनेद्यत्वाविरोधात् । आदृतचितेरज्ञानाविरोधस्या-  
नुभवसिद्धत्वाच्च । परैरप्यनभ्यासदशायां ज्ञातेऽपि जलादीं संश-  
याभ्युपगमादिति दिक् ॥ ४४ ॥

ननु शुक्त्यादौ ज्ञाताज्ञातांशयोः "इयं युक्तिः" इति शब्दद्वय-  
वाच्यत्वेन भेददर्शनान्नैकस्य ज्ञाताज्ञातत्वमित्याशङ्क्य तत्र सन्न-  
प्यंशभेदेस्त्वप्रयोजक इत्याह—

यत्रापि दैवगतितोऽस्त्यतिरिक्तभावो

रूपात्प्रतीतिविषयादितरत्र रूपे ॥

तत्राप्यवोधघटनां प्रति नाङ्गभाव-

स्तस्यानिरिक्तवपुषोऽपुनरुक्तरूपात् ॥ ४५ ॥

यत्रापीति । यत्रापि शुक्त्यादौ प्रतीतादिदंरूपादितरत्राप-  
तीते विशेषांशे दैवाद् भेदो विद्यते तत्रापि तस्य भेदस्यापुनरुक्त-  
शब्दवाच्यादिदंरूपादतिरिक्तवपुषः शुक्त्यादेरज्ञाततां प्रति नाङ्ग-  
त्वमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इदन्त्वशुक्तित्वधर्मभेद एव ज्ञाताज्ञातत्वावच्छेदक इति चेन्नेत्याह—

शुक्तीदमंशात् पृथगप्रतीता

त्रिकोणता स्यान्ननु वस्तुवृत्त्या ।

तथाऽपि तत्स्यं न पृथक्त्वमिष्टं

तदप्रबुद्धत्वनिमित्तभूतम् ॥ ४६ ॥

शुक्तीदमंशादिति । अप्रतीता त्रिकोणता । युक्तित्वं य-  
द्यपि प्रतीताच्छुक्तीदन्त्वाद्बस्तुतः पृथक् तथापि तत्स्यं पृथक्त्वं  
तस्याः युक्तीताया अप्रतिबुद्धत्वे निमित्तं नेष्टमिति सम्बन्धः ॥४६॥

कथं नेष्टमिति चेदुक्तव्यभिचारादेवेत्याह—

यतः प्रपश्यन्नपि भेदिनः स्वं वनस्पते रूपमभिन्नमस्मात् ।  
न भेदमस्य प्रतिपद्यतेऽक्षणा वनस्पतेः पार्श्वगतात्परस्मात् ४७ ॥

यत इति । यस्माद् भेदवतो वनस्पतेः स्वं रूपं प्रपश्यन्नप्य-  
स्माद्वनस्पतेः सकाशादभिन्नं पार्श्वस्थाद्वनस्पतेः सकाशादस्य भेद-  
मक्षणा न प्रतिपद्यते । स्वतो धर्मधर्म्यभेदेऽपि ज्ञाताज्ञातत्वदर्शनात्-  
द्वेदोऽप्रबुद्धत्वानङ्गमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

स्वभिन्नभेदवादिमतेऽपि ज्ञातस्याज्ञातत्वमावेरुद्धामित्याह—

सप्रत्यभिज्ञनयनोत्थधियो घटादेः

स्वाभाविकात्स्ववपुषोऽनतिरिक्तरूपः ।

स्थेमा प्रबोधविषयो विषयत्वमेती-

त्यङ्गीकृतं ननु मितेऽपि घटादिकेऽर्थे ॥४८॥

सप्रत्याभिज्ञेति । मितेऽपि प्रमाणान्निश्चितेऽपि घटाद्यर्थे  
तस्यैव घटादेः स्वाभाविकात्स्ववपुषः स्वरूपादनतिरिक्तः स्थेमा  
स्थिरत्वमभेदः पूर्वमप्रबुद्धोऽपि सप्रत्यभिज्ञस्य पुंसो नयनोत्था या  
धीः “सोऽयं घटः” इति प्रत्याभिज्ञात्मिका तस्याः पथाद्विषयो  
भवतीति सर्वैरप्यङ्गीकृतमित्यर्थः ।

अथवा—प्रत्यभिज्ञा संस्कारः तत्सहितनयनोत्थधिय इत्यर्थः ।  
न हि स्थैर्यं नाम कश्चिद्गुणः, क्रिया धर्मान्तरं वा, अपि तु वस्तु-  
स्वरूपमेव पूर्वापरकालसम्बन्धं निमित्तीकृत्य स्थेमोच्यते । एवं  
च क्षणिकवादिनां प्रत्यक्षेऽपि घटादौ तदभिन्नस्थैर्याज्ञान चेत् ज्ञान-  
साम्राज्यसीमानि प्रतीचि ज्ञातेऽज्ञानाविरोध इति किमु वक्तव्य-  
मिति भावः ॥ ४८ ॥

एवं च निरंशस्यापि सिद्धमात्मनोऽधिष्ठानत्वमित्युपसंहरति—  
 एवं स्फुरत्यपि दृगात्मनि तत्स्वरूपे-  
 णास्फूर्तिभाजि परिकल्पिततोपन्ना ॥  
 स्वाज्ञानतो जगदिदं परमेश्वरोऽसौ  
 जीवोऽहमित्यपि विभागवतोऽल्पकस्य ॥ ४९ ॥

एवमिति । प्रथमानिदंरूपेण स्फुरत्यपि चिदात्मनि नित्यमुक्ता-  
 द्यानन्दरूपेणास्फूर्तिभाजि अधिष्ठाने स्वाज्ञानमात्रदोषादल्पक-  
 स्याद्द्वारादेरध्यस्तता प्रागुक्तयुक्तिभिरुपपन्नैत्यर्थः । अल्पकं रूपं  
 त्रिशिनष्टि-जगदिति । इदमिति साक्षिसिद्धत्वादसाविति परोक्ष-  
 त्वाद्रिभागो नानात्वं तद्वत् इत्यर्थः । यद्यपि स्फुरति चिदात्मनि  
 “नास्ति न भाति” इति व्यवहारयोग्यतालक्षणमावरणं नास्ति वि-  
 रोधात् । तथापि तदत्यन्ताभिन्नेऽप्यद्वयानन्दरूपेऽनुभूयमानत्वादेव  
 तदङ्गीक्रियते, न ह्यज्ञानावृतत्वं तद्द्वेष्टितत्वं, येन विरोधः स्यात्किं  
 तूक्तव्यवहारयोग्यत्वमेवेति भावः ॥ ४९ ॥

एवमल्परूपस्याध्यस्तत्वे साधिते बन्धतदनर्थत्वतत्कारणमु-  
 क्तितदर्थत्वतत्कारणात्मकं पदकं सिद्धमित्याह—

अल्पं रूपं बन्धनं प्रत्यगात्मा  
 बद्धोऽनेन स्वच्छचैतन्यमूर्तिः ॥  
 स्वात्माज्ञानं कारणं बन्धनेऽस्य  
 स्वात्मज्ञानात्तन्निवृत्तिश्च मुक्तिः ॥ ५० ॥

अल्पं रूपमिति । अल्पं परिच्छिन्नं कर्तृत्वादि रूप्यत इति  
 रूपं यन्नामरूपकर्मात्मकं तदस्य भूत्रो बन्धनमिव बन्धनमित्यर्थः ।  
 ननु कुतोऽस्याल्परूपस्यानर्थत्वमित्याह—यद् इति । अनेन बन्ध-  
 रूपेण धर्मधर्म्यध्यासात्मकेनात्मा बद्धो निगदितः । स्वच्छोऽप्यस्व-

च्छ इव विज्ञोऽप्यज्ञ इवानन्दोऽप्यशनायादिविविधदुःखदावदहनप्र-  
दीपशिरो इवानिशं बन्धमीति । ननु कूटस्थामं ह्यचिदेकरसः सन्  
कथमयमीदृशो दशमापन्न इत्यत्राह—स्वात्माज्ञानमिति । स्वा-  
श्रयविषयाज्ञानमेवास्वप्नमनो बन्धकारणं नान्यदित्यर्थः । नन्वी-  
दृशस्य सहजमोहान्धकूपमग्रस्य विवशस्य कुतो बन्धविच्छित्तिः  
स्यादित्यत्राह—स्वात्मेति । स्वात्मनोऽद्वयानन्दब्रह्माभेदेन यज्ञा-  
नं तत एवास्य समूलबन्धनिवृत्तिरित्यर्थः । तस्या उपादेयत्वमा-  
ह—मुक्तिरिति । सा हि मुक्तिरस्त्रिजानर्थनिर्मुक्तपूर्णानन्दावामि-  
रूपत्वात् परमपुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥

नन्वनादिभावरूपस्याज्ञानस्य ब्रह्मवदेव निवृत्त्यसम्भवात्कुत-  
स्तन्निवृत्तिरूप्या मुक्तिः कल्पित्याशङ्क्य तस्य मिथ्यात्वेन ज्ञाननिव-  
र्त्यत्वं साधयति—

अज्ञानमप्याविदुषोऽस्य न तु स्वतोऽस्ति

चैतन्यनिर्विकृतिताद्वयताविरोधात् ॥

अज्ञातताऽप्यनवबोधनिबन्धनैव

नात्माश्रयत्वमपि चोदयितव्यमत्र ॥ ५१ ॥

अज्ञानमपीति । तथाहि, अज्ञस्य स्वात्मनि अज्ञानान्वयः । किं  
स्वाभाविकः कल्पितो वा, नाद्य इत्याह—न त्विति । कुत इत्यत्रा-  
ह—चैतन्येति । स्वभावत आत्मन्यज्ञानमस्ति चेद्वस्तुभूतं स्यात्,  
न च स्वमकाशचिदात्मके वस्तुतोऽज्ञानं वर्तितुमर्हति । प्रकाशतम-  
सोर्विरोधात् । तथाऽज्ञानमात्मधर्मश्चेत्स्वर्पं त्रिनश्यदात्मानं विकुर्या-  
त् । “उपयन्नपयन्धर्मो विकरोति हि धर्मिणम्” इति न्यायात् । त-  
याऽज्ञानस्य वस्तुत्वे द्रुताणत्तिरिति चिन्वनिर्विकारत्वाद्वयत्वश्रुतिवि-  
रोध इत्यर्थः । द्वितीयमर्हतीकरोति—अज्ञातताऽपीति । अपिस्व-  
र्थः । तथात्वे हि मध्यन्दिनालोकमण्डले कौशिकादिकल्पितान्धका-

रवदविरोधः स्यादिति भावः । नन्वेवमज्ञानेनैवाज्ञानरूपनायामा-  
त्माश्रयत्वमिति नेत्याह-नात्मेति । अनादि द्यज्ञानमज्ञानतन्त्रम-  
ज्ञातत्वमप्यनादीति कात्माश्रय इति भावः । यद्वा अत्रानिर्वचनी-  
यवादे नानुपपत्तिर्दूषणमिति भावः ।

केचित्तु सत्कार्यासत्कार्यवादिनोरभिव्यक्तावुत्पत्तौ च ना-  
त्माश्रयश्चेतिकमु मायावादिन इत्यर्थमाहुः ॥ ५१ ॥

अज्ञानादेवाज्ञानरूपने प्रमाणमाह—

द्वारं तमोऽन्वयमपेक्ष्य दृशा हि दृश्यं  
सङ्गच्छते सकलमत्र न नो विवादः ॥  
माहोऽपि दृश्यत्रपुरत च संवदध्वे  
तस्मात्तदन्वयनिमित्तमपीह मोहः ॥ ५२ ॥

द्वारमिति । आत्मन्यज्ञानसम्बन्धोऽज्ञानकृतो दृग्दृश्यसम्ब-  
न्धत्वाद् घटज्ञानसम्बन्धवत् । प्रसाध्याङ्गकत्वाद्याप्तिमूचनार्थो  
हिशब्दः ।

अपमर्थः—यस्मादसङ्गया दृशा सकलमेव दृश्यं घटादि सम्ब-  
ध्यमानमज्ञानसम्बन्धं द्वारीकृत्याध्यासिकेन तादात्म्येनैव सम्बध्य-  
ते, अन्यस्य संयोगसमवायादेरशक्यनिरूपणत्वादिति । वक्ष्यति  
“न सङ्गरो नापि च संयुतिस्तयोः” इत्यादि । “आत्मनोऽनात्मना  
योगो वास्तवो नोपपद्यते” इति च वार्तिकम् । तस्मान्नात्र व्याप्तौ  
विवादितव्यमित्यर्थः । हेत्वसिद्धिमुद्धरति—मोहोऽपीति । “अह-  
मज्ञः” इत्यनुभवादित्यर्थः । अत्र चेति । व्याप्तौ विवादो, न तु  
हेतोः पक्षधर्मत्वे इत्यर्थः । ततश्चात्रापि मोहानिमित्तत्वमिति निगम-  
यति—तस्मादिति ॥ ५२ ॥

ननु कथं प्रपञ्चकल्पनोपक्षीणस्याज्ञानस्य स्वकल्पकत्वमपी-

साशङ्क्य स्वपरनिर्वाहकस्वभावत्वादित्याह—

संविद्धुरं वहति तद्विषयोपयुक्ता

स्वात्मन्यपि स्वरसतः स्वकरूपसिद्धेः ॥

कार्यप्रपञ्चपरिकल्पनमात्ममोहात्

मोहप्रकल्पनमपीति तथोपपन्नम् । ५३ ॥

संविदिति । यथा हि प्रमाणफलभूता संवित्स्वविषयघटादि-  
सिद्धौ स्वसिद्धौ चोपयुक्तां धुरं तद्विषयाज्ञानसंशयादिनिवृत्तिभावं  
वहति उभयमपि साधयतीत्यर्थः । एवमज्ञानादेव प्रपञ्चकल्पनमज्ञान-  
फलपन्नं चोपपन्नमित्यर्थः । ननु संवित्संविदन्तरवेद्यैव स्वस्य स्व-  
विषयत्वासम्भवादित्याशङ्क्याह—स्वरमल इति । संविदन्तरवेद्य-  
त्वेऽनवस्थानात्स्वसत्तायां संशयादिराहित्यात्स्वव्यवहारे परान्तपेक्षैव  
संविदिसाद्युक्तप्रायम् ॥ ५३ ॥

संवित्स्वप्रकाशत्वे विप्रतिपन्नं मति निर्दर्शनान्तरमाह—

आत्मा प्रसाधयति वेद्यपदार्थजातं

स्वात्मानमप्युन्नगतिक्षमशक्तियोगात् ॥

स्वाज्ञानमैवमिदमात्मपरप्रकृत्यौ

शक्तं भवेदिति न किञ्चन दौस्थ्यमस्ति ॥ ५४ ॥

आत्मेति । यथा वेद्य घटादिकं स्वं चावगतिसमर्थज्ञानालप-  
गुणयोगात्साधयति, आत्मकार्यव्यवहारसहकारिस्थात् ज्ञानं श-  
क्तिरित्युक्तम् । एवमज्ञानमपि शक्तिवशात्स्वपरकल्पकं स्यादि-  
त्यर्थः ॥ ५४ ॥

नन्वात्मनो ज्ञानारुणशक्तिमत्त्वादस्तु स्वपरसाधकत्वम्, अज्ञा-  
नस्य तु परशक्तिभूतस्य शक्त्यन्तराभावादज्ञानान्तरमेवाज्ञानसाध-

कमुपेयम् एवञ्चानवस्थेत्पाशङ्क्य परदृष्ट्यैव दृष्टान्तान्तरमाह—

भेदं च भेद्यं च भिनत्ति भेदो यथैव भेदान्तरमन्तरेण ॥

मोहं च कार्यं च विभर्त्ति मोहस्तथैवमोहान्तरमन्तरेण ॥५५॥

भेदं चेति । यथैव हि भेदोऽन्योऽन्याभावो भेद्यं घटपटद्वयं  
मियो भिन्नं बोधयति । आत्मानमपि भेदं घटादेर्भेदात्सकाशाद्भि-  
नत्ति न तु स्वप्रनियोगिकं भेदान्तरमपेक्षते अनवस्थानात् । तथा  
मोहोऽपि मोहान्तरं विना मोहं तत्कार्यं च कल्पयतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं भाष्योक्ते बन्धमिध्यात्वे साधिते यदि शास्त्रारम्भोपोद्-  
घाते आदावध्यासः, किमिति सूत्रकृतोपेक्षित इत्याशङ्क्य “सूत्रेष्वेव  
हि तत्सर्वम्” इति न्यायादसौत्रस्य भाष्यविषयत्वायोगादर्थगत्या  
सूत्रित एवेत्याह—

ब्रह्मज्ञानं सूत्रयन् सूत्रकारो बन्धोत्पत्तेर्हेतुविध्वंसनाय ॥

एतत्सर्वं सूचयामास तस्मादेतत्सर्वं भाषते भाष्यकारः ॥५६॥

ब्रह्मज्ञानमिति “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति मुमुक्षोर्ब्रह्मजिज्ञासो-  
पदेशादधिकारिविशेषणस्य मोक्षस्य बन्धहेत्वज्ञानध्वंसात्मकस्य ब्रह्म-  
ज्ञानं साधकमिति सूचयन्, बन्धस्य सत्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः।  
एतत्सर्वं पूर्वोक्ताध्याससाधनप्रबन्धं मुनिः सूचयामासेत्यर्थः । तेन  
नासूत्रितार्थवर्णनं भाष्यकृत इत्याह—तस्मादिति । ननु ज्ञानमध्य-  
स्तस्यैव निवर्त्तकमिति नायं नियमः, पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानेन, इच्छायाः  
स्वविषयज्ञानेन, शोकस्य सुहृद्दर्शनेन, पापस्य सेतुदर्शनेन, विषय  
गरुडध्यानेन, प्रवृत्तिप्रागभावस्य प्रवर्त्तकज्ञानेन निवृत्तिदर्शना-  
दिति चेन्न । तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्त्तकत्वस्य विवक्षितत्वात् । उत्तर-  
ज्ञानोदस्तु विरोधिगुणत्वेन, सिद्धत्वेन, सुहृद्ज्ञानत्वेन, विहित-



क्रियात्वेन, प्रवृत्तिसामग्रीत्वेन यथापथं निवर्त्तकत्वात् । प्रकृते-  
 ऽप्यात्मज्ञानत्वेनैव निवर्त्तकत्वमिति चेन्न । अहमिति ज्ञानादपि  
 बन्धनिवृत्त्यापत्तेः । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमेव निवर्त्तकमिति चेत्  
 तदेव हि तत्त्वज्ञानम्, “आत्मानं चेद्विजानीषादयमस्मीति पूरु-  
 पः” इत्यादिश्रुतेः । तत्त्वज्ञानत्वेन निवर्त्तकत्वं च न निवर्त्तकस्य  
 मिथ्यात्वं विना निर्बहति । तथाहि—न तावद् बुद्ध्यादिमपञ्चो-  
 पदिनब्रह्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं भवति, ब्रह्मणो वस्तुतस्तथात्वाभावात्,  
 किन्तु विद्युद्ब्रह्मज्ञानम्, विद्युद्धिश्च मपञ्चराहित्यम् । न च सत्य-  
 मपञ्चाश्रये तदानीमेव तद्गाहित्यं वर्त्तते । न चावर्त्तमानस्य साक्षा-  
 त्कारविषयत्वसंभवः, येनासौ भाविनीं निम्नपञ्चतामवगाहेत् ।  
 अस्तु मपञ्चोपादानत्वेन ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति चेन्न । मृदादेस्त-  
 यात्वेन ज्ञानेऽपि घटाद्यनिवृत्तेः, दृष्टविपरीतस्य चाकल्पनात् । त-  
 स्मात्प्रपञ्चसत्त्वकालेऽपि ब्रह्मणि निम्नपञ्चत्वप्रमा वाच्या, सा च न  
 मपञ्चमिथ्यात्वं विनेति । तथापि कथं समपञ्चे मपञ्चराहित्यं, तद्वति  
 तदत्यन्ताभावासत्त्वादिति चेन्न । तत्समसत्ताकस्यैव तदत्यन्ताभा-  
 वस्य तद्वत्यवृत्तेः । व्यावहारिकस्य च मपञ्चस्य स्वकालेऽपि ब्रह्मणि  
 पारमार्थिकात्यन्ताभावाविरोधात् । अत एव त्रैकालिकनिषेधस्य  
 परमार्थदृष्टरजताभावविषयत्वमुक्तं विवरणे । युक्तौ परमार्थत्वेन  
 दृष्टं यन्निश्चयारजतं तत्प्रतियोगिकाभावात्मकाधिष्ठानविषयत्वं हि  
 तदर्थो न तु लौकिकापणस्थरजताभावविषयत्वम् । लौकिकस्मात्  
 निषेध्यत्वे मिथ्यात्वापत्तेः । नेह नानेति श्रुत्या दृश्यमानमपञ्चस्य  
 ब्रह्मणीव युक्तौ मतीयमानरजनस्यैव तत्र त्रैकालिकाभावमतीतिश्च ।  
 यदस्य तदभावाभावत्ववद्वाधिष्ठानस्य भावस्याप्यध्यस्तनिष्कपिता-  
 भावत्वं न विरुध्यते ।

कोचिन्तु—रजतस्य परमार्थत्वाकारेण प्रतियोगिमति यत्रैका-

लिकाभावस्तत्परोऽयं ग्रन्थः । परमार्थत्वस्य व्यधिकरणत्वे च प्रति-  
योगिनो मिथ्यात्वमपि सिध्यतीति व्याचक्षते । सर्वथाऽप्युपपन्नः  
प्रपञ्चकालेऽपि ब्रह्मणि मयञ्चाभाव इति संक्षेपः ॥ ५६ ॥

अध्यासवर्णकमुपसंहरन्सम्भावितविषयप्रयोजनत्वाच्छास्त्रार-  
म्भं निगमयति—

तस्मादध्यस्तमेतत्सकलमपि दृशौ भूमरूपातिरिक्तं  
रूपं स्वाज्ञानमात्रादिति भवति परब्रह्मधीवाध्यमेतत् ॥  
ईशित्रादिप्रभेदप्रतिहतिफलकज्ञानदौस्थ्यापनुत्स्यै  
श्रीमच्छारीरकार्थप्रकटनपटुताशालि शास्त्रं विदध्मः ॥ ५७ ॥

तस्मादिति । एतत्प्रत्यक्षं सकलमपि कर्तृत्वभोक्तृत्वादि स्वा-  
ज्ञानमात्रादेव दोषाद् दृशौ चिदात्मन्यध्यस्तम् । कुत इत्याह—भू-  
मेति । भूमरूपे हि ब्रह्मणि अल्परूपं परत्र परावभासत्वादध्यस्त-  
मेव सम्भवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—इतीति । अध्य-  
स्ततासिद्धौ च परब्रह्मधीवाध्यत्वं सूत्रितं सिद्धं भवतीत्यर्थः । तेन  
विषयादिसम्भवात् श्रीमच्छारीरकार्थब्रह्मात्मैक्यस्य यत्प्रकटनमपरा-  
धापनयनेन स्फुटीकरणं तत्र यत्पटुत्वमुपपत्तिबाहुल्यं तद्युक्तं शा-  
स्त्रं समासव्यासाभ्यां चतुर्लक्षणीनयसंग्रहाच्छास्त्रकल्पं प्रकरणं  
कुर्म इत्यर्थः । तन्निर्माणफलमाह—ईशित्रादीति । जीवेशादि-  
भेदाध्यासप्रतिहतिफलकवाक्योत्पन्नज्ञानस्य यद् दौस्थ्यं प्रतिबन्धा-  
त्फलपर्यन्तताराहित्यं तन्निराकर्तुमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अगतार्थवर्णकमवतारयिष्यन्—ननु यदि ब्रह्मान्यतः सिद्धं किं  
तद्विचारेण, अथासिद्धं न शक्यं विचारयितुम्, वेदान्तादापातप्रति-  
पन्नं विचार्यमिति चेत्, केवमापातप्रतिपत्तिः, न पदजन्या, ब्रह्म-

पदे व्युत्पत्त्यभावात् । अत एव न तत्समभिव्याहृतवाक्यजन्या ।  
“किञ्चिद्ब्रह्मास्ति” इति प्रतिपत्तिः सेति चेन्न, तस्या बुभुत्सामात्र-  
हेतुत्वेन विचाराहेतुत्वात् । अतो न ब्रह्म विचार्यम्, न चा वन्व-  
निवृत्तिस्तत्फलमित्यादावास्तिप्य समाधत्ते—

मीमांसितव्यमनयैव सदद्वितीयं  
मीमांस्यमेव च सदात्मतयाऽनयैतत् ॥  
ज्ञातं प्रयोजनमनेन पथेदमस्या-  
स्तन्नान्तरीयकतया च तमोनिवृत्तिः॥५८॥

मीमांसितव्यमिति । न तावदन्यतः सिद्धमेव ब्रह्म  
विचार्यम्, तस्योपनिषदन्यमानागोचरत्वात्, अतोऽद्वितीयं सद-  
विचारितान्मदावाक्यात्सम्बुधोपस्थितमनयैव मीमांसया मीमांसि-  
तव्यम् अखण्डानन्दात्मना ज्ञातव्यम्, ब्रह्मण औपनिषदत्वेन तद्वि-  
चारस्यैव तन्निष्पादकत्वाच्चित्यात् । ब्रह्मपदस्य बृहत्पदार्थानुगमेन  
सर्वानुवृत्तसत्तास्फुरणात्मनि व्युत्पन्नत्वादात्मशब्दस्य च “यच्चाप्नोति  
यदादत्ते” इति प्रत्यगर्थ एव प्रसिद्धेस्तयोरेक्यस्य विचार्यत्वसम्भवा-  
पदर्शयति—मीमांस्यमेवेति । सत आत्मत्वेनाज्ञानादनया मीमां-  
सया तदेवात्माभेदेन मीमांस्यं नान्यन्नियोगादीत्यर्थः । नन्वस्तु ब्रह्मा-  
त्मैक्यं विचार्यत्वाद्द्विपथः फलासिद्धिस्तु तदवस्थैवेत्याशङ्क्याह—ज्ञा-  
तमिति । अनेन प्रागुक्तेन पथाऽस्या मीमांसाया इदमेव प्रत्यगभि-  
क्षमद्वयानन्दं ब्रह्म ज्ञातं सत्प्रयोजनं भवतीत्यर्थः । नन्वेवं वन्निवृ-  
त्तिर्न फलं स्यात्ततः प्रागुक्तपिरोष इत्यत आह—तन्नान्तरीयेति ।  
ब्रह्मात्मबोधे सति तमोनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वेन पृथग्व्यापारानपेक्षत्वा-

चुलोल्लमनवन्न सापि पृथगुद्देश्यतया फलामित्यर्थः ।

ननु तमोनिवृत्तेराधिष्ठानमात्रत्वेन आत्माभिन्नायाः प्रागपि सत्त्वात्कथं ज्ञानसाध्यत्वमिति चेन्न । यस्मिन्सत्यग्रिमक्षणे यत्सत्त्वं यदभावे चाभावस्तस्यैव तत्साध्यत्वात् । अस्ति च ज्ञाने सत्याग्रिम-  
क्षणेऽज्ञाननिवृत्तिरूपात्मसत्त्वं तदभावे चाज्ञाननिवृत्त्यभावोऽज्ञान-  
म् । आत्मनोऽज्ञानाभावत्वेऽज्ञानस्यापि तदभावरूपत्वादिति । अ-  
स्तु तमोऽखन्ताभावस्तमोनिवृत्तिः तस्यानादित्वेन ब्रह्माभेदयोग्य-  
त्वात्, न तमोर्ध्वंसः, तस्य प्रतिपोग्यसमानकालत्वादिति चेन्न ।  
प्रतियोगिसमसत्ताकस्यैव तस्य तदसमानकालत्वमित्युक्तत्वादिति  
दिक् ।

अथवा-ननु कथं निरतिशयं सुखमेव पुरुषार्थः, अविद्यानि-  
वृत्तेरपि तथात्वादित्याशङ्क्याद्वैतानन्दब्रह्मावाप्स्यर्थं ब्रह्मणि प्रति-  
पाद्यमाने तदाविद्यानिवृत्तिस्ततोऽनुद्देश्याऽपि ज्ञानसामर्थ्याद्भव-  
तीति न तत्परमप्रयोजनमिति भावेनाह-तन्नान्तरीयकतयेति ।  
नन्वद्वितीयं सद्ब्रह्माविचारितान्महावाक्यादापातप्रतिपन्नमनयैव मी-  
मांसितव्यमखण्डानन्दात्मना ज्ञातव्यमित्युक्तम्, जैमिन्यादीनां  
कृत्स्नस्य वेदस्य किं केन कथमित्यंशत्रयविशिष्टार्थभावनारूपपुम्प-  
वृत्तिरूपक्रियापरत्वावगमेनाक्रियार्थानां धर्मप्रमितिजननरूपप्रयो-  
जनशून्यत्वेन लौकिकवाक्यत्वमाशङ्क्य शिष्टैरध्ययनविधिपरिगृही-  
तत्वेन विधिनैकवाक्यत्वेन सिद्धार्थानामपि प्रयोजनवत्त्वेन लक्षण-  
यापि क्रियाऽपेक्षिनस्तुत्यादिवोधित्वेन प्रामाण्यवद्देदान्तानामपि वि-  
ध्यपेक्षितकर्तृस्तावकत्वेन ज्ञानविधिशेषत्वेन वा आत्मब्रह्मप्रति-  
पादकत्वेन विचार्यत्वस्याभिप्रेतत्वादिति चेन्न ।

जैमिन्यादेरक्रियार्थानां क्रियाप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्यवर्णनं  
कर्मकाण्डप्रकरणस्थासिद्धबोधिनाश्याभिप्रायेण, न भिन्नप्रकरणस्थ-  
वेदान्ताभिप्रायेण, तेषामकर्त्रात्मबोधकत्वेन कर्मापेक्षितकर्तृस्तावक-

त्वासम्भवात् कर्त्रतन्त्रे ज्ञाने विध्यसम्भवेन तच्छेषतया ब्रह्मपतिपा-  
दकत्वासम्भवाच्च ॥ ५८ ॥

ननु जैमिन्यादोरित्यमाशयवर्णनमयुक्तम्, तेन सर्ववेदार्थविचा-  
रस्य कृतत्वात् । अन्यथा धर्मजिज्ञासामूत्रस्याथातःशब्दविरोधात् ।  
अथशब्देन हि कृत्स्नशाखाध्ययनानन्तर्यं स्वविचारस्य दर्शयति ।  
वेदान्तानामविचार्यत्वे च तदध्ययनानन्तर्यस्य स्वविचारे किं प्र-  
योजनम् । एवमतःशब्देन कृत्स्नवेदस्य स्वार्थे मामाण्यं दर्शयति ।  
सदप्येवंसत्यनुपपन्नं स्यात्ततो वेदान्तानां जैमिन्यादिभिरेव विचा-  
रितत्वाद्वादायणादिभिस्तन्न विचारणीयमिति तत्राह—

न च गतार्थमिदं प्रतिभाति नो  
न हि विधेः पदमात्मसमीक्षणम् ॥  
न खलु यागददातिजुहोतिवत्  
पुरुषतन्त्रमिहात्मनिदर्शनम् ॥ ५९ ॥

न च गतार्थमिति । गतो विचारपूर्वकं ज्ञातोऽर्थो यस्य वे-  
दान्तविचारशास्त्रस्य तत् । किं वेदान्तगम्यमद्वयं ब्रह्म तच्च जैमि-  
न्यादिभिर्निरूपितमित्युच्यते । किं वा कार्यमेव वेदान्तानामप्यर्थः,  
तच्च जैमिनिना निरवशेषं निरूपितमितीदं शास्त्रं गतार्थमिति । न  
तावदायः । तत्र तदप्रतीतेः । साध्यरूपधर्मन्यायेन सिद्धब्रह्मणो  
निर्णयसम्भवात् । धर्मजिज्ञासामूत्रे धर्मस्यैव विचार्यत्वेन प्रतिज्ञात-  
त्वाच्च । न चाथातःशब्दानुरोधेन धर्मशब्देन वेदार्थमात्रं लक्ष्यता-  
मिति वाच्यम् । अन्यथासिद्धायातःशब्दानुरोधेन विचार्यमाणत-  
या अनन्यथासिद्धमघानाभिधापिधर्मशब्दस्य लक्षणायोगात् । अ-  
ध्ययनविधिर्हि कृत्स्नशाखाध्ययनं विधत्ते, न त्वेकदेशाध्ययनमात्र-

मतोऽध्ययनविधिप्रयुक्त्या न कर्मकाण्डमात्राध्ययनं सम्भवति । एवं च वेदान्ताध्ययनं यद्यपि न कर्मविचारोपयोगि तथाप्येकविधिप्रयुक्ततया तस्यावश्यकत्वेन तदध्ययनत्रय एव कर्मविचार इति तदन्यथासिद्धम् । एवमतःशब्दसूचिताध्ययनदृष्टार्यत्वस्यापि वेदान्ताध्ययने समत्वादेव तदर्थं न स्वसिद्धयेन तद्वलादपि धर्मशब्दे लक्षणोति नाद्वयब्रह्मविचारो गतार्थ इति भावः । नापि द्वितीयः । अग्निहोत्रादिकार्यस्य उपासनाकार्यस्य वा भिन्नप्रकरणस्यत्वाद्ब्रह्मनिष्ठवेदान्तेभ्यस्तदप्रतीतिश्च ।

नन्वात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिना ज्ञानं विधीयत इति कार्यमेव वेदान्तार्थ इति चेत्तत्राह—न हीति । विधेः पदं विषयः विधेयमिति यावत् । यद्धि वाक्यार्थमितिजन्यचिकीर्षाप्रयत्नाभ्यां निष्पाद्यं तद्विधेयं यथाग्निहोत्रादि, उपासना वा । न चात्मज्ञानं लौकिकं वा तत्तथाऽनिच्छतोऽप्रयत्नमानस्यापि शब्देन प्रत्यक्षादिना वा तद्दर्शनात् । एतदेव कर्तृतन्त्रं विधेयं, ज्ञानं च न तथैत्युच्यत इति ज्ञानं न विधेयमित्याशयेनाह—न खल्विति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः, तस्य परस्वत्वाभादनव्यापारो दानम्, याग एवासेचनाधिको होमः इति विभागः ॥ ५९ ॥

किंच विधेयपदार्थज्ञानं विधिवाक्यार्थमतीतिः भाग् वक्तव्यं, न च परमात्मज्ञाने तत्संभवतीत्याह—

अपि च रूपितगोचरताविधेर्न

परमात्मधियोऽस्ति च रूपणम् ॥

अविदिते परमात्मानि तद्धियो

न खलु रूपितता घटनान्विता ॥ ६० ॥

अपिचेति । रूपिनो ज्ञातो गोचरो विषयो यस्य तस्य भावस्तच्चा ज्ञातधात्वर्थगोचरता, वक्तव्येति शेषः । ततः किं तत्राह-  
न परमात्मेति । रूपणं ज्ञानं प्रागिति शेषः । तथा च परमात्मज्ञानं कर्तव्यमिति वाक्यार्थधीर्न भवतीति भावः । कुतस्तदनिरूपणमिति चेत्, किमज्ञाते परमात्मनि तज्ज्ञानं ज्ञायते, विदिते वा । नाद्य इत्याह-अविदित इति । घटनान्विता युक्ता । न हि विशेषणीभूतं परमात्मानमज्ञात्वा परमात्मज्ञानमिति ज्ञातुं शक्यमित्यर्थः ॥६०॥

द्वितीयमाह—

विदितता परमात्मन इष्यते

यदि वृथा विधिरस्य धियो भवेत् ॥

निखिलभेदानिदानानिवृत्तितो

भवति तद्विषयादि च दुर्लभम् ॥ ६१ ॥

विदिततेति । ज्ञानविधिवाक्यार्थज्ञानात्प्रागिति शेषः । तर्हि ज्ञानविधिर्व्यर्थः पुरुषार्थसाधनात्मज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वादि-  
त्याह-वृथेति । किं चात्मज्ञाने सति अविद्यातत्कार्यसकलनियो-  
ज्यविषयादिभेदनिवृत्तेस्तत्सापेक्षो न ज्ञानविधिः । न वा तदनुष्ठानं  
संभवतीत्याह-निखिलेति । निदानस्य कारणस्याज्ञानस्य निवृ-  
त्तित इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

नन्वात्मनि परोक्षज्ञाने प्रथमं जातेऽपि तद्विशिष्टज्ञानं विधेय-  
मिति चेत्, किं विशिष्टज्ञानं परोक्षमपरोक्षं वा ? नाद्यः, मयमज्ञानेनैव  
तत्कृत्यमिद्वेस्तद्वैयर्थ्यात् । विदितस्वार्थसंबन्धशब्दादिभ्य एव म-  
यमज्ञानवद् द्वितीयज्ञानस्यापि त्रिभा सुंख्यापारमुत्पत्तिसंभवेन वि-  
धिवैयर्थ्याच्च । नापि द्वितीयः । किं कर्तव्यतयाऽवगतं शाब्दज्ञानमेव  
विधियलादपरोक्षं भवति, किं वा ततस्तदुत्पद्यते, नाद्यः, तस्य

१ अध्याये ब्राह्मणो विचारकर्तव्यत्वानिरूपणम् । ६६

शब्दादुत्पत्तत्वेन तत्र सते तदयोगाद्, अन्यथा प्रथममेवापरोक्षज्ञानं किं न स्यात् । न द्वितीयः, तत्करणस्यासम्भवात्, न ह्यपरोक्षज्ञानकरणमिन्द्रियमात्मन्यस्तीति न ज्ञानविधिसंभव इत्युपसंहरति—

इति न धर्मविशेषसमर्पणं

श्रुतिशिरोवचनैः क्रियते ततः ॥

भवति धर्मविचारगतार्थता-

ऽनवसरः परमात्मविचारणे ॥ ६२ ॥

इतीति । धर्मविशेषसमर्पणं विशेषज्ञानमेवावान्तरो धर्मस्तस्य च निर्विषयस्यानुपपत्तेस्तदाकाङ्क्षयाऽऽत्मानं व्युत्पादयद्विद्वेदान्त-  
वचनैर्विध्येकवाक्यतया धर्मविशेषसमर्पणं क्रियत इति यन्मतं तन्न ।  
ततोऽपि परमात्मविचारे धर्मविचारगतार्थताया अनवसरो भवती-  
त्यर्थः । तथा च जैमिन्यादेः प्रागस्मदुक्त एवाशय इति भावः ॥६२॥

कथं तर्हि “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “आत्मन्येवात्मानं पश्ये-  
त्” इत्यादिविधिविमक्तीनां गतिरिति तत्राह—

अर्हाद्यर्थे च कृत्यस्मरणमभिमतं पाणिनेः प्रार्थनादौ  
लिङ्गलोडादेश्च वृत्तिः प्रचुरमभिमता पाणिनेर्जैमिनेश्च ॥  
तस्माद्देवान्तवाक्ये पठितमपि लिङ्गद्यन्यथा योजनीयं  
विध्यर्थासंभवेन स्फुटमुदितनयादेतदन्त्यागतार्थम् ॥ ६३ ॥

अर्हेति । “अर्हे कृत्यवृत्तश्च, विधिनिमन्त्रणामन्त्राणाधीष्टसंभ्र-  
मार्थनेषु लिङ् लोट् च” इत्यादिपाणिनिस्मरणात्, “विष्णुरुपांशु  
यष्टव्यः” इत्यादौ जैमिनीयन्यायाच्च तव्यप्रत्ययादंविध्यतिरिक्तार्थत्वं  
सिद्धं यस्माच्चस्मादुक्तवेदान्तवाक्ये पठितमपि लिङ्गादि अन्यथा वि-  
धिपन्तरेण अर्हार्थतया योजनीयम् । कुतः ? स्फुटमुदितनयाद् वि-



धर्मासम्भवेन । अत एतद्वेदान्तविचारशास्त्रं धर्माविचारशास्त्रेण ग-  
गतार्थम् अतस्तद्भवता "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यारभ्य विचा-  
रितम् । भाष्यकारादिभिरपि तदाशयानुरोधेन तदर्थो वर्णित इति  
मयाऽपि तदर्थविष्करणाय यत्नः क्रियत इति ॥ ६३ ॥

नन्वेवमप्यधिकार्यभावादिदं शास्त्रं नारम्भणीयम् । न ताव-  
त्स्वर्गादिकाममुद्दिश्यैतदारम्भः, अग्निहोत्रादिभिरेव तत्सिद्धेः । ना-  
पि निरतिशयविषयभोगार्थिनमुद्दिश्य, तस्याप्युपासनात्तः सिद्धेः ।  
न च मुमुक्षुन्त्राधिकारी, सकलवैषयिकानन्दविलक्षणे मोक्षे कस्या-  
पि कामनाऽदर्शनात् । अत एव ब्रह्मजिज्ञासुरत्राधिकारीति निरस्त-  
म् । ब्रह्मज्ञानस्यापुरुषार्थस्य कामनाऽयोगान्निरतिशयाभिलाषितस्व-  
र्गादिविरोधित्वाच्च । न चाविरक्तस्य स्वर्गाद्यभिलाषेऽपि विरक्तस्य  
तदभावान्मुमुक्षा संभवतीति तदर्थं ब्रह्म जिज्ञासमानोऽत्राधिकारीति  
वाच्यम् । स्वर्गादीं निरतिशयमोक्षास्पदे कस्यापि वैराग्यसंभ-  
वात् । दुःखमिश्रितत्वात्ततोऽपि वैराग्यं युक्तमिति चेन्न । तादृशेऽपि  
तदाधिकसुखे प्रह्लादिदर्शनात्, दुःखपरिहारे च यतितव्यं ननु मु-  
खमपि परित्याज्यम् । न चान्मः काश्चिदधिकारी संभवतीत्यधिका-  
र्यभावाद्नेदमारम्भणीयमिति तत्राह-

एकाहाहीनसत्रद्वयविधिविहितानेककर्मानुभावध्वस्त-

स्वान्तोपरोधाः कथमपि पुरुषाश्चिद्विदुःक्षं लभन्ते ॥

यज्ञेनेत्यादिवाक्यं शतपथविहितं कर्मवृन्दं गृहीत्वा स्यो-

त्पत्याम्नानसिद्धं पुरुषत्रिविदिषामात्रसाध्ये युनक्ति ॥६४॥

एकाहाहीनेति । अयमिह चिद्विदुःक्षामतिलम्भप्रकारः ।

अनादिप्राग्भवेपु संसरन्जीवः कदाचित्तत्र तत्र विशिष्टवर्णाश्रमो  
भूत्वा पावज्जीवधुनिचोदितानि नित्याग्निहोत्रादीनि सम्यगनुतिष्ठ-  
ति, ततः कदाचिदीपदासादितपरमेश्वरममादादग्निहोत्रादिषु हृदय-

दो भवति, तत ईश्वरमसादादेवं चिन्तयति, “मदीयं मनः स्वर्गा-  
दिमुखतत्साधनान्येवामिलयति, न तु मोक्षं तत्साधनं वा ज्ञानं, तत्र  
चाहृष्टमेव केवलं निमित्तमिति तदर्थं यतितव्यम्” इति विविदिषोद्देशे-  
न तान्येव कर्माण्यनुतिष्ठति, ततोऽतिविमलमानसः “तद्यथेह” इत्यादि-  
श्रुतिं “यत्कृतकम्” इत्यादिन्यायं चानुसंधाय ब्रह्मलोकपर्यन्तं कर्ममा-  
ध्यं फलमनित्यामिति निश्चिनोति, आत्मा च श्रुतिन्यायाभ्यां नित्या-  
नन्द इति च, सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः । ततस्तदर्थं सरुलवै-  
पयिकसुखमोगजिहासा पुनः पुनरस्यांपावर्तने, “नित्ये संभवत्य-  
नित्ये कस्तुप्येत्” इति, तदिदं कर्मफलवैराग्यम् । पश्चाच्छान्तिदा-  
न्यादिसंपन्नो हृदतरमोक्षच्छां करोति, सेयं साधनचतुष्टयसंपत्तिः ।  
तत्र इष्यमाणमोक्षसाधनं चिदानन्दस्वरूपात्मज्ञानमिच्छतीति ना-  
प्राधिकारी दुर्लभः । तदिदमनेन श्लोकेन सूचितम् ।

एकाहः—एकसुत्याकः क्रतुः । अहीनः—द्वयद्वयमृतिद्वादशमु-  
त्यान्तः । सत्रं द्विविधम्, एकमहःसमुदायमाध्यम्, यथा द्वादशाह-  
म्, द्वादशाहस्य चाहीनसत्रात्मत्वं “यजेत उपयन्ति” इत्युभयश्रु-  
तिबलादवगतम् । किञ्चित्संवत्सरगणमाध्यम् । उपलक्षणमे-  
तदग्निहोत्रादेः । एतेषां ये विधयस्त्रिद्विद्वितानि यान्यनेकानि  
अग्निहोत्रमभृतीनि सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि कर्माणि तेषामनु-  
भावो दुरितनिवर्हणमामर्ष्यं तेन ध्वस्तः स्वान्तस्थानः कर-  
णस्योपरोधो विविदिषामनिबन्धो येषां ते तथा । कथमपि अने-  
कजन्मव्यवधानेऽपि पुरुषाः साधनचतुष्टयसंपन्ना अधिकारिणः  
चिद्दिदक्षामस्रण्डैश्चतन्पात्मकवत्पग्वल्लमाक्षात्कारेच्छामित्यर्थः ।

नन्वाग्निहोत्रादेः पुन्दिदक्षामतिबंधकदुरितनिरर्त्तकत्वं कुतोऽवगतं,  
येन तदर्थमनुतिष्ठेयुः । न तावत्प्रत्यक्षादिना तदवगन्तुं शक्यम् । ना-  
प्याग्निहोत्रादिवाक्येन, तत्र तद्वाचरूपदाभावाच्चत्राह—यज्ञेनेति ।  
“तमेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिषान्ति यत्नेन” इत्यादिव्याख्यम् ।

शतपथविहितमिति । शतपथग्रहणं विनियोजकवाक्येन वि-  
नियोज्यकर्मणः प्रत्यासत्तिर्ज्ञापनार्थम् । नन्वाग्निहोत्रादेः स्वर्गका-  
मपावज्जीवादिवाक्येन तत्र तत्र विनियुक्तस्य कथं चिद्विद्विषयायां  
विनियोगः, विनियुक्तविनियोगविरोधात्तत्राह—स्वोत्पत्तीति ।  
स्वस्याग्निहोत्रादेर्यदुत्पत्त्याम्नानं कर्मस्वरूपमात्रबोधकं वाक्यं त-  
त्सिद्धमित्यर्थः । अग्निहोत्रादिकं हि प्रथममाग्निहोत्रं जुहोतीत्या-  
दिवाक्यैः फलविशेषशून्यमेव विधीयते । पश्चाद्वाक्यान्तरेण तदपे-  
क्षितफलविशेषे तस्य संबन्धः प्रतिप्राप्यते । एवं च तद्वदेव विविदि-  
पायामपि तस्य संबन्धो न विरुध्यते, विनियोजकवाक्यानां तुल्य-  
कल्पत्वात् । एवं च विषयसौन्दर्यज्ञानलभ्यायामिच्छायां कर्मणा  
साक्षात्साधनत्वासम्भवेन सामर्थ्यप्रतिबन्धकनिवृत्तावैव साधनत्वं  
कल्प्यत इति । पुरुषः परमात्मा । मात्रशब्देन तस्य ज्ञानादेपर्य-  
न्तन्वापारं वारयति । एवं च नाधिकार्यभाव इति भावः ॥ ६४ ॥

एवं विषयमयोजनसंभवादगतार्थत्वाद्विशिष्टाधिकारिणाभाच्च  
ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमित्युक्तम् । इदानीं गुरुशिष्यसंवादमु-  
खेन शास्त्रं प्रवर्त्तयितुं जिज्ञासामूत्रगतायशब्दोपाचविशिष्टाधिकारि-  
णः “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनि-  
ष्ठम्” इति श्रुतिदर्शितं गुरुरूपसदनमाह—

उपससाद् चतुष्टयसाधनो निशितबुद्धिरशुद्धिपरिक्षयात् ॥  
विविदिपुत्रिहितैर्विविधाध्वरैर्विदितवेद्यतमं विधिवद् गुरुम् ॥ ६५ ॥

उपससादेति । प्राप्तवानित्यर्थः । विवेकादिचतुष्टयं ब्रह्मज्ञा-  
नसाधनं यस्य स चतुष्टयसाधनः । निशिताऽतिमूर्खता ब्रह्मैकाकार-  
तायोग्या बुद्धिरन्तःकरणं यस्य स तथा । विहितैः सम्यगनुष्ठितैः  
विविधाध्वरैरशुद्धिपरिक्षयान्निशितबुद्धिः चतुष्टयसाधनो विविदिपुरि-  
ति संबन्धः । “श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति श्रुतिदर्शितं गुरुविशेषणमा-

इह—विदितवेद्यतममिति । अवगतब्रह्मतत्त्वमित्यर्थः । समित्प-  
गिरिति श्रुतिदर्शितमुपसदनप्रकारमाह—विधिवदिति ॥ ६५ ॥

ननु मुमुक्षुर्गुरुमुपससादेत्युक्तमयुक्तम्, अनुभूतसुखविजातीये  
मोक्षे कामनाऽयोगात् । अत एव निखिलानर्थनिवृत्तिकामो मुमुक्षु-  
रित्यपि न संभवति, अनर्थनिवृत्तेः स्वतःपुरुषार्थशेषतयैव काम्य-  
मानतया तदभावे अयोगादित्याशङ्का कैमुतिकन्यायेन प्रस्तुता-  
धिकारिणो मुमुक्षां दर्शयितुं लोके तदतिमुलभतामाह—

इह जगति हि सर्व एव जन्तुर्निरतिशयं सुखमुत्तमं ममास्तु ।  
उपरमतु तथोपघातरूपं त्रिषयजदुःखमिति स्पृहां करोति ॥ ६६ ॥

इहेति । सर्व एवेति । जन्तुमात्रे निरतिशयसुखादिकामनायां  
मानाभावेन योग्यनरामिप्रायम् । उपरमतु मा भवतु । उपघातरूपं  
पुरुषार्थविरोधिरूपम् ॥ ६६ ॥

नन्वेवमपि मुमुक्षायां किमागतमिति तत्राह—

निरतिशयसुखं च दुःखजात-

व्युपरमणं च वदन्ति मोक्षतत्त्वम् ॥

उभयमपि जनोऽभिवाञ्छतीति

स्फुटतरमस्य सदाऽस्ति मोक्षवाञ्छा ॥ ६७ ॥

निरतिशयेति । लौकिकैरभिलष्यमाणनिरतिशयसुखादेर्मोक्षत्वे  
फालितमाह—उभयमपीति । अस्य जनस्य । एवं प्राणिमात्रस्य  
मुमुक्षासद्भावे किञ्च वक्तव्यं निरस्तानिखिलाचित्तमलस्य तीव्रवैरा-  
ग्यादिसम्पन्नस्य तत्सद्भावे मोक्षरूपसुखस्यैव तत्तद्विषयसम्बन्धेन  
लौकिकैरिष्यमाणत्वान्न तल्लौकिकसुखविलक्षणमिति भावः ॥ ६७ ॥

ननु निरतिशयसुखादावज्ञाते कथं सर्वप्राणिनामभिलाषः,

ज्ञातगोचरत्वात्तस्येति चेत्तत्राह-

उभयमीप परात्मनः स्वरूपं

विमलाचिदेकरसं स्वयंप्रकाशम् ।

इति भवति विना प्रमाणमस्मिन्नु-

दितनयादभिवाञ्छानोपपत्तिः ॥ ६८ ॥

उभयमिति । निरतिशयसुखं निःशेषदुःखहानं चेत्यर्थः ।

परमात्मनोऽहङ्कारविलक्षणस्य तत्साक्षिण इत्यर्थः । तादृशसुखज्ञानार्थं साक्षिस्वरूपं विशिनष्टि—स्वयंप्रकाशमिति । तत्र हेतुत्वेनाह—विमलेति । साक्षिस्वरूपस्यानावृतता वैमल्यमुक्तम् । तथा च स्वयंप्रकाशात्मस्वरूपत्वाच्चिरतिशयसुखादेः सर्वेषां भानमविरद्धमित्याह—इति भवतीति । उदितनयात्, इह जगतीत्यादिनेति शेषः ६८

नन्वनावृतसाक्षिस्वरूपसुखादेः कथं निरतिशयत्वं, लोके तथाऽननुभवात् । वस्तुतस्तत्तथाविधमिति चेत्सत्यं, तथाऽप्यज्ञानावृतप्रकाशे तज्ज्ञानं विना न कामना स्यादित्याशङ्क्याह—

कर्मकाण्डकृतघुद्धिशुद्धितस्तर्किते च खलु मोक्षवस्तुनि ॥

अर्थिताऽस्य घटते प्रयोजकज्ञाननुज्ञमनसो महात्मनः ॥ ६९ ॥

कर्मकाण्डेति । काण्डशब्दः समूहवाची । तर्किते परमप्रेमास्पदत्वादिनोहिते । मोक्षवस्तुनि आनन्दात्मनि । अस्य विशिष्टाधिकारिणः । प्रयोजकज्ञानम्—आनन्दाद्वयात्ममतिपादकवाक्यजन्यमापातज्ञानं तेन नुज्ञं प्रेरितं तदाभिमुखीकृतं मनो यस्य । अत एव महात्मनः नित्याद्यनुष्ठानादिति विमलमानसस्य परमप्रेमास्पदत्वादिलिङ्गेन वेदान्तवाक्येन चापाततोऽवगतानन्दाद्यात्मनि भेत्सा कथं न भवेदित्याशयः ॥ ६९ ॥

ननु मयप्रेमाधिकारिणां श्रुतिन्यायाभ्यामानन्दाद्यात्मकं व-

स्तु परिज्ञातं चेत् कृतं तस्य गुरुपसदनादिनेत्याशङ्क्य स्वयमुत्पा-  
दितज्ञानस्यान्यथात्वंशङ्काकलङ्कमम्भवात् "आचार्यवान्पुरुषो वेद"  
इत्यादिशास्त्राचार्यमुखेनैव ब्रह्म निर्णेतव्यमिति सदृष्टान्तमाह—

धर्मनिर्णयनिमित्तमिष्यते वेदवित्परिपदेव मानवे ॥

तद्वदत्र गुरुणाऽस्य सङ्गतिस्तेन चास्य घटतेऽर्धिता गुरौ ॥ ७० ॥

धर्मनिर्णयेति । मानवे मनुस्मृतौ शास्त्रे ।

चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परंपरैर्विद्यमेव वा ।

सा धूने यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यत्मवित्तमः ॥ १ ॥

इति मनुना धर्मनिर्णयो वेदवित्परिपत्साध्य इत्युच्यते । तद्व-  
दात्मज्ञानस्यापि गुरुपदेशसाध्यत्वात्तदर्थमस्य गुरुपसदनं युक्तमि-  
त्याशयेनाह—तद्वदत्रेति । ब्रह्मनिर्णयसाधनमिति शेषः । फ-  
लितमाह—तेनेति ॥ ७० ॥

ननु धर्ममीमांसायां षष्ठाध्याये वेदार्थाधिकारी निरूपित इति  
किमत्रापशब्देनाधिकारिनिरूपकेण । न च शास्त्रान्तरत्वान्न पुन-  
रुक्तिर्दोषायेति वाच्यम्, तथापि कृतकरणानर्थक्यात् । अन्यथा वे-  
दस्यार्थवत्त्वादेरप्यत्र निरूपणं स्यादिति तत्राह—

यः कर्मकाण्डविषयेऽभिहितोऽधिकारी

सोऽयं प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्यरूपः ॥

अत्रामिधित्सतत्रिशेषणपूगयुक्तो

साधारणस्त्वभिमतः पुरुषो निवृत्तौ ॥ ७१ ॥

यः कर्मकाण्डेति । मीमांसाशास्त्रे इति शेषः । कर्मसमूहमुद्दि-  
श्येति वाच्यः । अभिहितः षष्ठाध्याये निरूपित इत्यर्थः । प्रवृत्तिषु

निवृत्तिषु तुल्यरूप इति । अग्निहोत्रादौ प्रवर्तमानस्यापि कलजभक्षणादिनिवृत्तिलङ्घने तन्निवृत्तिशीलस्याप्यग्निहोत्रायतुष्टानलङ्घने प्रत्यवायनीत्यात्, अयं प्रवृत्त्यादितुल्य इत्यर्थः । प्रस्तुताधिकारिणस्ततो विशेषमाह—अत्रेति । अस्मिन् शास्त्रे । अथशब्देन सूचितमध्यधिकारिर्विशेषणं तार्तीयन्यायेनैव स्थिरं भवतीत्यभिधितितेत्युक्तम् । वेदान्तशास्त्रे हि साधनचतुष्टयसंपन्नेन सकलकर्मस्वाग्निना ब्रह्म विचार्यमिति निरूप्यत इति ततोऽस्य विशेषः । न चायं पाठन्यायेन मिथ्यतीति न वैधर्म्यम् । अर्थवत्त्वादिकं तु वेदस्य न ततो न्यायान्तरमपेक्षत इति नात्र तन्निरूपणमिति भावः ॥ ७१ ॥

नन्वस्यापि श्रवणादिप्रवृत्तेश्चाग्निहोत्रादेः सत्त्वादयमपि प्रवृत्ति-निवृत्तिसाधारण एवेत्याशङ्क्याह—

शास्त्रं प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु तुल्यरूपं  
साधारणस्य पुरुषस्य पुराऽभ्यधायि ॥  
अस्योच्यते सकलकर्मनिवृत्तिभाजः

सर्वं निवृत्तिविषयं श्रवणादिशास्त्रम् ॥ ७२ ॥

शास्त्रमिति । प्रवृत्तिषु निवृत्तिषु साधारणस्य पुरुषस्य तुल्यं समग्रल शास्त्रं विधिनिषेधशास्त्रमिति पुरा पूर्वतन्त्रे अभ्यधायि जैमिनिनेति शेषः । अस्य ज्ञानाधिकारिणः संन्यासिनः सर्वं श्रवणादिशास्त्रं निवृत्तिविषयमित्युच्यते वादरायणादिभिरिति सम्बन्धः । अग्निहोत्रादिशास्त्रे हि तदधिकारिणस्तर्द्धकर्तव्यतामेव प्रतिपादयति, न तु तदितरव्यापारं परिसञ्चष्टे, स्वार्थं वाचकाभावादिति स उभयसाधारणः, अतस्तच्छास्त्रद्वयमपि तं प्रति समग्रलेखेव जैमिनिना विचारितम् । वादरायणस्तु—“दान्तो दान्त

उपरतस्तिविष्णुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्”इतिशा-  
स्त्रानुसारेण ज्ञानोद्देशेन सकलकर्मत्यागं निरूप्य संन्यासिनैव  
ब्रह्म विचार्यमित्याह । तत्र यदि श्रवणादिशास्त्रमस्य प्रवृत्तिं काम-  
प्युपदिशेत्तर्हि सकलकर्मसंन्यासशास्त्रं बाध्येतेति श्रवणादिशास्त्रम-  
पि निवृत्तिविषयमेवेत्याधिकारिद्वयं परस्पराविलक्षणमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

एवं धर्ममीमांसाशास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधारणाधिकारिवि-  
षयत्वं, ब्रह्ममीमांसायास्तु निवृत्तिमात्रनिष्ठपुरुषविषयत्वमित्युक्तम्,  
एतच्च मीमांसकानामपि सम्मतमित्याह—

शास्त्रद्वैविध्यदृष्टेर्द्विविधमत्रिकृतेर्भेदमप्याश्रयन्ते

तदद्वैविध्योपलब्धेः पुरुषमाधिकृतं शास्त्रयोर्भिन्नमाहुः ॥

शास्त्रार्थाद्वैत्वहेतोः पुरुषमाधिकृतं तद्वृत्तं चाधिकारं

नोचेद्भिन्नं प्रतीयुर्द्विविधमिह वृथा शास्त्रमापद्यते हि ॥७३॥

शास्त्रेति । असन्निकृष्टार्थप्रतिपादकं वचनं शास्त्रं तद्द्वैवि-  
ध्यदृष्टेर्हेतोरधिकारस्य द्विविधं भेदमप्याश्रयन्ते । तस्याधिकारस्य  
द्वैविध्योपलब्धेः पुरुषं तद्विशिष्टमाधिकृतमाधिकारिणम् । शास्त्रयोः  
शास्त्रार्थयोः । उक्तमर्थं विपक्षे बाधकमुखेन द्रवयति—शास्त्रार्थेति ।

मीमांसका एवमाहुः—असन्निकृष्टार्थवचनं शास्त्रं, तद्भेदे च  
तदर्थो भिद्यते, भिन्नासन्निकृष्टार्थं विना तदयोगात्, तदर्थभेदे च  
तदनुष्ठाननिमित्तमाधिकारोऽपि भिद्यते, अन्यथा चित्राकारीयादि-  
रपि स्वर्गकामाद्याधिकारसम्बन्धप्रसङ्गात् । ततश्च तद्विशिष्टोऽधिका-  
र्यपि शास्त्रभेदे भिद्यते, अन्यथा शास्त्रभेदो न स्यादिति । तद्वदि-  
हापि प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयतया केवलनिवृत्तिविषयतया च  
भिन्नयोर्धर्मब्रह्ममीमांसयोस्तदर्थ्याधिकारिणोर्भेदेन भवितव्यमिति  
भावः ॥ ७३ ॥

ननु सर्वं निवृत्तिविषयं श्रवणादीत्युक्तमयुक्तं, ज्ञानाधिकारिणो-



ऽयहिंसादियमवच्छेदादोर्नियमस्यापि संन्यासिन उपदेशाच्चत्राह—

यमनियमविधानैर्वाङ्मनःकायचेष्टा-

व्युपरमणमशेषैः कथ्यते न प्रवृत्तिः॥

येदि भवति कदाचित्काचिदस्य प्रवृत्तिः

श्रुतिविहितनिवृत्तेः कर्मणां कथनं स्यात् ॥७४॥

यमनियमेति । यमनियमयोर्विधानैर्विधायकवाक्यैरित्यर्थः ।  
अत्र यमग्रहणं दृष्टान्तार्थमुक्तम् । अशेषैर्यमनियमविधानैरिति स-  
म्बन्धः । प्रवृत्तिः शौचादिरूपा । यमशास्त्रवन्नियमशास्त्रस्यापि नि-  
वृत्तिपरत्वमेव न प्रवृत्तिपरत्वमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यदीति ।  
अस्य ज्ञानाधिकारिणः कर्मणां श्रुतिविहितनिवृत्तेरिति सम्बन्धः ।  
कथनं कथना पीड्येति यावत् । “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्”  
इति श्रुतिज्ञानार्थिनः सकलकर्मत्यागं विधत्ते । न च यावज्जीवादि-  
वाक्यानुसारेण काम्यकर्मन्यासमात्रं प्रव्रज्याश्रुत्यर्थ इति वाच्यम् ।  
यज्ञोपवीतादेरपि तत्र त्यागाविधानात् । संन्यासिनो धर्मविधायकवा-  
क्ये “मुण्डोऽपरिग्रहः” इति शिखादिराहित्यनियमदर्शनेन प्रतिप्रस-  
व्न्यायेनापि यज्ञोपवीतादेरनङ्गीकारात् । तस्मात् “यदहरेव विरजेत्”  
इति वैराग्यस्य तदधिकारस्य श्रवणाद्विरक्तमुमुक्षुविषयं संन्यास-  
शास्त्रम् । यावज्जीवादिशास्त्रं तु न तत्प्रमाणविषयमित्यविरक्तविष-  
यमेव । अतः सङ्कोचकाभावात्संन्यासशास्त्रं सकलकर्मनिवृत्तिं विध-  
त्ते । तदस्य शौचादिप्रवृत्त्यभ्युपगमे वाधितं स्यात् । न च शौचा-  
द्यनेकविधिवलात्तदिष्टमिति वाच्यम् । शौचादिशास्त्रस्य संन्यास-  
शास्त्रवद् विरक्तमुमुक्षुमात्रविषयत्वाभावेन सामान्यविषयस्य ततो  
दुर्बलत्वादिति न काऽपि ज्ञानाधिकारिणो विधितः प्रवृत्तिरिति  
भावः ॥ ७४ ॥

नन्वेवं श्रवणादौ कथं मुमुक्षोर्भक्षणज्ञासोः प्रवृत्तिः तत्रापका-

भावात् । न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणादेशानसाधनत्वानगमा-  
त्स्वत एव मुमुक्षोस्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । नियमेन तत्र प्रवृत्त्य-  
योगात्, अन्यतोऽप्यभिलाषितज्ञानसम्भवात् कथं वा तच्छास्त्रस्य  
निवृत्तिनिवृत्त्वमिति तत्राह—

औदासीन्यविशेषमेव हि परब्रह्मात्मधीजन्मने  
शास्तीदं श्रवणादिशास्त्रममुना त्वाक्षिप्यते व्यापृतिः ॥  
तां तां व्यापृतिमन्तरेण घटते सा सा न शास्त्रार्थधी-  
रित्यर्थाल्लशुनादिभक्षणगतौदासीन्यबोधादिव ॥ ७५ ॥

औदासीन्येति । औदासीन्यं प्रवृत्त्यभावस्तस्य विशेषम-  
नात्मश्रवणादिरूपप्रवृत्तिविशेषाभावमित्यर्थः । शास्त्रे उपदिशति ।  
अमुना ज्ञानार्थमुपदिष्टौदासीन्यविशेषेण व्यापृतिः आत्मश्रवणादि-  
प्रवृत्तिः अर्थादाक्षिप्यत इति सम्यन्धः । अनुपपत्तिमेवाह—तां  
तामिति । श्रवणमननादिरूपमित्यर्थः । सा सा शास्त्रार्थधीरना-  
त्मश्रवणमननादिनिवृत्तिरूपौदासीन्यात्मकश्रोतव्यादिशास्त्रार्थधीः,  
न घटते इति यत इत्यर्थः । “आत्मा वा अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यो  
मन्तव्यः” इत्यादिशास्त्रेणात्मज्ञानान्वयव्यतिरेकमिद्वययोक्तवाचक-  
लेन च श्रवणादिव्यापारविधानासम्भवेनात्मज्ञानविरोधवनात्मश्रव-  
णाद्यभावरूपौदासीन्यं विधीयते सेयं परिसंख्या अनात्मव्यापा-  
रवर्जनमन्तरेण शतशोऽनुष्ठितश्रवणादिनाऽप्यद्वयात्मज्ञानासम्भवात्-  
स्मिंश्च विहिते चेतसो निर्व्यापारत्वासम्भवेन तावताऽप्यभिमतज्ञा-  
नासिद्धेयान्वयव्यतिरेकाद्यवृत्तज्ञानसाधनभावश्रवणादिप्रवृत्तिरा-  
क्षिप्यत इति भावः । अर्थान्तरनिषेधमामर्थ्यादर्थान्तरसिद्धी दृष्टा-  
न्तमाह—लशुनादीति । “लशुनं न भक्षयेत्, न कलङ्गं भक्षयेत्” इ-  
त्यादिनिषेधेन तत्तद्भक्षणोदरिष्टसाधनत्वाभावरूपौदासीन्यबोधाप्रथा  
तद्भक्षणादिप्रापकरागादिनिवृत्तौ यतते तद्वदित्यर्थः ॥ ७५ ॥

दृष्टान्तं विशदयति—

औदासीन्ये बोधिते शास्त्रवृन्दैरर्थादस्मात्प्रच्युतस्यास्त्यनर्थः ॥

इत्यालोच्य प्रच्युतेः प्रापकस्य प्राबल्येऽर्थे प्रातिलोभ्यं विधत्ते ७६

औदासीन्य इति । भक्षणादिधात्वर्थगतप्रासाधनत्वाभाव इत्यर्थः । शास्त्रवृन्दैः लशुनादिभक्षणनिषेधशास्त्रैः । अस्मान्निषेधशास्त्रार्थादौदासीन्यात्प्रच्युतस्य भ्रष्टस्य भक्षणादौ प्रवृत्तस्येति यावत् । अनर्थो नरकपातोऽस्तीत्यर्थादालोच्येति संबन्धः । “लशुनं न भक्षयेत्” इत्यादिनिषेधवाक्येन तद्भक्षणस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धीप्रासाधनत्वं निषिध्यते, तस्यैव लिङादिप्रतिपाद्यत्वात् । तत्र लशुनादिभक्षणस्य प्रत्यक्षप्रमितेप्रासाधनतया तद्विरहप्रयुक्तवर्णितविशिष्टाभावानुपपत्तेर्वलवदनिष्ठाननुबन्धित्वरूपविशेषणाभावादेव स वाच्य इति नरकसाधनत्वं तस्य निश्चीयते, तदिदमुक्तम्—अर्थादालोच्येति । एवं तस्यानर्थहेतुत्वनिश्चयवान् भक्षणादिप्रवृत्तेः प्रापकस्य वक्ष्यमाणरागादेः प्राबल्यरूपेऽर्थे प्रातिलोभ्यं विधत्ते, यथा पुनस्तद्भक्षणादावुत्कटरागो न भवति तथा स्वयं यत्नं कुरुते इत्यर्थः । एवं च यथा लशुनादिभक्षणे प्रवर्तकरागौत्कंठ्यनिवृत्तये श्रुतिमन्तरेण स्वयमेव प्रवर्तते एवमत्रापीति द्रष्टव्यम् ॥ ७६ ॥

दार्ष्टान्तिकं विशदयति—

औदासीन्यं बोधयच्छास्त्रमेत-

न्नित्यं पथ्यं बोधयत्यस्य पुंसः ॥

पथ्यादस्मात्प्रच्युतस्यास्त्यपथ्यं

बुद्ध्याऽपथ्यप्रातिलोभ्ये यतेत ॥ ७७ ॥

औदासीन्यमिति । अनात्मविचारादेशोऽप्रासाधनत्वाभावमित्यर्थः । एतच्छास्त्र “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्यादि नित्यमात्मन्तिकं पथ्यमिष्टं ज्ञानद्वारा मोक्षसाधनमिति यावत् । तथा च श्रुतिः । “अ-

न्या वाचो विमुञ्चथ" इति । अस्य मुमुक्षोस्ततः किं तत्राह—प-  
ध्यादिति । अस्त्यपध्यं संमाररूपोऽनर्थ इति बुद्ध्वेति संबन्धः ।  
अपध्यप्रातिलोम्ये यत्तेत, यथाऽपध्यं न भवति तथा पूर्वोक्तविधया-  
ऽऽत्मश्रवणादौ यत्तेतत्यर्थः । पाठान्तरं त्वपध्यं बुद्ध्वेति संबन्धः ७७॥

एवं काण्डद्वयस्याधिकारिभेदमुपपाद्योपसंहरति—

वृत्ता प्रवर्त्तकनिवर्त्तकशास्त्रसिद्ध्यै

पष्टे प्रवृत्तिनिवृत्त्याधिकारिचिन्ता ।

अत्रैकमेव तु निवृत्त्याधिकारमार्ग-

माश्रित्य सूत्रकृदधात इति प्रवृत्तः ॥ ७८ ॥

वृत्तेति । कृतेत्यर्थः । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकशास्त्रसिद्ध्यै विधिनिपे-  
धशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्ध्यै । पष्टे पूर्वमीमांसायामितिशेषः । प्रवृत्तिनि-  
वृत्त्याधिकारिचिन्ता स्वर्गकामाधिकरणादौ कलञ्जभक्षणनिपेधाधि-  
करणादौ च प्रवृत्तिनिवृत्त्याधिकारिचिन्ता वृत्तेति संबन्धः । अत्र  
अस्मिन् शास्त्रे त्वेकमेवेति संबन्धः । एवं चात्राधिकारिचिन्तायां न  
पुनरुक्तिरिति भावः ॥ ७८ ॥

इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन प्रच्युतेः प्रापकस्येत्युक्तम्, प्राप-  
कमेव विशदयति—

औदासीन्यप्रच्युतेः प्रापकौ च

रागद्वेषौ नापरो हेतुरस्ति ॥

रागद्वेषप्रातिलोम्ये प्रवृत्ति-

रौदासीन्यप्रापणाच्छास्त्रतोऽर्थात् ॥ ७९ ॥

औदासीन्यप्रच्युतेरिति । रागद्वेषौ, घातव्यस्येष्टसाधन-  
ताज्ञानाद्धान्वर्थगोचरेच्छा रागः, अनिष्टसाधनताज्ञानात्तत्र द्वेषः ।  
लौकिकभोजनादौ वैदिकामिहोत्रादौ चाविशेषेण राग एव प्रवर्त्त-

कः, न तु वेदे प्रवर्तनातो लिङ्गादिव्यापारात्प्रवृत्तिः, प्रमाणस्येष्ट-  
साधनत्वादिस्वप्रमेयबोधनव्यापारं विना व्यापारान्तराभावादित्या-  
शयेनाह-नापर इति । एवं प्रवर्तकनिवर्तकौ रागद्वेषावित्युक्त्वा  
लयनभक्षणादौ रागिणस्तन्निवृत्त्यर्थं प्रवृत्तिप्रकार इत्यालोच्य प्रच्यु-  
तेः प्रापकस्येति प्रागुक्त स्मारयति-रागद्वेषेति । मातिलोभ्ये  
प्रतिलोभे शब्दनिष्ठसाधनतानुसन्धाने प्रवृत्तिः स्यादिति  
शेषः ॥ ७९ ॥

एवं मृमुक्षोर्निवृत्तिमात्रेऽधिकार इति बादरायणस्य तद्व्यु-  
त्पादनमर्थवदित्युक्तम् । नन्वेवं सति मृमुक्षोः कथं शौचादिसिद्धिरि-  
स्यत आह—

अशुचेः प्रतिषेधशास्त्रतो न भवत्येव हि वेदचिन्तनम् ।  
श्रवणादिनिवृत्तिशास्त्रतः स्वयमर्थादथ शौचमापतेत् ॥ ८० ॥

अशुचेरिति । प्रतिषेधशास्त्रत इति ।

द्वावेव बर्जयेन्नित्यमन-पायौ प्रयत्नतः ।

स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥

इति स्मृत्या वेदानुशीलिनोऽशुचित्वप्रतिषेधादशुचेर्वेदचिन्त-  
नं न संभवत्येव, तेन विना च प्रागुक्तन्यायेन वेदान्तश्रवणादिर्न  
स्यात् । न हि वेदवाक्यमननुसन्धता वेदान्तवाक्यं विचारयितुं  
शक्यमिति इतरनिवृत्तिपरश्रवणादिशास्त्रसामर्थ्यादेव शौचादिवि-  
धिमन्तरेणापि तदस्य सिद्धयतीति ॥ ८० ॥

नन्वेवमपि “यतीनां तु चतुर्गुणम् । चातुर्वर्ण्यं चरेद्भक्ष्यम्” इ-  
त्यादिशास्त्रसिद्धशौचायाश्रितचातुर्गुण्यादिनियमः कथं सिध्येत्तत्राह-  
अचतुर्गुणशौचवारणात् स्वयमेवास्य चतुर्गुणं भवेत् ॥

अचतुर्वर्ण्यशनस्य चारणात् स्वयमेवास्य चतुर्षु भोजनम् ॥ ८१ ॥

अचतुर्गुणेति । तेनापि हि शास्त्रेण सकलनिवृत्तिविधायि-

शास्त्रानुमारेणाचातुर्गुण्यादिनिवारणादर्याच्छौचचातुर्गुण्याशनचा-  
तुर्वर्णादि सिध्यतीति न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ ८१ ॥

एवं सकलसंन्यासाविधायकशास्त्रबलान्मुसोरात्मश्रवणादि-  
शास्त्रमपि तदितरपरिवर्जनपरमेव नास्य प्रवृत्तिविधायकं किंचिदपि  
शास्त्रमस्तीत्युपपादितमुपसंहरति-

इति योजय सर्वमीदृशं कथितन्यायवशेन सादरम् ॥

विधिहीननिवृत्तिशास्त्रतः कथितेऽस्मिन्नधिकारवर्त्मनि ८२

इतीति । अनेन प्रकारेणेत्यर्थः । ईदृशमापाततः प्रवृत्तिवि-  
धायितया प्रतीयमानं त्रिषवणस्तानादिशास्त्रम् । अस्य पक्षस्य म-  
हद्भिरादृतत्वाच्च न त्वयाऽत्रादारशैथिल्यं कार्यमित्याशयेनाह-सा-  
दरमिति । अस्मिन्नधिकारवर्त्मनि कथितन्यायवशेन विधिही-  
ननिवृत्तिशास्त्रतस्तच्छास्त्रफलादीदृशं सर्वं सादरमिति अनेन प्रका-  
रेण योजयेति सम्बन्धः ॥ ८२ ॥

उक्तमनूय तत्प्रतिपक्षं पक्षान्तरं प्रस्तौति-

इति केचन वर्णयन्ति ताद्विपरीतं प्रवदन्ति केचन ।

प्रविभज्य तदप्युदीर्यते निपुणाचार्यपरम्परागतम् ॥८३॥

इति केचनेति । ज्ञानाधिकारिणः केवलनिवृत्तावेवाधिकारं  
केचन वर्णयन्ति । अन्ये केचन ताद्विपरीतं ततो निवृत्तिमात्रनि-  
ष्ठाया विपरीतं प्रवृत्तिमपि वदन्तीत्यर्थः ।

ननु सकलकर्मनिवृत्तिविधायिनि शास्त्रे सति कथं ताद्विपरीत-  
पक्षोत्थानमित्याशङ्काह-प्रविभज्येति । ताद्विपरीतं प्रविभज्यो-  
दीर्यते मयेति शेषः । ननु श्रुतिविरुद्धत्वात्तदुपेक्षैव न्याय्येनित्वाह-  
निपुणाचार्येति । तथा च तदुपेक्षाहं न भवतीत्यर्थः । निपुणेति  
पूर्वस्मादस्य विशेषं द्योतयति, तदग्रे व्यक्तीभविष्यति ॥ ८३ ॥

नन्वेवं सति सकलत्यागश्रुतेः का गतिरित्याशङ्क्य ततः सामा-

न्यतः सकलनिवृत्तिसिद्धावपि ज्ञानाधिकारिणो विशिष्य श्रवणा-  
दिरूपा प्रवृत्तिरपि प्रतिप्रसवरूपाच्छ्रवणादिशास्त्रात् सिध्यतीति भ-  
वति तस्योभयनिष्ठेत्यभिप्रेत्याह-

उत्सर्गतः सकलकर्मनिवृत्तिनिष्ठा

संन्यासशास्त्रशतकोटिभिरर्पिताऽस्य ॥

अस्ति प्रतिप्रसवशास्त्रमुखात्प्रतीता

चेष्टाऽऽत्मबुद्धिपरिपाकफलाऽपि काचित् ॥८४॥

उत्सर्गत इति । सामान्यत इत्यर्थः । निवृत्तिनिष्ठा निवृत्त्यधि-  
कारः, अस्य मुमुक्षोर्ज्ञानाधिकारिणो यद्यपि तथाऽप्यस्तीत्यध्याह-  
त्य सम्बन्धः । तथाऽप्यस्ति प्रवृत्तिरिति यदुक्तं तदाह-प्रतिप्रसव-  
शास्त्रे । सामान्यतः परित्यक्तस्य विशेषरूपेण विधा-  
यशास्त्रवलात् चेष्टा श्रवणादिरूपा शौचादिरूपा च प्रवृत्तिरात्मबु-  
द्धिपरिपाकफला आत्मसाक्षात्कारस्य साक्षाद्वा परम्परया वा  
निश्चयत्वप्रयोजिका ॥ ८४ ॥

ननु संन्यासशास्त्रानुरोधेन श्रवणादिशास्त्रस्यापि पूर्वोक्तनिवृ-  
त्तिमात्रपरत्वेनास्यैकानिष्ठायां सम्भवन्त्यां किमुभयानिष्ठाभ्युपगमेने-  
त्याशङ्क्य श्रवणादिशास्त्रस्येतरानिवृत्तिपरत्वे स्वार्थत्यागोऽन्वार्थिक-  
ल्पना प्राप्तवाधश्चेति त्रैदोष्यापत्तेर्नियमपक्ष एवाश्रयणीय इति ज्ञा-  
नाधिकारिणोऽप्युभयनिष्ठत्वम्, अन्यथा यमनियमादिविभागमसि-  
द्धिरपि न स्यादित्याह-

यमस्वरूपा सकला निवृत्तिस्तथा प्रवृत्तिर्नियमस्वरूपा ॥

निवर्त्तकादत यमप्रसिद्धिः प्रवर्त्तकात्स्यान्नियमप्रसिद्धिः ८५

यमस्वरूपेति । स्मृतिसिद्धयमसंक्षितेत्यर्थः । निवृत्तिः सर्व-  
प्रकारेण माणिपीडाऽमृतवचनादेर्निवृत्तिः । प्रवृत्तिः शौचादिरू-  
पेत्यर्थः । यमनियमयोः संक्षिप्य स्वरूपमाह-निवर्त्तकादिति ।

अत्र तयोर्मध्ये हिंसादिनिवर्तकशास्त्रप्रतिपाद्यो यमः शौचादिप्रति-  
पादकशास्त्रप्रतिपाद्यो नियम इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अधिकारिनिरूपणमस्तावे मुक्तियोग्यं तत्स्वरूपं मागहङ्कारा-  
द्यध्वस्तत्वानिरूपणेनार्थसिद्धं “ब्रह्म वा इदम्” इत्यादिशास्त्रसम्मतं  
साक्षाद्दर्शयितुम्, अथ वा “यमस्वरूपा सकला निवृत्तिः” इति कथम् ?  
असद्गतया ब्रह्मस्वरूपस्येतरासंस्पृष्टत्वेन “प्रपञ्चोपशमः” इत्यादि-  
श्रुत्या प्रपञ्चनिवृत्त्यात्मतया च प्रमितस्य निवृत्तिरूपत्वात् । न च  
साध्यरूपा साधनात्मकयमात्मिकेत्याशङ्क्य निवृत्तिविधायकशास्त्र-  
सिद्धेव सा यमात्मिका न निवृत्तिमात्रमिति वक्तुं तां विभजते—

निवृत्तिरस्ति द्विविधा बहिःस्थिता

शरीरसर्वेन्द्रियसंयमात्मिका ॥

तथाऽपराऽभ्यन्तरवस्तुसंश्रया

सदात्मकूटस्थचिदेकविग्रहा ॥ ८६ ॥

निवृत्तिरस्तीति । द्वैविध्यमेवाह—बहिःस्थितेत्यादिना ।  
आत्मबाह्यशरीराद्याश्रितेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—शरीरेति । अभ्य-  
न्तरवस्तुसंश्रया सर्वान्तरवस्त्वात्मिका । तत्सिद्धये आह—सदा-  
त्मेति ॥ ८६ ॥

अस्त्रेवं प्रकृते किमायात्पिति अभिधित्सितसिद्धये तयो-  
रान्तरविशेषमाह—

तयोस्तु बाह्या विधिशास्त्रलभ्या

प्रयत्ननिर्वर्णतया प्रतीतः ॥

विधानशास्त्रं विरह्य लभ्या

चित्तिस्वरूपा त्वितरा निवृत्तिः ॥ ८७ ॥

तयोस्त्विति । विधिशास्त्रलभ्या हिंसादिनिषेधाविधि-  
ल-



भ्येत्यर्थः । तत्र हेतुः—प्रयत्ननिर्वर्त्यतयेति । न हि स्यात् इत्यादिनिपे-  
धविधेः 'अहिंसां कुर्यात्' इत्यर्थप्रतीतेः सा तथेत्यर्थः । एतच्च पर-  
मिद्धान्तमाश्रित्योक्तं, स्वमते हिंसादिगतश्रेयःसाधनत्वाभावात्सर्वैव  
तदर्थत्वादिति । इतरा तु नैवमित्याह—विधानेति । तस्या यत्रा-  
साध्यत्वे चित्तिस्वरूपेति हेतुगर्भं विशेषणम् ॥ ८७ ॥

बाह्यान्तरनिवृत्त्योः साध्यासाध्यत्वे हेत्वन्तरमेवाह—

मायामयी बाह्यनिवृत्तिरिष्टा

चित्तिस्वरूपा परमार्थसत्या ॥

तयोर्निवृत्त्योश्च निवृत्तिशास्त्रं

विधायकं बाह्यनिवृत्त्यपेक्षम् ॥ ८८ ॥

मायामयीति । तथा चानिर्वचनीयायास्तस्याः साध्यत्वं  
सम्भवतीत्यर्थः । परमार्थसत्येति । तथा च तस्या न प्रागम-  
त्वमिति न साध्यत्वमित्यर्थः । ततोऽपि किं तत्राह—तयोरि-  
ति । बाह्याभ्यन्तरयोरित्यर्थः । बाह्याया एव कृतिसाध्यत्वसम्भवा-  
द्धिंसादिनिपेधशास्त्रं हिंसाद्यादासीन्यानुकूलान्तरक्रियात्मिका ता-  
मेव विधत्ते । एवं च विधेयात्मक्यमोऽपि सैवेति भावः ॥ ८८ ॥

ननु यदि निपेधशास्त्रमपि निवृत्तिक्रियां विधत्ते तर्हि सर्वमेव  
विधिशास्त्रमिति विधिनिपेधविभागो, न सिध्येदित्याशङ्क्याह—

प्रवृत्तिशास्त्रेण समेऽपि संमते

निवृत्तिशास्त्रस्य विधेयबोधने ॥

निवृत्त्यनुष्ठाननिबन्धनत्वतो

निवर्त्तकं शास्त्रमिदं प्रचक्षते ॥ ८९ ॥

प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपविधेयवैलक्षण्यात्तद्विभागसिद्धि-  
रित्याशयेनाह—निवृत्तीति । निवृत्त्यनुष्ठाने निबन्धने कारणं

तस्य भावस्तत्त्वं तत इत्यर्थः । इदं यमविषयम् ।

एतदुक्तं भवति—न ज्ञानाधिकारी मुमुक्षुर्निवृत्तिमात्रनिष्ठः, तथा सति श्रवणादिशास्त्रे त्रिदोषपरिसंख्याप्रसङ्गात् । किन्तु श्रवणादिरूपमवृत्तिनिष्ठोऽपि, श्रवणादेश्चात्मज्ञाने साधनत्वं यद्यप्यन्यतः सिद्धं, तथापि तुषानिवृत्तिसाधनतया सिद्धावहनन इवात्रापि नियमाधीनसम्भवाद् नियमापूर्वस्य ज्ञानप्रतिबन्धकनिवृत्त्याऽर्थवच्चोपपत्तेरिति ॥ ८९ ॥

ननु यदि ज्ञानाधिकारिणोऽप्युभयत्राधिकारस्तर्हि षष्ठाध्याय-निरूपिताधिकारिणो नास्य विशेष इति किं भगवतः पृथक् तद्व्युत्पादनेनेत्याशङ्कास्तस्य ततो महान्विशेष इत्याह—

शास्त्रद्वयेन परिदर्शितसाधनेन

साध्यस्पृहापरवशः पुरुषो मुमुक्षुः ॥

शुश्रूषते गुरुमधेत्युदितः स चात

वेदान्तवाक्यविषयश्रवणाधिकारी ॥ ९० ॥

शास्त्रद्वयेनेति । पूर्वकाण्डपरदर्शितेन, विविदिपार्थमनुष्ठितेन यज्ञादिनाऽर्हिंसादिना च शुद्धान्तःकरणो वेदान्तोक्तविवेकवैराग्य-शमदमलक्षणसाधनेन हेतुना मुमुक्षुः पुरुषः साध्यस्य तत्त्वसाक्षात्कारस्य स्पृहया परवशः प्रवृत्तिपर्यन्तज्ञानेच्छया प्रेर्यमाणो यो गुरुं शुश्रूषते । चोऽवधारणे । स एव वेदान्तवाक्यविषयश्रवणाधि-कारी अत्र जिज्ञासाद्येऽधेत्युदित इति सम्बन्धः । एवं च साधन-चतुष्टयसम्पन्नस्य ब्रह्मनिज्ञासोर्गुरुं शुश्रूषमाणस्य वेदान्तश्रवणा-धिकारिणोऽविवेकाविरक्ताशान्तामुमुक्षुर्निवृत्तगुरुकुलवासात् कर्मा-धिकारिणोऽतिस्फुटमेव वैलक्षण्यं न्यायान्तरसाध्यमस्तीति नात्र तद्व्युत्पादनं व्यर्थमिति भावः ॥ ९० ॥

एवम् "उपतसाद् चतुष्टयसाधनः" इत्यादिना प्रस्तुताधिकारि-  
रूपणं समोप्येदानीं स गुरुमुपव्रज्य किमकरोदिति जिज्ञासायामाह—

स परिपृच्छति कोऽहमसौ च कः .

सहजमस्य च तस्य च किं पृथक् ॥

उत तयोराभिश्वरजीवयो-

रिति च संशयसंकुलमानसः ॥ ९१ ॥

स परिपृच्छतीति । उक्तोऽधिकारी इति संशयसंकुलमा-  
नसो गुरुमुपेत्य पृच्छतीति सम्बन्धः । संशयप्रकारं दर्शयन्नर्थात्म-  
दनप्रकारमप्याह—कोऽहमित्यादिना । "अहमनुभवे प्रकाशमान  
आत्मा मम स्वरूपम्, अहमनुभवश्च देहेन्द्रियादिसङ्घे जायमानः कि-  
मालम्बन इति न ज्ञायत इति कोऽहम्" इति त्वम्पदार्थप्रश्नः, स्वस्व-  
रूपस्याभ्यर्हितत्वोत्पद्यमानं जिज्ञासेति द्रष्टव्यम् । तत्पदार्थे प्रश्नमाह—  
असौ च क इति । "तत्त्वमासिवाक्ये यस्तत्पदार्थः असौ च कः,  
किं तच्चेजोऽमृजतेत्यादिना जगत्कर्तृत्वादिमपञ्चवत्तया निर्दिष्ट  
एव सः, किं वा सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुति-  
प्रसिद्ध समस्तभेदशून्यं 'सदेव' इति । वाक्यार्थे प्रश्नमाह—सहज-  
मित्यादिना । स्वाभाविकमित्यर्थः । अस्य जीवस्य । तस्य तत्प-  
दार्थस्य ब्रह्मणः । पृथक्पृथक्त्वं तयोराभिश्वरजीवयोरिति सम्बन्धः ।  
द्वा सुपर्णेसादौ [जीवेश्वरयोर्भेदश्रवणात्तत्त्वमसीत्यादौ चाभेदश्रव-  
णाद्वाक्यद्वयस्य विशेषानवगमात्संशयः ॥ ९१ ॥

इदानीमेतादृशमेव शिष्यमुपलभ्य गुरुणा ब्रह्माक्षयमुपदेष्टव्य-  
मिति शिष्यत्र गुरुरूपदिशतीत्याह—

तीर्थेन तं विविदिपन्तमनन्यभक्तं

संसारसागरभयातुरचिचवृत्तिम् ॥

एकं मुमुक्षुमाधिकारिणमात्मतत्त्व-

ज्ञाने समीक्ष्य गुरुराह दयाविधेयः ॥ ९२ ॥

तीर्थेनेति । पांवनेन विविदिपःर्थमनुष्ठितयज्ञादिना गद्गास्ना-  
नादिना चात्मानं विविदिपन्तं तमिति सम्बन्धः । तीर्थेन गुरुणा वा  
वेदितुमिच्छन्तं तमित्यर्थः । आत्मविविदिपुरपि कश्चिद्यद्यन्यां देव-  
तामुपास्ते स न गुरुणोपदेष्टव्य इत्याभिप्रेत्याह अनन्यभक्तमिति ।  
प्रत्यगेकप्रवणचित्तमित्यर्थः । एवं भूतोऽपि कश्चित्सांसारिकभोगप-  
रित्यागातुरचित्तो भवतीति तं व्यावर्तयति-संसारोति । नन्वेवंवि-  
धोऽधिकारी जगति दुर्लभः, सत्यम्, तथापि कश्चित्सम्भवति, उक्तं  
हि भगवता, “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये” इत्याशयेनाह-  
एकामिति । एकजीवाभिप्रायं वा । गुरोः शिष्योपदेशव्यापारे नि-  
मित्तमाह-दयाविधेयं इति । तथा च न शिष्याननुबन्धीयादिति  
निषेधोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥ ९२ ॥

इदानीं गुरोः शिष्योपदेशप्रकारं शिष्यंस्तदुपदेशमाह—

वक्ष्यामि वत्स तत्र वाञ्छितमत्यवस्थ-

मत्यन्तमेव च हितं शृणु तन्मनस्कः ॥

त्वं प्रत्यगव्यवहितं तत्र सुप्रसिद्धं

ब्रह्माद्वितीयमुदितं च तदस्यजस्रम् ॥ ९३ ॥

वक्ष्यामीति । अनुद्विग्नमनाः सन्नुपदेशार्थमवगच्छत्विति ।  
वत्सेति पुत्रवत्सम्बोधनम् । सदेव सोम्येत्यादिलिङ्गाच्छरणगतस्य  
शिष्यस्य वाञ्छितमप्यनथेकरं चेद् गुरुणा कथं तदुपदेष्टव्यमित्याश-  
ङ्क्य वाञ्छितं विशिनष्टि-अत्यवस्थामिति । अवस्थात्रयातीतं तुरी-  
यमिति यावद् । तथा च “प्रपञ्चोपशमः शिवः” इति श्रुत्या निष्प-  
पञ्चस्य सुखरूपत्वमतिपादनात्तदुपदेशमित्याशयेनाह-अत्यन्त-  
मिति । वक्ष्यमाणार्थस्यातिमूर्धमतया शिष्यस्य तत्र चेतःमणिषा-

नार्थमाह-शृणु तन्मनस्क इति । किं तच्छ्रोतव्यमित्यपेक्षार्यां प्र-  
 श्नक्रमणोत्तरमाह-त्वमित्यादिना । त्वं न देहो न चेन्द्रियमनःप्रा-  
 णाहङ्काराः, तेषां सावयवतया कार्यत्वादिनाशित्वाच्च घटादिवदना-  
 त्मत्वात्, आत्मनश्च कृतनाशादिपरिहारायानादित्वात्, तेषां जड-  
 तया तदतिरिक्तसाक्षिभास्यत्वाच्च नात्मत्वम् । साक्षी च स्वप्रकाशचै-  
 तन्यात्मा नान्यमपेक्षते, स च निर्दोष एव साक्ष्यस्य रूपादिवदतद्-  
 भूत्वादित्याशयेनाह-प्रत्यगव्यवहितमिति । जहानृणादिस्वभाव-  
 देहादिप्रतीपमञ्चति प्रकाशते इति स्वप्रकाशचैतन्यमत एवाव्यव-  
 हितं नित्यापरोक्षमित्यर्थः । तत्र सर्वानुभव एव प्रमाणमित्याह-सु-  
 प्रसिद्धमिति । अन्यथा जगदान्ध्यमसङ्ग इति भावः । द्वितीय-  
 स्योत्तरमाह-ब्रह्मेति । बृहदित्यर्थः । तत्किमाकाशसदृशं नित्याह-  
 अद्वितीयमिति-सजातीयादित्रिविधभेदशून्यं सन्मात्रमित्यर्थः ।  
 तत्र प्रमाणमाह-उदितं चेति । सदेवेत्युपक्रम्य ऐतदात्म्यमिदं स-  
 र्वं तत्सत्यं स आत्मेत्यन्तेन ग्रन्थेन दर्शितमित्यर्थः । तृतीयस्योत्तर-  
 माह-तदस्यजस्रमिति । अद्वैतब्रह्मोपासनया जीवस्य ब्रह्मभावो  
 भवतीति केचित्, तान्प्रत्याह-तदसीति । तद्विवरणम्-अजस्रमिति,  
 साध्यत्वे तस्यानित्यत्वापत्तिः, चकारदर्शितस्तत्त्वमसीति श्रुतिवि-  
 रोधः, तत्रासीति ब्रह्मभावस्य वर्धमानताश्रवणात् । अतस्त्वं सा-  
 क्षिचैतन्यात्मा सदाद्वयं सदात्मकं ब्रह्मेव न तु ततो भिन्नोऽसीति ९३

एवं संक्षेपेण शिष्यप्रश्नानामुत्तरमभिहितमिदानीं तत्र शिष्य-  
 स्याङ्गीकाराद्यभावलिङ्गेन वाक्याद् दृढरानुभवो नोत्पन्न इति स्व-  
 यमेवोच्चीय वाक्याच्चदनुभवप्रतिबन्धापनयनार्थं प्रयततेऽन्यथा, व-  
 क्ष्यापीत्यादिस्वमतिज्ञाऽसिद्धेः । तत्रापि वाक्यार्थस्य पुरुषार्थत्वाद्-  
 व्यवधानेनोपस्थितत्वाच्च तद्विरोधमेव प्रयत्नं परिहर्तुमाह-

यद्यत्र पश्यसि विरोधमुदीरय त्वं

सधस्ततः परिहराणि तमप्रयत्नात् ॥

वाक्यं निरस्तसकलप्रतिबन्धकं सत्

त्वां बोधयिष्यति करार्पितविल्वतुल्यम् ॥ ९४ ॥

यद्यत्रेति । वाक्यार्थ इत्यर्थः । ततस्त्वदुदीरणानन्तरम् । परिहारे भवतां क्लेशः स्यादिति शिष्यमतिमालक्ष्याह-अप्रयत्नादिति । विरोधपरिहारे प्रयोजनमाह-वाक्यमिति । करार्पितविल्वतुल्यं करतलामलकादिकल्पं यथाऽपरोक्षं स्यात्तथेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

एवं गुरुणाऽनुज्ञातः शिष्यो निःशङ्को वाक्यार्थासम्भवं चोदयति-

अत्राह सद्द्वयमहं मम रूपमीक्षे

तच्चाह्वयं विगणयामि परोक्षमेव ॥

पारोक्ष्यसद्द्वयविभागयुजोर्विरोधाद्

वाक्यार्थबोधमतिदुर्लभमेव मन्ये ॥ ९५ ॥

अत्राहोति । सद्द्वयं प्रतिशरीरं भिन्नं कर्तृत्वादिमच्च । ईक्षे इत्यनेनापरोक्षत्वमपि विरोधप्रदर्शनाय स्वस्मिन्दर्शयति । ततः किं तत्राह-तर्क्षति । तत्पदार्थरूपमित्यर्थः । चोऽवधारणे । अद्रूपमेवेति सम्बन्धः । विगणयामि कार्यलिङ्गेन तदुपादानतया तर्कयामि । तर्कयोग्यं तत्स्वरूपमाह-परोक्षमेवेति । अपरोक्षे तर्कानुदयात्तर्कयते चेत्परोक्षमेवेत्यर्थः । ततः किं तत्राह-परोक्ष्येति । एतच्चाह्वयत्वस्योपलक्षणम् । सद्द्वयेति भावप्रधानः । तच्चापरोक्ष्योपलक्षणम्, पारोक्ष्यसद्द्वयत्वयोः परस्परमविरोधेन विरोध्युपलक्षणस्य कर्तव्यत्वात् । तथा च पारोक्ष्यापरोक्ष्यसद्द्वयत्वाद्वयत्वरूपविभाजकधर्मयुजोर्वित्यर्थः । एवं वाक्यार्थाभेदासम्भवे वाक्यात्तद्वोधोऽपि न सम्भवतीत्याह-वाक्यार्थेत्यादिना ।

एतदुक्तं भवति-तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं जीवब्रह्माभेदनिष्ठमिति वाच्यम्, अन्यथा तदर्थयोगात्तच्च न सम्भवति, मद्दयाद्वययोः परोक्षा-

परोक्षयोश्च जीवन्नत्नणोरभेदासम्भवात् । एवं च तद्गोचरमुपनि-  
षज्जन्यं ज्ञानं कुतस्त्यमिति ॥ ९५ ॥

ननु जीवेश्वरयोस्तस्वमादिशब्दरभेदविरोधिसद्दयत्वादि न म-  
त्येतुं शक्यं तेषां तदसामर्थ्यादिति कथं न तयोरभेदधीरित्याशङ्क्य  
प्रसिद्धार्थाभिधायित्वात्तस्वमादिशब्दानां जीवस्य च प्रमातृत्वादि-  
सद्दयरूपेणैव प्रसिद्धैस्तदर्थस्यापि प्रकरणेनाद्दयतयैवावगमाद् भेद-  
विरोधिरूपा प्रतीतिरसिद्धेर्याशयेनाह—

यद्दस्तु सद्दयतयाऽवगतं स्वशब्दात्

तस्याऽद्दयत्वमवगन्तुमशक्यमेव ॥

यद्दस्तु च व्यवहितं प्रतिपादितं तत्

प्रत्यक्तया न तु जनः प्रतिपत्तुमीशः ॥ ९६ ॥

यद्दस्त्विति । सद्दयतयेत्यापरोक्षस्याप्युपलक्षणम् । अद्दय-  
त्वं सकलभेदशून्यत्वम् । व्यवहितं प्रतिपादितमिति । तच्छब्देना-  
द्दयं परोक्षमेव प्रतीयत इति तयोक्तम् । प्रत्यक्तया—अपरोक्षचैत-  
न्यात्मना । ईशः शक्तः ॥ ९६ ॥

ननु शक्तिरजतयोरभेदायोग्ययोरपि शब्दादभेदधीदर्शनाद्यो-  
ग्यता शब्दज्ञाने नापेक्ष्यते किंतु आकाङ्क्षादिकमेव, इत्पाशङ्का  
शब्दप्रमायां योग्यता स्वरूपसत्यपेक्षितेव न त्वाकाङ्क्षादिमा-  
त्रमित्याह—

आकाङ्क्षितं भवति पूरणशक्तियुक्तं

यत्सन्निधौ पतितमस्य हि सङ्गतिः स्यात् ॥

नाकाङ्क्षयैत्र न तु सन्निधिनैत्र चं स्यात्

सम्बन्धिता हि विरहय्य पदार्थशक्तिम् ॥ ९७ ॥

आकाङ्क्षितमिति । येन विना यस्य पदस्य स्वार्थानुपवा-

जनकत्वं सा तस्य शब्दस्य तस्मिन्नाकाङ्क्षा, तदर्थयोरपि साकाङ्क्षशब्दप्रतिपाद्यतया सैवाकाङ्क्षा, तद्युक्तमित्यर्थः । पूरणशक्तियुक्तम् अन्वययोग्यम् । यत्सन्निधौ पतितं । सर्वापस्यपदेन यज् ज्ञापितम् । हि यस्मात्, पदार्थशक्तिं योग्यताम् । यद्यपि शाब्दज्ञानमात्रे योग्यता स्वरूपसती नापेक्ष्यते शब्दाभासप्रतिपाद्ये तदभावात्तपि तज्ज्ञानं, तत्र मानाभावाद् । योग्यताज्ञानविरहसहकृतात्तादितरकारणचक्रादेव शाब्दभ्रमोपपत्तेः । तथापि शाब्दप्रमायां स्वरूपेण सापेक्षितैव, यस्मादाकाङ्क्षादौ सत्यपि तथा विना तदभावस्तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकाङ्क्षादित्रितयमपि शाब्दप्रमायां कारणमिति भावः ॥ ९७ ॥

ननु ब्रह्मविकारत्वाज्जीवानां तदंशत्वाद्वा मृदुघटादिवदस्त्येवाभेदयोग्यतेति भेदाऽभेदवादिनस्तत्राह —

योग्यत्वमत्र न च तत्त्वमसीति वाक्ये

संबन्धितां प्रति पदार्थयुगस्य भाति ॥

पारोक्ष्यसद्वयविभागीविरोधहेतो-

गौरश्व इत्यभिहिते तु यथैव वाक्ये ॥ ९८ ॥

योग्यत्वमिति । बोधधारणे, पदार्थयुगस्य तत्त्वंपदार्थयोः संबन्धितामभेदं प्रति योग्यत्वं नैव भातीति संबन्धः । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वेऽनिसत्त्वाद्यापत्तीर्निर्वयवस्य ब्रह्मणः सांशत्वायोगाच्च न मृदुघटत्रचदभेदो वाक्यार्थः किन्त्वात्यन्तिक एव स वाक्यार्थः स्यात् । न च प्रागुक्तयुक्त्या न संभवतीत्याशयेन सदृष्टान्तमाह-पारोक्ष्येति । पारोक्ष्यादिकृतो विभागो भेदस्तेन सह विरोधाद्धेतोरित्यर्थः ॥ ९८ ॥

ननु तत्त्वंपदवाच्ययोः परस्पराभेदायोग्यत्वेऽपि विरुद्धांशपरिष्माणेन पदद्वयलक्ष्ययोरभेदो न विरुध्यत इति तमेव वाक्यं बोधयतु । यथा सोऽपमिति प्रत्यभिज्ञावाक्यं तदेतत्पदवाच्ययोस्तदेतदंश-



कालविशिष्टयोरभेदासंभवेन तदेतद्देशकालांशं विशय लक्षितवस्तु-  
स्वरूपाभेदं प्रतिपादयतीत्याशङ्क्याह—

सोऽयं गिरोरिव न लक्षणयाऽपि वृत्ति-  
मानान्तराधिगतिहीनतयाऽत्मनि स्यात् ॥

मानान्तराधिगतगोचर एव दृष्टः

शब्दप्रयोग इह लाक्षणिकस्तु लोके ॥ ९९ ॥

सोऽयमिति । तच्चंगिरोरिति शेषः । यथा सोऽयमिति गि-  
रोर्लक्षणया देवदत्तादिस्वरूपे प्रवृत्तिरेवं तच्चंगिरोरात्मनि लक्षण-  
याऽपि वृत्तिर्न स्यात् । कुतस्तत्राह—मानान्तरंति । आत्मनि माना-  
न्तरेणावगमासंभवात् लक्षणेत्पर्यः । ननु मानान्तराभावेऽपि तत्र  
सा किं न स्यादित्याशङ्क्याह—मानान्तराधिगतेति । मानान्तरेण  
वाच्यसंबन्धितयाऽधिगते लक्षणा भवति अन्यथा लक्ष्यस्वरूपनिर्धार-  
णायोगात् । शब्दादेव तन्निर्णये तस्यापि शब्दस्य लाक्षणिकत्वेनान-  
वस्थापातात् । ततश्च लक्ष्यस्य मानान्तरगम्यत्वं लक्षणाव्यापकमा-  
त्मनो व्यावर्त्तमानं लक्षणामपि व्यावर्त्तयतीति भावः ॥ ९९ ॥

आत्मनि लक्षणाऽसंभवसमर्थनफलमाह—

तस्मादखण्डविषया न वचःप्रवृत्तिः

संसर्गबोधनमपास्तमयोग्यभावात् ॥

एवं न वाक्यगतशब्दसमन्वयोऽपि

दूरे प्रमान्तरविरोधनिराससिद्धिः ॥ १०० ॥

तस्मादिति । यस्माल्लक्षणयाऽपि सामानाधिकरण्यं न धट-  
ते तस्मादखण्डविषया तच्चमादिवचःप्रवृत्तिरिति योजना । संस-  
र्गबोधन तु प्रकृतवाक्येऽयोग्यभावादपास्तमित्यर्थः । सामानाधिकर-  
णवाच्यं हि लोके द्विविधं दृष्टम्, एकं विरुद्धांशपरित्यागेन लक्षणया

स्वरूपमात्रपरं यथा सोऽप्यमितिवाक्यं, किञ्चित्तु वाच्ययोरेव तादा-  
त्म्यलक्षणसंसर्गपरं यथा मृद् घटः नीलोत्पलमित्यादि । एतच्च  
द्वैविध्यं लक्षणासंभवात्पूर्वोक्तन्यायेन विरोधाच्च ब्रह्माणे न संभव-  
तीत्यर्थः । ननु वेदान्तविरोधाद्विरोधग्राहकप्रमाणानामेवामामाप्यम-  
स्त्वित्यत आह-एवमिति । वेदान्तवाक्ये प्रयुक्तो यः शब्दस्तस्य  
सामानाधिकरण्येनान्वयोऽपि न संभवति यदा तदा पदार्थयोर्वि-  
शेष्यभावेन प्रमितिरेव न सिद्धयेद्, दूरे विरोधग्राहकप्रामाण्यनिरा-  
ससिद्धिः । प्रत्यक्षादिवाधितमर्थमग्निरनुष्ण इति वाक्यवद्देदोऽपि  
न प्रमापयितुं शक्त इति कुतस्तद्विरोधाच्चदितरामामाप्यमिति  
भावः ॥ १०० ॥

किञ्च वेदान्ता यदि सिद्धं ब्रह्म प्रतिपादयेद्युस्तर्हि मानान्तर-  
संवादायचप्रामाण्याः स्युः । नदीतीरे फलानीति लौकिकवाक्ये  
तथा दर्शनात् । न च तत्संभवति, तत्र मानान्तरासंभवात्, वेदस्या-  
नपेक्षत्वसतिप्रसङ्गाच्चेत्याभिप्रेत्याह—

किं च प्रमान्तरमपेक्ष्य गिरः प्रवृत्तिः

सिद्धेषु वस्तुषु जगत्युपलब्धपूर्वा ॥

ब्रह्मात्मवस्तुनि तथा वचसः प्रवृत्ति-

युक्तात्मनस्तु फलवत्परिनिष्ठितत्वात् ॥ १०१ ॥

किं चेति । सिद्धेषु प्रयत्नानिष्पाद्येषु पराभिमतकार्यविल-  
क्षणेऽपि वावत् । उपलब्धपूर्वति । पूर्वमुपलब्धेन्यर्थः । ततः  
किं तत्राह-ब्रह्मेति । तथा तथैव । कुतस्तत्राह-आत्मनस्त्विति ।  
आत्मनोऽपीत्यर्थः । परिनिष्ठितत्वादिति । सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १०१ ॥

फलवदित्युक्तदृष्टान्तं विशदयन्दार्ष्टान्तिकमपि विशदयति—

नद्यास्तीरे फलमिति गिरः सिद्धवस्तुप्रवृत्ते-

दृष्टा स्वार्थप्रमितिजनने स्वान्यमानव्यपेक्षा ॥

तद्वद्ब्रह्मण्यपि तु वचसो वैदिकस्याभ्युपेया ।

तस्मादस्मिन्न खलु घटते मानभावः श्रुतीनाम् ॥१०२॥

नद्या इति । सिद्धवस्तुनि प्रवृत्तिर्यस्यास्तस्याः, तुरवधारणे तद्वद्वेति संबन्धः । अस्त्वेवं तत्राह—तस्मादिति । वेदान्तप्रतिपाद्ये मानान्तरप्रवृत्तौ तत्सिद्धार्थानुवादतया वेदान्तानां तात्पर्याभावेनाप्रामाण्यं स्यात्तदभावे च सिद्धवाक्यप्रामाण्यप्रयोजकरूपाभावादप्रामाण्यं स्यादिति भावः ॥ १०२ ॥

पूर्वं सोऽयमित्यादिलौकिकवाक्यस्याखण्डार्थत्वमुपेत्य वेदान्ते लक्षणाऽसंभवेन दूषितम् । इदानीं तत्रापि तदसंप्रतिपन्नं कुतस्तद्दृष्टान्तेन वेदान्तेषु तदवकाशो भवेदित्याह—

नाखण्डवस्तुविषया वचसः प्रवृत्ति-

लोकेऽपि दृष्टिपथमापतिता कंदाचित् ॥

नानापदार्थघटनाविषयत्वहेतो-

दूरेत्यता श्रुतिशिरोत्रचनेषु तस्याः ॥ १०३ ॥

नाखण्डेति । असंसृष्टवस्तुविषयानेत्पर्यः । लोकेऽपि सोऽयमित्यादावपि । कुत्र इति चेत्तत्राह—नानेति । अपर्यायानेकपदोपस्थापितार्थानां घटना संसर्गस्तद्विषयत्वाद्देतोर्वचस इत्यनुपद्रवः । ननु यथा माभाकराणां लोके लिङ्गादीनां नियोगार्थत्वाभावेऽपि बदे तदर्थता तद्वदत्राप्यस्त्वित्याशङ्क्याह—दूरेत्यतेति । दूरेतीति दूरेत्यम् अव्ययास्यविति त्यम्प्रत्ययासंभवाच्छेषाधिकारे दूरादेत्य इति वार्तिकोक्तेरेत्यप्रत्ययः तस्य भावस्तत्ता दूरे गतता दूरे गतिरिति यावत् । तस्या अखण्डवस्तुविषयप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणदोषादुक्तलिङ्गादिदृष्टान्तासंप्रतिपत्तयेति भावः ॥ १०३ ॥

ननु सोऽप्यमित्पादेरर्थान्तरासंभवादखडार्थतैव युक्तेत्याशङ्क्य  
किं मुख्यया वृत्त्या पदानां तद्वाक्यमखण्डनिष्ठं गौण्या वा लाक्ष-  
णिकया वा, न सर्वथाऽपीत्याह—

आदाय मुख्यगुणलाक्षणिकप्रवृत्ती-  
रर्थं समर्पयति शब्द इति प्रसिद्धम् ॥

आस्त्रेष नान्यतमयाऽपि वदत्यखण्डं

शब्दान्तरात्तत्रविषयादधिकार्थवृत्तेः ॥ १०४ ॥

आदायेति । अस्त्रेवं किं तत्र इत्याशङ्क्याह—आस्त्विति ।  
मुख्यादिवृत्तिषु मध्य इत्यर्थः । एषः शब्दः । कुतो न वदति तत्रा-  
ह—शब्दान्तरेति । एकपदीपात्तत्रविषयादधिकार्थवृत्तेः शब्दस्येति  
शेषः । अन्यथा वाक्यत्वमेव न स्यादिति भावः ॥ १०४ ॥

वाक्यत्वानुपपत्तिमेव स्पष्टयति—

आधिक्यमुत्सृजति शब्दगणो निजेऽर्थे

शब्दान्तरात्तत्रविषयादिति मन्यमानाः ॥

वाक्यत्वमेव पदजातगतं विहन्यु-

र्न ह्यस्ति हस्तकरशब्दगतं तदेषाम् ॥ १०५ ॥

आधिक्यमिति । पदान्तरानुपात्तविशेषमित्यर्थः । उत्सृ-  
जति न बोधयति । शब्दगणः वाक्ये प्रयुक्तः पदसमूहः । वाक्य-  
त्वाविधाते दृष्टान्तमाह—न हीति । हस्तः कर इत्यादिपदगतं  
तद्वाक्यत्वम् । एषां वादिनां शब्दानां वा । यदि वाक्ये प्रयुक्ता-  
नि पदानि मुख्याद्यन्यतमया वृत्त्याऽन्यमन्यमर्थविशेषं न प्रतिपाद-  
येयुः कित्त्वेकमेव, तदा तेषां पर्यायतापत्तेर्हस्तादिपदसमूहवाक्यत्वं  
न स्यात्, अपर्यायपदसमूहस्यैव वाक्यत्वादिति ॥ १०५ ॥

किं च ब्रह्मणो वेदान्तजन्यज्ञानविषयत्वाभ्युपगमे सिद्धान्त-

हानिरित्याह—

किंच स्वयंप्रममलुप्तचिदेकरूपं  
 सर्वप्रमाणविषयाद्बहिरभ्युपेत्य ॥  
 आत्मानमात्मनि च शास्त्रमुदाहरन्तः  
 सिद्धान्तमभ्युपगतं परिपीडयन्ति ॥ १०६ ॥

किंचेति । स्वयम्प्रमत्वे हेतुः—अलुप्तेति । अत एव सर्वेषां प्रमाणानामविषय इत्याह—सर्वप्रमाणेति । आत्मानं स्वप्रकाशादि-स्वभावं सर्वप्रमाणविषयादनात्मनो बहिरन्यमभ्युपेत्येति सम्बन्धः । अत एवेयं श्रुतिः—अन्यदेव तद्विदितादिति । तर्ह्ययमभ्युपगम उचित एवेत्याशङ्क्य वेदान्तमेयता तस्यैवं न सिध्येदित्यभिप्रेत्य विपक्षे बाधकमाह—आत्मनि चेति ॥ १०३ ॥

किं च वेदान्तानां ब्रह्मण्यकिञ्चत्करत्वाच्च मानत्वमित्याह—  
 सर्वत्र वस्तुषु जडेष्वजडप्रकाशं  
 कुर्वत्प्रमाणमिति संप्रतिपन्नमेतत् ॥  
 ब्रह्मात्मवस्त्वजडबोधवपुः कुतोऽस्मिन्  
 वेदान्तवाक्यजनिताऽजडसंविदन्या ॥ १०७ ॥

सर्वत्रेति । जडेषु अस्वप्रकाशेषु घटपटादिंप्वित्यर्थः । अजडप्रकाशं स्वयंप्रकाशं विषयस्फुरणम्, घटादीनां जडत्वात्स्वतःस्फुरणासम्भवाच्चक्षुरादि तत्र स्फुरणमादधद् व्यवहार उपयुज्यते इति तस्य तत्र प्रामाण्यं युक्तम् । ब्रह्मात्मनस्तु अजडबोधस्वरूपतया स्वमाहिस्यैव सिद्धेस्तदन्याऽजडप्रकाशासम्भवाच्च किं तत्र जनापित्वा वेदान्तास्तत्र प्रामाण्यं लभेरभिसाह—ब्रह्मात्मेति । अजडेति चेद् ॥ १०७ ॥

किं च वेदान्तानां सिद्धब्रह्मनिष्ठत्वे तद्वत्पदानां परस्परमन्व-  
य एव न सिध्येत्, क्रियापदेनैव सिद्धपदानामन्वयनियमाद्ब्रह्मवा-  
क्ये च क्रियाऽसम्भवादिन्याह—

किं च क्रियापदमपेक्ष्य पदानि वाक्य-

भावेन सम्यग्निह सङ्गतिमाप्नुवन्ति ॥

नात्र क्रियापदमपेक्षितमामनन्ति ,

वाक्यं कुतो भवति वेदाशिरस्तदानीम् ॥ १०८ ॥

किञ्च क्रियेति । इह लोके । नन्वत्राप्यसि अस्मीत्यादि-  
क्रियापदमस्तीति चेत्तत्राह—नात्रेति । वेदान्ते अस्यादिक्रियापद-  
मपेक्षितं विवक्षितार्थं वेदान्तितो नामनन्तीति सम्बन्धः । अस्या-  
दिपदस्यापि सन्मात्रनिष्ठत्वाभ्युपगमान्नास्य । क्रियापदत्वं, साध्या-  
र्थस्यैव तथात्वादतस्तन्निमित्तो न पदसमन्वय इत्याह—घा-  
क्यमिति ॥ १०८ ॥

ननु तर्हि पदविधयैव वेदान्तपदानि ब्रह्म प्रमापयिष्यन्ति  
इति नेत्याह—

नापूर्वमर्थमुपलम्भयितुं पदानां

सामर्थ्यमस्ति परिहृत्य तु वाक्यभावम् ॥

स्वार्थस्मृतिं हि जनयन्ति पदानि लोके

विज्ञातसंगतितथा न तु कार्यमन्यत् ॥ १०९ ॥

नापूर्वमिति । तुरवधारणे, नैवास्तीति सम्बन्धः । कुतः सा-  
मर्थ्याभावस्तत्राह—स्वार्थेति । तत्रापि हेतुमाह—लोक इति ।  
वृद्धव्यवहारे इत्यर्थः । अन्यदनुपवह रूपम् । पदानि हि वृद्धव्यवहारे  
स्वार्थे गृहीतमङ्गलितकान्येव वाक्यार्थं वाक्यविषया घोषयन्तीति वा-  
क्यम्, अन्यथाऽऽप्युत्पन्नानामपि वाक्यश्रवणे तदर्थानुभवमस-

ज्ञात् । एवं च पदानि पदविषया पूर्वानुभूतस्वार्थस्मृतिमेव जन-  
यन्ति न त्वनुभवम्, अपूर्वार्थत्वाभावात् । वाक्यभावेनैव तेषा-  
मपूर्वार्थोपलम्भनशक्तिः, वाक्यार्थस्य विशिष्टस्य वैशिष्ट्यस्य वा-  
ऽपूर्वत्वात्, तदभावे च वेदान्तानां नापूर्वोपलम्भनशक्तिरस्तीति  
भावः ॥ १०९ ॥

तर्हि वर्णानामेव प्रामाण्यगतार्थतया प्रामाण्यं स्यादिति तत्राह-  
हित्वा न वाक्यपदने प्रतिपत्तिहेतु-  
र्वेशे भवेदिति कथंचन वक्तुमीशः ॥  
कश्चित् कदाचिदपि तत्र कुतः श्रुतीनां  
प्रामाण्यमात्मनि भवेदिति वर्णयन्ति ॥ ११० ॥

हित्येति । वाक्यपदते वाक्यतां पदतां चेत्यर्थः । वेदो  
वाक्यपदते हित्वा कथंचन कथमपि वर्णात्मनापि कदाचिदपि  
प्रतिपत्तिहेतुर्भवेदिति कश्चिदपि वक्तुं नेशः । तत्रैवं सति श्रुती-  
नां प्रामाण्यमात्मनि कुतो भवेदिति वर्णयन्ति वर्णनीयमित्य-  
र्थः । अपवा एवं सत्यात्मनि श्रुतीनां प्रामाण्यमिति यद्वर्णयन्ति तत्कुतः  
किंवालादित्यर्थः । न हि वर्णमात्रात्काव्यनुभवोऽस्तीति भावः ॥ ११० ॥

किं च वेदान्तस्य सत्यज्ञानादिपदानामनात्मनि संगतिग्रहो न सं-  
भवति, न ह्यात्मातिरिक्तं सत्यादिस्वभावं किंचिदस्ति, नाप्यात्मनि तेषां  
सद्गतिग्रहस्तद्ग्राहकमानानामात्मनि प्रवृत्तौ वेदान्तवाक्यमनुवादकं  
स्यात् । आत्मनि मानान्तराभावे च तत्र सदादिशब्दस्य कथं स-  
द्गतिग्रहः स्याचेन विना वा कथं वेदान्तानां तत्प्रामाण्यमित्याह-

किं च प्रमान्तरमिहाम्युपयन् प्रतीचि  
वेदान्तवाक्यमनुवादकगम्युपेयात् ॥\*

१ अध्याये वेदान्तानां सिद्धवस्तुबोधकत्वाक्षेपः। ९७

मानान्तरं यदि च नेच्छति शब्दशक्ते-

स्तत्र ग्रहः कथमिति प्रतिपादनीयम् ॥ १११ ॥

किं च प्रमान्तरमिति । अभ्युपपन्नहीकुर्वन् कथमिति प्रति-  
पादनीयमिति । न कथमपि स्यादित्यर्थः ॥ १११ ॥

एवं वेदान्तानां सिद्धब्रह्मबोधकत्वे नदीतीरे फलसत्तावाक्य-  
वन्मानान्तरसापेक्षतापत्तिर्मानान्तराभावे च सद्गतिग्रहासंभवात्  
तत्र तेषां प्रामाण्यमित्युक्तम् । इदानीं सिद्धवस्तुज्ञानेन प्रवृत्तिनि-  
वृत्त्यसम्भवात्प्रवृत्तिनिवृत्तौ विना च सुखमाप्तिदुःखपरिहाररूपम-  
योजनासंभवात्तेन विनाऽध्ययनविधिपरिवृत्तिवेदान्तानां प्रामा-  
ण्यापोगादपि न सिद्धनिष्ठं वेदान्तप्रामाण्यमित्याह ।

किं च प्रवृत्तिविनिवृत्तिविहीनवस्तु-

तत्त्वप्रतीतिजननान्न च किञ्चिदस्ति ॥

पुंसः प्रयोजनमताऽपि न तत्र मानं

वेदान्तत्राक्षरमिति युक्तिमदुच्यमानम् ॥ ११२ ॥

किञ्च प्रवृत्तीनि । प्रवृत्तिनिवृत्तिविहीनं तदयोग्यं यद्वस्तु त-  
त्त्वमात्मतत्त्वं तत्प्रतीतिजननादित्यर्थः । हेयोपादेययोः फलञ्जमस-  
णाद्यग्निहोत्राद्योरनर्थार्थसाधनयोर्ज्ञानात्तद्भ्रमणान्निवृत्तिरग्निहोत्रादौ  
च प्रवृत्तिः संभवतीति तद्वाक्यं प्रयोजनवदर्थनिष्ठम्, आत्मतत्त्वं  
तु नित्यसिद्धत्वान्न हेयं नाप्युपादेयमिति न तद्ज्ञानात्प्रवृत्त्यादिसं-  
भव इति निष्प्रयोजनमेवात्मवाक्याप्ययनं स्यात्तच्चानुपपन्नं न सु-  
पेक्षाज्ञानेन तदध्ययनविधिः फलवान् भवतीति न तत्र वेदप्रामा-  
ण्यं युक्तमिति भावः ॥ ११२ ॥

किं चाज्ञातार्थावगमकं प्रमाणमिति प्रमाणसाधन्यलक्षणं वेद-  
विद् आहुः, विशिष्य च वेदस्य तथैव वक्तव्यम्, “अर्थेऽनुपल-  
ब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्य” इति जैमिनिनोक्तेः, अन्यतो ज्ञा-



तेऽर्थे मानाभावप्रयुक्ताऽसत्त्वशङ्काऽभावेन वेदस्य तत्र तात्पर्यक-  
 स्पनाऽसंभवाच्च, न च तात्पर्यं विना शब्दः स्वार्थे प्रमाणमित्याह ।

अज्ञातमर्थमवबोधयतः प्रमायां

हेतुत्वमभ्युपगतं ननु वेदविद्भिः ॥

अज्ञातता च परमात्मनि दुर्निरूप्या

विज्ञानमात्रवपुषीति न मानकृत्यम् ॥११३॥

अज्ञातमिति । अवबोधयतः, चक्षुरादिकरणस्येति शेषः ।  
 ततः किं तत्राह — अज्ञातमेति । चोऽवधारणे । दुर्निरूप्येति सं-  
 वन्धः । तत्र हेतुर्विज्ञानेति । स्वप्रकाशचैतन्यात्मनि प्रतीचे नाज्ञानं  
 वक्तुं शक्यं न हि मञ्जुरप्रकाशे सवितरि तमः संभवति, ततोऽज्ञा-  
 तार्थावगमलक्षणप्रमाणकृत्यामावाच्चात्मनि वेदान्तप्रामाण्यसंभव इ-  
 ति भावः ॥ ११३ ॥

नूनं नेदं प्रमाणसामान्यलक्षणं धारावहनद्वितीयादिवुद्धाव-  
 भावात्, किं तु यथार्थानुभवः प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति साधा-  
 न्यलक्षणमिति चेन्न, धारावहनबुद्धिसत्त्वंऽपि तद्विषयस्य प्रयु-  
 ज्ञानेन निश्चितस्यासत्त्वशङ्कानुदयेन द्वितीयादिज्ञानानां प्रमेयसत्त्व-  
 प्रयोजकप्रामाण्याभावेन तत्र लक्षणागमनस्यादोषत्वात्, यथार्थानु-  
 भवस्य च शक्तिरजनादिज्ञानसाधारणम्, अवाधितार्थज्ञानं प्रमेय-  
 पिन, वाधस्य बोध्याभावप्रमाणात्तयाऽऽत्माश्रयादित्यज्ञातार्थगोचर-  
 त्वेपैव परीसरुसंभवं प्रामाण्यम्, तच्चात्मनि वेदान्तानां न संभवति  
 अज्ञानाभावादित्युक्तम्, तदभ्युपगमं च तस्य स्वप्रकाशता हीयते,  
 न ह्यात्मतत्त्वं स्वप्रकाशमनुद्धमिति वचनद्वयप्रामाण्यं संभवतीति स-  
 दृष्टान्तगाह ।

• बोधस्वभावकमबुद्धमनुष्णमुष्णं

शीतस्वभावकमशीतमितीदृशानि ॥

१अध्याये आत्मन्यज्ञानाभावेनप्रमाणानामप्रवृत्तिः । ०९

कः श्रद्धात पुरुषो वचनानि तस्माद्

ब्रह्माऽप्रबुद्धमिति वाक्यमयुक्तमाहुः ॥११४॥

षोडशभावकामिनि । आहुः, वेदान्तिन इति शेषः ॥११४॥

नन्वज्ञानविशिष्टं न प्रमाणगोचरस्तस्यापि प्रमाणगोचरत्वाप-  
त्तेः तस्य ततो नितृच्ययोगाच्च, नापि तदुपलक्षितं वस्तुमात्रे प्रमा-  
णप्रसङ्गेन तदभावेऽप्यनुपपन्न्यमात्रादित्याशङ्क्य, नाज्ञानं तत्र वि-  
शेषणं न बोधलक्षणं किं तूपाधिः, उपाधिश्च यावत्कार्यावस्थायी  
तदनन्वयी यथा श्रोत्रत्वस्य कर्णशङ्कुली, एवं ज्ञानाभावे वस्तु-  
नः प्रमेयत्वं न संभवति कर्णशङ्कुल्यमात्र इव श्रोत्रत्वमित्याभिप्रेत्याह ।

उपाध्यभावे न भवेदुपाधिमत

तदस्यमज्ञानमुपाधिरिष्यते ॥

प्रमाणबुद्धेर्न तदात्मवस्तुनि

स्वयंप्रकाशे न ततोऽत्र मानधीः ॥११५॥

उपाध्यभाव इति । कर्णशङ्कुल्याद्यमात्र इत्यर्थः । उ-  
पाधिमतन्मयुक्तश्रोत्रत्वादि । तदस्यं प्रमेयाद्बहिर्भूतम् । किं तदुप-  
लक्षणं ! नेत्याह—उपाधिरिति । अत्र तदस्यमित्यनेन विशेषणा-  
दुपाधेर्विशेषो दर्शितः, उपाध्यभाव इत्यादिनोपलक्षणादिति ऋ-  
व्यम् । प्रमाणबुद्धेरुपाधिरिति मन्वन्धः । अज्ञानस्योपाधित्वे फलित-  
माह—न तदात्मेति । तदज्ञानं स्वयंप्रकाश आत्मवस्तुनि न ता-  
दस्येनाप्युपाधिः संगच्छत इत्यर्थः । यत एवमज्ञानासंभव आत्म-  
नि ततो हेतारत्रात्मानि न मानधीः संभाव्यत इत्युपसंहारः ॥ ११५ ॥

किं चार्द्धतब्रह्मवादिना वेदान्तार्थावगन्ता प्रमाता वेदान्ताः प्र-  
माणं तदुपदेष्टा गुरुस्तदुपकरणं युक्त्याद्यभ्युपगम्यते न वा, आ-  
द्ये व्याहृतिः, द्वितीये न प्रमेयमिद्धिः, एवं स्वप्रकाशं स्वातिरिक्तं-

प्रमाणगम्यमित्यपि प्रमाणविरुद्धमित्याह ।

अद्वैतमात्मपदमाहुरनन्यमानं

द्वैतं प्रमाणमिह च प्रतिपादयन्ति ॥

वाक्ये निजे पदविरोधमनीक्षमाणाः

पाण्डित्यमप्रतिहनं प्रतिलभ्य धीराः ॥११६॥

अद्वैतामिति । आहुः वेदान्तिन इति शेषः । द्वैतमुक्तप्रमात्रादि-  
प्रमाणप्रमितिसाधनं चेति संबन्धः । पाण्डित्यमित्याद्युपहासः ॥११६॥

ननु प्रमात्रादिविभागः सर्वोऽप्यस्त्येव, न चैवमद्वैतसतिः,  
अद्वैतब्रह्मण एव निखिलप्रपञ्चपरिणामितया मात्रादेस्तदभिन्नत्वा-  
दित्येवं वदन्तं बौद्धगन्धिनमेकदेशिनं प्रसाह ।

मातृप्रमाणामितिमेयविभागभिन्नं

ब्रह्मैव चेद् भवति तत्र च वर्णयामः ॥

कूटस्थतापहतिरेकरसत्वहानिः

शाक्यैश्च सान्धिरिति दूषणमन्यदत्र ॥११७॥

मातृप्रमाणोक्ति । मितिः प्रमा । तत्र च वर्णयामो दूषणमिति  
संबन्धः । तदेवाह कूटस्थतापहतिरिति । निर्विकारस्य ब्रह्मणः  
प्रमात्रादिविकाराभ्युपगमे निर्विकारश्रुतिविरोध एवमनेकात्मप्रपञ्चा-  
भेदे विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुत्यवगतीकरसत्वहानिरेवं ज्ञानात्मनो  
ब्रह्मणः स्वावभास्यप्रपञ्चाकारत्वे शाक्यैर्विज्ञानवादिभिः सन्धिः  
कृतः स्पष्टतन्मतप्रवेशोपत्तिरिति यावत् । चकारदर्शितं दूषणान्तर-  
मप्याह अन्यदत्रेति । युगपदेकत्र भेदाभेदविरोधादित्यर्थः ॥११७॥

ननु प्रमात्रादिविभागः सत्यो न भवति येनोक्तदूषणं स्यात्,  
किं तु दृश्यत्वाच्छ्रुतिरजगत्तत्राज्ञानकल्पित इति न कोऽपि दोष

इत्याशङ्क्याह ।

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमिष्टं  
मात्रादि मानफलपर्यवसानमेतत् ॥  
इत्युच्यते यदि तदा परमात्मनोऽपि  
मेयत्वतो भवति कल्पिततापसङ्गः ॥ ११८ ॥

अज्ञानकल्पितमिति । ननु तदापि सच्चैत्कथं नोक्तदोष-  
स्तत्राह अनिर्वचनीयमिति । सदसद्विलक्षणमिति नोक्तदोष  
इत्यर्थः । एतन्मात्राद्यज्ञानकल्पितमिति सम्बन्धः । माता आदिर्यस्य  
मानफलं पर्यवसाने च यस्य तत्तयोक्तम् । दृश्यत्वेन प्रमात्रादेः  
कल्पितत्वे ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्गस्तस्यापि वेदान्तवेद्यनया दृश्यत्वा-  
दित्याह तदेत्पादिना ॥ ११८ ॥

ननु नास्ति ब्रह्मणो दृश्यत्वं स्वप्रकाशत्वादिति चेत्तर्हि तत्  
एव वेदान्तप्रमेयमपि न स्यात्, अदृश्यस्य मानविषयत्वानुपप-  
त्तेरित्याह ।

ब्रह्म प्रमेयमथ नेष्टमिह प्रमाणं  
वेदान्तवाक्यामिति पक्षपराहतिर्वैः ॥  
न ह्यप्रमेयमवबोधयदास्ति मानं  
नादाह्यदाहक इति प्रथितः कृशानुः ॥ ११९ ॥

ब्रह्मेति । अथ चेदित्यर्थः, ब्रह्म प्रमेयं नेष्टं चेत्तर्हि इह ब्रह्म-  
णानि संबन्धः । पक्षपराहतिमेव सदृष्टान्तं व्यनक्ति न ह्यप्रमे-  
यमिति । अदाद्यं गगनादि तस्य दाहक इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमित्यत्रोक्तं मात्रादेरनिर्वचनीय-  
त्वमुपेत्य ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति दूषितम्, इदानीं तदेवासंभवि-

पन्नमित्याह ।

किं चाप्रसिद्धमिदमत्र जगन्नयेऽपि  
स्वाज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमेकम् ॥

निःशेषतीर्थदृग्दीरितन्त्रमार्गे

सिद्धं यतः सदसती सकलेऽपि तन्त्रे ॥१२०॥

किं चाप्रसिद्धमिति । इदंशब्दार्थमाह स्वाज्ञानेति । एकमेकमपि वस्तिवति शेषः । ननु लोकाप्रसिद्धमपि कस्मिंश्चिच्छास्त्रे वैशेषिकाभिमतविशेषवत्सिद्धं स्याच्चेत्याह निःशेषेति । तीर्थदृशः शास्त्रार्थविदः, वैशेषिकादिनिखिलशास्त्रार्थविद्विद्दीरिततन्त्रमार्गे । तन्त्रयत इति तन्त्रं शास्त्रार्थस्तत्प्रतिपत्त्युपाये सकलेऽपि तन्त्रशास्त्रे सदसती एव सिद्धे यत इति संबन्धः । वैशेषिकादिभिर्हि स्वशास्त्रे सदसदस्तुनी एव निरूपिते न तु तद्गमयविलक्षणमपि किञ्चित्, विशेषस्तु लोकाप्रसिद्धोऽपि प्रमाणवलाधैरभ्युपेत इति न तद्दिदमभ्युपगन्तुमचितमिति भावः ॥१२०॥

ननु वैशेषिकादिभिरज्ञानानभ्युपगमात्तत्कल्पितमनिर्वचनीयं नाभ्युपेतम्, सिद्धान्ते तु तत्सत्त्वात्कथं तत्कृतमनिर्वचनीयं नाभ्युपेयमित्याशङ्क्याज्ञानकल्पितत्वमेव न संभयतीत्याह ।

अज्ञानमप्यसदभावतया प्रसिद्धे-

र्हेतूपसूतिकृदतो न तदभ्युपेयम् ॥

नासत्कदा चिदपि सज्जनने समर्थ

यन्ध्यासुता न खलु पुत्रशतं पूसूते ॥ १२१ ॥

अज्ञानमिति । असत्सन्न भवति । तत्र हेतुः—अभावतया प्रसिद्धेरिति । अज्ञानमिति नञ्ज्ञानाभावतयाऽज्ञानं प्रतीयते अभावश्च न सन्न तत्र सत्ताजातेरभावात्, अभावत्वादिस्वरू-

१ अध्याये शब्दस्यापरोक्षबोधकत्वानुपपत्तिः । १०३

पस्यापि दुर्निहपत्वादित्यर्थः । अज्ञानस्यासत्त्वसमर्थनफलमाह—  
द्वैतेति । यतोऽसदज्ञानमतो द्वैतस्योत्पत्तिकृच्छदज्ञानं नाभ्युपेयम् ।  
असदपि तत्प्रागभाववन्कथं न द्वैतं जनयेदित्याशङ्क्य तद्दृष्टान्ता-  
संभत्याऽसतोऽकारणत्वं सदृष्टान्तमाह—नासदिति । न हि ज्ञा-  
नाभावोऽज्ञानं सतो भावस्य प्रपञ्चस्योपादानं भवितुमर्हतीति-४  
भावः ॥ १२१ ॥

किं चेतोऽपि वेदान्तानां नापरोक्षे ब्रह्मणि प्रामाण्यं संभवती-  
त्याह

वाक्यप्रसूतमतिरिन्द्रियजन्यधीव-  
न्नार्थापरोक्ष्यजननी भवितुं समर्था ।

तेनास्तु वाक्यजनितात्मपरोक्षबुद्धि

भ्रान्तिः सदाऽजडतयाऽनुभवोऽपरोक्षे ॥ १२२ ॥

वाक्यप्रसूतेति । किं वेदान्ता ब्रह्मणि अपरोक्षां धियं ज-  
नयन्ति किं वा परोक्षां, नाथ इत्याह—इन्द्रियेति । इन्द्रियजन्य-  
ज्ञानवद्वाक्यजन्मा मतिरर्यापरोक्ष्यस्यार्याभिव्यक्तेर्जननी भवितुं स-  
मर्था न वाक्यजन्यत्वान्नापरोक्षेत्यर्थः । ततो द्वितीयः परिशिष्यत  
इत्याह—तेनेति । तत्र दोषमाह—भ्रान्तिरिति । तदर्थं ब्रह्मा-  
त्मानं विशिनष्टि—सदेति । सदाऽपरोक्ष इति संबन्धः । तदर्थमा-  
ह—अनुभव इति । अनुभवोऽपि वेद्यत्रेण तस्य सदाऽपरो-  
क्ष्यं, तदर्थमाह—अजडतयेति । तथा च वेदान्तानां तत्राप्रामा-  
ण्यमेव स्यादिति भावः ॥ १२२ ॥

नन्वात्मा चेन्नियापरोक्षस्त्वर्हि घटादाविन्द्रियजन्यज्ञानमिव वे-  
दान्तजन्यमपि तत्रापरोक्षमस्तु मास्तु वेदान्ताप्रामाण्यमिति नेत्याह ।

नित्यापरोक्षमपि त्रस्तु परोक्षरूपं

वेदान्तवाक्यमत्रबोधयति स्वभावात् ॥

प्रामाण्यमत्र कथमस्य वदोपपन्नं

न ह्यन्यदन्यदिति बोधयतः प्रमात्वम् ॥ १२३ ॥

निस्थापरोक्षमिति । स्वभावाच्छब्दस्वभावात् । शब्दो हि लोके घटादिगोचरो वेदे चाग्निहोत्रादिगोचरस्तत्र परोक्षज्ञानमेव जनयतीति शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वमेव स्वभावो न त्विन्द्रियस्यैवापरोक्षज्ञानजनकत्वमिति कथं वेदान्तानामपरोक्षे वस्तुनि परोक्षज्ञानं जनयतामप्रामाण्यं न स्यादित्याह—प्रामाण्यमिति । नन्वपरोक्षं सत्यज्ञानादिस्वभावं ब्रह्म तथैव बोधयन्ति वेदान्ता न विपरीततया, तत्र ज्ञानं शब्दस्वभावात् परोक्षमित्येतावन्मात्रमिति कथं प्रामाण्यं न स्यादित्यत आह—न ह्यन्यदन्यदिति । वेदान्तजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वे तद्विषयब्रह्मापि परोक्षं वाच्यं परोक्षार्थविषयस्यैव ज्ञानस्य परोक्षत्वदर्शनात्, एवं च परोक्षं ब्रह्म यत्साक्षादपरोक्षादहं ब्रह्मास्मीति वाक्यमपरोक्षतया प्रतिपादयत्कथं प्रमाणम्, न चापरोक्षज्ञानविषयः परोक्षं ब्रह्मास्ति येन सदर्थतया वाक्यजन्यं परोक्षज्ञानं प्रमाण भवेदित्यर्थः । अन्यत्परोक्षं ब्रह्म अन्यदिति अपरोक्षमिति बोधयत इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

नन्वाग्निहोत्रादिवाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वेऽपि शब्दस्य न तत्स्वभावः कल्पनीयः, दशमस्त्वममीत्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वात्, अन्यथा तत्रापरोक्षोऽदशमत्वभ्रमस्ततो न निवर्तेतेत्यावाक्येष्टान्तासंप्रतिपत्त्या दूषयति—

वस्त्वस्तु नित्यमपरोक्षमिदं तु वाक्यं

तद्वस्तु वक्तुमपरोक्षमशक्तमेव ॥

च ह्यस्ति शब्दजयिताऽत्र जगन्नेष्टपि

बुद्धिः करोति खलु या विषयापरोक्ष्यम् ॥ १२४ ॥

वस्त्यस्त्यति । अपरोक्षं यथा स्थातया तद्वस्तु वक्तुमशक्त-

१. अ० ब्रह्माविद्यानिवर्तकत्वेन वेदान्तप्रामाण्यदूषणम् । १०५

मित्यर्थः । अदृशमत्वादिभ्रमस्य 'तत्रेन्द्रियजन्यसाक्षात्कारादेव नि-  
वृत्तेः शब्दस्य तत्रापि परोक्षज्ञानजनकत्वमेवेति न तत्स्वभावभङ्ग  
इति भावः ॥ १२४ ॥

पूर्व घटादौ चक्षुरादिप्रमाणस्य स्वप्रकाशस्फुरणाधानवृद्धिदा-  
त्मनि वेदान्तानां तदसंभवान्न प्रामाण्यसंभव इत्युक्तम्, इदानीं  
वेदान्तजन्यवृत्त्या तत्र स्फुरणाजननेऽपि न वेदान्तानामानर्थक्यमवि-  
धानिवृत्तेस्तत्माध्यत्वेन तत्र वेदान्तप्रामाण्यसंभवादिति सिद्धान्तश-  
ङ्कां दूषयितुमनुवदति—

अत्राह यद्यपि किमप्युपनेयमत

चैतन्यवस्तुनि न संभवति प्रमाणैः ॥

अस्त्येव तत्र भवभीतिनिदानभूत

मज्ञानमात्रमपनेयमनन्यमाने ॥ १२५ ॥

अत्राहिति । उपनेयमाधेयं स्फुरणम् । अनन्यमाने स्वप्रकाशे ।  
तत्रास्येवेति सम्बन्धः । ज्ञानमज्ञानमात्रं निवर्तयति प्रपञ्चस्तु तद्विवृत्त्या  
निवर्तते, अथ वा प्रपञ्चोऽपि तद्विकारस्तदात्मक एवेति मात्रपि-  
त्युक्तम् ॥ १२५ ॥

एतद् दूषयति—

नैतत्प्रमाणमपनेतृ सतो न तत्र

चैतन्नियोज्यमसतोऽप्युपघातसिद्धौ ॥

नाप्यन्यदस्ति सदसद्यदनेन हेयं

तस्मात् प्रमाणमपनेतृ न कस्य चिद्दः ॥ १२६ ॥

नैतदिति । त्वदुक्तं नेत्यर्थः । कुतस्तत्राह—प्रमाणमिति ।  
न तावत्प्रमाणं सतोऽज्ञानस्यापनेतृ निवर्तकं सत आत्मवदानिवर्त्य-  
त्वात्, एतत्प्रमाणमसतोऽप्यज्ञानस्योपघातसिद्धौ निवृत्तिसिद्धौ नि-



योज्यं योजनीयं न, असतो निवृत्त्यनुपत्तेः, नाप्येतत्पक्षद्वयादन्यत्  
सदसदात्मकमज्ञानमस्ति पदनेन प्रमाणेन हेयं स्यात्, विरोधेनैक-  
स्य सदसदात्मकत्वायोगात् । यस्मादज्ञानस्योक्तकल्पप्रपेऽपि निवृ-  
त्तिर्न संभवति तस्माद्गो'युष्माकं मते प्रमाणं वेदान्तवाक्यं कस्यापि  
न ज्ञानद्वाराऽपनेत्रिति वेदान्तानर्थक्यं तदवस्थमेवेति भावः ॥१२६॥

किं चाविद्यानिवृत्तिरसती चेन्न प्रमाणाज्जायेत, मगो चेशज्ज-  
नकमानस्य फारकतापत्तिः, जहृक्रियापध्वसापिनस्तद्विषयमात्रं च  
तदुपपन्नं, मानस्य व्यञ्जकतयाऽकारकत्वव्याप्तिविरोधादिसभिमेत्याह—

मानं न कारकमिति प्रथितं पृथिव्यां  
स्यञ्चेत्क्रियावदिदमुज्झति मानभावम् ॥

जन्यं न मानफलमित्यपि युष्मदीयाः

संविद्रते न खलु जातु चिदक्षरेऽस्मिन् ॥ १२७ ॥

मानं न कारकमिति । एवं तदा कारकस्यामानत्वं (?) व्याप्ति-  
विरोधं चाह—स्याञ्चेदिति । फारकमित्यनुपपन्नः । क्रियावद्वि-  
होत्रादिक्रियावत् । अथ वा क्रियावत् क्रियाजनकं कारकमिति या-  
प्यत् स्यादिति सम्बन्धः । इदं मानम् । उज्झति त्यजेदित्यर्थः । ननु  
चक्षुरादेः प्रमाणस्य जहृज्ञानक्रियाजनकत्वं सर्वसंपत्तमित्यांशश्च तदपि  
न भवतां संपत्तमित्याह—जन्यं न मानफलमिति । संविद्रते सं-  
ज्ञानते अहोर्कुर्वते इति यावत् । अजहृजन्याभिव्यक्तानुभवस्यैव स-  
र्वप्रमाणफलत्वेन ब्रह्मवादिभिरङ्गाकाराज्जहृत्तिमात्रनिष्ठं न चक्षुरा-  
दिमामाष्यमिति भावः ।

अथ वा यथा मानं न कारकमिति नियममाहुरेवं जन्यं न मा-  
नफलमित्यपि, स्वरूपानुभवस्यैव सर्वप्रमाणफलत्वमिच्छन्तां वार्ति-  
ककृत्यभृतयोऽहोर्कुर्वते तदप्येवं सति विरुद्धं स्यादित्याह—जन्यं  
न मानफलमिति । अस्तु तर्हि यथादावेव ब्रह्मशाभिव्यक्तं सै-

अ०१अनिर्वचनीयत्वाप्रसिद्धिरप्रामाण्योपसंहारश्च । १०७

तन्यं प्रमाणफलमित्याशङ्क्य ब्रह्मणः फलाव्याप्यत्वात्तदादित्याह—  
न खल्विति । जातु कदाचिदप्यस्मिन्नक्षरेऽभिव्यक्ता चिन्न स्व-  
स्त्विति सम्बन्धः । वेदान्ताभिव्यक्तचैतन्यस्य निष्पञ्चात्मस्वरूप-  
तया तत्फलत्वासंभवादिति भावः ॥ १२७ ॥

नन्वज्ञानस्य मदादिविकल्पेनानिवर्त्यत्वमुक्तमनुपपन्नमनिर्वच-  
नीयत्वात्तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसंभवात्, न चैवं मानस्य कारकत्व-  
प्रसङ्गोऽपि, अनिर्वाच्यस्य निवृत्तेरधिष्ठानचिन्मात्रतया तत्पर्यवसा-  
यिमानस्य व्यञ्जकतयाऽकारकत्वादित्याशङ्क्याह—

नाद्यापि वेदम्यहमनिर्वचनीयभाषां

सर्वप्रवाहहृदयान्यपि गाहमानः ॥

तात्पर्यतो न च तथाविधमस्ति किं चि-

ल्लोकप्रसिद्धमपि यद्विषयमिष्टा ॥ १२८ ॥

नाद्यापीति । वैशेषिकादिनिखिलशास्त्राभ्यासानन्तरमपीत्य-  
र्थः । अनिर्वचनीयभाषां सदसद्विलक्षणरूपां ताम् । तर्हि सम्यक्  
शास्त्रान्तराऽनभ्यासात्तदज्ञानं नेत्याह—सर्वेति । सर्वशास्त्रतात्प-  
र्याणि गाहमानो विचारयन्नपीति सम्बन्धः । तात्पर्यतस्तद्गतमनसा ।  
ततश्च तदभावादेव तदज्ञानं नान्यनिमित्तं तदिति दर्शयन् लोकेऽपि  
तदप्रसिद्धिं दर्शयति—न चेति । तथाविधं सदसद्विलक्षणरूपा-  
निर्वचनीयम् । इयमनिर्वचनीयभाषा । लौकिकरजतादिभ्रमस्याप्य-  
न्ययाख्यात्यादिरूपत्वेन लोकेऽपि तदप्रसिद्धिरिति भावः ॥ १२८ ॥

एवं वेदान्तानामुक्तन्यायैर्ब्रह्मणे प्रामाण्यासंभवसमर्थनमुपसंहरति—

तस्मात् प्रमाणफलमत्र निरूप्यमाणं

ब्रह्मात्मवस्तुर्नि न संभवतीह किं चित् ॥

कृत्यं विना न च निरूपयितुं प्रमाणं

वेदान्तवाक्यमिह शक्यमनर्थकत्वात् ॥ १२९ ॥

तस्मादिति । अत्र स्फुरणाविद्यानिवृत्त्योर्मध्ये किञ्चिदपि निरूप्यमाणामेह ब्रह्मात्मवस्तुनि न संभवतीति सम्बन्धः । चोऽवधारणे, नैव शक्यमिति सम्बन्धः । एतच्च पारोक्ष्यसदृशत्वादिकृत-विरोधादेरप्युपलक्षणम् ॥ १२९ ॥

एवं वेदान्तानां मानान्तरविरोधादिभिर्न सिद्धोदासीनप्रसंग-भिन्ने ब्रह्मणि प्राप्ताण्यमित्युक्तम्, इदानीं सर्वस्य वेदस्य कार्यपर-त्वनियमान्न शृद्धे ब्रह्मणि प्राप्ताण्यम्, लोके शब्दानां कार्यव्युत्प-त्तिवलेन वेदस्यापि तदर्थत्वादिसभिषेत्य कार्ये सर्वशब्दशक्तिग्रहं लोके दर्शयति—

कार्यान्वयान्वयिनि वस्तुनि शब्दशक्तिं

श्रोतुः प्रवर्तकधियं परिकल्प्य बालः ॥

चेष्टावशात् पुनरपि प्रविभज्य भागं

भागस्य वाचकमिति स्वयमेव वेत्ति ॥ १३० ॥

कार्यान्वयेति । बालो व्युत्पत्तिर्गामानयेत्याभिप्रेक्तवाक्यश्र-वणानन्तरं प्रवर्तमानस्य श्रोतुर्गवानयनादिचेष्टावशात् प्रवर्तकधियं गवानयनादि कार्यमिति ज्ञानं विमता मष्टाचिरेत्तत्कार्यज्ञानपूर्विका एतत्प्रवृत्तित्वाद्यदेवं तदेवं यथा मम स्तनधानादिप्रवृत्तिरिति परि-कल्प्य तस्य कारणमालोचयन् गामानयेत्यादिशब्दान्वयव्यतिरेका-भ्यां शब्दजन्यत्वं निश्चित्य तद्दोषेरे वस्तुनि कार्ये प्रस्तुतवाच्यसा-मर्थ्यं स्वयमेव वेत्तीत्यनुपह्वः । 'तर्हि' वाक्ये प्रयुक्तसर्वपदानामवि-शिष्टार्थे शक्तिः, तथा सति पर्यायता स्यात्, न, वक्ष्यमाणन्यायेन पृथगर्थत्वादित्याह—पुनरपीति । सम्मुग्धवशात् वाच्यसामर्थ्यग्र-हणानन्तरं वाक्यभागं पदानि प्रविभज्य तत्तत्पदं भागस्य कार्या-न्विततत्तदर्थस्य वाचकमित्यपि वेत्तीत्यर्थः । लोके हि शब्दानां वृ-द्ध्यवहारानुसारेण सामर्थ्यमवगम्यते, वृद्ध्यवहारस्य प्रवर्तकवा-

व्याधीनः, अन्यस्मात्प्रवृत्तिहेतुज्ञानामंभवात्, न हि गौस्तिष्ठतीति वाक्यात्कश्चित्प्रवर्तत इति वाक्ये प्रथमे सामर्थ्ये ग्राह्यम्, प्रवर्तकं च तद्व्यदुध्वा प्रवर्तते, तच्च स्वस्मिन्कार्यमिति निर्णयितमतस्तज्ज्ञानमेव गामानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य गवानयनादिप्रवृत्त्याऽनुमीयते, तच्च तस्य गवानयनादिवाक्यजन्यमिति च, ततस्तद्गोचरे विशिष्टकार्ये तद्वाक्यं सुमर्यमिति निश्चीयते, प्रवर्तकवाक्यस्य तदन्यज्ञानस्य जनकत्वासंभवेन तदशक्तत्वात्, एवं संसृग्धतया पदसमुदायस्य विशिष्टकार्ये सामर्थ्यमवगत्य पश्चाद् गां वधानवत्समानयेत्यादौ विभज्य तत्तत्पदं शक्तमिति वेचीति सर्वशब्दानां कार्यमर्यः । न च पर्यायता, कार्यविशेषस्य व्यभिचारेऽपि कार्यसामान्यस्य तदभावेन तदन्वितस्य शब्दार्थत्वोपपत्तेरिति । नन्वेवं कार्यपदस्य कथं शक्तिः, कार्यान्तराभावेन तदन्वितकार्यासंभवात्, नापि गवादौ तच्छक्तिरस्ति । न च कार्यपदं कार्यमात्रे शक्तमिति वाच्यम्, शब्दार्थस्यानेकरूपत्वमसहादिति तत्राह—अन्वयेति । कार्यस्य योऽन्वयः संबन्धस्तदन्वयिनि तदाश्रये, कार्यस्य हि सिद्धेनान्वयः सिद्धे कार्ये च वर्ततेऽन्वयस्य द्विनिष्ठत्वादिति न शब्दशक्तिमयोजकरूपस्यानेकरूपत्वमिति ॥ १३० ॥

ननु कार्यान्वयान्वयित्वापेक्षयाऽन्वितत्वस्य लघुशरीरत्वात्तत्रैव शक्तिरस्तु, अन्यथा गौरवात्, न चैवमतिलाघवेन तत्तदर्थमात्रे शक्तिरस्त्विति वाच्यम्, अन्वितस्यैव शब्दश्रवणानन्तरं नियमेन प्रतीवेरित्याशङ्क्यं पूर्वपक्षी तदनुमोदते—

त्यक्तः कार्यान्वितार्थं वादितुमलमयं शब्द इत्येष पक्षो  
नोक्तो योग्येतरार्थान्वितमिति तु पुनः पूर्वमप्येष पक्षः ॥  
किं तु स्यादस्य शक्तिर्निजसहजवशादन्वितार्थाभिधाने  
योग्यत्वादेस्तु पश्चात्त्वयमुपनिपतत्यस्य कार्यैदमर्थ्यम् १३१ ॥

त्यक्त इति । एष पक्ष इत्यनेन सम्बन्धः । अलं समर्थः । तर्हि किं योग्यतरान्विते शक्तिराश्रिता, तदपि न, भतिगौरवादि-  
 त्यभिप्रेत्याह—नोक्त इति । अस्माभिरिति शेषः । कस्तर्हि तव  
 शब्दार्थस्तत्राह—किं तु स्यादिति । अस्य शब्दस्य निजसहज-  
 वशात्सर्गिकस्यभावादन्वितार्थाभिधाने शक्तिरिति सम्बन्धः । त-  
 र्हि सिद्धोऽपि शब्दार्थः स्यादिति नेष्टसिद्धिस्तत्राह—योग्यत्वा-  
 देरिति । उपनिपतति आयाति आगच्छेदित्यर्थः । सिद्धपदार्था-  
 नां साध्येन कार्यणैवान्वयो न तु सिद्धेन, सिद्धसाध्ययोरेवान्वये  
 आकाङ्क्षायोग्यतासंभवादन्वितमात्रे शक्तादपि गत्रादिपदाद्योग्यता-  
 दिमहिम्ना गवादेः कार्यान्वय एव सिद्धयेदिति सर्वस्य शब्दस्य  
 कार्यैदमर्थ्य कार्यशेषत्व कार्यमतिपादकत्वमिति ॥ १३१ ॥

ननु किमिदं कार्यं ? योग्यतादिवलाद्यदन्वयः पदार्थानामुपनि-  
 पतेत्, न, तावद्धात्वर्थः, तस्य स्वर्गासाधनस्य स्वर्गकामिकार्यत्वा-  
 ऽसंभवेनान्येषां तदैदमर्थ्यायोगात्, नापि नियोगरूपं तत्, लोके  
 तदभावात्, न चोभयसाधारणकृतिसाध्यत्वविशिष्टं तदिति वाच्य-  
 म्, स्वर्गघटादेरपि नियोगवत्परम्परया तत्सम्भवेन तदन्वयस्यापि  
 शब्दार्थत्वमसङ्गेन मतान्तराद्विशेषादतो लोकवेदयोरनुगतं शब्दा-  
 र्थताप्रयोजकं न सिध्येदित्याशङ्क्याह—

प्रवृत्त्यभावस्य विरोधि कार्यं कालत्रयानन्वितमाहुरेके ॥

स्वर्गोचरस्येप्सितसार्धनत्वं विज्ञापयत् प्रेरकमाहुरन्ये ॥ १३२ ॥

प्रवृत्तीति । पश्चिमिर्त्तं पुरुषस्य कामनादियुक्तस्य नियमेन  
 प्रवृत्त्यभावो न भवेत्तव । रागादावतिव्याप्तिवारणाय तद्विशिनष्टि—  
 कालत्रयेति । भूतमविष्यदूर्त्तमानान्यतमकालान्विततयाऽप्रतीय-  
 यानम्, स्वरूपेण कार्यस्य भविष्यत्कालान्वयित्वादित्यर्थः । य-  
 स्कालत्रयानन्वितं प्रवृत्त्यभावस्य विरोधि तत्कार्यम्, रागादौ घटा-  
 दिपदात्प्रतीयमानघटादौ चातिव्याप्तिवारणाय दलद्वयम् । एके गुरु-

मैकदेशिनः । अन्येषां तन्मतानुसारिणां नियोगकार्यलक्षणमाह—  
 स्वगोचरस्येति । अत्र प्रेरकं कार्यमित्युक्ते रागेऽतिव्याप्तिरत  
 उक्तम् । स्वगोचरस्येत्यादि । तावति विज्ञापयदित्यन्त उक्ते इष्टसा-  
 धनत्वबोधकप्रमाणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम् । प्रेरकत्वमिति ।  
 प्रमाणस्य बोधकत्वादेव न प्रेरकत्वमिति ततो व्यावृत्तिसिद्धिः ।  
 इदं तु लक्षणं धात्वर्थकार्यविलक्षणनियोगाख्यकार्यविषयम्, स्वगोच-  
 रस्येष्टसाधनत्वज्ञापकत्वनिर्देशात् । न च नित्यनियोगेऽव्याप्तिः,  
 तद्विषयस्येप्सितसाधनत्वानङ्गीकारादिति वाच्यम् । तत्रापि नियो-  
 गस्यैव कृत्यदेशयतयेष्टत्वात्तत्र . धात्वर्थस्यापीष्टसाधनत्वोपपत्तेस्तत्रा-  
 पि लक्षणमंभवादिति द्रष्टव्यम् । एवं च मति कृतिसाध्यत्वादिना  
 येन केन चन विशेषणेन विशिष्टतयेष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रेरकत्वक-  
 ल्पनेऽपि न कार्यलक्षणं तत्र गच्छति, इष्टसाधनत्वज्ञापकत्वस्येष्ट-  
 साधनत्वज्ञानेऽभावादिति भावः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लिङा-  
 दिना लोके कार्यव्युत्पत्त्यनुसारेण कार्यमवगम्यते, तच्च कार्य धा-  
 त्वर्थातिरिक्तमेव, काम्यमानस्वर्गसाधनस्यैव तत्कामिकार्यत्वात् या-  
 गस्य च तदभावात्, तच्च शब्दात्मतीयमानं कार्य कस्य कुत्रेति  
 नियोज्यविषयावपेक्षते, कृतिसाध्यत्वरूपेण शब्दात्मतीयमानस्य  
 किमाश्रयविषयकृतिसाध्यं तदिति कृत्याश्रयविषयोः कृतिनिरूपक-  
 तयाऽपेक्षितत्वात्, तत्र स्वर्गकामः कार्यं स्वकृतिसाध्यतयावगच्छती-  
 ति नियोज्यः, धात्वर्थश्चाव्यवधानेन कृतिसाध्यः कृत्यवच्छेदद्वारा  
 नियोगमवच्छिनत्ति यागविषयकृतिसाध्यं तदिति प्रतीतेरिति स त-  
 द्विषयः, एवं च कार्यस्य धात्वर्थातिरिक्तस्य स्वतः कार्यत्वासंभवा-  
 त् स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं स्वविषयस्य धात्वर्थस्य कृतिसा-  
 ध्यत्वमाक्षिपति, तच्च परम्परया काम्यस्वर्गसाधनत्वाभावेऽनुपपन्न-  
 म्, न हि कामी कश्चित्तदसाधनं करोतीति तदेव कार्य धात्वर्थ-  
 स्येप्सितसाधनत्वमप्याक्षिपत्तत्र पुंरूपं प्रेरयतीति तदेवैके प्रेरकं

कार्यमाहुरित्यर्थः ॥ १३२ ॥

अतन्योद्दिष्टकृतिमाध्यत्व कार्यत्वमिति तदभियुक्तसंमतं लक्षणमाह-

या नान्यमुद्दिश्य कृतिः प्रवृत्ता

तथैव यद्व्याप्यतया प्रतीतम् ॥

तदेव कार्यं कथयन्ति के चिद्

• विचक्षणाः कार्यनिरूपणायाम् ॥ १३३ ॥ •

या नान्यमिति । माभाकरा हि इत्थं वदन्ति—कार्यमेव कृ-  
तिसाध्यस्वभावं पुरुषार्थः न तु स्वर्गादिः स्वतस्तथा, तस्य कार्य  
मत्येव तत्साध्यस्यापि गर्भदासवच्छेषत्वादतः कार्यमुद्दिश्यैव तत्कृतिः  
प्रवृत्तेति या नान्यमुद्दिश्येत्युक्तम् । व्याप्यतया साध्यतया ॥ १३३ ॥

ननु लोके राग एव धात्वर्थगोचरः प्रवर्तको दृष्टो न कार्यं त-  
दतिरिक्तं किं चिद्दृष्टमस्तीत्याशङ्क्य तस्य रागव्यावर्तकं रूपं तावदाह-  
भूत्वा रागः कारणं पुंमप्रवृत्तेर्नैवं कार्यं कार्यरूपं विहाय ॥

रूपेणान्येनेत्येतेऽस्या निमित्तं भिन्दन्त्येवं रागकार्ये बहुज्ञाः १३४

मृत्वेति । पूर्वक्षणे स्थित्वेत्यर्थः । कार्यरूपं कृत्युद्देश्यस्वरूपम् ।  
अन्येन स्वरूपेण सिद्धस्वरूपेण । अस्याः पुंमप्रवृत्तेः । रागो हि निष्पन्नः  
सर्वत्र प्रवृत्तौ कारणं न ह्यसिद्धो रागः क्वचित्प्रवर्तयति । कार्यं तु  
विपरीतमसिद्धावस्थस्यैव कृत्युद्देश्यत्वात्तस्यैव च स्वसिद्ध्यर्थं पुंम-  
प्रवृत्तकत्वासिद्धस्य कार्यस्य कृत्युद्देश्यत्वापोगेन तदयोगात् । न च  
लोके रागातिरिक्तं न प्रवर्तकं दृष्टमिति वाच्यम्, न तावत्फलराग-  
स्य साक्षाद्भात्वर्थे प्रवर्तकत्वं भिन्नविषयत्वात्, धात्वर्थगोचरेच्छा-  
याश्च कृतिसाध्यत्वमकारिकायास्तद्वोचरकर्तव्यताज्ञानं विनाऽसंभ-  
वात्, न च समानाकारज्ञानं विना तदाकारेच्छा भवति, तस्य  
च कर्तव्यताज्ञानस्यावलम्बनान्तराभावात् धात्वर्थ एव तदाल-  
म्बनमिति तदेव लोके कार्यमित्यभिप्रेत्याह—भिन्दन्तीति । भेदे-

याश्च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकायास्तद्गोचरकर्तव्यताज्ञानं विनाऽम-  
म्भवात्, न च समानाकारज्ञानं विना तदाकारेच्छा भवति तस्य  
च कर्तव्यताज्ञानस्यावलम्बनान्तरामावात् घात्वर्थ एव तदालम्ब-  
नमिति तदेव लोके कार्यमित्यभिप्रेत्याह भिन्दन्तीति । भेदेना-  
वगच्छन्तीत्यर्थः ॥ १३४ ॥

एवं कार्यान्विते गवादिपदगतशक्तिनिर्वाहाय लौकिकवैदिक-  
कार्यस्वरूपं निरूप्येदानीं भागं भागस्य वाचकमिति स्वयमेव वेचीति  
प्रागुक्तं कार्यान्विते तत्तदर्थविशेषे गवादिपदशक्तिनियममुपपा-  
दयति—

आवापोद्वापहेतोः पदमिदममुकस्याभिधाने समर्थ  
स्वोत्पत्त्यैवेति शक्तिप्रतिनियमनिर्णयं पार्श्ववर्ती तटस्थः ॥  
जानात्यालोच्य भूयो नयनिपुणमतिर्भागशः कार्ययुक्ते  
वस्तुन्येतस्य हेतोरुपनिषदखिला कार्यशेषे प्रमाणम् ॥ १३५ ॥

आवापोद्वापहेतोरिति । नयनिपुणमतिः नये निपुणा  
मतिर्यस्य सः । तटस्थः उदासीनः । पार्श्ववर्ती व्युत्पत्सुः । भूयो  
बहुश आलोच्यार्थान्वयमिति सिध्यति । आवापोद्वापहेतोः, इदं  
गवादिपदममुकस्य गोत्वादेः कार्यान्वितस्याभिधाने कथने स्वोत्पत्त्यैव  
स्वभावत एव समर्थमिति भागशः प्रतिपदमिदं शक्तिप्रतिनियमं  
प्रतिपदार्थनियतशक्तिं कार्ययुक्ते वस्तुनि जानातीति सम्बन्धः ।

पार्श्ववर्ती व्युत्पत्सुर्हि मध्यमदृश्य प्रवृत्त्या प्रवर्तके गवाद्या-  
नयनकार्यताज्ञानमनुमाय तत्र गामानयेत्यादिवाक्यस्यान्वयव्यतिरे-  
काभ्यां कारणत्वमप्यनुमाय तद्वाक्यस्य तस्मिन्प्रवर्तके संसृग्यतया  
शक्तिमवगच्छतीत्युक्तम्, तदनन्तरं गां वधानेत्यादिप्रयोगान्तरे  
गोपदस्यावापे प्रयोगे तदर्थं भागवगते पदयन्त्वत्समानयेति प्रयोगा-  
न्तरे तदभावात्तदर्थं चापश्यन्त्वप्यतिरेकाभ्यां गोपदं यत्किञ्चि-



त्कार्यान्वितगोत्रे शक्तं कार्यसामान्यस्यान्वयविचारात् एवमानयना-  
दिपदमपि यत्किञ्चित्कारकान्वितानयनादौ एवं कारकपदान्तरं  
क्रियापदान्तरमपि तत्तत्पदावापोद्वापाद्धेतोस्तत्कार्यान्वितेऽर्थे अ-  
क्तमिति प्रतिपदं शक्तिप्रतिनियमं जानाति, मायमिककार्यान्वया-  
न्वितगृहीतकृतिभङ्गमसङ्गेन केवलं वस्तुनि सङ्गतिग्रहायोगात्सोऽयं  
नयनिपुणमतिरित्यनेनोक्तो नयः, अन्योऽपि प्रवर्तकवाक्यपाधीना  
व्युत्पत्तिः प्रवर्तकं च कार्यज्ञानमित्येवमादिर्नयो भूय आलोच्येति  
दर्शितः, ततो न्यायसिद्धा गमादिपदानां कार्यान्विते शक्तिरिति  
वेदान्तानामपि कार्यशेष एव ब्रह्मणि प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नन्वस्त्वेवं गमादिपदानां शक्तिग्रहः, कार्यपदस्य कथं शक्ति-  
ग्रहः, नियोगस्य मानान्तरागोचरतया तत्र लिङादेः शक्तिग्रहायो-  
गात् । न च लिङादिभैवोपस्थिते तस्मिन्शक्तिग्रह इति वाच्यम् ।  
शक्तिग्रहात्पूर्वं लिङादेस्तदुपस्थापकत्वायोगादित्याशङ्क्य प्रामाकराणां  
मतभेदेन लिङादिसङ्गतिग्रहप्रकारान्दर्शयति । तत्र तावल्लोके आ-  
हादय एव प्रवर्तकाः । वेदे तु स्थायि कार्यं प्रवर्तकम् । उभयत्र च  
प्रवर्तकत्वसामान्यमेकमस्ति तत्र लिङादेः सङ्गतिग्रह इति केचि-  
त्तन्मतमाह—

आज्ञादिभेदेऽप्यनुवर्त्तमाने प्रवृत्त्यभात्रस्य त्रिरोधिमात्रे ॥  
लिङादिशब्दस्य स वेत्ति शक्तिं प्रवर्त्तकाख्याविषयत्वयोग्ये १३६

आज्ञादीति । उक्तृष्टस्य पुरुषस्य निःकृष्टपुरुषपरणा आज्ञा,  
आदिपदेन याञ्चा निःकृष्टस्य उक्तृष्टपरणा । ममस्य ममपरणानुज्ञा  
च गृह्ये । प्रवर्त्तकशब्दाभिप्रेयत्वयोग्ये षट्स्यभावस्य त्रिरोधिमात्रे  
प्रवर्त्तकत्वसामान्ये । एवं च गोत्रादिसामान्यशक्ताहवादिपदाचम-  
क्तिरेव लिङादिपदादभिहितप्रवर्त्तकसामान्यापर्यवसानादाज्ञादयो  
नियोगश्च सिध्यतीति भावः ॥ १३६ ॥

अ०१ कार्ये मतभेदेन लिङ्गादीनां शक्तिग्रहोपपादनम् । ११५

अन्ये त्वस्ति लोकेऽपि नियोगः स च सोपाधिको, वेदे तु स स्वतन्त्र एव. तत्रोभयानुगतनियोगत्वसामान्ये लिङ्गादिमङ्गतिग्रह इत्याहुः; तन्मतमाह—

अन्ये वदन्ति निरुपाधिनियोगरूपं

वेदे भवत्यपुरुषप्रभवे स्वतन्त्रम् ।

लोके पुनः पुरुषधीरचितेषु कार्य

सोपाधिकं तदिति कारणतो वचःसु ॥ १३७ ॥

अन्ये इति । वैदिकानियोगस्य निरुपाधित्वे युक्तिमाह । अपुरुषप्रभव इति । अपौरुषेण इत्यर्थः, अतस्तत्राहायसम्भवान्न नियोगस्तदुपाधिक इत्यर्थः। अत एव स्वतन्त्रम् । लोके तु वैपरीत्यमाह लोक इति । पुनःशब्दो विशेषघोती । विशेषमेवाह । सोपाधिकमिति । वक्ष्यमाणोपाधियुक्तमिति । तत्कार्यं वदन्तीति सम्बन्धः । तदुपपादनाय कारणत इत्युक्तं । तदेव विद्वेष्वन्वचांसि विशिष्टाष्टपुरुषधीरचितेष्विति । पुरुषसम्बन्धाच्छौकिकवचसामित्यर्थः ॥ १३७ ॥

लोके कोऽयमुपाधिरिति जिज्ञासायामाह—

आज्ञायाश्चाद्युपाधिप्रणिर्गतितवपुः साधनेहानुबद्धं

विज्ञातोपायभावं विषयमनुसरत् पौरुषेयीषु वाक्षु ॥

वेदे कर्तृस्थरागाद्युपाधिविरहितं कर्तृशून्ये ततोऽस्मि-

न्सर्वत्रैकस्वभावस्थितवपुषि भवेत्तुल्यशक्तिर्लिङ्गादिः ॥ १३८ ॥

आज्ञायाश्चादीति । माणवकादिर्दुपाध्यापाद्याज्ञादिनैव गवानयनादौ प्रवर्तते, तथा चाज्ञादिरूपो य उपाधिर्निमित्तं तस्मिन्प्रणिर्णितं तेन सम्बद्धं वपुर्वस्याः फलसाधनेहायाः साऽनुबन्धो यस्य तत्र, अप वा वपुरन्तं साधनेहानुबद्धत्वं च पृथगेव विशेष-

णम् । तस्य वैदिककार्याद्वैलक्षण्यान्तरमप्याह विज्ञानतोपायभांघ-  
मिति । नियोगप्रतीतेः प्रागेव यस्य हितोपायत्वमवगतं तं विषयं  
धात्वर्थमनुसरद्धात्वर्थो यत्फलसाधनत्वेन प्रागवगतस्तदनुसरत्तद-  
नुकूलं न तु धात्वर्थस्य तदधीनं फलसाधनत्वमित्यर्थः । कार्यमिति  
पूर्वश्लोकादनुपजनीयम्, भवतीति च शेषः । पौरुषेयीषु बाह्य  
आज्ञायाञ्छंसादेः सम्बन्धः । वेदे निरुपाधिनियोगरूपमित्युक्तमुपपा-  
दयति । कर्तृस्वरगादीति । वेदे कर्तुराज्ञाद्युपाधिरहितमित्यर्थः ।  
कुत इत्यत आह । कर्तृशून्य इति । अपौरुषेये वेद कर्तुरभावा-  
त्तदाज्ञादिकमापि नास्ति यस्मात्तत्र तन्निरुपाधिकमित्यर्थः । नन्वेवं  
लोकवेदयोर्नियोगवैलक्षण्ये कथं लिङ्गाद्यर्थत्वं तत्राह ततोऽस्मि-  
न्सर्वत्रेति । लोकवेदयोरेकस्वभावतया नियोगत्वरूपेण स्थितव-  
णुषि तस्मिन्नियोगे नियोगत्व इति यावत् । लिङ्गादिलब्धशक्तिर्भवे-  
दिति तदैकार्थ्यं युक्तमेवेति भावः ॥ १३८ ॥

अभिनवगुरुमतमाह—

अन्ये भिन्नस्वभावं विविधमभिदधत्यानुरूप्येण कार्यं  
लोके धात्वर्थरूपं श्रुतिवचसि पुनस्तन्नियोगारूपमेव ॥  
संमुग्धे तत्र शक्तिं शिशुरयमवगम्यादितो न्यायचक्षुः  
पश्चाद्देकत्रेधं वदति लिङ्गिति च प्रेक्षते निश्चयेन ॥ १३९ ॥

अन्य इति । विविधमित्यस्य विवरणं भिन्नस्वभायमिति ।  
आनुरूप्येण योग्यतामहिम्ना । वैविध्यमेवाह । लोके इति ।  
संमुग्धे धात्वर्थे नियोगस्वरूपेणाविवाहितविशेषे । तत्र कार्यमात्रे ।  
आदितः प्रथमतः । न्यायचक्षुः वक्ष्यमाणन्यायज्ञः ॥ १३९ ॥

तमेव न्यायं दर्शयति—

धात्वर्थारूपानशक्तो यदि भवति गुणाद्धर्चितुं वैदिकेऽयं  
सम्बन्धाज्ञानहेतोरनलमथ पुनर्वैदिके शक्तिमान्तर्यात ॥

१. अध्याये कार्ये लिङ्गादीनां शक्त्युपपादनम् । ११७

तत्सम्बन्धात्क्रियामप्यभिवदितुमलं लक्षणावृत्तितोऽयं लि-  
ङ्गशब्दस्तेन कार्ये श्रुतिवचनगते शक्त इत्यध्यवस्येत् ॥ १४० ॥

घात्वर्थेति । लोके हि प्रवृत्तकवाक्यात्कार्ये प्रथमं लिङ्गादेः  
सङ्गतिग्रहः, कार्यं च लोकवेदयोर्विलक्षणम्, न च लिङ्गादेरनेका-  
र्थत्वं न्याय्यम्, न च कार्यत्वसामान्यं लिङ्गर्थे इति नोक्तदोषस्तद-  
पर्यवमानाच्च कार्यप्रतीतिर्गवादिपदाद्गवादेरिवोभयत्रापि भविष्य-  
तीति वाच्यम् । वैदिकस्यापि कार्यस्य गवादिव्यक्तेरिवाशब्दार्थ-  
त्वापत्तेर्मानान्तरेणाभिधेयसामान्यसम्बन्धितयाऽवगतस्यैव गवादेरिवा-  
पर्यवसानलभ्यत्वाच्च, तस्मादेकत्र लिङ्गं लक्षणिकं इति कुत्र लक्षणा  
कुत्र शक्तिरिति विचारणीयम्, यदि घात्वर्थे लिङ्गादिपदं शक्तं  
तदा गुणाल्लक्षणाया वैदिके कार्येऽयं लिङ्गादिर्वोचतुमनलपसमर्थः ।  
कुतः सम्बन्धाज्ञानहेतोः । वाच्यार्थसम्बन्धितया मानान्तरावगते  
तीरादौ गङ्गादिपदस्य लक्षणा दृष्टा, न च घात्वर्थसम्बन्धितया  
वैदिकं कार्यं मानान्तरेणावगतम्, अपूर्वरूपस्य तस्य तदयोग्यत्वात्,  
अतः सम्बन्धाज्ञानात्तास्मिन्न लिङ्गादिपदस्य लक्षणेत्यर्थः । अथ  
यदि शक्तिमान्स्यादयमित्यनुपपन्नः । तत्सम्बन्धान्मुख्यार्थनियोगसम्ब-  
न्धात् । क्रियां घात्वर्थम् । यदि लिङ्गादिना वैदिकं कार्यमभिधीयते  
तदा विषयभूतघात्वर्थसम्बन्धितयैव लिङ्गादिनाऽभिधानाद्वाच्यार्थ-  
सम्बन्धितया ज्ञाते घात्वर्थे लक्षणा युक्ता । यद्यपि लौलिकी क्रिया  
न तत्सम्बन्धितयाऽवगता, तथापि तत्सम्बन्धिघात्वर्थजातीयेति  
तत्रैव लक्षणा । वैदिककार्ये तु लोके सङ्गतिग्रहणकालेऽनवगतेऽपि  
कामिनियोज्यसमभिव्याहारादवगते शक्तिरेवोचितेसाशयेनाह ते-  
नेति ॥ १४० ॥

ननु लिङ्गादिपदसमभिव्याहारमन्तरेणापि प्रभिन्नकमलोदरे  
मधूनि मधुकरः पिवतीत्यादौ प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण मधुकरा-

दिपदानां शक्तिर्गृह्यते तत्र कुतः सर्वपदानां कार्यान्विते शक्तिरि-  
त्यत आह—

एवं शब्दान्तराणां नयनिपुणमतिः शक्तिवित्स क्रमेण  
प्रक्षेपोद्धारदर्शी भवति कतिपयैर्वासरैस्तत्र तत्र ॥

तस्मात्कार्यान्वितार्थे सकलमपि पदं शक्तिमद्बुध्यमानो  
भूताद्यर्थप्रतीतिं प्राति विमुखमनाश्शास्त्रतस्स्यान्मनुष्यः १४१

एयमिति । शब्दान्तराणां भ्रमरादिशब्दानां शक्तिविद्भव-  
तीति सम्बन्धः । स व्युत्पित्सुः । तत्रापि हि प्रवर्तकवाक्यात्कार्या-  
न्विते गृहीतमहतिकपदप्रयोगादेव भ्रमरादिपदानां शक्तिग्रह  
इत्युपजीव्यकार्यव्युत्पत्त्यनुरोधेनाध्याहृतकार्यान्वित एव तदर्थ इति  
जानातीति नास्ति कचिद्व्यभिचार इत्यर्थः । तदिदमुक्त नयनिपु-  
णेति । प्रक्षेपोद्धारदर्शी । भ्रमरादिपदप्रयोगस्य तत्र तदितरपदा-  
प्रयोगस्य च दर्शीत्यर्थः । तत्रतत्र । कार्यान्वित इति शेषः । फलि-  
माह । तस्मादिति । भूताद्यर्थेति । भूतमतीतमादिपदाद्वर्त-  
मानमधिष्यतोर्ग्रहणम् । शास्त्रतो मूलाद्यर्थप्रतीतिं प्रतीति सम्ब-  
न्धः ॥ १४१ ॥

ननु न प्रवर्तकवाक्याधीनः प्राथमिकसङ्गतिग्रहो येनैवं स्यात्किं  
स्तु पुनस्ते जात इत्यादिवाक्यादेरापि प्रथमं सङ्गतिसम्बन्धनं स्यात्त-  
च्छ्रवणानन्तरं पितुर्मुखप्रसादादिलिङ्गेन पार्श्वस्थश्रोतरि तद्वाक्यार्थ-  
ज्ञानोत्पन्नमन्मवात्तत्र वाक्यस्यान्वयव्यतिरेकात्संकाशां कारणत्वावगम-  
संभवाच्चान्वित एव पदानां शक्तिरस्तु, नापि योग्यतादिमहिम्ना-  
न्वितं गृहीतसम्बन्धानां कार्यदमर्थोमाति तत्राह—

वाक्याद्भूतार्थनिष्ठाह्वति न तु नृणां शब्दशक्तिप्रतीति  
लिङ्गं श्रोतृस्थबुद्धेर्न हि किमपि भवेदत्र आलोपलभ्यम् ॥

न ह्येतत्पुत्रजन्माद्यवगतिनियतं नित्यवन्नश्चितं नो  
यद्वक्त्रादिप्रसादक्षितितल्लुठनादीक्ष्यते श्रोतृदेहे ॥ १४२ ॥

वाक्यादिति । भूतार्थनिष्ठाद्वाक्यान्नृणां शब्दशक्तिप्रतीतिर्नैव  
सम्भवति, कुतो नियतलिङ्गाभावेन तदर्थज्ञानानुमानासम्भवादित्याह  
लिङ्गमिति । अत्र श्रोतरि लोके वा । ननुक्तं पितुर्मुखप्रसादादि-  
लिङ्गमिति तत्राह न ह्येतदिति । एतच्छब्दार्थमाह यद्वक्त्रा-  
दीति । क्षितितल्लुठनादि शोककार्यं तच्च पुत्रस्ते मृत इत्यादिवा-  
क्यार्थज्ञाने लिङ्गमिति वदन्तं प्रत्युक्तम् । मुखप्रसादादेर्भार्यासुखप्रस-  
वघनमाप्तिरद्विषोपादिज्ञानादपि सम्भवेन पुत्रजन्माद्यवगतिर्नैवत्यर्था-  
भावेन ततस्तदनुमानासम्भवात्तत् सिद्धान्वितः शब्दार्थ इति भा-  
वः ॥ १४२ ॥

तस्माल्लोके सर्वपदानां कार्यान्वित एव सङ्घतिग्रह इति वेदेऽपि  
तेषां स एवार्थो न्याय्यो लोकवेदयोः पदतदर्थभेदाभावात्, एवं च  
वेदान्तानामपि कार्यान्विते ब्रह्मण्येव प्रामाण्यं वक्तव्यमिति न कार्य-  
शून्ये स्वप्रधाने परब्रह्मणि कथमपि प्रामाण्यं सम्भवतीत्याह ।  
तस्मादिति-

तस्मादाध्वं निराशाः श्रुतिशिरसि न तस्यास्ति निष्पन्नरूपे  
प्रामाण्यं कार्यशून्ये कथमपि च परब्रह्मणि स्वप्रधाने ॥  
भूतं भव्यप्रधानं भवति हि न पुनः स्वप्रधानं कदाचि-  
च्छास्त्रस्थाः शब्दशक्तिस्थितिनिपुणधियो विस्तरादेवमाहुः १४३

श्रुतिशिरसि निराशा आध्वं भवतीति सम्बन्धः । किं च तद्भू-  
तानां क्रियार्थेन समान्नायः, भूतभव्यसमुच्चारणे मृतं भव्यायोप-  
दिश्यते इति जैमिनिशब्दस्वामिनोर्मतं, तौ च वेदार्थनिर्णयेऽधिकृता-  
दिति तदुक्तमेव ग्रहीतुमुचितमित्यमिमेत्याह मृतमिति । सिद्ध-  
मित्यर्थः । भव्यं साध्यं प्रधानं यस्य भव्यशेषमित्यर्थः । स्वप्रधानं

भव्यानन्वायि सच्छास्त्रामतिपाद्यमित्यर्थः । शास्त्रस्था जैमिन्यादय  
एवमाहुः । एवमित्येतद्विवृत भृतं भव्येत्यादिना । शब्दश-  
क्तीति । वैदिकशब्दशक्तिव्यवस्थायां निपुणधियोऽवाधितमतय  
इति यावत् ॥ १४३ ॥

एवं वर्णिगन्यापवलाज्जैमिन्यादिवचनबलाच्च कार्यान्विते श्रु-  
तितात्पर्यमित्यद्वयस्वप्रधानस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रमाणकर्त्वं भवदुक्तम-  
द्भ्रममिति पूर्वपक्षमुपसंहरति-

तस्मादसंगतमिदं प्रतिभाति यन्मे

वाक्यप्रमाणकमुदीरितमद्वयत्वम् ॥

इत्येवमेष मम बुद्धिपथं विरोधः

प्राप्तः प्रभो परिहरैनमनुग्रहाय ॥ १४४ ॥

तस्मादसङ्गतमिति । इदंशब्दार्थमाह । यद्वाक्यप्रमाण-  
कमिति । एवंविधपूर्वपक्षकरणेन स्वस्मिन्गुरुणां व्युत्थितत्वभ्रमप-  
नपन्नार्थपते । इत्येवमिति । इति यत एवमुक्तमकारैर्विरोधो  
वेदान्तानां ग्रहणां प्रामाण्यासम्भवो मम बुद्धिपथं प्राप्तोऽतो ममैव  
बुद्धिदोषादसङ्गतमिव भवदुक्तं वाक्यप्रमाणकमद्वयं प्रतिभाति, न तु  
भवताऽसङ्गतमुक्तमित्यर्थः । प्रभो इति तत्परिहारे गुरोस्त्वापासं  
चोत्तयति । एनं विरोधम् ॥ १४४ ॥

एनं प्रत्यगभिन्नेऽद्वये स्वप्रधाने ग्रहणां वेदान्तप्रामाण्याऽसम्भवे  
चोदिते, किं जीवब्रह्मणोस्तत्त्वं पदवाच्ययोरभेदो न सम्भवतीति  
चोदयति, उत तद्गुणयल्लक्ष्ययोः, तत्राद्यमङ्गीकरोति ।

सत्यं यदाह गुरुमान् यदि वाक्यगम्यं

संसर्गरूपमिह वेदाशिरःस्वभीष्टम् ॥

अस्त्येव तत्र पदयोरुभयोर्विरोधः

पारोक्ष्यसद्वयविरोधकृतस्तदानीम् ॥ १४५ ॥

सत्यमिति । यदाह—भवानिति शेषः । गुरुमान् शीततमतिः ।  
अन्यस्य सूक्ष्मेऽर्थे एवंविधाज्ञेयायोगात् । संसर्गरूपं मुख्यार्थपोस्ता-  
दात्म्यमङ्गीकृतमेव दर्शयति—अस्त्येवेति । तत्र वाक्यार्था-  
भेदे ॥ १४५ ॥

ननु संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थ इति विद्वद्भिरङ्गीकृत-  
मिति वेदान्तवाक्यस्यापि तदन्यतरोऽर्थः स्वीकर्तव्यः, तत्र चेत्पद-  
तदर्थयोर्विरोधोऽङ्गीकृतस्तर्हि कथं तद्वाक्यार्थः सिद्ध्यदित्याशङ्क्य  
वेदान्तव्यतिरिक्तानामेवार्थस्तथाऽभ्युपेयो न तु वेदान्तानां वेदमा-  
त्रस्य वाऽतस्माद्विरोधोऽत्र न दोषापेक्ष्याह—

यत् कर्मकाण्डानिपुणैरुदितं पुरस्ताद्

वाक्यार्थलक्षणमदः पुनरत्र नेष्टम् ॥

भेदादिवर्जितमखण्डमुशान्ति यस्मा—

च्छ्रीवादरायणमतानुगता महान्तः ॥ १४६ ॥

यत्कर्मकाण्डानिपुणैरिति । यद्वाक्यार्थलक्षणमिति सम्ब-  
न्धः । पुरस्तात्पूर्वतन्त्रे । अदस्तल्लक्षणम् । अत्र वेदान्ते । वाक्य-  
विशेषार्थलक्षणं वाक्यविशेषार्थं नाङ्गीकृतं चेन्न कापि सतिरिति  
भावः । ननु वाक्यार्थसामान्यलक्षणमेव तदस्तु, अन्यस्य सामान्य-  
लक्षणस्यासम्भवादन्यथा वेदान्तवाक्यविशेषस्य कीदृशोऽर्थः स्या-  
दिति लक्षणान्तरासम्भवं मन्वानं प्रत्याह । भेदादिति । भेदः सं-  
सर्गः । आदिपदाद्विशिष्टग्रहणम् । अखण्डमपर्यायानेकपदमतिपाद्य-  
मसंश्लेषमेकप्रतिपादिकार्थमात्रं वा उशान्ति कमनीयतया कथयन्ति  
यस्माद्भेदादिति सम्बन्धः । श्रीवादरायणमतानुगता इति ।  
भगवद्वादरायणः खलु 'तच्च समन्वया'दिति सूत्रेणाखण्डैकरसे ब्रह्म-  
णि वेदान्तप्रामाण्यं न्यरूपयत् । अतस्तन्मतानुसारिणः शङ्करमग-  
धत्पादास्ताच्छब्दाश्च तथैवोचन्तीति न वेदान्तवाक्यार्थलक्षणान्तरा-



सम्भवः । वादरायणमतानुगतानां महत्त्वं पक्षपातराहित्येन श्रुत्य-  
र्थविचारकौशल्यम् । नापि सामान्यलक्षणासम्भवो वाक्यप्रतिपाद्य-  
त्वस्यैव हि तत्सामान्यलक्षणत्वं न संसर्गत्वादिरूपस्यानुगमा-  
दिति भावः ॥ १४६ ॥

ननु उक्तवाक्यार्थलक्षणावान्तरभेदव्यवस्थायां किं भिन्नमिहा-  
शब्दात्तत्तद्वाक्यार्थे तस्य तस्य वाक्यस्य तात्पर्यग्राहकमानमेव तत्र प्रमा-  
णमिति श्लोकद्वयेनाह, तत्र प्रथमं यत्कर्मकाण्डनिपुणैरित्यनेन भे-  
दादिवाक्यार्थस्योक्तं लक्षणं स्वीकरोति—

भेदादिरूपमत्रबोधयितुं समर्थं

यद्वाक्यमस्ति तदखण्डविलक्षणार्थम् ॥

तल्लौकिकं भवतु वैदिकमेव वाऽस्तु

नास्माकमत्र विषये विमतिः कदाचित् ॥ १४७ ॥

भेदादिति । लौकिकं गामानयेत्यादि वैदिकमग्निहोत्रं जुहो-  
तीत्यादि च । अत्रोक्तविषये भेदादिरूपे वाक्यार्थे नाऽस्माकं कदा  
चिदापि विमतिरस्ति, न हि व्यसनितयाऽखण्डार्थत्वं वयमिच्छाम  
इति भावः ॥ १४७ ॥

इदानीं भेदादिवाजितमित्यनेन कथितं वेदान्तवाक्यार्थस्वरूपं  
सोपपत्तिरुच्यते इत्याह—

यद्वाक्यजातमथ वेदशिरोनिविष्टं

यद्वापि लौकिकमखण्डमपास्य नान्यत् ॥

शक्नोति च भूतु वदितुं तदशेषमेव

ब्रूयादखण्डमिति तु प्रतिपादयामः ॥ १४८ ॥

यद्वाप्येति । अथेति पक्षान्तरांप्रकार्पः । वेदशिरोनिविष्टं-  
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म तत्त्वमसीत्पादिवेदान्तवाक्यं लौकिकं प्रकृत-

१अ० सोऽयमित्यादेरखण्डार्थत्वोपपादनम् । १२३

प्रकाशश्चन्द्रः सोऽयमित्यादिवाक्यमन्यद्वस्तु वदितुं न शक्नोति  
तदशेषमखण्डमेव व्यादित्यनन्तरमेवोपपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ १४८ ॥

ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यं द्विविधम्, एकमहंकारादिमाक्षिणः प्रत्यक्त्वे-  
तन्वस्य निरतिशयानन्दाद्वयनित्यमुक्तब्रह्माभेदपरम्, यथा तत्त्वमसी-  
त्यादि, एतच्च परमपुरुषार्थप्रत्यग्ब्रह्मैक्यानिष्टत्वान्महावाक्यम्, अपरं  
तत्त्वम्पदार्थस्वरूपपरम्, यथा विद्वानमानन्दं ब्रह्म योऽयं विज्ञानमयः  
माणोऽप्येत्यादि, एतच्च पदार्थानिष्टत्वादवान्तरवाक्यम्, तत्र महावा-  
क्यस्याखण्डार्थत्वे लोके सोऽयमिति वाक्यमुदाहरणम्, इतरस्य  
प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति, तत्र सोऽयमिति वाक्यस्याखण्डार्थत्वं गमा-  
णाभावाच्चास्तीत्याशङ्काह—

सोऽयं पुमानिति हि मुख्यपदार्थयुक्त-  
वाक्यार्थवृद्धिजननस्य न वाक्यमेतत् ॥

ईशीत वाच्यशबलस्थपदद्वयेन

संसृष्टवृद्धिजनने पदयोर्विरोधात् ॥ १४९ ॥

सोऽयमिति । मुख्यपदार्थेति । तदिदंशब्दयोर्षो मुख्या-  
र्थो तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यरूपतत्त्वेदन्ताविशिष्टौ तद्युक्तस्त्वान्निर्हापतो-  
योवाक्यार्थोऽभेदस्तद्वृद्धिजननस्यैतत्सोऽयमिति वाक्यं नेशीतेति-  
सम्बन्धः । सोऽयमिति हि वाक्यं समानाधिकरणवाक्यत्वादेकार्थ-  
निष्ठं वाच्यम्, तत्र यदि मुख्यपदार्थयोरैक्यं तदा तदेतद्देशकाल-  
विशिष्टत्वस्य विरोधेनाभेदासम्भवादितीदंवाक्यं तत्प्रतिपादयितुमसं-  
मर्थमिति भावः ।

ननु देवदत्तश्चेदन्ताभ्यामुक्तरूपाभ्यां संसृष्टः, देवदत्ते तत्त्वे-  
दन्ते इति वा वाक्यार्थोऽस्तु न विरोध इति तत्राह । वाच्यशब-  
लेति । वाच्यं यच्छबलं विशिष्टं तन्निष्ठपदद्वयेनेत्यर्थः । सः अय-  
मिति पदाभ्यां तत्त्वेदन्तयोः पुरुषविशेषणनयोपस्थितयोः स्वातन्त्र्या-

सम्भवेन पुरुषे च प्रथमान्तपदेनोपास्यते सप्तम्यस्यासम्भवेन चोक्तम-  
कारह्यपासम्भवः । किं च देवदत्ते तत्तेदन्ते इति ज्ञानेन न भेदभ्रम-  
निवृत्तिः सम्भवति, इदं च वाच्यं तदर्धमेव वृद्धैः मयुःपते, देवदत्तभेदे-  
ऽपि तत्सम्भवात् । न चैकास्मिन्देवदत्ते तत्तेदन्ते इति ज्ञानाद्भेदभ्रम-  
निवृत्तिसम्भव इति वाच्यम् । ममानाधिकृतपदद्वयव्यतिरेकेण तदेकत्वे  
प्रमाणाभावात्, तस्मादर्थान्तरासम्भवाद् वाच्यशबलस्यपदद्वयेन संख्य-  
वृद्धिजननमेव वाच्यं तच्च न सम्भवति पदयोर्विरुद्धार्थत्वादेत्यर्थः १४

अस्तु तर्ह्येकास्मिन्नैव पदे लक्षणा तथा च न विरोधः प्रतियो-  
ग्येन्तराभावात्, नाप्यखण्डार्थता देवदत्त एकस्य विशिष्टस्यानेन ता-  
दात्म्यप्रतिपादनादित्याशङ्काह—

एतद्धि सोऽयमिति वाक्यमखण्डनिष्ठं

वक्तव्यमत्र गतिरास्ति न का चिदन्या ॥

तद्देशकालमनुकृष्य स इत्यनेन

नायं पदार्थमुपढीकयते हि नैतत् ॥ १५० ॥

एतद्धीनि । अखण्डनिष्ठं पदद्वयलक्षणमेति शेषः । अत्र  
अस्मिन्वाक्ये । गतिः, त्वदुक्तप्रकारावगतिः । कुत इति चेत्तत्राह ।  
तद्देशकालमिति । स इत्यनेन स इति पदेन तद्देशकालविशि-  
ष्टमनुकृष्यादाय । अयंपदार्थम् अयमिति पदस्य लक्षणमर्थं नोपढीक-  
यते मापयितुं न शक्नोतीत्यर्थः । सोऽयमिति । वाक्यमिति शे-  
षः । इति हि वृष्टान्तार्थम् । यथा तत्पदं स्ववाच्यमिदंपदलक्ष्यं न प्र-  
ययाति, एवमेतत्पदमपि स्ववाच्यं नोपढीकयते, तत्पदलक्ष्यमितिशे-  
षः । एकपदलक्षणस्वरूपस्य पदान्तरवाच्याद्भेदानिष्ठत्वे वाक्यस्य  
यावदेवदत्तस्वरूपं तत्तद्देशिणमेव स्यात्, अन्यथा वर्तमानसमपस्थ-  
देवदत्ते तद्देशसंशयादिनिवर्तकताऽस्य वाक्यस्य न स्याद्विचर्तने चा-  
स्माद्वाक्याघतसंशयादिरिति पदद्वयलक्षणया तदेतद्देशकालद्वयवृत्ति-

१ अध्याये तत्त्वमस्यादे रत्नखण्डार्थत्वोपपादनम् । १२५

देवदत्ताभेदपरामिर्नादिं वाक्यमखण्डार्थनिष्ठमेव । न चैवं तत्स्वरूपस्यैकै-  
कपदादपि मततिरेकपदार्थज्ञानादापि तन्निष्ठात्तिसङ्ग, वक्तव्यं वा पदा-  
र्थस्वरूपादधिकं वाक्यमप्येवमन्यथा वाक्यादापि तदयोगादीत वाच्यम् ।  
पदद्वयलक्ष्यवाक्यार्थयोरन्यूनानतिरिक्तत्वेऽपि वाक्यात्तदददेशका-  
लपरामर्शपूर्वमखण्डदेवदत्तस्वरूपाऽभेदमतिपादने भवति तज्ज्ञानं  
निश्चयरूपमतस्ततः संशयानिष्टात्तेः, एवं च सोऽयमित्यादेर्यन्तरासंभवा-  
द्वाचाच्चाखण्डार्थत्वैवेति भावः ॥ १५० ॥

दाष्टान्तिकेऽपि तदाह—

एवं सतीदमपि तत्त्वमसीति वाक्य—

माश्रित्य लाक्षणिकवृत्तिमखण्डनिष्ठम् ॥

सोऽयं पुमानिति यथा वचनं तथाऽस्तु

नो चेत्समं हि तदलावुनिमज्जनोक्त्या ॥ १५१ ॥

एवं सतीति । लोके पदद्वयलक्षणया सोऽयमितेवाक्यस्या-  
खण्डार्थत्वे सतीतिरर्थः । तथा च नास्माकमलौकिककल्पनेति भावः ।  
लाक्षणिकवृत्तिं पदद्वयेऽपीति शेषः । तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थनि-  
ष्ठम् अकार्यकारणद्वयमात्रविषयसमानाधिकरणवाक्यत्वात् यथा-  
सोऽयं पुमानिति वचनमित्याशयेन दृष्टान्तमाह । सोऽयं पुमाने-  
ति । तथेदं तत्त्वमसीति वाक्यमखण्डार्थनिष्ठमस्त्विति सम्बन्धः ।  
पदद्वयलक्षणयाऽखण्डार्थत्वानङ्गकारे पूर्वपदशायामुक्तवाक्यामा-  
माप्यमाह—नो चेदिति । अतिशुष्कमच्छिद्रं केवलम् अलावु  
अप्सु निमज्जतीतिवचनं यथाऽप्रमाणं तथेदमपि स्यादित्यर्थः । त-  
त्त्वमसीतिवाक्यस्यापि बक्ष्यमाणाविरोधेन संसर्गादिवाक्यार्थासम्भ-  
वेन पदद्वयलक्षणयाऽखण्डार्थत्वैवोचितेति भावः । एतेन सिद्धान्तो-  
पक्रमे उत तद्व्यपलक्ष्यपारोति द्वितीयकल्पे विरोधबीजाभावाच्चो-

घमनुपपन्नमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १५१ ॥

यत्तु पूर्वपक्षावमरे वाच्यार्थमम्बन्धितया मानान्तराधिगतिलक्षणाबीजांमिति तथाऽनवगते ब्रह्मणि न लक्षणा स्यादित्युक्तं, तदनूय द्रुपयति—

मानान्तराधिगतगोचरगामिनी स्या

च्छद्वस्य लाक्षणिकवृत्तिरिति प्रलापः ॥

सिद्धत्वमात्रमिह लाक्षणिकप्रवृत्तौ

निर्वाहिकारणमनङ्गमतौऽन्यदस्याः ॥ १५२ ॥

मानान्तरेति । अधिगतेति भावे निष्ठा, अधिगतिरित्यर्थः । प्रलापोऽमदभिलषः । ननु लाक्षणिकपदस्य लक्षणेण साक्षात्मम्बन्धानवगमात्स्वार्थमनाद्यैव तद्रूपस्थापकत्वं वाच्यं तच्च मानान्तरेण तथावगमं विना नेति कथमप्यं प्रलाप इति चेत् । सत्यम् । मानान्तरं विनापि तदर्थमम्बन्धितयाऽवगममात्रेण सा सिध्यति स चावगमस्त्वगहमादिपदलक्ष्येऽङ्कारादिसाक्षिणि स्वप्रकाशे तद्वलात्मिभ्यति ब्रह्मादिपदलक्ष्यं चाद्वयं ब्रह्मादिपदवाच्यं शबलं वस्तुभः स्वसंमर्गशून्ये चैतन्ये कल्पितं शबलत्वाद्ध्यस्तत्वाद्वा शबलान्तरवद्रजनादिवदिति तर्केण तत्सम्बन्धितया सिध्यतीति न मानान्तरविषेत्स्याह— सिद्धत्वेति । ज्ञातस्त्वमात्रमित्यर्थः । इह लक्ष्ये ॥ १५२ ॥

ननु तीरादेर्गङ्गादिपदलक्ष्यस्य मानान्तरेण तथाधिगतिनियमेन दृष्टा तत्कथं सा तत्रावगमोऽजकोर्त चेत्तत्राह—

मानान्तराधिगतता हि न लक्षणार्था

किञ्चित्करी भवति पिङ्गलतावदग्नेः ॥

धूमस्य जन्मानि हि पिङ्गलता न हेतुः

यद्यप्यवस्थितवती हुतभुक्शरीरे ॥ १५३ ॥

मानान्तराधिगततेति । हीतद्वयं प्रसिद्धौ, किञ्चित्करी-  
 निमित्तं न भवतीति सम्बन्धः । नियमेन तत्र विद्यमानस्यापि गौ-  
 रवेणामयोजकत्वे दृष्टान्तमाह—पिङ्गलतावदिति । अत्र रूपामिव  
 किञ्चित्करी न भवतीति सम्बन्धः । दृष्टान्तं विद्वणोति—धूमस्ये-  
 ति । न हेतुर्हीति सम्बन्धः । अग्नित्वमेव हि धूमजनकतायामग्नैः  
 प्रयोजकं न तु पिङ्गलामित्वमापि गौरवावदिति भावः । शुक्तिरजता-  
 देरपि इदमित्यादिपदान्तरेण लक्षपत्वसम्भवात्मानान्तरेण तस्यावग-  
 त्यभावात् मानान्तरगम्पत्वं तत्प्रयोजकामेति भावः ॥ १५३ ॥

ननु ब्रह्मादिशब्दानामन्यत्र संगत्प्रसंभवात्तत्रैव शक्तिः कल्प-  
 नीया , एवं च कथं तत्रैव तेषां लक्षणा , तच्छकपदलक्षितार्थोपा-  
 दाने चेदमापि शास्त्रवनात्मनिष्ठं स्यादित्याशङ्कां परिहर्तुं लक्षणात्रै-  
 विध्यमाह—

शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरपि त्रिधैषा

का चिजहाति न जहाति च वाच्यमन्या ॥

भागं जहाति न जहाति च भागमन्या

सोऽयं त्रिधा भवति लाक्षणिकप्रकारः ॥ १५४ ॥

अथवा लोके लक्षणाऽनेकविधा । तत्र काऽसौ लक्षणा तच्चमत्ति-  
 यावये संपतेत्याशङ्क्य तां विवेक्तुं लोके प्रसिद्धं लक्षणाभेदं मत्वाह  
 शब्दस्येति । एषा लाक्षणिकवृत्तिरिति संबन्धः । त्रैविध्यमेवाह  
 का चिदित्यादिना । का चिदाच्यं जहाति जहल्लक्षणेत्यर्थः ।  
 अन्या वाच्यं न जहाति अजहल्लक्षणेत्यर्थः । अन्या भागं वाच्या-  
 र्थांशं जहाति अन्यं भागं न जहाति च जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः । त-  
 द्वैविध्यमुपसंहरति । सोऽयमिति ॥ १५४ ॥

लोके क्रमेण तासामुदाहरणमाह—

गङ्गापदं हि निजमर्थमपास्य तीरे

यद्वर्त्तते भवति सा जहती प्रसिद्धा ॥

शोणः स्थितो बहिरितीह तु लक्षणाया

मादाय शोणिसगुणं तुरगे प्रवृत्तिः ॥ १५५ ॥

गङ्गापदमितद्वेपेन । निजमर्थं स्ववाच्यप्रवाहमपास्य त्यक्त्वा ।  
पद्यस्मात् । शोणः शोणिसगुणोऽश्चत्वनियतः ॥ १५५ ॥

सोऽयं पुमानिति वचस्युभयप्रकारा

देशादिभागपरिवर्जनतः प्रसिद्धा ॥

पुंसश्च केवलमुपात्ततया पदाभ्या

मेवं त्रिधा भवति लाक्षणिकी प्रवृत्तिः ॥ १५६ ॥

सोऽयमिति । उभयप्रकारा जहदजहद्रूपा । तदेवोपपादय-  
ति । देशादीति । तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यरूपभागवर्जनात्केवलं यथा  
स्यात्तथा तदिदंपदाभ्यां पुंस उपात्ततया चेत्यर्थः । उपसंहरति । ए-  
वं त्रिधेति । गङ्गायां घोष इत्यत्र हि वस्तुतो गङ्गासंबन्धि यत्तीरं  
योपान्वययोग्यं तदेव लक्षणया मनीयते न तु गङ्गाविशिष्टतीरं तस्य  
तेन रूपेण घोपान्वयायोग्यत्वादतो गङ्गापदे जहल्लक्षणेन, एवं बाहः  
शोणस्तिष्ठतीत्यादी निष्कृष्टद्रव्यगुणमात्रस्य बाहदेशस्थित्यनुपपत्तेः  
शोणगुणविशिष्टस्यैवाश्वस्य नियमेन स्थित्यत्रगमात्साऽजहल्लक्षणा  
स्त्रार्थमुपादायैव तस्य द्रव्ये वृत्तेः, सोऽयमित्यादौ तु प्रागुक्तन्याये-  
नाभेद विरुद्धदेशादिपदार्थभागं परित्यज्य धर्मिस्वरूपं पदार्थभाग-  
मुपादायेद् वाक्यमभेदं प्रतिपादयतीति तत्र सा जहदजहद्रूपेति लाक्ष-  
णिकी वृत्तिश्चिन्धा भवतीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

एवं वेदेऽपि तत्रैविध्यमुदाहरणेनाह—

वेदेऽपि लाक्षणिकवृत्तिरियं त्रिधैषा

यज्ञायुधीतिवज्जने तुं जहत्प्रवृत्तिः ॥

वैश्वानरादिवचनेष्वजहत्प्रवृत्ति-

स्तत्त्वं गिरोरुभयरूपतया प्रवृत्तिः ॥ १५७ ॥

वेदेऽपीति । यज्ञायुधी यजमानः स्वर्गलोकमेतीति वाक्येऽन्त्ये-  
ष्टिमकरणस्येऽग्निहोत्रकपालादिपात्रैर्विशिष्टो यजमानः स्वर्गं गच्छ-  
तीति प्रतीयते तदनुपपन्नम् । आग्निहोत्रपात्राणां प्रत्यक्षैव दाढात्,  
यजमानस्पाग्निहोत्रकपालादियज्ञायुधाविशिष्टस्य स्वर्गगमनायोगात्-  
ज्ञायुधीशब्दः तस्मिन्स्वार्थं परित्यज्य वर्तत इति सा जहल्लक्षणा,  
मत्वर्यप्रत्ययस्य संबन्धमात्रनिष्ठत्वमभिप्रेत्य संबन्धनि यजमाने जह-  
ल्लक्षणेत्पुक्तम्, विशिष्टात्केनलमन्यदित्याशयेन वा । जहत्प्रवृत्तिः  
जहल्लक्षणा वृत्तिः । वैश्वानरादिवचनोऽपि । प्रादेशमात्रमभि-  
विष्टानमात्मानं वैश्वानरमित्त्र वैश्वानरशब्दो जाठरेऽर्गौ रुद्रस्य-  
दवच्छिन्ने आत्मनि वर्त्तते, अन्यथा आत्मानं वैश्वानरमिति सामा-  
नाधिकरण्यायोगात्, तथा च स्वार्थपरित्यागेन स आत्मानि  
वर्त्तते इति तस्य तत्राऽजहल्लक्षणा । आदिशब्देन सृष्टीरुपधाती-  
त्यत्र सृष्ट्यसृष्टीष्टकामु वर्त्तमानः सृष्टिशब्दो गृहीतः । तत्त्वं गि-  
रोरिति । तत्त्वमिवाक्यस्य तत्त्वपदयोरित्यर्थः । उभयरूपतया  
जहदजहद्रूपतया । पदद्वयार्थेष्वभेदविरोधिविशेषणांशपरित्यागेना-  
परोक्षचैतन्याद्रूपानन्दे पदद्वयमवृत्तेः सा जहदजहल्लक्षणेत्यर्थः । एतेन  
ब्रह्मात्मनि सक्तब्रह्मादिपदस्य कथं तत्र लक्षणा ब्रह्मादिपदलक्ष्यस्य  
शास्त्रार्थत्वे इदमपि शास्त्रमनात्मानिष्टमिति दूषणद्वयं परिहृतम् । शब्दे  
ब्रह्माणि परिगृहीतमङ्गलिकस्य शुद्धे ब्रह्मात्मनि लक्षणोप-  
सृष्टिरिति ॥ १५७ ॥

ननु कथं तर्हि ब्रह्मशब्दस्य पूर्णब्रह्मार्थत्वं ब्रह्मातिरिक्तस्य  
मर्त्यस्य परिच्छिन्नत्वेन तच्छब्दे पूर्णतारूपवृत्त्यासंभवादित्या  
शङ्काह—



ब्रह्माऽज्ञाने ह्यद्वितीयत्वमेकं

ब्रह्मण्यन्यच्चाद्वितीयत्वमस्ति ॥

तत्संपर्कात्तत्र चाद्वैतताऽन्या

व्युत्पन्नोऽयं ब्रह्मशब्दस्तु तत्र ॥ १५८ ॥

ब्रह्माऽज्ञानेति । ब्रह्माश्रयविषयाऽज्ञान इत्यर्थः । हि यस्माद्ब्रह्माऽज्ञान एकमद्वितीयत्वमस्ति तस्य सकलमपश्चदिवर्त्ता-  
श्रयतया ब्रह्मण्यन्यस्त्वत्वेन तदन्तर्भूततया च मजातीयादिभेदशून्य-  
त्वात् । ब्रह्मणि शुद्धे चान्यदद्वितीयत्वमस्ति तदतिरिक्तस्य सर्वस्य  
मिथ्यात्वेन जीवानां च तन्मात्रत्वेन सजातीयादिभेदशून्यत्वात् ।  
तत्संपर्काच्चयोः परस्परमधिष्ठानान्यस्ततया तादात्म्यात्संघट्ते तत्र  
तदुभयात्मके शब्दे अन्याऽद्वैतताऽस्ति अद्वितीयद्रूपात्मकस्य तस्या-  
न्यद्वैततानिपमात् । एवं सति ब्रह्मशब्दस्य, वेदान्तेषु जगत्कारणे  
बहुशः प्रयोगाज्जगत्कारणत्वस्य केवलेऽसंभवान् 'मायां तु मर्कृति'  
'देवात्मशक्ति'मित्यादिवचनीवृत्ति शब्दे व्युत्पत्तिरविरुद्धेत्याह-व्यु-  
त्पन्न इति ॥ १५८ ॥

एवं महावाक्यस्यब्रह्मादिपदवाच्यं शब्दं तत्र शब्दस्य शक्ति  
व्युत्पत्तिं च दर्शयित्वा तद्वाक्यस्याहमादिपदवाच्यशब्दं तत्राहमा-  
दिपदसम्बन्धग्रहं च दर्शयति—

प्रत्यग्भावस्तावदेकोऽस्ति बुद्धौ

प्रत्यग्भावः काश्चिदन्यः प्रतीचि ॥

प्रत्यग्भावस्तत्कृतस्तत्र चान्यो

व्युत्पन्नोऽयं तत्र चात्मेति शब्दः ॥ १५९ ॥

प्रत्यग्भाव इति । आन्तरत्वामिति यावत् । बुद्धौ अन्तः  
करणे । शरीरेन्द्रियाद्यपेक्षया हि तदधिष्ठात्रन्तःकरणमान्तरमित्यर्थः ।

१अध्याये जहदजदल्लक्षणयाऽखण्डार्थत्वोपपादनम् ॥ १३१ ॥

अन्य आपेक्षिकादन्तःकरणनिष्ठप्रत्यक्त्वादन्वयः । प्रतीचि सा-  
क्षिणि । तस्य य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः सर्वान्तरत्वमन्यः  
प्रत्यग्भावोऽस्तीत्यर्थः । तत्कृतस्ताभ्या प्रत्यक्त्वाभ्या कृतस्तत्र  
तदुभये शबलेऽन्वयः ताभ्या प्रत्यक्त्वाभ्यामन्यः प्रत्यग्भावोऽस्तीत्यनु-  
पह्नः । ततः किं तत्राह—व्युत्पन्नोपमिति । तत्र शबले ।  
आत्मेतिशब्दः त्वमहमादिशब्दः । पद्यप्यहमादिशब्दसङ्गतिग्रहसमये  
तदर्थे शबलत्वं न प्रतीयते तथापि तस्मिन्विचारकाले तत्सिद्धयतीति  
वक्ष्यति ततस्तदापि तदुभयात्मकमेवेत्येवमुक्तम् ॥ १५९ ॥

एवं पदद्वयवाच्यशबलं तत्र ब्रह्मादिपदसङ्गतिग्रहं चोक्त्वा  
वाक्यस्य जहदजदल्लक्षणयाऽखण्डार्थमतिपादनपकारमाह—

तच्छब्दवाच्यगतमद्वयभागमेकं

प्रत्यक्त्वमात्रमविरोधमपेक्षमाणः ॥

त्वंशब्दवाच्यशबलस्थमुपादानो

वाक्यादखण्डमथ तत्त्वमसीति विद्यात् ॥ १६० ॥

तच्छब्दवाच्यगतमिति । वाक्यार्थे अविरोधमपेक्षमाणोऽधिकारी  
तच्छब्दवाच्यशबलगतमविष्टमेकमद्वयभागे पारमार्थिकाद्वयभागं त्वंश-  
ब्दवाच्यशबलस्थं प्रत्यक्त्वं सर्वान्तरत्वं जहदजदल्लक्षणयोपादानोऽन-  
न्तरं तत्त्वमसीतिवाक्यादखण्ड विद्यादिति संबन्धः ॥ १६० ॥

ननु तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वमनुपपन्नं तथा सति पर्यायतापत्तेरत्यन्त-  
भिन्नार्थत्वे च सामानाधिकरण्यायोगादिति भेदाभेदनिष्ठ तद्वाक्यमि-  
त्याशङ्क्याह ।

आदेशात् नानुमात्रोऽपि भेदो

यद्यप्येवं-भिन्नमादाय शङ्कौ ॥

वर्तेते त्वय्यद्वयात्मप्रकाशे

बाह्यं हेतुं जामिता नास्ति तस्मात् ॥ १६१ ॥

आदेयेति । तात्पर्यविषये लक्ष्ये अपरोक्षचैतन्याद्वयभाग इत्यर्थः । अणुमात्रोऽपि ईपदापि । चैतन्यानन्दयोरत्यन्तभेदात् । अन्यथानन्दस्वाभातप्रसङ्गात् चैतन्ये वा कल्पित्वं स्यात् अन्यथा तदगन्धत्वात् । एवं चैतन्यस्याप्यानन्दभेद उपेक्षणीयतापत्तिः । भेदाभेदौ च विरुद्धाविति तदुभयमेकरसं न तु भिन्नाभिन्नमित्यर्थः । एव चैकवचनपर्यायता पदयोरित्याशङ्क्योक्तानुवादेन तामुपपादयति । यद्यप्येवमिति । भिन्नं परस्परमिति शेषः । शब्दौ तत्त्वमादि-शब्दौ । बाह्यं वाक्यार्थादहिर्भूतम् । हेतुं शब्दवृत्तिनिमित्तं वाच्यमिति यावत् । जामिता पर्यायता । पदद्वयलक्ष्यस्यैकरसत्वेऽपि वाच्यभेदादपर्यायतेत्यर्थः ॥ १६१ ॥

ननु जीवब्रह्मणोरत्यन्तभेदे घटकुटशब्दवत्त्वं पदसामानाधिकरण्यं न स्यात् नीलमुत्पलमित्यादावीपद्भेदे सत्येव सामानाधिकरण्यदर्शनादित्याशङ्क्याह ।

अद्वैतेऽर्थे प्रत्यगर्थोऽस्ति तद्वत्

प्रत्यक्तत्त्वे चाद्वयस्यापि भावः ॥

यद्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे तत्त्वमर्थोऽप्युच्यते ॥ १६२ ॥

अद्वैतेऽर्थ इति । शुद्धाद्वयानन्द इत्यर्थः । प्रत्यगर्थः केवलमासीत् सर्वान्तरोऽस्ति तदभिन्न इति यावत् । तद्वत्प्रत्यगभिन्नाद्वयवत्प्रत्यक्तत्त्वे वक्तव्याक्षिणि अद्वयस्यापि भावः अस्त्येवेति सम्बन्धः । अद्वयार्थोऽपि प्रत्यगभिन्न इत्यर्थः । यद्यपिशब्दौ सतीत्यस्यार्थं एवं समीत्यर्थः । अतिरेकः ईपद्भेदः । अथ वाऽद्वैतेत्यादिना प्रत्यगद्वयभेदो दर्शितः, यद्यपीयादिना सामानाधिकरण्यनिमित्तं भेदमनूय

दूषयति एवमपि मामानाधिकरण्यादतिरेकावकाश इति यदि तन्ने-  
त्यर्थः । तत्र हेतुमाह । पूर्णे तत्त्व इति । तदा खलु ब्रह्म मतीचो  
व्यावर्त्तत प्रत्यगापि ब्रह्मणः । एवं च तदर्थब्रह्मणो निरवधिकवृहत्त्वं  
त्वमर्थस्य च मतीचः सर्वान्तरत्वं न स्यात्, पूर्णे तत्त्वे मत्येव तत्त्व-  
मर्थयोस्तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १६२ ॥

नन्वेकास्मिन् वाक्ये प्रयुक्तानित्विल्लपदलक्षणाऽनुपपन्ना लोके  
तयाऽदर्शनात् शक्तपदं विना वाक्यार्थाऽनुभवायोगाच्च तस्यैव तज्ज-  
नकत्वादिति चेन्न, न तावल्लोके तददर्शनं विषं भुङ्क्वेत्पादौ तदर्श-  
नात्, तेन हि वाक्येन शत्रुगृहान्नोदकादिभक्षणपानादीष्टमाघनं न  
भवतीति प्रतीयत इति सर्वपदलक्षणा, एवमर्थवादवाक्यस्यमर्थपदेऽपि  
प्राशस्त्ये लक्षणा दृष्टा, किं च तात्पर्यानुपपत्तिर्हि लक्षणाव्रोजं नान्व-  
यानुपपत्तिः क्रय्येयं गौरितो बहुस्रीरेत्यर्थवादवाक्ये तदभावात्, एवं  
च यथातात्पर्यमेकास्मिन्मर्वास्मिन्वा प्रदे लक्षणा न विरुद्धा, अत्र  
एव सोयमित्यत्रापि पदद्वयलक्षणैव न्याय्या, शब्दस्य वाक्यार्था-  
नुभवजनकत्वे चान्वीयमानोपस्यापकत्वमेव तन्त्रं, न तु शक्त्या  
तदुपस्यापकत्वं गौरिवादित्युपक्रमाद्यनुरोधेन प्रसंगद्वयमात्रपर्यवसा-  
यितत्त्वमभिवान्यस्यपदद्वयलक्षणा न विरुद्धयने, आवश्यकी च,  
अन्यथा श्रुतितात्पर्यानिर्वाहादिति न्यायसिद्धेऽर्थेऽविनिगमनवर्कमप्य-  
नुग्राहकमाह । -

न च विनिगमनायां कारणं किञ्चिदास्ति

स्फुटमुभयपदस्था लक्षणा शस्यतेऽतः ॥

न हि विनिगमनायां हेत्वभावे कदाचित्

क्वचिदियमुपलब्धा सोऽयमित्यादिवाक्ये ॥ १६३ ॥

न च विनिगमनायामिति । चकारेणोक्तं न्यायं समुच्चि-  
नोति । आस्मिन्नेव पदे लक्षणा नान्यत्रेति निर्धारणायामित्यर्थः ।

शस्यते प्रशस्यते । यतो विनिगमनायां किमपि स्फुटं कारणं नास्ति अत उभयपदस्येत्यादिसम्बन्धः । ननु तिष्ठतु कारणान्तर-  
गवेपणं श्रोतुरिच्छेत्र तन्निमित्तमित्याशङ्क्य तर्हि वाच्यार्थव्यवस्था  
न सिद्ध्येत्सर्वपापेकस्य वा श्रोतुर्निपतेच्छाभावादित्याशयेनाह । न  
हीति । इयमेकपदलक्षणा ॥ १६३ ॥

ननु यस्मिन्वाक्ये यत्पदं प्रथमं श्रूयते तदसंजातविरोधितया  
प्रथमं स्वार्थनिष्ठं तद्विरुद्धार्थं द्वितीयं तदनुकूलं लक्षयिष्यतीति तत्र  
कारणाभावोऽसिद्धः इत्याशङ्क्यात्तापि वाच्यार्थाव्यवस्थैव दोषः  
प्राथम्यादेशपि शास्त्राभेदेनाव्यवस्थितत्वादित्याह ।

प्रथमचरमभावो निर्णये कारणं चे

दयमपि नियमो न ह्यन्यथाऽप्यस्य दृष्टेः ॥

प्रथमपठितमासीत्तत्पदं सामवेदे

चरमपठितमेतद् दृष्टमध्वर्युवेदे ॥ १६४ ॥

प्रथमेति । निर्णये लक्षणानिर्णये । अस्य प्रथमचरमभावस्य ।  
अन्यथादर्शनमेवाह प्रथमेति । तत्पदमद्रव्यब्रह्मणोपक्रमम् । सामवेदे  
तत्रमसिवाक्य इत्यर्थः । अध्वर्युवेदे यजुर्वेदे अहं ब्रह्मास्मीतिवाक्ये ।  
एतत्तत्पदार्थगोचकं ब्रह्मणपदमित्यर्थः । एवं च तत्रमसिवाक्येन  
जगत्कारणत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मणस्त्वंपदलक्ष्यसाक्ष्यभेदः प्रतिपा-  
द्यते, यजुर्वेदेन तु अहंकारकर्तृत्वादिविशिष्टस्य शुद्धाऽद्रव्याऽभेदः  
प्रतिपादनीय इति सर्वपापेकरूपं ब्रह्म न सिद्ध्येत्तच्चापुक्तमेकस्य  
चैरुपायोगाद्ब्रह्मस्तुति विकल्पासंभवाच्चात भावः ॥ १६४ ॥

प्रथमचरमभावस्यानिर्णायकत्वं सोऽप्यपित्यादिलौकिकवाक्ये-  
ऽप्याह ।

सोऽयं पुमानयमसाविति पौरुषेये

वाक्ये तथाव्यतिहतेऽत्र विशेषहेतुः ॥

१ अध्याये विरोधापनोदार्थमपि सर्वपदलक्षणा । १३५

पूर्वापरस्त्रमिति शक्यमिदं न वक्तुं

मुख्यत्वलाक्षणिकते प्रति शब्दवृत्त्योः ॥ १६५ ॥

सोऽयं पुमानिति । अत्र वाक्ये तच्छब्दः पूर्वाऽयंशब्दः  
पश्चात्प्रयुक्तः अयमसावितिवाक्ये तु विपरीतः प्रयोगस्तदिदमाह ।  
व्यतिहृत इति । व्यत्यस्त इत्यर्थः । सोऽयं पुमान् तथा तथा-  
विधे अयमसाविति च व्यतिहृतेऽत्र पौल्लोपे वाक्ये शब्दवृत्त्योर्मुख्य-  
त्वलाक्षणिकते प्रति इदं पूर्वापरत्वं विशेषहेतुर्विनिगमनाहेतुरिति  
वक्तुं न शक्यमिति सम्बन्धः । अत्रापि वाक्यप्रयोक्तृणामुच्चारणे  
पूर्वापरत्वनियमादर्शनादिति भावः ॥ १६५ ॥

एवमखण्डे ब्रह्माणि तात्पर्यानुपपत्त्या विनिगमनाभावेन च पद-  
द्वयलक्षणेत्तुक्तम्, इदानीं मुख्यार्थयोरभेदान्वापानुपपत्त्याप्यविनिग-  
मोपोद्बलिततया सा वक्तव्येत्याह ।

न च भवति विरोधस्योत्थितस्थापनीतिः

पदयुगलनिविष्टां लक्षणामन्तरेण ॥

न हि भवति कदाचित् सद्वयस्याद्वयत्वं

न च भवति परोक्षः प्रत्यगऽर्थोपि तद्वत् ॥ १६६ ॥

न च भवतीति । विरोधस्याभेदे विरोधस्योत्थितस्य ज्ञा-  
तस्थापनीतिर्निराकरणं पदद्वयलक्षणामन्तरेण न च नैव भवतीति  
सम्बन्धः । विरोधमेव व्यनक्ति न हीति । तद्वत्सद्वयस्याद्वयाभेद  
इव । एतेन तदादिशब्दस्योपस्थितवाचकत्वात् शुद्धस्य च  
तात्पर्यविपपत्तयोपस्थितत्वाद्द्विनैव लक्षणां ततः शुद्धोपस्थितिर्भव  
इति प्रत्युक्तम्, उपस्थितिर्विशेषस्य शुद्धत्वाऽसम्भवात्,  
तदादिपदद्य एतन्वाक्यगर्भमहावाक्यातिरिक्तावान्तरवाक्यस्य शुद्धे  
तात्पर्यासंभवाच्च । न हि महावाक्यतदर्थप्रतिमन्धानं विना वाक्य-  
कदेशस्य शुद्धे तात्पर्यनिरूपणं संभवति, महावाक्यतदर्थप्रतिमन्धानं  
तु वत्पदतदर्थप्रतिमन्धानमृते न भवतीति तात्पर्यनिरूपणात्मागेव

तत्पदार्थनिर्णयो वाच्य इति सृष्ट्यादिवाक्यानुसारेण विशिष्टमेव  
 तत्पदार्थ इति तत्रापि लक्षणा आवश्यकीति भावः । अत्र स्वमर्थगत-  
 साद्विर्तापत्वांशपरित्यागवदापरोक्षस्यापि परित्यागो वक्तव्यस्तस्मि-  
 न्सत्त्वेव विरोधस्य परिहारादुद्देश्यविशेषणत्वेन तस्यापि परित्या-  
 ज्यत्वाच्चेति न शङ्कास्पदत्वम् । प्रत्यक्षमात्रस्य त्वंपदे लक्षणयोपादे-  
 यस्य चैतन्यमात्रस्यापरोक्षस्वभावत्वात्स्वभावत्यागे च भावत्यागा-  
 पत्तेः । न हि ग्रहगतमेकत्वमविवक्षितमिति ग्रहत्वमप्युद्देश्यविशेषण-  
 त्वादविवक्षितं भवति, तस्य तत्स्वभावत्वात् । न च स्वयं चात्मा  
 परोक्षश्चेति कस्य चिदनुभवः संभाव्यते । तस्मात्पारोक्ष्यसद्व्यवत्वप-  
 रिहारायोभयपदे लक्षणावश्यग्राह्येति भावः ॥ १६६ ॥

नन्वेकपदेऽपि लक्षणा ष्यर्था, एकस्यैव ब्रह्मणो विशेषणद्वय-  
 विशिष्टत्वात् पदद्वयवाच्यत्वेन दण्डी कुण्डलीतिप्रयोगादिवदभेदमती-  
 त्युपपत्तेरिति चेन्न, विशिष्टाभ्यां तदुभयाश्रयकेवलस्वरूपस्यान्यत्वे-  
 न लक्षणां विना तत्पदाभ्यामुपस्थित्यसंभवात्, तथा हि इदानीमयं  
 दण्डी न भवतीति हि दण्डिनो देवदत्तात्केवले तस्मिन् भेदः प्रती-  
 यते, अभेदानिषेधस्य भेदविषयतयाऽन्यत्र कर्तृत्वस्य विशेषणमात्रसं-  
 सर्गाभावविषयत्वायोगात्, अन्यथा घटः पटो न भवतीतिप्रतीतेरपि  
 घटत्वात्यन्ताभावविषयत्वमसङ्गेन कापि भेदो न सिद्धयन्, न च प्राग्  
 दण्ड्येवापि मीत प्रत्यभिज्ञया तदभेदे सिद्धे निषेधाधिपोविशेषणाभाव-  
 विषयतेति वाच्यम्, भेदबुद्धयनुसारेण प्रत्यभिज्ञाया एव तज्जाती-  
 यविषयतयोपपत्तेः, आत्मवेदं सर्वमित्यादिना सर्वाभेदीसिद्धेः घटाद्य-  
 भेदानिषेधोऽपि न स्वात्, त्रिंशत्भेदस्तूपयत्रापि समाच एव,  
 अभेदबुद्धिरपि स्वरूपमात्रभेदविषयैवेति तयोर्भिन्नाविषयतैव, एवं  
 सति दण्डिकुण्डलिनोरपि परस्परं स्वसमानमत्ताकभेदत्रयात्त्रापि  
 लक्षणैव तदुभयाश्रयाऽभेदसिद्धिः, एवमेकैकत्राविरुद्धविशेषणद्वय-  
 विशिष्टयोरपि परस्परभेदेन यद्वैकता न घटते तदा किमु वक्तव्यं

विरुद्धविशेषणद्वयीविशिष्टयोर्जीवेश्वरयोरित्याह ।

अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः ॥

घटते न यदैकता तदा नितरां तद्विपरीतरूपयोः १६७

अविरुद्धेति । स्पष्टम् ॥ १६७ ॥

ननु विरुद्धरूपयोरपि जीवेश्वरयोः सत्त्वादिना केन चित्स्वरूपेणैकत्वमम्भवात्तत्रमादिवचनं कथं लक्षणां विना नैव प्रतिपादयेदिति शङ्कते—

अथ केनचिदात्मनैकता वचनेन प्रतिपाद्यते तयोः ॥

तदसुन्दरमस्तमेति हि स्फुटमेव त्रिविधापि लक्षणा ॥ १६८ ॥

अथेति । किं तत्स्वरूपं पदेन केन चिदुपस्थापनीयम् उत न । आद्ये तद्वाचकपदाभावेन ब्रह्माहंपदयोस्तत्र लक्षणाप्रसङ्गः । द्वितीये शब्दानुपस्थितस्यापि वाक्यप्रतिपाद्यत्वे गङ्गासम्बन्धिनस्तत्पदादनुपस्थिततीरादावपि घोषान्वापित्वप्रतीत्युपपत्तेः, एवं शोणादिना लक्षणामन्तरेणाश्वादेर्वाहास्यत्यन्वयसम्भवात्, तथा सोऽयमित्यत्रापि शुद्धस्य वाक्यार्थत्वसम्भवात्प्रसिद्धलक्षणोच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्पदोपास्थितपदार्थयोरन्वयो वाच्य इत्यभेदयोग्यस्वरूपोपस्थितये पदद्वयलक्षणाऽवश्यं वाच्येत्याशयेनाह तदसुन्दरमिति । एवमेवं सति स्फुटमस्तमेतीति सम्बन्धः ॥ १६८ ॥

एवं ब्रह्माहंपदयोर्लोकवेदव्यवहारानुरोधेन शबलवाचकयोर्जहदजल्लक्षणयाऽखण्डार्थत्वमुक्तम्, इदानीमज्ञानमात्रवाची ब्रह्मशब्दः येष योनिर्बह्वहस्यत्र केवलाज्ञाने ब्रह्मशब्दप्रयोगात्, एवमहंशब्दोऽपि व्यवहारबलेन लायवाच्य केवलाहंकारवाची भवतीति ताभ्यां जहल्लक्षणयैवाऽखण्डवस्तुप्रतिपात्तरिति पक्षान्तरमाह—

सामासाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्दस्तथाऽहं

शब्दोऽहंकारवाची भवति तु जहती लक्षणा तत्र पक्षे ॥



नौरैवा रौति लोहं दहति विपधरो रज्जुरग्रे तथासा-  
वित्यत्रैवात्मवस्तुन्यपि भवतु जहल्लक्षणा को विरोधः १६९

साभासाज्ञानेति । विच्छायायुक्ताज्ञानवाचीत्यर्थः । यदी-  
ति निश्चयार्थे । जहल्लक्षणाया अतिप्रसिद्धतया प्रस्तुते तदौचित्यार्थे  
दृष्टान्तमाह । नौरिति । रौति शब्दं करोति । नावः शब्दकर्तृ-  
त्वानुपपत्तेस्तया तत्स्थः पुरुषो लक्ष्यते एवमुत्तरत्रापि लोहरज्जुश-  
ब्दाभ्यां बहिसर्पयोर्लक्षणा । रज्जुर्विपधर इति लोकप्रसिद्धमयोगानु-  
षादत्वाद् ग्रन्थकर्तुर्न विलिङ्गमयोगदोषः । विपधरा उ इति छेदो  
षाऽस्तु । विपधरपदं वा दीर्घद्रव्यलक्षकं तथा च न विलिङ्गता ।  
दाष्टान्तिकमुपसंहरति । आत्मवस्तुनीति ।

अत्रानिश्चितार्थपदिशब्दस्वारस्येन प्रौढिवादोऽयं ग्रन्थकारस्येति  
केचित् । तत्र च बीजं, ब्रह्मशब्दस्य जगत्कारणे मन्त्रप्रयोगानु-  
रोधः, अज्ञाने तत्प्रयोगस्य काचित्कत्वात्, एवमात्मवचनाहंशब्द-  
स्यापि नियमेन शक्य एव मयोग इति ॥ १६९ ॥

निर्गुणे कस्यापि गुणस्वाभावात्प्रौढिवादेनैव पक्षान्तरमाह—  
प्रत्यक्त्वादिगुणान्वयेन यदि शा गौण्यस्तु वृत्तिस्तयो-  
र्ब्रह्माहंपदयोः परेतरदृशोर्मुख्ये विरोधो यतः ॥  
मुख्यार्थाऽनुपपत्तिहेतुकतया गौण्यस्ति वृत्तिर्यतो  
लोके माणवको विभात्रसुरसौ सिंहः पुमानित्यपि ॥ १७० ॥

प्रत्यक्त्वादीति । आदिपदेन बृहत्त्वं गृह्यते । तयोः परेत-  
रदृशोः, ईश्वरजीवयोरिति सप्तम्यौ । यदि प्रत्यक्त्वादिगुणान्वयेन  
वृत्तिस्तर्हि गौण्यास्त्विति सम्बन्धः । तयोर्ब्रह्माहंपदयोरिति चान्वयः ।  
किलक्षणयोः परेतरदृशोः परापरयोर्ब्रह्मप्रत्यगात्मनोर्दृग्ज्ञानं याभ्यां  
तयोरिति विग्रहः । तत्र हेतुमुख्य इति । ननु लक्षणामन्तरेण गौणी

का चिदमुख्यवृत्तिर्न लोके सिद्धेत्याशङ्क्याह । मुख्या-  
र्थान्वयानुपपत्तिर्हेतुर्षस्मिन्नमुख्यसम्बन्धे स तथा तस्य भावस्तथा  
तथेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमेव हेतुमाह यत् इति । विभावसुरग्निः ।  
अग्निर्माणवकः सिंहो देवदत्त इत्यादौ अग्न्यादिशब्दस्य स्वार्थगु-  
णयोगेन माणवकादावनेकत्र प्रयोगाल्लोके गौणी वृत्तिर्यतः प्रसि-  
द्धतमेत्यर्थः ॥ १७० ॥

नतु स्वार्थं विहायार्यान्तरे वृत्तिर्गौण्यप्यस्ति चेत्कस्तर्हि लक्ष-  
णागौण्योर्भेद इति शङ्कामनुद्य तयोरवान्तरभेदोऽस्तीत्याह—

परशब्दवृत्तिरपरत्र भवेदिति यद्यपीदमुभयोः सदृशम् ॥

अनयोस्तथापितु विभागकरं स्फुटमास्ति लक्षणमवान्तरकम् १७१

परशब्दवृत्तिरिति । परस्य लक्ष्यमाणादन्यस्य वृत्तिरि-  
त्यर्थः । अपरत्र स्वार्थादन्यत्रोभयोरलक्षणागौण्योः सदृशं यद्यपीति  
सम्बन्धः । अनयोरित्यादि स्पष्टम् ॥ १७१ ॥

अवान्तरभेदमेव दर्शयति—

गुणतो गुणवृत्तिरिष्यते ह्यपरा लाक्षणिकी तु सङ्गतेः ॥

इति भेदकमास्ति लक्षणा गुणवृत्त्योरिति वेदवादिनः १७२

गुणत इति । लक्ष्यमाणगुणयोगेन स्वार्थादन्यत्र वृत्तिर्गौणी ।  
लाक्षणिकी तु अपराऽन्या, सा संगतेः स्वार्थसम्बन्धमात्रादर्यान्तरे  
वृत्तिर्न तु गुणयोगादित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण लक्षणागुणवृत्त्यो-  
र्भेदकमस्तीति वेदवादिनो मीमांसकाः ।

‘अभिधेयाऽविनाभूने प्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्वागाद् वृत्तिरिष्टा तु गौणते’त्याहुरित्यर्थः ।

गङ्गादिपदं हि स्वार्थान्वयानुपपत्तौ सत्यां तादृहाय तत्सम्बन्धि-  
निवस्तुनि वर्तते न तु तद्गुणयोगमपेक्षते तारे गङ्गामादृश्याप्रतीतेः ।  
ज्वलनादिपदं तु स्वार्थासम्बन्धिष्यपि माणवकादौ लक्षितस्वार्थं

शुचित्वादिगुणयोगेन वर्तते, अत एवाग्निसदृशो भाणवक इति ततः  
प्रतीयत इति तयोः स्फुटमस्ति भेदकमित्यर्थः ॥ १७२ ॥

एवं जहदजहलक्षणया तत्त्वभेदाभ्यामुपात्तप्रत्यग्ब्रह्मामेदानिष्ठं  
महावाक्यमित्युक्तम्, इदानीं तदनुवदन्नुपादेयप्रत्यग्ब्रह्मणोरवान्तर-  
श्रुतेतात्पर्यगोचरस्वरूपमाह—

नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः

सत्यः सूक्ष्मः सन् विभुश्चाद्वितीयः ॥

आनन्दाब्धिर्यः परः सोऽहमस्मि

प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरास्ति ॥ १७३ ॥

नित्य इत्यादिना । वस्तुतः कालत्रयापरिच्छेद्यो नित्यः ।  
शुद्धः आविद्याकलङ्करहितः । बुद्धः स्वप्रकाशबोधो न तु विषयः ।  
मुक्तो रागद्वेषादिवन्धरहितः । सत्यः त्रिकालावाध्यः । सूक्ष्मः  
स्यौल्यरहितो दुर्निज्ञेयो वा । सन् विद्यमानो भावस्वरूप इति वा ।  
विभुः देशापरिच्छिन्नः स्वतन्त्र इति वा । अद्वितीयः वस्त्वन्तर-  
रहितः । आनन्दाब्धिः अनर्वाच्छिन्नानन्दः । परः परमात्मेति  
विशेष्यम् । एवं तत्पदलक्ष्यस्वरूपं निर्दिश्य त्वंपदलक्ष्यस्वरूपमाह ।  
प्रत्यग्धातुरिति । अहमनुभवे प्रकाशमानोऽहंकारादिसाक्षी प्रत्यग्धा-  
तुशब्दः स्वरूपवाची । सोऽपि उक्तलक्षण एवातो न किं चिदपि  
तद्गुणवैलक्षण्यमिति तदत्यन्तमभिन्नमेवेत्याशयेन वाच्यार्थमाह । सो-  
ऽहमस्मीति । विद्धीति शेषः । अस्यार्थस्य प्रागुपपादितत्वाच्चाग्रे  
चोपपादयिष्यमाणत्वात्प्रशवं मां कुर्वित्याशयेनाह । नात्रेति । अथ  
वाऽस्मीत्यत्रैवसितम् य एतादृशः परमात्मा सोऽहंपदलक्ष्यप्रत्यक्वै-  
तन्यमित्यर्थः । यथा चिदेकरसमपि ब्रह्म वस्तु स्वभावतः सत्पज्ञाना-  
दिपदैरपर्यायिस्तात्पर्येण प्रतिपादनाच्च सत्यज्ञानानन्दात्मकमित्युच्यते,  
एवं निसो निलानामज आत्मा महान् अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः

१ अध्याये नित्यत्वादीनां न ब्रह्मरूपत्वमिति मतभेदः ॥१४१

असङ्गो ह्ययं पुरुषः अकामं रूपं शोकान्तरम् विमुक्तश्च विमुच्यते  
सत्यं ज्ञानं विभुं सर्वगतं भुव्वक्ष्यं सदेव सौम्येदम् एकमेवाद्वितीयम्  
एषोऽस्य परम आनन्द इत्येवमादितत्तद्वाक्यस्यैरपर्यायैर्नित्यादिशब्दै  
स्तात्पर्यतः प्रतिपादनाच्चनित्यशुद्धादिस्वभावमित्युच्यते इति ॥१७३॥

नित्यत्वादीनामभावरूपाणां न भावरूपब्रह्मस्वरूपत्वमिति मन्वा-  
नानां मतभेदमाह—

सच्चित्सुखाद्वयवपुः कथयन्ति के चित्

सच्चित्सुखात्मकतिमि प्रथयन्ति के चित् ॥

ब्रह्मेतराणि किल नास्य वपुषि तेषां

बुद्धौ स्फुरन्त्यपररूपानिवृत्तिभावात् ॥ १७४ ॥

सच्चिदिति । सच्चिदद्रूपानन्दस्वरूपं ब्रह्मेति के चित् ।  
अद्वयत्वं च द्वयाभावोपलक्षितं भावस्वरूपम् । एतच्चानन्दपदार्थः ।  
अपरे त्वद्वयत्वमपि मुक्त्वा सदादिकमेव ब्रह्मेति वर्णयन्ति । नित्य-  
त्वादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वे तेषामरुचिनिमित्तमाह । इतराणीति ।  
अस्य ब्रह्मण इतराणि नित्यत्वादीनि न वपुषि सन्ति वपुष्टेन  
बुद्धौ न स्फुरन्ति किल । कुतः तेषां नित्यत्वादीनामपररूपस्य  
कालपरिच्छेद्यत्वादेर्निवृत्तिभावादभावरूपत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणो  
भावरूपत्वाद्भावरूपमेव सदानन्दादिकं स्वरूपं भवितुमर्हति न  
नित्यत्वादिकमप्यभावरूपम् विरोधात्, किन्तु तेषां तद्धर्मत्वमेवेति  
तदाशयः ।

अत्र केचित्किलशब्दाभ्यामस्वारस्यं द्योतितम् । तत्र चेदं  
निमित्तम् यथा सदादिशब्दैर्लक्षणया भावरूपं ब्रह्म प्रतिपाद्यते  
एवं नित्यादिशब्दैरपि तच्चच्छबलशक्तैस्तदाधिष्ठानं ब्रह्मेव लक्षणया  
प्रतिपाद्यते इति तन्नित्यादिस्वभावमिति व्यवहियते इति न ब्रह्मणोऽ

भावात्मतापत्तिः, नाप्यभावधर्मकत्वमद्वये धर्मधर्मिभावायोगादभावस्य  
दुर्तिरूपस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वानुपपत्तेश्चेति ॥ १७४॥

इदानीमवान्तरवाक्यस्याखण्डार्यत्वं वक्तुं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र-  
ह्मेति ब्रह्मलक्षणवाक्ये लक्ष्यलक्षणविभागमाह—

ब्रह्मेति शेषिपदमत्र हि लक्ष्यमेकं

शेषाणि लक्षणसमर्पणमस्य कुर्युः ॥

लक्ष्यार्पणेन सह लक्षणवाचि सर्व

संगच्छतेऽरुणपदं क्रयवाचिनेव ॥ १७५ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मेतिपदं शेषीति सम्बन्धः शेषिणः प्रधानस्य  
पदमिति वा । ननु ज्ञानानन्दादेरपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्तत्पदमपि तथा-  
विधं किं न स्यात्तत्राह अत्र हीति । अस्मिन्वाक्ये एकं पदं  
लक्ष्यं हि यतः अतः शेषाणि सत्त्वादिपदान्यस्य ब्रह्मणो लक्ष-  
णसमर्पणं कुर्युरित्यर्थः । एकस्मिन्वाक्ये एकमेव पदं लक्ष्यमु-  
द्देश्यं समर्पयतीति वक्तव्यं सर्वपदार्थानामुद्देश्यत्वे तेषां परस्परानन्व-  
येन वाक्यमनर्थकं स्यात्, विधेयं विना सर्वोद्देशानर्थक्यात्तच्चैकं ब्रह्म-  
पदोपास्यतमेव भवितुमर्हति तस्यैव ज्ञातस्य पूर्ववाक्ये ब्रह्मविदामोति  
परमित्पत्र परमपुरुषार्थसाधनत्वदर्शनात्, यच्च पुरुषार्थसाधनं तदे-  
वाधिकारिणा जिज्ञास्यं तदेव च लक्षणेनापि निरूप्यम, एवं च  
ब्रह्मपदसामर्थ्याद्यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इतिवाक्ये भूतसृ-  
ष्टिस्थित्यादिकारणे ब्रह्मशब्दमयोगाच्च जगत्कारणमद्वयं ब्रह्मेव  
कार्यानुमानेन सामान्यतोऽवगतं विशिष्य जिज्ञास्यमिति तदेव लक्ष्यं  
शेषीति ज्ञानादिपदान्यस्य लक्षणं प्रतिपादयेयुरिति भावः । ततः किं  
तत्राह लक्ष्यार्पणेनेति । पदेनेति शेषः । लक्षणवाचि पदमिति  
शेषः । संगच्छते यद्ब्रह्म तत्प्रत्यक्षज्ञानाद्यात्मकमितिवाक्यभावेन संगतं  
भवति । ज्ञानाद्यात्मकतयाऽज्ञातब्रह्मण एव तथा प्रतिपाद्यतया प्रधा-

१ अध्याये अरुणान्वायेनपश्चादन्योन्यसम्बन्धः । १४३

नत्वात्तत्पदेन लक्षणवाचिपदानां तद्गुणभूतार्थानां सम्बन्धो वक्त-  
व्यः, अन्यथा प्रतिपिपादपिपितार्थासिद्धेरिति भावः । प्रधानेनेने-  
पामन्वये दृष्टान्तमाह अरुणपदमिति । 'अरुणया पिङ्गाक्ष्या गत्रा  
सोमं क्रीणाती' अत्र तृतीयान्तरुणादिपदानि क्रयसाधनार्थानि  
क्रीणातीत्यनेनान्वीयन्ते आरुण्यादिविशिष्टक्रयस्यैव विधेयत्वादिति  
यद्वचद्विदित्यर्थः ॥ १७५ ॥

नन्वेवं सत्यारुण्यादीनां यथा प्रत्येकमेव क्रयेणान्वयः प्रत्येकं  
निरपेक्षकरणविभक्तिश्रवणात्, एवं यद्ब्रह्म तत्प्रत्येकं तज् ज्ञानं तद-  
नन्मिति सत्यादिपदानामन्योन्यं निरपेक्षमेव ब्रह्मणान्वयः स्यान्न  
तु परस्परमेलनमिति नास्माद्वाक्यात्सत्यज्ञानात्मकं ब्रह्म सिद्धयेव,  
अनेकरूपं च तत्सत्यादिति तत्राह—

पृष्ठात्परस्परयुजाप्रतिपत्तिरेषा-

मेवंविधत्वमुपपादयितुं समर्था ॥

लक्ष्यस्य तस्य महतः क्रयवस्तुवत् स्यात्

सर्वस्य कारकपदस्य परस्परेण ॥ १७६ ॥

पृष्ठादिति । सत्यादीनां प्रत्येकं ब्रह्मणान्वयप्रतिपत्तेः पश्चा-  
देषां सत्यादीनां परस्परयुजा अन्योन्यं सम्बन्धः अभेद इति यावत् ।  
तस्याः प्रतिपत्तिर्लक्ष्यस्य तस्य महतो ब्रह्मण एवविधत्वं सत्यज्ञाना-  
द्यस्त्वैकरसत्वमुपपादयितुं समर्था स्यादिति सम्बन्धः । इममप्यर्थ-  
मुक्तदृष्टान्तेनाह क्रयवस्तुवदिति । क्रयवस्तुन इवेत्यर्थः । कार-  
कपदस्यारुणादिपदस्य । यथा क्रयेण प्रत्येकमन्वितारुण्यादिगु-  
णानां साक्षात्क्रयसाधनत्वायोगादेकहायनीद्रव्यावच्छेदकत्वेनान्वीय-  
मानानां परस्परमन्वयः प्राप्नोति, एवं निरवधिकमहत्त्वशालिब्रह्मणा  
लक्ष्येणाभेदानुपपत्त्यैकस्यानेकस्वरूपतानुपपत्तेश्च परस्परं मेलनाद-  
भिमेतब्रह्मस्वरूपसिद्धिरिति ॥ १७६ ॥

ननु सत्यादिपदवाच्यार्थोपादाने नोक्तब्रह्मस्वरूपलाभस्तेषाम-  
वश्यं परस्परं भेदात् सत्यादिपदलक्षणार्था च तस्यासत्याद्यात्मता-  
पक्षिरित्याशङ्क्याह—

तत्त्वंपदार्थविषयो नय एव योज्यः

सत्यादिवस्तुषु न तत्र विशेषकल्पः ॥

सत्यादिशब्दाविषयाः शबलास्तदर्थ-

भागेषु लाक्षणिकवृत्तिरपीह तुल्या ॥ १७७ ॥

तत्त्वंपदार्थेति । सत्यादिवस्तुषु सत्यादिपदार्थेषु । ननु  
सत्यादिपदार्थस्य ब्रह्मपदार्थेनान्वयात्तत्र च गुणगुणिभावेन नीलो-  
त्पलवन्मुख्यार्थस्वेवान्वयसंभवात् किं तत्त्वंपदयोरेव लक्षणया येन  
तद्विषयो नयोऽत्रातिदिश्यते तत्राह न तत्रेति । सत्यादिपदार्थेषु  
तत्त्वंपदार्थाभ्यां सकाशादन्वये विशेषप्रकारो नेत्यर्थः । सत्यादिप-  
दार्थानां मुरूपब्रह्मान्वयानुपपत्तेर्लक्षणाऽवश्यं वाच्येति भावः । यदुक्तं  
ब्रह्मण एव सति असत्याद्यात्मतापक्षिरिति तदपि तदीयन्यापान्त-  
रातिदेशेन परिहरति सत्यादीति । शबला इति । तांश्च शबला-  
ननुपदमेव वक्ष्यति । सत्यादिपदानामपि तत्त्वंपदयोरेव शबले  
शक्तिः, ततो जहदजहल्लक्षणया च वक्ष्यमाणन्यायेन तेषामभिपता-  
त्मनि वृत्तिरिति न त्वदुक्तदोष इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

ननु किं तत्सत्यादिवाच्यं शबलं कथं वा तत्र व्युत्पत्तिरिति  
जिज्ञासार्था तदाह—

आकाशादी सत्यता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे सत्यता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कात्सत्यता तत्र चान्या

व्युत्पत्तौऽयं सत्यशब्दस्तु तत्र ॥ १७८ ॥

१ अध्याये सत्यज्ञानानन्दत्वादीनां त्रैविध्यम् । १४६

आकाशादौ सत्यतेत्यारम्भाकाशादावास्तनेत्यन्तैः सप्तभिः  
श्लोकैः । आकाशद्यद्वादौ सत्यता व्यावहारिकसत्यता । व्यावहा-  
रिकसत्यत्वं च परमार्थसत्यत्वात् कल्पितभेदमस्त्येव 'सत्यं चानृतं च  
सत्यमभव'दिति श्रुतेः, आकाशादेरात्मकार्यस्वार्थक्रियाकारित्वदर्शना-  
च्च, परमार्थसत्यतातिरिक्ता विषदादिसत्यताऽस्तीत्यर्थः । प्रत्यङ्मात्रे  
शुद्धात्मनि । सत्यता पारमार्थिकी मयता । अन्याऽऽकाशादिस-  
त्यत्वाद्विलक्षणाऽत्यन्तावाध्याय्यलक्षणा । व्यावहारिकसत्यमाकाशा-  
द्यांस्त परमार्थमत्यं च प्रत्यग्रूपमन्यदस्तीत्यर्थः । ततः किं तत्राह  
तत्संपर्कात् तयोः सत्ययोः परस्परं तादात्म्यात्, निष्पन्नेति  
शेषः । तत्रेत्यनुपद्मः । सत्यता तत्र चान्या समुदायात्मिका । ततो-  
ऽपि किं तत्राह व्युत्पन्न इति । तत्र सति शबले प्रत्यक्षादिसिद्धे  
सत्यशब्दस्य व्यवहारानुरोधेन शक्तिग्रह इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि  
द्रष्टव्यम् ॥ १७८ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ ज्ञानता तावदेका

प्रत्यग्वोधे ज्ञानता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कात् ज्ञानता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं ज्ञानशब्दस्तु तत्र ॥ १७९ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ चक्षुरादिजन्यान्तःकरणवृत्तौ । ज्ञानता चैतन्यामिव्य-  
ञ्जकत्वरूपा ज्ञानता । प्रत्यग्वोधे मयक्वैतन्ये । ज्ञानता स्वप्रकाश-  
ज्ञानस्वरूपता ॥ १७९ ॥

बुद्धेर्वृत्तौ तावदानन्दतैका

प्रत्यङ्मात्रे का चिदानन्दताऽन्या ॥

तत्संपर्कात्तत्र चानन्दताऽन्या

व्युत्पन्नोऽयं तत्र चानन्दशब्दः ॥ १८० ॥



आनन्दता आनन्दपदव्यवहारयोग्यता प्रथमा । परमप्रेमास्प  
त्वयोग्यतारूपानन्दता द्वितीया ॥ १८० ॥

आकाशादौ नित्यता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे नित्यता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कान्नित्यता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं नित्यशब्दस्तु तत्र ॥ १८१ ॥

नित्यता कल्पस्यापितारूपा निखलेश्वर्यः । त्रिकालापरच्छेद  
स्वरूपा द्वितीया नित्यता द्रष्टव्या ॥ १८१ ॥

आकाशादौ शुद्धता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे शुद्धता का चिदन्या ॥

तत्संपर्काच्छुद्धता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं शुद्धशब्दस्तु तत्र ॥ १८२ ॥

शुद्धता अस्पृश्यताप्रयोजकरूपराहित्यारूपा पद्मादिमलवद्द्रव्य  
सम्बन्धराहित्यरूपा वा । प्रतीचि तु सा सर्वप्रकाराऽधुचित्वाभावं  
पलक्षितस्वरूपात्मिकाऽविद्याराहित्यरूपा वेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

गोधत्सादौ मुक्तता तावदेका

प्रत्यङ्मात्रे मुक्तता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कान् मुक्तता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं मुक्तशब्दस्तु तत्र ॥ १८३ ॥

मुक्तता बन्धनराहित्यारूपा । प्रतीचि तु संसारानर्थस्य नित्य  
निवृत्तिरूपा सा ॥ १८३ ॥

आकाशादावस्तित्ता तावदेका

प्रत्यक्तत्वे चास्तित्ता का चिदन्या ॥

तत्संपर्कादस्तिता तत्र चान्या

व्युत्पन्नोऽयं तत्र चास्तीति शब्दः ॥ १८४ ॥

अस्तिता विद्यमानता नञर्थानुल्लिखितधीविषयतारूपभावता वा । प्रतीचि तु सा सदितिप्रतीतियोग्यतारूपा । एवं सूक्ष्मविभ्वादिपदानां केशाकाशादिशब्दे व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥ १८४ ॥

नन्वेवं भवतु सत्यादिवाच्यस्वरूपम् तत्र च सत्यादिशब्दस्य व्युत्पत्तिः, तथापि कथं तल्लक्ष्यस्य निर्णयः तद्वाच्ये भागद्वयसत्त्वेन हेयोपादेयभागविभागामंभवादिशब्दाद्वाह—

यो यः शब्दोयत्कृतेऽर्थे निरूढ-

स्तत्रैवार्थे लक्षणा वृत्तिरस्य ॥

वक्तव्या स्यात् पण्डितैरेवमेतत्

प्रत्यक् पूर्णं ब्रह्म वेदान्तवेद्यम् ॥ १८५ ॥

यो य इति । येन कृतं यत्कृतं तस्मिन्नर्थे सत्यादिशब्दे निरूढो वाचकत्वेन प्रसिद्धस्तत्रैव निमित्तभूते परमार्थसत्यादिस्वभावेऽस्य सत्यादिपदस्य लक्षणोक्तिः सम्बन्धः । यद्यपि सत्यादिपदवाच्यमात्मानात्ममागद्वयं कृतम्, तथापि गगनादेस्तद्वाच्यभागस्य यत्सत्यत्वाद्युक्तं तत्सत्यत्वादिस्वभावाधिष्ठाननिरपेक्षं न भवति तदात्मनैव तस्यार्थक्रियाजनकत्वादिस्वरूपत्वादन्यथा निरात्मनस्तस्य तदयोगादेवं चात्माकाशादिस्वरूपं भूतैव तेन शबलितः सन्सत्यादिशब्दवाच्यतां लभते इति निरपेक्षतत्कृत एव सत्यादिपदवाच्यताहोऽर्थ इति स एव निरपेक्षः सत्यादिस्वभावो लक्षणयोपादीयत इति न तस्मिन्निर्णयकारणशून्यतेत्यर्थः । एतच्च पण्डितैरित्यनेन द्योतितम् । एवमद्वयब्रह्मामेदमितिबलादापि सत्यनियमसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । एवमेत-

दिति । वेदान्तवेद्यमेतत्प्रत्यग्रह्य एवं सति पूर्णं स्यादित्यत्रापि सम्बन्धः । विषदादेर्वाच्यभागस्य ब्रह्माभेदानुपपत्तेश्च न तल्लक्षणा व्यर्था न च न ब्रह्म पूर्णं सिद्धयेदिति भावः ॥ १८५ ॥

ननु सत्यादिवाक्यस्यैकरसब्रह्मार्थत्वे तत्पदानां पर्यायतापत्तिरित्याशङ्क्य किं सत्यादिपदानामपर्यायत्वेन तदर्थभेदः सित्याद्यपि पितः, उत सिद्धान्ते तत्परिहारजिज्ञासामात्रमिति विकल्प्याद्येऽत्यन्तभेदवादिनं मत्पाह—

सत्येऽप्यस्ति ज्ञानता ज्ञानतायां

सत्यत्वं च स्पष्टमस्त्येव तद्वत् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे ज्ञानसत्योपपत्तेः ॥ १८६ ॥

सत्येऽपीत्यादिना सत्यपदलक्षणेऽपीत्यर्थः । ज्ञानता ज्ञानाभेदः । तां किं रजनाधिष्ठानशुक्तिरिव स्वाभिन्नाद्रजतात् सत्यमपि स्वाभिन्नाज्ज्ञानाद्भिद्यते नेत्याह ज्ञानतायामिति । ज्ञाने यथा ज्ञानं सत्याभिन्नं तथा स्पष्टं सत्यत्वं च ज्ञानाभिन्नम्, सत्यज्ञानयोस्त्यन्तभेद इत्यर्थः । ननु भवेत् सत्यज्ञानयोर्भेदस्तथाप्यतिरेकरूपेण ज्ञेयोऽपि वाच्यः अन्यथा तत्पदद्वयसामानाधिकरण्यायोगादिति न तदुभयलक्ष्यमत्यन्ताभिन्नमिति भेदाभेदमाशङ्क्याह सत्यप्येवमिति । एवं सत्यप्यतिरेकावकाश इति यत्तद्येति सम्बन्धः । कुतस्तत्त्वे ज्ञानानन्दात्मके षस्तुनि पूर्णेऽत्यन्तभेदे सति ज्ञानसत्योपपत्तेः ज्ञानस्य ज्ञानत्वं सत्यस्य सत्यत्वं चोपपद्यते इत्यर्थः । यदि सत्यं ज्ञानाद्भिन्नं स्याद्यदा तस्य दृश्यतया सत्यत्वं न स्यात्, एकदेशिमते ज्ञानाभेदोऽप्यस्तीति चेज्ज्ञानभेदस्यापि मत्वे तदपरिहारात्, अन्यथा तदस्फुरणात्, एवं ज्ञानमपि मनो भिन्नं चेदमदेवेति न ज्ञानं स्यादिति

तयोस्त्यन्तमभेद एव । शब्दापर्यायत्वं सामानाधिकरण्यं च लक्ष्यै-  
वपेऽपि वाच्यभेदादुपपन्नतरमिति द्वितीयकल्पोऽपि निरस्त इति  
भावः । एवमुत्तरश्लोकयोरापि द्रष्टव्यम् ॥ १८६ ॥

आनन्दत्वे ज्ञानता ज्ञानताया

मानन्दत्वं विद्यते निर्विशङ्कम् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे ज्ञानसौख्योपपत्तेः ॥ १८७ ॥

आनन्दत्वे आनन्दे । ज्ञानमुख्योर्भेदे घृतस्य दृश्यत्वादिदोषो  
ज्ञानस्य भेदावद्भूषणतापत्तिरिति भावः ॥ १८७ ॥

आनन्दत्वे सत्यता सत्यताया

मानन्दत्वं निर्विवादं प्रसिद्धम् ॥

सत्यप्येवं नातिरेकावकाशः

पूर्णे तत्त्वे सत्यसौख्योपपत्तेः ॥ १८८ ॥

आनन्दत्व इति श्लोकान्तरं स्पष्टम् ॥ १८८ ॥

ननु भवतु सत्यादीनामत्यन्तमभेद एकस्मिन्वारये सामानाधि-  
करणपदैस्तेषामुपादानात् । नित्यशुद्धत्वादीनां तु तत्रतत्र वाक्ये  
पृथक्पृथगुपात्तानामत्यन्ताऽभेदे न किं चित्तमाणमित्थाद्भ्य तेषामपि  
पूर्णब्रह्माभेदानुपपत्त्या परस्परभेदे तेषामशुद्धयाद्यापत्तेश्चात्यन्ताभेद  
पूर्वोचित इत्याह—

शेषेऽप्युक्तं न्यायसाम्यादशेष-

मन्योऽन्यस्मिन्नस्तिता पूर्णता च ॥

अन्योऽन्यस्याजामिता अब्दशक्ते-

रेवं सुस्थं सर्वमुक्तोपपत्तेः ॥ १८९ ॥

शेषेऽपीति । मत्प्रज्ञानानन्दातिरिक्तेषु नित्यादिपदार्थेषु, अशेषं सत्यादिपदार्थेषु यदुक्तं लक्ष्यैक्यादि तत्सर्वमुक्तन्यायसाम्पादहम् । अशेषमित्युक्तमेव विशदयति । अन्योऽन्यस्मिन्नित्यादिना । अन्योन्यस्वान्योन्यस्मिन्नास्तितेति सम्बन्धः । चकारात्सामानाधिकरण्यं सूचयति । शब्दशक्तेरजापितेति सम्बन्धः । जामिना पुनरुक्तता कार्यान्तराभावेनाप्रयोजकता वा नास्तीत्यर्थः । उपसंहरति । एवं सुस्थामिति .. १८९ ॥

ननु शबलं ब्रह्मात्मादिपदानां वारूपमित्युक्तं तदनुपपन्नं मूलग्रन्थे तथाऽदर्शनात्, अत एव प्रसक्त बोधत्वं च बुद्धेरित्यप्युक्तमित्याशङ्क्य नैकैकर्मिदावाचार्यैस्तदुपपत्त्युक्तमित्याह—

बोधात्मत्वे निर्निमित्ते प्रतीचे

बोधात्मत्वे तन्निमित्ते च बुद्धेः ॥

बोधात्मत्वे बुद्धिधर्मां च बुद्धं-

रुक्ते साक्षाद्देदसिद्धान्तविद्भिः ॥ १९० ॥

बोधात्मत्वे इति । निर्निमित्ते स्वाभाविके । तन्निमित्ते स्वाभाविकप्रत्यग्बोधात्मनिमित्ते बुद्धेरिति सम्बन्धः । बुद्धेर्बोधात्मत्वे बुद्धिधर्माविव न त्वात्मन इव स्वरूपभूते, आत्मनो हि सर्वान्तरस्वप्रकाशस्य प्रत्यक्तं बोधत्वं च स्वाभाविकं बुद्धेस्तु तदध्यासात्तद्धर्मसम्बन्ध इति ते स्वाभाविके नेत्यर्थः । तदुक्तमाचार्यैः—

कूटस्यबोधः प्रत्यक्त्वनिमित्तं सदात्मनः ।

बोद्धृताहन्तयोर्हेतुस्त्राभ्यां तेनोपलक्ष्यते ।

बुद्धेरित्युत्तरश्लोके लभ्यते । एवं च बुद्धेरापि बोद्धृताऽहन्तयोरन्यनिमित्तयोरभिधानादात्मनश्च तदुपलक्ष्यत्वात्तेर्वास्तवावास्तवप्रत्यक्त्वद्वयशरलस्यैनाऽहंपदवाच्यत्वं बुद्धेश्च बोधात्मत्वादिधर्मवत्त्वं तत्सम्प्रति नाऽस्माभिः स्वेच्छया कल्पितामिति

१अध्याये सत्यादिपदेलक्षणान्तरवृत्त्यन्तरप्रदर्शनम् । १५१

भावः । एवं च ब्रह्मादिपदस्यापि शबले सद्गतिराविरुद्धेति द्रष्ट-  
व्यम् ॥ १९० ॥

तत्त्वंपदयोरिव सत्यादिपदेष्वपि जहदहल्लक्षणोपपादिता,  
इदानीं तद्द्रव्यापि लक्षणान्तरं वृत्त्यन्तरं चातिदिशति—

जहतीह च लक्षणा मता

गुणवृत्तिश्च तथाऽभ्युपेयते ॥

न विशेषविनिर्णयक्षमं

किमपीहास्ति विशेषकारणम् ॥ १९१ ॥

जहतीति । इह अवान्तरवाक्ये जहती लक्षणा च मते-  
ष्टेत्यर्थः । तथा तत्त्वंपदार्थयोर्यथेत्यर्थः । तथा प्राणाः इति बद्रथव-  
हितपरामर्शस्यापि सम्भवात् तथेह जहतीति योजनीयम् । यथा जहती  
मता तथैव वृत्त्यन्तरं चास्तु । विशेषविनिर्णयक्षमं जहदजह-  
ल्लक्षणैव सत्यादिपदेषु न वृत्त्यन्तरमिति न निर्णययोग्यामित्यर्थः ।  
विशेषकारणं विशेषप्रमाणम् । एतदपि प्रोढ्वैवोक्तं वृद्धानां सत्या-  
दिपदव्यवहारस्य गगनादिशाल एव नियमेन दर्शनात् । गगने  
सत्यामित्यादिप्रयोगाद्धि गगने सत्यादिशब्दसद्गतिग्रहो वाच्यः, स  
च प्रयोग आत्मानात्मममुदायगोचरः, आत्माऽन्यस्य सत्यपदार्थ-  
स्यासम्भवात् । यथापि व्यावहारिकी सत्यता गगनादावप्यास्ति  
तथापि सा तथा गृह्यमाणाऽऽत्मनि व्यावर्चयेन्न तु सत्यत्वादिरूपेण  
गृह्यमाणा । वक्ष्यमाणरीत्या व्युत्पत्तिकाले तस्या विविच्य ज्ञातु-  
मशक्यत्वाच्च विचारदशायामेव तत्कल्पनात् । ततश्चाधिष्ठानव्यावृ-  
त्तरूपेण गगनादिस्फुरणाभावान्न केवलतद्गोचरः शक्तिग्रहः । न  
चैवमपि विशिष्टादन्यस्मिन्केवले जहल्लक्षणैव पदानां युक्तेति  
वाच्यम् । विशिष्टस्वरूपस्य विशिष्टरूपेण स्वस्मात्कल्पितभेदेऽपि  
तत्त्वतस्तदभावेन विशिष्टरूपस्य केवलाभिन्नस्य त्यागासंभवेन जह-

दजहल्लक्षणया तस्योपादेयत्वात् । एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यति ।  
एवं वाक्यार्थे कस्यापि गुणस्य योगाप्रतीतेर्गोप्यपि न सम्भव-  
तीति ॥ १९१ ॥

ननु यथा सत्यादिवाक्यसामर्थ्यात्तत्तत्पदेषु भागस्यागोपादा-  
नलक्षणया सदाधात्मकं ब्रह्मेत्यङ्गीकृतम्, एवमेव सर्वेश्वर इति  
श्रुतिमामर्थ्यादैश्वर्यमप्यात्मस्वरूपं जहदजहल्लक्षणया किमिति नाङ्गी-  
क्रियते तस्यापि ज्ञानाद्यविशेषादिति शङ्कते—

ऐश्वर्यमप्यनुभवादिवदात्मरूपं

तस्मादयोधगतमस्य च तानि करमात् ॥

नेष्टानि पूर्ववदिति ब्रुवतो मुखस्य

सद्यः पिधानमनुसृत्य वचांसि कुर्मः ॥ १९२ ॥

ऐश्वर्यमिति । आत्मरूपमेकम् । तस्मात् अयोधगतं माया-  
गतमन्यदिति शेषः, मायायामपि तत्रतत्र पुराणे दुर्गादिरूपायामीश्वरी-  
शब्दप्रयोगात् । अस्य तद्गुणमशवलस्य चापरम् । तानि त्रिविधा-  
न्यैश्वर्याणि । पूर्ववत्त्रिविधसत्यत्वादिवत् । तद्दुष्पणं प्रतिजानीते  
इति ब्रुवत इति । वचांस्यनुसृत्येति सम्बन्धः । तस्मै निरुत्तर-  
मुत्तरं ददुम इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

तदेव विवृणोति—

ऐश्वर्यवर्णनमतिस्फुटमेव कृत्वा

नेतीत्यत्रादि बहुशः श्रुतिभिः प्रयत्नान् ॥

सत्यादिवस्तुनि पुनर्न तथास्ति पूर्वं

मुक्त्वा निषेधनमितीह विशेषयुक्तिः ॥ १९३ ॥

ऐश्वर्यवर्णनमिति । किमैश्वर्यशब्देनानुभवादिवगणनसति-

शपत्वादिविशेषः कथ्यते, किं वा स्वातन्त्र्येण निखिलजगत्सर्जन-  
पालनादिव्यापारः । आद्योऽस्मादिष्ट एव, ज्ञानादिपदैरेव निरतिश-  
यज्ञानादेर्लक्षितत्वेन पदान्तरेणापि तस्य प्रतिपाद्यत्वात् । न  
द्वितीयः, यतः “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वम्याधिपतिः, स न  
साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वरः” इत्यादि-  
वचनेन ऐश्वर्यं निरङ्कुशं तस्योक्त्वा “स एष नेति नेत्यात्मा” इति श्रुति-  
रेव तः प्रतिपेक्षति । एवमन्तर्यामिब्राह्मणेऽपि “यः पृथिव्यां तिष्ठन्”  
इत्यादिना बहुप्रकारेण तस्य निखिलजगन्निपन्तृत्वरूपमैश्वर्यमुपवर्ण्य  
अन्ते “अतोऽन्यदार्तम्” इति तत्प्रतिपेक्षति । एवं मूर्तामूर्तब्राह्मणेऽपि पञ्च-  
महामृतवासनात्मकतद्रूपाण्युक्त्वा “अयाव आदेशो नेतिनेति” इति श्रु-  
तिस्मात्पर्येणापवदति । तदिदमाह—यद्गुण इति । ततः श्रुतिभिरेव  
तस्य निराकृतत्वान्न तद् अनुभवादिब्रह्मात्मरूपतया श्रुतिप्रतिपाद्यम् ।  
सत्यादिबस्तुनि तु न तथा पूर्वं प्रतिपाद्य निषेचनमस्तीत्यास्ति तयोर्म-  
हान्विशेषः । अतः सत्यादिकमेवात्मरूपमिति भावः ॥ १९३ ॥

ननु विचारेण शुद्धोपस्थितिमन्तरेण तत्र लक्षणानवतारात्साऽवश्यं  
वाच्या, एवं च तत्र सत्यादिपदानां शक्तिरेवास्तु किं लक्षणमेति  
चेत्, न । सर्वपदस्य तत्र शक्तौ पदान्तरवैषम्यादिदोषप्रसङ्गात् । किं  
च लक्षणापारेहारार्थं तत्र शक्तिः कल्पनीया, उत तत्प्रतीतये ?  
नाद्यः, तथा सति लोकप्रसिद्धवृत्त्यन्तराविलोपप्रसङ्गात्, स चान्याय्य  
इत्यामिमेत्याह—

शब्दस्य लाक्षणिकमुख्यविभागभिन्ना

वृत्तिर्हि लौकिकवचस्युपलब्धपूर्वा ॥

यस्मादतो न घटते यदि मुख्यवृत्ति-

राश्रीयतामिह गिरश्वरमाऽपि वृत्तिः ॥ १९४ ॥

शब्दस्तेति । उपलब्धपूर्वा पूर्वं निश्चिता । साऽप्येवं सति



न स्वाधीरादावपि गङ्गादिपदस्यैव शक्तिमसङ्गो यस्मादतो मुख्य-  
त्वनिर्वाहाय लक्ष्ये न शक्तिः, कल्पनीयेति शेषः । न द्वितीयः,  
प्रथमकल्लसशक्त्यनुरोधेन मुख्यार्थासंभवे लोक इव लक्षणाया तत्प्रती-  
त्युपपत्तेरित्याह—न घटते यदीति ॥ १९४ ॥

ननु सर्वेषां पदानां यद्येकपातिपदिकार्थे लक्षणा तर्ह्येकपदादेव  
तत्प्रतीतिसंभवाल्लक्षणापक्षेऽपि पदान्तरं व्यर्थमिति शङ्का निराकु-  
र्वन्नुपसंहरति—

तस्मादखण्डमवबोधयितुं समर्थो  
वेदान्तभूमिगतशब्दसमन्वयोऽतः ॥  
संसर्गलक्षणमपास्य विरोधहेतो-  
र्वाक्यार्थमद्वयमखण्डमिहाश्रयस्व ॥ १९५ ॥

तस्मादिति । शब्दसमन्वयो वाक्यम् । लक्षणायां हि  
सर्वमपि पदमर्थवदेव, अन्यथा यदेव पदं न प्रयुज्येत ब्रह्मणस्तदर्थ्या-  
त्मताकारसंशयो न निवर्त्तत तदभेदस्यान्यतोऽनवगमात् । एवं  
तदा लक्षणावीजान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानाभावाल्लक्षणापि न स्यात् ।  
न हेकपदप्रयोगेऽपि कचिद्लक्षणाऽवतरतीति न शक्तिसाम्यामिति  
भावः । फलितमाह—अतः संसर्गलक्षणमिति । तादात्म्यलक्षण-  
मित्यर्थः । विरोधहेतोः सत्पादिपदवाच्याभेदविरोधादित्यर्थः ।  
इह ब्रह्मवाक्ये ॥ १९५ ॥

वेदान्तानामखण्डार्थप्रतिपादनक्रममाह—

सामानाधिकरूप्यमत्र भवति प्राथम्यभागान्त्रयः  
पश्चादेव विशेषणतरतया पश्चाद्विरोधोद्भवः ॥  
उत्पन्ने च विरोध एकरसके वस्तुन्यखण्डात्मके  
वृत्तिर्लक्षणाभवत्ययमिह शेषः क्रमः सूरिभिः १९६

१अध्याये वैदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् १५५

सामानाधिकरण्यमिति । सामानाधिकरण्यादीनामुत्तर-  
श्लोके संबन्धिनः स्पष्टं निर्देक्षन्ते । अत्र ब्रह्मवाक्ये सामानाधि-  
करण्याख्योऽन्वयः प्राथम्यभाक् प्रथमं भवति, पश्चाद्विशेषणैतरतया  
विशेषणविशेष्यभावेनाभेदेनोक्तं यावत् । एषः अन्वयो भवति, पश्चा-  
त्तत्र विरोधोद्भवः विरोधस्फूर्तिः, ततो विरोधे उत्पन्ने ज्ञाते  
एकरसकेऽखण्डात्मके वस्तुनि लक्षणया वृत्तिर्भवति, ततो वाक्यार्थ-  
धीर्भवतीत्यखण्डार्थमतिपत्तिक्रमः सूरिभिर्ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १९६ ॥

ननु कस्य सामानाधिकरण्यान्वयः कस्य वा विशेषणतादि-  
रित्याकाङ्क्षायामाह—

सामानाधिकरण्यमत्र पदयोर्ज्ञेयस्तदीयार्थयोः

संबन्धस्तु विशेषणैतरतया ताभ्यां सहास्यात्मनः ॥

संबन्धोऽप्यथ लक्ष्यलक्षणतया विज्ञेय एवं बुधै-

रेतान्यर्थपदानि बुद्धिपद्वीमारोहणीयानितु ॥१९७॥

सामानाधिकरण्यमत्र पदयोरिति । सामानाधिक-  
रण्यं संबन्धः पदयोर्ज्ञेयः । पदयोरिति द्विवचनं तच्चमस्यभिप्रायं  
यहनामप्युपलक्षणम् । अपर्णायपदानामेकार्थवृत्तित्वं सामानाधिकर-  
ण्यान्वय इति पदानामेव स इत्यर्थः । विशेषणैतरतया तु संबन्धस्त-  
त्त्वंपदार्थयोः, तच्चमादिवाच्यश्रवणानन्तरं हि तदर्थयोरहं ब्रह्मेतिवि-  
शिष्टाभेदो ज्ञायते, अन्यथा सामानाधिकरण्यायोगात् । एतच्च  
उद्भिदा यजेतेत्यत्रोद्भिद्यागपदयोरप्यस्ति सामानाधिकरण्यं न चा-  
खण्डार्थनेति तद्व्यावृत्तय उक्तम् । तथापि नीलमुत्पलामत्यादौ  
नाखण्डार्थता तत्राह—ताभ्यां सहेति । अत्र विरोधोद्भवे सतीति  
द्रष्टव्यम्, अन्यथा लक्षणानवतारात् । तत्त्वंपदार्थाभ्यां विशेषणवि-  
शेष्याभ्यामस्यात्मनो लक्ष्यलक्षणतया संबन्धो विज्ञेयः । लक्ष्यं  
शुद्धात्मस्वरूपं लक्षको वाच्योऽर्थः, एतच्च पदार्थलक्षणापक्षमादायो-  
क्तम् । उपसंहरति—एवमिति । अर्थपदान्यर्थप्रतिपत्तिसाधनानि

बुद्धिपदवीमारोहणीयानि बुद्धौ धारणीयानि, तुरवधारणे । नैव वि-  
स्मर्तव्यानीत्यर्थः । यत्तु जीवपरयोरशांशिभावेन शरीरतदवयवयोर्दीर्घ-  
याहुर्देवदत्त इतिवत्, कार्यकारणभावेन वा मृदुघट इतिवत् अभेदमती-  
त्युपपत्तेर्न विरोधोद्भवो न वा लक्षण्येति काखण्डार्थतेति । तव, न ।  
“न जायते म्रियते” इत्यादिनिखिलविकारनिषेधश्रुतेः । अन्यथा जीव-  
स्यापि घटादिवन्नाशमसंगात् । निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतेश्च न  
वस्तुतोऽशांशिता । अन्यथा तदांशिनो ब्रह्मणो देवदत्तवत्सावयवतयाऽ  
नित्यत्वापत्तिः । अतोऽत्यन्ताभेद एव पदार्थयोर्वाक्यार्थो वक्तव्योऽ  
स्ति । तत्र चास्त्येव विरोध इति कथं न लक्षणा कथं वा वाक्यस्य  
नाखण्डार्थतेति ।

इदमिहाचार्याभिप्रेतम् । तत्त्वंपदयोरपर्याययोः समानविभ-  
क्तिकयोः परस्परकाङ्क्षयोरर्थान्तरासंभवादेकार्थवृत्तित्वं वक्तव्य-  
मिति प्रथममधिकारिणाऽनुसंधेयम् । ततस्तद्वलाच्चर्धयोरत्यन्ता-  
भेदः, अन्यथा तपोः सामानाधिकरण्यायोगादिति चानुसंधेयम् ।  
ततस्तत्र विरोधोऽपि प्रतिसंधेयः, तदनन्तरं नेदं वाक्यं प्रमत्तगीतं वा-  
चयान्तरतुल्यत्वात्, नाप्यदृष्टार्थं तदध्ययनं, दृष्टे संभवति तदयोगादिति  
विचारयतो लोकसिद्धमर्यादया पदद्वयलक्षणया तत्त्वमितिवाक्यम-  
खण्डमेव ब्रह्म प्रतिपादयेत् । एवं सत्यज्ञानादिवाक्यमपीति ॥१९७॥

ननु भवतु लक्षणया वाक्यस्याखण्डार्थता, तथापि जहदजदल्ल-  
क्षणेति न सम्यगिव । शबले संगतौ हि सा स्यात्सा चानुपपन्ना,  
छाद्यवादेकग्रैवांशे शक्तेर्न्याय्यत्वात्, अन्यथा गौरधात् । तत्र यद्यत्पात्मांशे  
सा न संभवत्युक्तदोषात्, अनात्मांशे तु शक्तौ न किंचिद्वाचकमित्या-  
दृष्ट्य संगतिग्रहवेलायां छाद्यवाचनवताराच्छबलव्युत्पत्तौ न किं  
चिद्वाचकमस्तीति वक्तुमुपस्थित्यनुरोधेन शबले संगतिग्रहमाह—

निःसंधिवन्धनमिदं चिदचित्स्वरूपं

संकीर्णमन्तरपरिस्फुरणेन शून्यम् ॥

१४ अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् १५७

आचित्तशुद्धिफलतः स्फुरितोपपत्तेः

शब्दार्थसंगतिमिहैव तु गृह्यतेऽज्ञाः ॥ १९८ ॥

निःसंधिवन्धनमिति । इदं चिदचित्स्वरूपम् । आचित्त-  
शुद्धिफलतः, आह् मयादायां, चित्तशुद्धिफलरूपायाः स्फुरितोपपत्तेः  
उपपत्तिस्फुरणपर्यन्तम् । अन्तरपरिस्फुरणेन शून्यम् स्फुटभेदज्ञान-  
शून्यम् । निःसंधिवन्धनं तादात्म्यराहितम् । तत्र हि भेदसहिष्णुरी-  
पदभेदोऽस्तीति संधिवन्धनपदमूचितस्य तस्यात्र निषेधात्, अतः  
संकीर्णमध्यस्तात्यन्तिकाऽभेदेन मतीयमानं भवतीति शेषः । ततः  
किं तत्राह — शब्दार्थसंगतिमिति । इह शब्दे । अज्ञाः यागद्रुमाविवेक-  
शून्याः । ज्ञाते हि संगतिग्रहः, ज्ञानं च प्राक् शब्दस्यैव, न  
तु तदंशयोः स्पष्टमीपदा विविक्ष्य संगतिग्रहमप्ये ग्रहणमस्ति, इति  
शब्द एव संगतिग्रह इति भावः ॥ १९८ ॥

नन्वहंकारादेर्दृश्यत्वात्तस्य स्वातिरिक्तद्रष्टृकत्वानियमात् तद्द्रष्टा  
ततोऽन्यस्तस्माच्च दृश्यमन्यत्, इति कथं तस्य विवेकग्रहासंभवः ।  
एवमहंकारस्य कामाद्याश्रयत्वादापि द्रष्टृपाद् द्रष्टुरन्यत्वं द्रष्टुरसंगस्य  
दृश्याश्रयत्वायोगात् इत्यतोऽपि तद्विवेकः संभवतीति कथं तत्र संगति-  
ग्रहो न भवतीति चेत्, सत्यमप्यं विवेकोपायः, परं त्वयमहमादि-  
शब्दार्थसंगतिं जानन्नः समयान्तरेऽन्तःकरणशुद्धौ सत्यां सुसुप्तो-  
रात्मविचारे प्रवृत्तेऽवतरति न तु प्राक्, अन्यथा वादिनामहंकारात्म-  
त्वभ्रमो न स्यात्, ततस्तत्पूर्वकालीनसंगतिः शब्दलगात्पर एवेत्याह—

शब्दार्थसंगतिविदामथ सत्त्वशुद्धे—

रुत्पन्नतर्कदृढलोहशलाकया तु ॥

दृश्यं दृशं च निपुणं ह्यमन्तरेण

निक्षिप्तया दृग्दृशोः क्रियते विभागः ॥ १९९ ॥

शब्दार्थेति । अथ संगतिग्रहानन्तरं समयान्तरे । सत्त्वमन्तः-

करणम् उत्पन्नकर्कटदलोहशलाकया उत्पन्नो यो वर्णितस्पर्कः स एव ददलोहशलाका, यथा ददलोहशलाका नीरन्ध्रसंसृष्टपापाणादीन्वियोजयति एवं दुर्बिवेकचिदचिद्रूपाहंकारग्रन्थोर्विवेचनादवाघाघायं तर्को ददलोहशलाकेत्युक्तः । तथा दृश्यं दृशं च द्वयमन्तरेण दृग्दृश्ययोर्द्वयोर्मध्ये निक्षिप्तया निवेशितया दृग्दृश्यविभागविषयतया प्रयुक्तयेति यावत् । दृग्दृशोरात्मानात्मनोर्विभागः क्रियते ज्ञायते । ततस्तत्पूर्वमेव शबले संगतिग्रहाघ्नांशमात्रं तद्दोचरः, अन्यथा प्राक् संगतिसंवेदनमन्तरेण विचारस्यानवताराद्विवेकग्रह एव न स्यादिति भावः ॥ १९९ ॥

ननु प्राग् विवेकग्रहामावे कथं शब्दार्थस्य शबलत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य समयान्तरे तद्विवेकादेव प्राग्विवेककृत्शबल एव संगतिग्रहात्स एव शब्दार्थ इति निधीयत इत्याह—

शुद्ध्युत्पत्तर्कजनितं चिदचिद्विभागं  
प्राप्य स्थिताः पुनरिमां गिरमुद्गिरन्ति ॥

सत्यादिशब्दगण एष तु तत्र तत्र

व्युत्पत्तिमान् शबलवस्तुनि नो दृशीति ॥ २०० ॥

शुद्ध्युत्पत्तर्कैति । अन्तःकरणशुद्धयनन्तरं प्रवृत्ततर्केण जनितं चिदचिद्विभागं तद्विभागनिश्चयमुद्गिरन्ति वदन्ति । तामेव गिरं दर्शयति—सत्यादीति । अहमादेरप्सुपलक्षणम् । दृशि शब्दात्मानि । नो नेत्यर्थः ॥ २०० ॥

एवं सति यदुक्तं लाघवादेकत्रैव शक्तिर्न नु शबले गौरवादिति तदप्यसाधु, पूर्वं केवल्योपस्थितभावेन लाघवादेरनवतारादित्यभिप्रेत्य तदनुवादपूर्वकमाह—

एकत्र शक्तिग्रहणोपपत्ता-  
वनेकवस्तुतिः क्रियते किमर्थम् ॥

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम्। १५९

इत्येतदेवं सति नास्ति चोद्यं

पुराऽस्य पुंसः परमाविवेकात् ॥ २०१ ॥

एकत्रेति । अनेककल्लसिः अनेकात्मके शबले कल्लसिः, शब्दशक्तेरिति शेषः । पुरा असंगतिग्रहसमये । अस्य अधिकारिणः । परमाविवेकात् अत्यन्तमाविवेकात् ॥ २०१ ॥

पूर्व “मानान्तराधिगतगोचरगापिनी स्याच्छब्दस्य लाक्षणिक-  
वृत्तिरिति प्रलापः” (सं. शा. अ. १ श्लो. १५२) इत्यादिश्लोकेन  
वाच्यार्थसंबन्धितया मानान्तराधिगते लक्षणा वाच्या, आत्मा  
च न तथेति न लक्षणासंभव इत्याशङ्का—तथाऽधिगतिमात्रं लक्ष्यस्वापे-  
क्षितं न तु मानान्तरेणापि, अधिगतिमात्रे चात्मन्यापि संभवतीति-  
निरस्ता । इदानीं प्रकारान्तरेणाखण्डवाक्यार्थं दूषयितुं “किं लाक्षणिक-  
शब्दजन्यज्ञाने लक्ष्यं वाक्यार्थसंबन्धित्वेन विषयो भवति, केवल-  
स्वरूपेण वा” इति विकल्पयति ।

अत्राह वाच्यशबलान्वितवस्तुनीयं

तद्वर्त्मना भवति लाक्षणिकी प्रवृत्तिः ॥

किं वा तदन्वितविलक्षणवस्तुनि स्या-

च्छब्दस्य नोभयमपि प्रतिभाति युक्तम् ॥ २०२ ॥

अत्राहेति । लाक्षणिकी प्रवृत्तिः लक्षणाजन्यशाब्दज्ञानमित्य-  
र्थः । तदन्वितविलक्षणवस्तुनीति । शबलान्विताद्विलक्षणं यद्वस्तु  
तास्मिन् शबलान्वितवस्तुमात्र इत्यर्थः । शब्दस्य लाक्षणिकी प्रवृ-  
त्तिरिति संबन्धः । उभयप्रापे दूषणं संभावयति—नोभयमिति ॥ २०२ ॥

दूषणभेदाह—

संबन्धिरूपं यदि वस्तु लक्ष्य-

मखण्डवाक्यार्थमितिः कृतस्त्या ॥

अनान्वितं वस्तु पदार्थलक्ष्यं

न लक्ष्यते कुत्रचिदत्र लोके ॥ २०३ ॥

संबन्धिरूपमिति । वाच्यार्थसंबन्धित्वावशिष्टमित्यर्थः । लो-  
के हि गङ्गापदादिना तीरादे स्वार्थसंबन्धित्वेनैव लक्ष्यते, अन्यथा  
तत्र ततो नियमेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । एवमिहापि तत्त्वमादिवाक्यजन्यं  
ज्ञानं शबलान्वितत्वेन यदि ब्रह्म विषयीकुर्यात्तद्व्यतिरेक्यार्थता तस्य  
कुतो भवेत् । द्वितीये तु नायं दोषः, परं तु तदेव न सिद्ध्यति  
लोके तथाऽदर्शनात् । अन्यथा समुद्रतीरादेरपि गङ्गाशब्दात्प्रतीति-  
प्रसङ्ग इति भावः ॥ २०३ ॥

सिद्धान्ती द्वितीयपक्षमादाय समाधत्ते—

पूर्वक्षणे भवति वाच्यपदार्थभाग-

भागित्वसंगतिरिहात्मनि निर्विभागे ॥

मोहोपदर्शितवपुर्घटते ततोऽस्मिन्

शब्दस्य लाक्षणिकवृत्तिरदोषदुष्टा ॥ २०४ ॥

पूर्वक्षणेति । वाच्यार्थप्रतीतेः पूर्वकाल इत्यर्थः । इह निर्वि-  
भागे आत्माने । मोहोपदर्शितवपुः, मोहेनोपदर्शितं वपुः स्वरूपं  
यस्याः संगनेः सा तथा । वाच्यपदार्थभागभागित्वसंगतिः, तत्प्रती-  
तिरिति यावत् । पूर्वक्षणेऽपेक्षिता भवतीति संबन्धः । लक्षणायाः भा-  
गेव लक्ष्यस्य वाच्यार्थसंबन्धित्वेन ज्ञानमपेक्षितम् अन्यथा तथा तदुप-  
स्थित्यसंभवात् । न तु लाक्षणिकशब्दजन्यज्ञानेऽपि तत्तथा प्रतीयते मा-  
नामावात्कं तु स्वस्वरूपेणैव । लोकेऽपि तीरादेः केवलस्यापि गङ्गा-  
दिपदादुपस्थितिः, न चैवमतिप्रसङ्गः, पूर्वक्षणमाविना वाच्यार्थसंब-  
न्धज्ञानेनैव नियततीराद्युपस्थितिसंभवेनान्यत्र तदसंभवात् । न  
हि समुद्रतीरादि तथोपस्थितं भवति । ततो ब्रह्मणि लक्षणयाऽत्यन्त-  
धर्मप्रतीतिरुपपद्यत इति भावः । निर्विभागात्मनि कथं भागभागित्व-

१अध्याये वेदान्तानामेखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १६१

मिति शङ्कां निराकर्तुं मोहेत्युक्तम् ॥ २०४ ॥

उक्तमेवार्थं सोपपत्तिकं प्रपञ्चयति—

संबन्धिता भवति लाक्षणिकप्रवृत्तेः

सर्वत्र कारणमितीदमभीष्टमेव ॥

संबन्धिताकरणमेव तु लाक्षणिक्या

बुद्धेरनिष्टमिह तद्व्यभिचारदृष्टेः ॥ २०५ ॥

सम्बन्धितेति । सम्बन्धिताज्ञानमित्यर्थः । सर्वत्र लोके वेदे च । सम्बन्धिताकरणं वाच्यमर्थसम्बन्धिताऽऽकारत्वम् । कुतोऽनिष्ट-  
मित्यत आह—तद्व्यभिचारेति । तस्य सम्बन्धिताऽऽकारत्वस्य सर्वत्र  
लाक्षाणकपदजन्यज्ञानेऽभावादित्यर्थः । कुत्र तदभाव इति चेदुक्त-  
मेव गद्गापदजन्यज्ञानस्य शुद्धतीरविषयत्वेन तज्ज्ञाने गद्गासम्बन्धि-  
ताऽऽकारत्वाभावाच्चिद्यमेन वाच्यविशिष्टस्यैव लक्ष्यत्वे तात्पर्यगौरवम-  
सद्भाद् ॥ २०५ ॥

व्यभिचारस्थलान्तरमाह—

यत्रैप काक इदमेव तु देवदत्त—

वेश्मेति लाक्षणिकवृत्तिरिहाभ्युपेता ॥

काकास्पदत्वमवधीर्य तथापि वेश्म—

मात्राकृतिर्भवति लाक्षणिकी तु बुद्धिः ॥ २०६ ॥

यत्रैप इति । देवदत्तगृहं किमिति पृच्छन्तं मति कश्चिदाह  
“यत्रैप काकास्तप्राति इदमेव देवदत्तवेश्म” इति । तत्र किं काकाधि-  
करणत्वविशिष्टं देवदत्तगृहमिति वाक्यार्थं उक्तं तदुपलक्षितम् । अन्य  
आह—लाक्षणिकेति । अभ्युपेता, सर्वैरिति शेषः । ततः किं  
तत्राह—काकास्पदत्वमिति । काकाधिकरणत्वमित्यर्थः । तथापि



काकास्पदत्वमिति सम्बन्धः । तस्माद्धि वाक्याद् गृहविशेषमात्रमेव देवदत्तीपत्वेन मतीयते न तु काकाधिकरणत्वाकारेण, निर्गतेऽपि काके तद्बुद्धिदर्शनात् । एतेन मयमपक्षोऽपि निरस्तः । विशिष्टस्य देवदत्तीपगृहत्वे काकापसरणे गृहैकदेशभङ्गबुद्धिमसङ्ग-  
श्रीति ॥ २०६ ॥

जहल्लक्षणायां लक्ष्यस्य वाच्यसम्बन्धित्वेनैव लाक्षणिकपद-  
जन्यज्ञानमिति निषमं दूषयित्वा जहदजहल्लक्षणायां तदसम्ब-  
वमाह—

सोऽयमित्यपि पदार्थरूपकं

लक्षणं यदुपलक्षणं हि तत् ॥

अंशिता यदि पदार्थलक्ष्यो—

गृह्यते ननु पुनर्विरोधिता ॥ २०७ ॥

सोऽयमिति । पदार्थरूपकम् पदार्थस्वरूपम् । लक्षणम् लक्ष्य-  
तेऽनेनेति लक्षणम्, लक्षकमिति यावत् । तत्तेदन्ताविशिष्टपदार्थद्वय-  
स्वरूपं शुद्धस्य यल्लक्षणं तदप्युपलक्षणम् । उपलक्षणं हि तदस्थ-  
लक्षणमेव, आपिशब्दात्काकवदिति सूचयति । एतावान्विशेषः,  
काकाधिकरणत्वमन्यदेव गृहस्वरूपं लक्षयति, इदं तु स्वान्तर्भूतमेव  
देवदत्तादिरूपमिति । ततः किं तत्राह—अंशितेति । पदवाच्या-  
भ्यां लक्ष्ययोरंशिता मुख्यार्थसम्बन्धविशिष्टता यदि सोऽप्यपदाभ्यां  
लक्षणया ज्ञायते तर्हि पुनर्विरोधिता नन्विति सम्बन्धः । यथा वा-  
च्ययोर्विशिष्टगोरभेदे विरोधः प्रागुक्त एवं यदि वाच्यार्थलक्ष्ययो-  
रशांशिताऽपि लाक्षणिकपदेन ज्ञाप्येत तदा पुनरपि सैव विरोधिता  
भवेत्, लक्ष्यस्वरूपे तत्तेदन्ताविशिष्टानपायादित्यर्थः ॥ २०७ ॥

एवं पदेद्वयलक्षणया महावाक्यस्य 'सत्यादेवाक्यस्यापि' सम-  
भिव्याहृतानाखिलपदलक्षणयाऽस्रष्टे ब्रह्मणि द्यौचमुक्तापनूय विना-

१अध्याये घंदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् १६३

ऽपि लक्षणां वाक्यं परमनेऽखण्डार्थनिष्ठं यदा तदाऽस्मन्मते लक्षणया  
तत्र किमु वक्तव्यमित्याशयेनाह—

एवं तावद्वल्लक्षणावृत्तिहेतो—

रानीतैपाऽखण्डवाक्यार्थबुद्धिः ॥

मुक्त्वाऽपीमां लक्षणावृत्तिमेषा

वक्तुं शक्येत्युच्यतेऽनन्तरेण ॥ २०८ ॥

एवं तावदिति । उक्तोपपत्तिपरामर्शेवंशब्दः । तावच्छब्दो-  
ऽपि वक्ष्यमाणपक्षात्प्राथम्यमस्य धोतयति अनन्तरेण ग्रन्थेनेति  
शेषः ॥ २०८ ॥

तदेव दर्शयति—

भिन्नाभिन्नरत्नौ घटादिवचता साकं समुच्चारिता—

वन्यूनानधिके घटादिविषये तावत्प्रवृत्तौ तत्र ॥

नो चंद्भिश्चसृजोऽपि दुष्परिहरा भेदादिमालाऽऽगता

भेदादेरपि तत्र वाच्यमपरं भेदादिकं स्यादिति ॥२०९॥

भिन्नाभिन्नेति । रत्नौ शब्दौ । भिन्नो घट इत्यभिन्नो घट  
इति घटादिपदेन सहोच्चारितौ भिन्नाभिन्नशब्दौ घटादिपदस्य या-  
वान्विषयस्तावत्पदे तत्र मते प्रवृत्तौ तावन्मात्रविषयाविति यावत् ।  
परपक्षे हि भेदः स्वरूपमेव वस्तुन इति वक्तव्यम् । एवं च भिन्नपद-  
शब्दयोरेकार्थत्वाल्लक्षणां विनैव तावेकमात्रविषयकार्यमात्रानिष्ठाविति  
तद्वाक्यमखण्डार्थम् । एवमभिन्नो घट इति वाक्यमपि । ननु भिन्न  
इति घटादिविशेषणतया प्रतीयमानो भेदः कथं घटादिस्वरूपं स्वा-  
दिति चेत् मत्तमस्ति तत्रेयमनुपपत्तिः, तथापि स्वरूपातिरिक्तो भेद-  
स्त्वन्मते न सिद्ध्यतीत्याशयेनैवमुक्तम् । नन्वातिरिक्त एव भेदोऽ-  
भेदो वाऽस्तु तथा च तद्विशेषणभेद एव घटादिर्वाक्यार्थ इति कुतो-

ऽखण्डार्थेतेत्याशङ्क्याह—नो चेदिति । स्वरूपमेव भेदादिर्न भवति किं तु तदनिरिक्त एव चेदित्यर्थः । भेदादिमाला, भेदाभेदपरस्पर-  
 त्वर्थः । आगतेति छेदः । कथं तत्र भेदादिमालाऽऽगता स्यात्त-  
 त्नाह—भेदादेरिति । तत्र तस्मिन्मते । भेदादेर्द्धर्म्यादिभ्यो भेदे भेदे  
 धर्म्यादिभ्यो भेदान्तरमभेदे च स्वाभेदान्तरमेव तत्र तनापीति भेदा-  
 दिमालापसङ्गः । न च भेदादेर्भेदादिः स्वरूपमेवेति वाच्यम् । तर्हि  
 प्रथममेव तथास्तु किमातिरिक्तभेदादिकल्पनया । न च घटो भिन्न  
 इत्यादिविशिष्टप्रतीतिबलाद् घटाद्यतिरिक्तभेदादिसिद्धौ सत्यां पश्चा-  
 त्कल्पमानस्वरूपभेदादेः प्रथमकल्पनातिरिक्तभेदबाधकत्वं न युक्त-  
 कल्पनमिति वाच्यम् । भेदादिविशेषणतादिप्रतीतिर्द्धर्म्यादिभ्यस्तस्य  
 भेदग्रहमापेक्षत्वेन प्रथममेव घटादिस्वरूपभेदादेः कल्पत्वेन तद्विलक्ष-  
 णभेदादिकल्पनानुपपत्तेः । न हि विशेषणविशेष्ययोर्भेदज्ञानमृते  
 परस्परविरुद्धविशेषणविशेष्यभावप्रतीतिर्भवति । भावे वा प्रतीतेर-  
 न्यथासिद्धत्वेनातिरिक्तभेदसापकत्वं न स्यादिति भावः ॥२०२॥

नन्वेवं भिन्नाभिन्नघटशब्दानां पर्यायतापत्तिरिति चेत्तार्त्तिक  
 भेदादौ भिन्नादिशब्दो न भवर्त्तते, प्रवर्त्तते चेत्तत्र यः परिहारः  
 स एवान्यत्रापि तथास्तु, एवं सत्यपि परिहारान्तरमाह—

परस्पराभावमुपाददानो

निमित्तमर्थेषु हि भिन्नशब्दः ॥

प्रवर्त्ततेऽन्ये तु घटादिशब्दा

निजनिजं वाच्यमुपाददानाः ॥ २१० ॥

परस्परेति । ननु कोऽसौ स्वरूपभेदादे परस्पराभावः,  
 अन्योऽन्यभाव इति चेत्किं तत्र प्रमाणम्, घटात्पटो भिन्न इत्या-  
 दिबुद्धेः स्वरूपभेदावलम्बनतयाऽन्यथासिद्धत्वात् । एतेनास्त्येव तन्म-  
 वेऽपि परस्पराभावः किं तूक्तदोषात्स भेदो न भवतीति न भेदान-

न्यमिति प्रत्युक्तम् । भेदातिरिक्तपरस्पराभावे प्रमाणाभावस्योक्तत्वादिति चेत्ससम् । एवं हि स्वरूपभेदवादिनो “भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया” इति वदन् आहुः, घटः पटो न भवतीति पटादिसापेक्षतया प्रतीयमानं घटादिस्वरूपं पटादिभ्यो भेदः, एवं पटादिस्वरूपमपि घटादिभ्यो भेद इति । एवं परस्परस्याभावः परस्परापेक्षस्वरूपम्, तदुपाददान इत्यर्थः । निमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तम् । तेषु घटपटादिषु । निजंनिजं स्वीयं स्वीयमन्यन्योऽन्यनिरपेक्षघटत्वादिस्वरूपं वाच्यमुपाददानाः बोधयन्तः । प्रवर्तन्ते इति विपरिणतानुपङ्गः । तत्पक्षे हि भिन्नशब्दः पटादिकमपेक्ष्य घटादिस्वरूपं बोधयति, अथ च पटादिवैशिष्ट्यं घटेन प्रतिपादयति । घटादिशब्दस्तु घटत्वादिकमेव निमित्तीकृत्य तत्र प्रवर्तते इति न तयोः पर्यायता नापि विशिष्टार्थं वाक्यमिति भावः ॥ २१० ॥

एवमभिन्नशब्देऽप्याह—

परस्पराभावविहीनभावा—

दभिन्नशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः ॥

घटस्वरूपैकनिबन्धनात्तु

घटादिशब्दस्य घटे प्रवृत्तिः ॥ २११ ॥

परस्पराभावविहीनभावादिनि । भेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेतरसापेक्षत्वस्याभावः परस्पराभावविहीनभावस्तत्सापेक्षवस्तुस्वरूपमिति यावत् । तस्मात्, तथा च तदस्य एवाभिन्नपदप्रवृत्तिनिमित्तं सं इति न घटादिपदेन तत्स्वरूपनिमित्तेन पर्यायतेति भावः ॥२११॥

इदानीं सिद्धान्त्येकपदलक्षणयापि तदाह—

अबोधनाशश्चित्तिरित्यमुष्मिन्

पदद्वये त्वेकरसात्मनिष्ठे ॥

अगौणमेकं पदमन्यदत्त /

द्वितीयवृत्तीतरसंगमाय ॥ २१२ ॥

अबोधनाश इति । अज्ञाननाश इत्यर्थः । चित्तिः ज्ञानम् । अगौणम् मुरुषार्थम् । द्वितीयवृत्त लक्षणावृत्तिविशिष्टम् । इतर-सङ्गमाय पदान्तरसम्बन्धाय, तदर्थान्वययोग्यताया इत्यर्थः ॥२१२॥

ननु किं पदं तत्रागौणं किं वा लक्षणावृत्तीति तत्राह--

अज्ञाननाशपदमत्र हि मुख्यमिष्टं

विद्यानिबन्धननिवृत्तिसमर्पकत्वात् ॥

तेनान्वयाय चित्तिवाचि पदं स्ववाच्ये

सौत्रं समुज्जाति मनेः परिणामरूपम् ॥ २१३ ॥

अज्ञाननाशपदमिति । अत्रास्मिन्वाक्ये । हिरेवार्थे । अज्ञाननाशपदमेवेति सम्बन्धः । मुरुषार्थम् कुत्र इति चेत्तत्राह-विद्यानिबन्धनेति । विद्या अविद्यानिवर्त्तकसाक्षात्काररूपा वृत्तिस्तन्निबन्धना तदुपाहिता या निवृत्तिस्तस्याः समर्पकत्वाद्बोधकत्वादित्यर्थः । अविद्यानिवृत्तिर्हि बक्ष्यमाणन्यायेनाविद्याधिष्ठानात्मैव । अविद्यानिवृत्तिपदं च तापेव निवृत्तिमभिधत्ते । यद्यपि पूर्णात्मन्युक्तबक्ष्यमाणन्यायेन कस्यापि पदस्य वृत्तिर्न सम्भवति, तथापि विद्योपाहितात्मरूपाविद्यानिवृत्तौ तत्पदं भवर्त्तते, पशुत्वोपाहिते दानिहरिशब्दवत्, तत्र पशुत्वमिवात्र विद्याप्युपाधितया तदस्यैवेति केवलात्मनिष्ठत्वान्मुरुषमेवेदम् । नन्वविद्यानिवृत्तिरिति नैकं पदं निवृत्तिपदं तु घटादिनिवृत्तिसाधारणेन रूपेण तां वदतीति नात्ममात्रनिष्ठमिति चेत्, न । निवृत्तौ भावस्याभावस्य वा साधारणधर्मस्यामम्भवेन तत्तत्स्वरूपस्यैव तत्पदाभिधेयत्वादविद्यानिवृत्तेश्चात्मैव स्वरूपमिति नोक्तदोषः । तत्रस्तदन्वयाय चित्तिवाचि पदं चित्तिरिति पदं स्ववाच्ये शरत्ले मतेरन्तःकरणस्य परिणामरूपं सौत्रं स्वकीयं धीपरिणामांशं समुज्जाति

१ अध्याये वेदांतात्माखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १६७

सजति । एतच्च भागान्तरोपादानोपलक्षणमिति मुख्यलाक्षाणकप-  
दाभ्यामखण्डार्थात् इति भावः । अत्र सौवं समुज्जरीत्यनेनार्थात्सद्वा-  
नुवाद इति द्रष्टव्यम् ॥ २१३ ॥

ननु विधिपदस्यात्मनि लक्षणा, अभावपदस्य तत्र शक्तिरिति  
महदेताच्चित्रम् । अविद्यानिवृत्तिर्वा कथमात्मा भवेत्, न हि घटनिवृत्ति-  
मूलं भवतीत्याशङ्क्य सत्यादिपदसाधारण्याच्चितिपदस्य नात्र किं  
चिच्चित्रमित्याशयेनाह—

विधिपदानि हि भागसुमर्पणा—

दपरभागनिराकरणादपि ॥

अविषयात्ममतिं जनयन्ति नो

न तु मृपार्थनिवृत्तिगिरस्तथा ॥ २१४ ॥

विधिपदानीति । भावरूपार्थवाचकपदानीत्यर्थः । निराकर-  
णात्परिवर्जनात् । अविषयात्ममतिमत्राद्यात्ममते ब्रह्माकारं वृत्ति-  
म् । नः अस्माकं मते । द्वितीयाभाशङ्कां परिहरन्नाह—न त्विति ।  
मृपार्थनिवृत्तिगिरस्तु तथा तद्भागात्पागापरभागोऽर्पणेनाविषयात्मम-  
तिं न जनयन्तीत्यर्थः । मृपार्थनिवृत्तीत्यस्यायमाशयः—यत्र यदध्य-  
स्तं तस्य ततः पृथक्त्वाभावात्तत्र तन्नित्यस्यन्ताभावोऽधिष्ठा-  
नमेव, यथा शृङ्गिण्यवादेः । घटादेस्तु मृत्लादावनध्यस्तत्वेन पृथ-  
क्त्वाच्चित्तवृत्तिस्ततो भिद्यते । अविद्या चात्मन्यध्यस्तवेति तन्नित्य-  
त्तिः स एव, अतो न किं चिद्ब्रालौकिकमिति ॥ २१४ ॥

पूर्व भिन्नोऽभिन्नो वा घट इत्याद्युदाहरणेन मुख्यवृत्त्याऽख-  
ण्डार्थतायां परसंपत्तिरुक्ता, तत्र धर्मभेदवादिनोऽसंपत्तिर्वात्त मत्वा  
तत्संपत्तोदाहरणेन तासाह—

भेदो भिन्नश्चातिरेकोऽतिरिक्तो

भेदोऽभिन्नः संविदः स्वप्रकाशाः

इत्येतस्मिन्विद्यते नार्थभेदो

वेदान्तानामप्यखण्डस्तथार्थः ॥ २१५ ॥

भेदो भिन्न इत्यादिना । एकदेशिनं मत्याह-आतिरेकोऽ-  
तिरिक्त इति । जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदसंपादकः काश्चिद्धर्मोऽतिरेकः ।  
प्राभाकारं मत्याह-संविदः स्वप्रकाशा इति । इत्येतास्मिन्नीद-  
शोऽस्मिन्वाक्य इत्यर्थः । येषां मते भेदो घटादेर्भेद्यते तेषामपि भेद-  
स्य भेदाद्भेदानङ्गीकारात्तत्स्वरूपमेवेति मुख्यार्थयोरपि पदयोरेका-  
र्थत्वम् । एवमातिरेकाद्युदाहरणेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा स्वप्रकाशत्वमपि  
संविदस्वरूपमेव । तस्य ततो भेदे तेनान्येन वा संबन्धाऽसंभवेनाऽ-  
सिद्धिमसङ्गः । मानान्तरग्राह्यत्वे च संविदोऽपि तत्त्वसङ्गेन स्वप्रकाश-  
त्वायोगादिसाभिप्रेत्य दाष्टान्तिकमाह—वेदान्तानामिति ॥ २१५ ॥

एवं न्यायबलाल्लोकवादिप्रसिद्धेः सोऽपमित्यादिदृष्टान्तेन च  
वेदान्तानामखण्डवस्तुसमन्वयं दर्शितमनुवदन्ममस्ततीर्थकाराणां सं-  
प्रतिपन्नासुभाषणाणिनिवचनादप्यखण्डार्थत्वसिद्धेर्वेदान्तेषु तदविरुद्ध-  
मित्याशयेनाह—

एवं तावदखण्डवस्तुविषयः शब्दान्त्रयो दर्शितो

लोके दृष्टनयेन पाणिनियचोऽप्यस्यैव संसूचकम् ॥

येनायं स्मरति प्रकृत्याभिहिते वृक्षादिके केवले

— तन्मात्रे-प्रथमोतिसूत्रत्रयसैवाद्यां विभक्तिः मुनिः ॥ २१६ ॥

एवं तावदिति । येन वचना पाणिनिनाऽखण्डविषयशब्द-  
समन्वयः सूचितस्तन्मूत्रकदेशं संक्षिप्य तदर्थकथनपूर्वकमुदाहरति—  
येनेति । अयं मुनिर्धेन सूत्रवचनेन स्मरति तत्पाणिनिवच एवास्य  
संसूचकमिति संबन्धः । प्रकृत्याभिहिते वृक्षादिपदस्य प्रकृत्यंशाभि-  
हिते । अनेन मातिपदिकार्थेति पदं व्याख्यातम् । केवल इति

सौत्रमात्रपदार्थस्योक्तिः “तन्मात्रे प्रथमा” इति सूत्रकदेशोदाहरणम् ।  
आद्यां प्रथमाम् । पाणिनिः खलु भगवान् “प्रातिपादिकार्थलिङ्गपरि-  
माणवचनमात्रे प्रथमा” इति सूत्रे प्रातिपादिकार्थमात्रे प्रथमां विभक्तिं  
स्मरन्नपर्याययोर्दृशादिप्रातिपादिकप्रथमाविभवत्परेकार्थत्वं दर्शयति ।  
एतदेव च वाक्यस्याखण्डार्थत्वमिति तत्संभवात्तमिति भावः ॥ २१६ ॥

श्रुतितन्मूलन्यायमिदं सूचयता भगवता चादरायणेन “तत्तु  
समन्वयात्” इति सूत्रेण तदिति वेदान्तगम्यत्वेन प्रतिज्ञाने निरति-  
शयानन्दाद्वये ब्रह्मणि स्वप्रकाशे समन्वायदिति हेतुहक्तः, तत्र य-  
द्यपि व्यधिकरणान्वयोऽपि लोके वेदे च दृश्यते, तथापि तस्य सं-  
न्यादिनिष्ठतया प्रतिज्ञातब्रह्मनिष्ठत्वासंभवाद् योग्यतया सामानाधि-  
करण्यानवय एव तेन विवक्षित इति समन्वयादिति सौत्रोक्तिबलात्  
वेदान्तानामखण्डे पर्यवमानमित्याह—

सामानाधिकरण्यमन्वयागिरा हेतुं वदत्यादरात्  
तस्यैवाथ विशेषणं समिति च व्यावृत्तये गृह्यते ॥  
गौणान्मुख्यमयं भिनत्ति भगवान्व्यावर्त्तकेनामुना  
नीलेनोत्पलवस्तुवत्स्फुटतरं द्वैविध्यसद्भावतः ॥ २१७ ॥

सामानाधिकरण्यमिति । अन्वयागिरा समन्वयसूत्र इति  
शेषः । वदति भगवानित्यनुपङ्गः । आदरादिनि तस्य श्रुतिन्याय-  
सूचकत्वं दर्शयति । भवतु तर्हि नीलोत्पलवद् गुणगुणिभावनिष्ठ-  
तया मृद्व्यटवत्कार्यकारणभावनिष्ठतया वा सामानाधिकरण्यमित्या-  
शङ्काह—तस्यैवेति । अयेति पूरणार्थे । समिति विशेषणं च  
गृह्यत इति सम्बन्धः । तर्त्तिक रूपवान्यट इति रूपवत्त्वेन घटस्यान्वय-  
स्य ममिति विशेषणं ? नेत्याह—व्यावृत्तय इति । विशेषणस्योत्त-  
र्गतो व्यावृत्त्यर्थत्वात्सम्भवन्त्यां च व्यावृत्तौ रूपवत्ताया इव न  
स्वरूपमात्रनिष्ठेति भावः । गृह्यते भगवतेति विपरिणतानुपङ्गः ।



कुतो व्यावर्त्तयति विशेषणमिति जिज्ञासार्थं तद्दर्शयन्व्यावृत्तिसंभा-  
वनामपि दर्शयति-गौणादिति । अयं भगवान्स्फुटतरं सामा-  
नाधिकरण्यद्वैविध्यस्य सद्भावतो व्यावर्त्तकेनामुना समितिविशेषणेन  
गौणात्सामानाधिकरण्यान्मुख्यं नीलेनोत्पलवस्तुवद्भिनत्तीति सम्ब-  
न्धः । सूत्रकारो ह्यन्वयस्य समितिविशेषणं प्रयच्छति, तच्च व्यावृ-  
त्तिपरमिति गौणात्सामानाधिकरण्यादस्य व्यावृत्तिसिद्धौ मुख्यत्व  
सिद्ध्यतीति तद्वाक्यमखण्डपर्यवसायीति वक्ष्यमाणन्यायेन निश्चीयत  
इति भावः ॥ २१७ ॥

द्वैविध्यसद्भावेव दर्शयति—

तद्वि द्विधैकाधिकरण्यमुक्तं

गौणं च मुख्यं च विविच्य सद्भिः ॥

संसर्गरूपार्थनिवेशि गौणं

मुख्यं त्वखण्डार्थनिविष्टमाहुः ॥ २१८ ॥

तद्धीति । हिरवधारणे । साद्भस्तद्वैकाधिकरण्यं गौणं च मु-  
ख्यं चेति द्विधा विविच्य तत्रतत्रोक्तमेवेति सम्बन्धः । गौणमुख्ययोः  
क्रमेण स्वरूपमाह—संसर्गोति । गुणगुण्यादिसंसर्गरूपेऽर्थे निवेशि  
तत्पर्यवसायि यत्सामानाधिकरण्यं तद् गौणम्, मुख्यं तु नैवं,  
किं त्वखण्डार्थनिष्ठमिति मन्त आहुरिति सम्बन्धः ॥ २१८ ॥

इदानीं मुख्यस्याखण्डे पर्यवसानं दर्शयिष्यस्तदुभयमाधारण-  
रूपमाह—

आदाय नानाविधकारणानि

गिरामयैकत्र तु या प्रवृत्तिः ॥

तामाहुर्देहाधिकरण्यनाम्ना

विपश्चितो श्रेयशिरःसु विप्राः ॥ २१९ ॥

आदायेति । कारणानि प्रवृत्तिनिमित्तानि । भिन्नप्रवृत्ति-  
निमित्तानां शब्दानामेकैवार्थे या वृत्तिः तां वेदाशिरःसु विपश्चितो  
विवेकिनो विभा एकाधिकरण्यनाम्ना आहुरिति सम्बन्धः । अत्र प-  
र्यायपदेषु राज्ञः पुरुषः इत्यादिषु चातिप्रमङ्गवारणाय भिन्नप्रवृत्ति-  
निमित्तानामेकत्रेति च द्वयमुपात्तम् । तत्त्वमस्वादिवाक्यार्थनिरूपणं  
सामानाधिकरण्यायत्तमिति वेदान्तिभिस्तद्वक्ष्यं निरूपणीयमिति  
द्योतयितुं वेदाशिरःसु विपश्चित इत्युक्तम् ॥ २१९ ॥

उभयोः क्रमेणोदाहरणमाह—

नीलं सुगन्धि महदुत्पलमम्बुशायी-

त्येवंप्रकारमिह गौणमुशन्ति सन्तः ॥

सोऽयं पुमानुदशरावगतो विवस्त्रा-

नाकाशगो रविरसाविति मुख्यमाहुः ॥ २२० ॥

नीलमित्यादिना । उत्पलमिति विशेष्यमुक्तम् । उदशराव-  
गतः जलभाजने मतिविम्बतो विवस्त्रानाकाशगोऽसौ रविरिति  
सामानाधिकरण्यं मुख्यमाहुः । विम्बप्रतिविम्बयोरेकरसत्त्वादि-  
त्यर्थः ॥ २२० ॥

अस्त्वेवं तद्वैविध्यं कथमेतावता मुख्यसामानाधिकरण्यस्या-  
स्रण्डपर्यवसानं तत्राह—

एकत्र वृत्तिरिति लक्षणमत्र मुख्यं

संसर्गवस्तुनि पुनर्न हि तद् घटेत ॥

नानारसे हि विषये वचसां प्रवृत्ति-

नीलं सुगन्धि महदुत्पलमित्यमीषाम् ॥ २२० ॥

एकत्रेति । लक्षणं लक्षणांशः । अत्र अस्रण्डे । अस्रण्डे हि  
वस्तुनि पर्यवसन्नानामपर्यायपदानामेकत्र वृत्तित्वं मुख्यमनुपचरि-

तम् । नीलोत्पलादिविशिष्टवस्तुनि पुनस्तन्मुख्यमेकनिष्ठत्वं न हि  
घटेत । तत्र लोकप्रसिद्धिमेव हेतुमाह—नानारसेति । अमीषां  
वचसां नानारसे विषये प्रवृत्तिः प्रसिद्धेति संबन्धः ॥ २२१ ॥

इदानीमेकत्र वृत्तिरित्येतद्व्यावर्त्यव्यधिकरणान्वयस्वरूपमाह—

नानाविधैर्बहुभिरेव निमित्तभेदै-

भिन्नेषु वस्तुषु गिरामथ या प्रवृत्तिः ॥

सर्वत्र वैयधिकरण्यमिति प्रसिद्धा

सा शब्दवृत्तिकुशलव्यवहारभूमौ ॥ २२२ ॥

नानाविधैरिति । अत्र बहुत्वमधिवाक्षितं द्वयोरपि तद्वक्ष-  
नात् । निमित्तभेदैः स्वस्वार्थे प्रवर्तमानानामिति शेषः । तासां  
भिन्नेषु गुणप्रधानभूतानेकपदार्थेषु, तन्निष्पितार्थेष्विति यावत् । तत्र  
या वृत्तिः सा वैयधिकरण्यमित्यन्वयः । सामानाधिकरण्यव्यावृत्तये  
भिन्नोप्यति । अत्यन्तभिन्नेष्वित्यर्थः । नानाव्यक्तिनिष्ठपर्यायव्यावृ-  
त्तये निमित्तभेदैरिति । शेषं स्वरूपकथनम् । शब्दवृत्तीति ।  
शब्दवृत्तिविवेचने ये कुशलास्तेषां व्यवहारस्थल इत्यर्थः ॥ २२२ ॥

इदानीं नानाविधकारणानीत्येतद्व्यावर्त्यपर्यायस्वरूपमाह—

अभिन्नहेतुर्विषयं समाने

विभिन्नवाचामथ या प्रवृत्तिः ॥

पर्यायनाम्ना ऽभिन्नदन्ति धीराः

प्रवृत्तिमेतां वचसां बहूनाम् ॥ २२३ ॥

अभिन्नहेतुरिति । एकप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः । समाने एकास्मि-  
न्नभिन्नप्रवृत्तानिमित्तानामेकास्मिन्नर्थे वृत्तिः पर्यायता इत्यर्थः ॥ २२३ ॥

व्यधिकरणान्वयपर्याययोः क्रमेणोदाहरणमाह—

कुड्यं गृहस्य सरसोऽभ्युजमस्य वस्त्र-  
मित्यत्र वैयधिकरण्यमिति प्रसिद्धम् ॥

एवं मुखं वदनमाननमित्यमीषां

पर्यायताऽपि विदितैव पुरोक्तहेतोः ॥ २२४ ॥

कुड्यामित्यादिना । अस्य देवदत्तादेः । पुरोक्तहेतोः “निमित्त-  
त्तमेदैः” “अभिन्नहेतुः” इत्यत्र चोक्तहेतोः ॥ २२४ ॥

एवं लोकप्रसिद्धान्वयस्वरूपभेदमुक्त्वा इदानीं तत्त्वमसीतिवा-  
क्ये अन्येषामसंभवान्मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं स्वखण्डानिष्ठं सिद्धयती-  
त्याह—

पर्यायता न खलु तत्त्वमसीति वाक्ये

नापीह संभवति भेदकभेद्यभावः ॥

तत्त्वंपदार्थगतमेकरसैकभागं

तत्त्वंपदे समुपलक्षयतो विरोधात् ॥ २२५ ॥

पर्यायतेति । न संभवतीत्यनुपद्रवः । तत्त्वमसीति सत्यादेरुप-  
लक्षणम्, प्रवृत्तानिमित्तभेदादिति शेषः । पर्यायत्वे महप्रयोगापो-  
गाच्च । तदुक्तम् “पर्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते” इति ।  
भेदकभेद्यभावः कुड्यं गृहस्य नीलमुत्पलामित्यादाविव तदर्थयोर्विशे-  
षणविशेष्यभावोऽपि न संभवति तस्य तत्र बाधितत्वान्मुख्यार्थयो-  
र्विरोधादित्यर्थः । अविरोधादिति वा तदर्थमित्यर्थः । अतोऽबाधिन्नं  
मुख्यमेव सामानाधिकरण्यं तत्र समन्वयो भवतीति तदखण्डार्थमिति ।  
फलितमाह—तत्त्वंपदार्थगतामिति । एकरसश्चासावेकभागस्य चिदे-  
करसामित्यर्थः ॥ २२५ ॥

एवं महावाक्यस्याखण्डे दृष्टि, तत्र दृष्टान्ततया सोऽवमिति-  
वाक्येऽपि लोके तां दर्शयित्वा इदानीं ब्रह्मलक्षणसत्त्वादिवाक्यस्या-  
खण्डार्थत्वोदाहरणे प्रकृष्टप्रकाशशब्द इति चन्द्रलक्षणवाक्येऽप्यखण्डा-  
र्थतां दर्शयन्दाष्टान्तिकेऽपि न्यायमिद्धां तामनुवदति—

प्रकृष्टप्रकाशध्वनी व्यक्तिमेकां

यथा लक्षणावत्मनोपक्षिपेताम् ॥

शशाङ्कादिशब्दार्थसंकीर्तने स-

च्चिदानन्दशब्दाः परं ब्रह्म तद्वत् ॥ २२६ ॥

प्रकृष्टप्रकाशध्वनी इति । ध्वनी शब्दौ । व्यक्ति चन्द्रव्य-  
क्तिम् । उपक्षिपेतां प्रतिपादयतः । ननु किमिति प्रकृष्टप्रकाशशब्द-  
योश्चन्द्रे स्वार्थसंसर्गमविरुद्धं विहाय लक्षणया तत्स्वरूपबोधकत्वं,  
मुख्ये संभवति लक्षणाया अन्यात्पत्वादिति तत्राह—शशाङ्कादीति ।  
आदीति गवादिशब्दं दर्शयति । संकीर्तने उद्देश्य इति शेषः ।  
वक्ष्यमाणरीत्या शशाङ्कादिशब्दार्थसंकीर्तने ह्यनेन वाक्येन क्रियते,  
प्रकृष्टप्रकाशादिवैशिष्ट्यं च न तदर्थस्वरूपमिति तद्विहाय विवर्तित-  
शशाङ्करूपमेव पदद्वयं लक्षणया प्रतिपादयतीत्यर्थः । तद्वत् प्रकृष्टादि-  
शब्दवत्लक्षणयतीत्यर्थः ॥ २२६ ॥

ननु संभवन्मुख्यार्थप्रयोगस्यापि लक्षणयाऽखण्डार्थत्वे नीलोत्प-  
लादिवाक्यस्यापि तत्किमिति न भवेदित्याशङ्क्याह—

न नीलोत्पलाद्या गिरो व्यक्तिनिष्ठाः

स्ववाच्यार्थसंसर्गमात्राभिधानात् ॥

विरोधे हि वाच्यव्युतिर्नाविरोधे

गिरां लक्षणाऽत्रापि चेदस्तु साम्यम् ॥ २२७ ॥

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १.७५

न नीलोत्पलाद्या इति । कुनस्तत्राह—स्ववाच्येति । तत्र गुणगुण्यादिसंसर्गमात्रस्यैव ताभ्यामाभिधानादित्यर्थः । ननु तदेव कुतः प्रकृष्टप्रकाशपदयोरिव तयोरपि द्रव्यमात्रनिष्ठैव किं न स्यात्तत्राह—विरोधे हीति । मुख्यार्थानां गिरां तात्पर्यविपर्ययाभूतार्थवाधे मुख्यार्थच्युतिर्नाविरोधेऽपि । यद्यविरोधेऽपि तत्र लक्षणाऽभ्युपगम्येत तर्हि नीलोत्पलादेरपि प्रकृष्टप्रकाशादिसाम्प्रमस्तु किं न विशिष्टमिति—लक्षणेति ॥ २२८ ॥

तत्र साम्प्रमेवोपपादयति—

न नीलत्वजात्याश्रयव्यक्तितः स्याद्

विभिन्नोत्पलत्वाश्रयव्यक्तिरेषा ॥

तथैवोत्पलत्वाश्रयव्यक्तितः स्या-

न्न नीलत्वजात्याश्रयव्यक्तिरन्या ॥ २२८ ॥

न नीलत्वेति । उत्पलत्वस्याश्रय आश्रयत्वं यस्यां सा तथोक्ता, न विभिन्ना स्यादिति संवन्तः । एवं द्रव्यस्यापि गुणादभेदमाह—तथैवेति । गुणगुणिनोरभेदादित्यर्थः । नीलत्वोत्पलत्वादिजातिवाचकशब्दाभ्यां लक्षितव्यक्त्योरभेदात्तदप्यखण्डार्थमस्त्विति प्रौढ्याऽभ्युपगमः ॥ २२८ ॥

एवं नीलोत्पलवाक्ये लक्षणानखण्डार्थत्वं चाभ्युपेक्षोक्त्वा इदानीं तदुभयं परित्यजति—

न नीलोत्पलादिप्रदेशेषु किञ्चिद्

गिरां लक्षणाकारणं तेन तत्र ॥

न नीलोत्पलत्वादिकव्यक्तिनिष्ठा

गिरस्ता भवेयुः प्रमाणाद्वते नः ॥ २२९ ॥

न नीलोत्पलादीतिद्वयेन । “इदमुपेत्य किमप्युदितम्” इ-

त्युत्तरश्लोकस्यपत्रादौ द्रष्टव्यम् । लक्षणाया अपि तत्राभ्युपगमेनो-  
क्ताया अत्र परित्यागात् । प्रदेशेषु वाक्येषु नीलोत्पलाद्यर्थेषु वा  
लक्षणाकारणं किमपि नेति संबन्धः । न तावदन्वयानुपपत्तिस्त-  
त्रास्ति निमित्तं, तदन्वयस्य सत्त्वात्, नापि तात्पर्यानुपपत्तिः गुणगु-  
णित्वसंमर्गस्यैव तत्राभिप्रेतत्वात् । नचान्यल्लक्षणानिमित्तं प्रसिद्धम-  
स्ति निर्बीजलक्षणायां चातिप्रमद्ग इत्याशयेनाह तेन तत्रेत्यादिना ।  
नो मते नीलोत्पलत्वादिजातेर्या व्यक्तिस्तन्निष्ठास्ता गिरो न भवेयुः,  
प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ २२९ ॥

लक्षणायामीप तस्य वाक्यस्य नाखण्डार्थता लक्ष्यव्यवत्परेकर-  
सत्त्वाभावादित्याह—

इदमुपेत्य किमप्युदितं मया

न तु तयोरभिदा परमार्थतः ॥

गुणगुणित्वकृतोऽतिशयस्तयो-

र्भवति लक्षणायाऽपि गृहीतयोः ॥ २३० ॥

इदमुपेत्येति । किमपि अनभिप्रेतमापि । तयोः नीलोत्पलव्यं-  
क्तयोः । अभिदा परमार्थतोऽत्यन्तभेदस्तस्यैव परमार्थत्वादित्यर्थः ।  
कृतो नाभिदा तत्राह—गुणगुणित्वेति । अतिशय इपद्भेदः ।  
अत्यन्ताभेदे गुणगुणित्वायोगाच्चैल्लपोत्पलयोश्च गुणगुणित्वेन प्रसिद्ध-  
त्वादत्यन्तभेदाभावेऽपीपद्भेदोऽस्तीति न तदखण्डार्थमित्यर्थः ॥ २३० ॥

तौ तद्वदेव प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यमापि चन्द्रेऽवाधितस्वार्थसं-  
सर्गपरमस्त्वत्वादाह—

प्रकृष्टप्रकाशत्वजाती हि लोके

प्रकृष्टप्रकाशाभिधानाभिधेये ॥

तयोरन्वये कीर्त्यमाने तु ताभ्यां

शशाङ्काभिधानाभिधेयं न लभ्यम् ॥ २३१ ॥

प्रकृष्टप्रकाशेति । प्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजाती इत्यर्थः । हिस्व-  
धारणे । प्रकृष्टप्रकाश इत्यभिधानयोः शब्दयोरभिधेये भवत इति  
शेषः । ततः किं तत्राह—तयोरिति । आक्षिप्तव्यक्तिद्वारा तयो-  
र्जात्योरन्वये ताभ्यां पदाभ्यां प्रतिपाद्यमाने सति, तुरवधारणे ।  
शशाङ्कामिधानाभिधेयं न लभ्यमेव । जातिद्वयतदाश्रयचन्द्रवैशिष्ट्य-  
स्य चन्द्रपदाभिधेयत्वाभावादिति भावः ॥ २३१ ॥

ननु प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टस्यैव चन्द्रत्वाद्यः प्रकृष्टप्रकाशः स चन्द्र  
इति वचनव्यक्त्या किमिति शशाङ्कामिधानाभिधेयं न लभ्यमिति  
तत्राह—

शशाङ्कामिधानाभिधेये हि पृष्टे

तदेवोच्यतेऽपि निर्णयमत्र ॥

प्रकृष्टप्रकाशत्वजात्यन्वयोऽयं

तदाक्षिप्तव्यक्तिनिष्ठः ॥ २३२ ॥

शशाङ्कामिधानेति । तदेव न गुणादिवैशिष्ट्यामित्यर्थः ।  
वचनेन प्रकृष्टप्रकाशचन्द्र इति मत्पुत्रवचनेन । अत्र लोके । ननु  
तदेवोक्तवचनव्यक्त्याऽपि निर्णयते । प्रकृष्टप्रकाशाश्रयस्यैव तथापि  
चन्द्रत्वनिपादनाच्चन्द्रत्वाश्रयस्यैव तदभिधानाभिधेयत्वादिति तत्राह—  
प्रकृष्टप्रकाशत्वेति । तदानीं हि तत्पदद्वयेन मुख्यवृत्त्योपस्थित-  
प्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजात्योरन्योऽन्यमन्वयो वाच्यः, पदार्थयोस्तन्निय-  
मात् । स च साक्षान्न संभवतीत्ययं जात्यन्वयस्तदुभयाक्षिप्ततदभिव्यञ्ज-  
कव्यक्तिनिष्ठ इति न केवलचन्द्रव्यक्तित्वात् इति भावः ॥ २३२ ॥

ननु स एव शशाङ्क इत्युक्तिमिति चेत्सत्यं शशाङ्कस्यासाधारणो  
धर्मः सः, न तु तत्स्वरूपमित्याशयेनाह—

शशाङ्कामिधानाभिधेयो न चेष्टः

शशाङ्कस्य तेजोविशेषत्वहेतोः ॥



ततश्चोपपन्ना जहल्लक्षणातः

पुरोक्ता पदाम्ब्यामखण्डार्थासिद्धिः ॥ २३३ ॥

शशाङ्काभिधानाभिधेयो न चेष्ट इति । चोऽवधारणे ।  
नैवेष्टः सिद्ध्यतीति शेषः । कुतः ? शशाङ्कस्य तेजोविशेषत्वेहेतोस्तेजो-  
विशेषमात्रस्यैव तत्स्वरूपत्वान्न जातिद्वयविशिष्टव्यक्तिद्वयतादात्म्यं  
तत्स्वरूपमिति न ततस्तत्सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

इदमिदं विवक्षितम् । अस्ति तावल्लोके चन्द्रस्वरूपेऽयं चन्द्रोऽयं  
वेति संशयः । अस्ति च तदपनयायास्मिन्ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति  
प्रश्नः । तदुभयं चन्द्रस्वरूपमात्रविषयं तदन्यस्य तद्विषयस्वाभावात् ।

ननु चन्द्रस्यासाधारणो धर्मः क इति प्रश्नोऽस्ति चेत्, न ।  
प्रश्नवाक्ये तत्पदाभावात् । लक्षणायां च न निमित्तमस्ति प्रकृष्टप्र-  
काशस्य प्रत्यक्षेण निर्णीतस्य “स्वरूपेण कः प्रकृष्टप्रकाशः” इति  
संशयाभावात् । चन्द्रज्ञानं विना तस्य चन्द्रधर्मत्वाज्ञानायोगेन प्रकृ-  
ष्टः प्रकाशः किं चन्द्रस्यान्यस्य वेति प्रश्नासम्भवाच्च । यद्यपि चन्द्र-  
मपि प्रत्यक्षेण पश्यति, तथापि तत्संशयान्तुरोधेन तज्ज्ञानस्यापातज्ञा-  
नतया तदज्ञाने नाविरोधः । नैव प्रकृष्टप्रकाशेऽनिश्चयस्तज्ज्ञानम् ।  
अत एव चन्द्रपदवाच्यत्वादिः प्रश्नविषय इति प्रत्युक्तम् । चन्द्र एव  
चन्द्रपदवाच्य इति सामान्यतश्चन्द्रे तस्यापि निर्णीतत्वात् । व्यक्ति-  
विशेषे तदज्ञानस्य पूर्ववच्चन्द्रस्वरूपज्ञानाभावेऽसंभवात् । अतः संश-  
यप्रश्नावज्ञातचन्द्रमातिर्पादिकार्थमात्रनिष्ठौ । अत एव प्रकृष्टप्रकाशः  
इति वचनमपि तन्मात्रगोचरं न तु प्रकाशविशेषवैशिष्ट्यादिगोचरम् ।  
अन्यथाऽऽघ्नप्रश्ने कोविदारोत्तरवत्प्रश्नव्यधिकरणमातिवचनस्यानव-  
धेयतापत्तेः । यत्तु अपृष्टमपि प्रकाशवैशिष्ट्ये पृष्टार्थनिर्णयोपयोगितया  
वाक्यं मातिपादयति, अन्यथा यः कश्चिच्चन्द्र इत्युत्तरार्थमसङ्गेन तद-  
निर्णयति । तन्न । व्यक्तिमात्रतात्पर्ये लाघवेन वाच्यस्य निश्चिते

गुणवैशिष्ट्यस्यावाक्यार्थत्वेऽपि लक्षणया नियतव्यक्त्युपास्थित्यर्थ-  
त्वेन नियतव्यक्तिविषयतया व्यक्तिमात्रविषयमतिवचनेनापि तन्नि-  
र्णयोपपत्तेः । गङ्गापदाञ्जलणया जातं ज्ञानं तीरविशेषे निर्णयः,  
अतः प्रकृतप्रकाशवैशिष्ट्यस्य तत्रासाधितस्यापि तात्पर्यागोचरतया  
वाक्यं चन्द्रप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठम् । तदिदमुक्तं तदेवोत्तरेणेति । तच्च  
प्रकृतप्रकाशपदाभ्यां मुख्यार्थनिष्ठाभ्यां न शक्यं निर्णेतुमिति पृष्टो-  
ऽर्थो नैव सिद्ध्यति, चन्द्रस्य तेजोविशेषमात्रतयाऽवैशिष्ट्यरूपमात्र-  
त्वादिति । फलितमाह—ततश्चेति । लक्षणात् इत्येकं पदम् ॥ २३३ ॥

ननु लक्षणयापि ताभ्यां पदाभ्यां स्वाभिधेयव्यक्तिद्वयमेव लक्ष-  
णीयं मुख्यार्थमेवन्धाने तु चन्द्रव्यक्तिरसंबन्धात्, ततः कथं ताभ्यां  
तस्याम इत्याशङ्क्याह—

प्रकर्षः प्रकाशातिरिक्तो न चात्

प्रकाशः प्रकर्षातिरिक्तो न चात्र ॥

बहिश्चन्द्रमस्ति स्वरूपातिरेक-

स्तयोश्चन्द्रमस्यैकतैवातिमात्रम् ॥ २३४ ॥

प्रकर्ष इति । अत्र चन्द्रे प्रकर्षप्रकाशव्यक्तयोश्चन्द्रव्यक्त्या पर-  
स्परं चापेदान्नोक्तदोष इति भावः । ननु खद्योते प्रकाशे सत्यपि  
नै प्रकर्षोऽस्ति तमआर्द्रा प्रकर्षे सत्यापि न प्रकाश इति तयोर्भेदो  
वान्धः । एवं च चन्द्रेऽपि तयोर्भेद एवेत्याशङ्क्याह—बहिश्चन्द्र-  
मिति । चन्द्रादन्यत्रेत्यर्थः । तयोः प्रकर्षप्रकाशयोः । अतिमात्रम-  
त्यन्तम् ॥ २३४ ॥

तत्रानुभवप्रमाणमाह—

न चन्द्रप्रकाशप्रकर्ष प्रकाशा-

चदीयात्पृथक्काश्चिदुत्पश्यतीह ॥

तथाऽस्य प्रकर्षप्रकाशं प्रकर्षति -

ततो नानयोऽस्ति भेदे प्रमाणम् ॥२३५॥

न चन्द्रप्रकाशोति । तदीयाच्चन्द्रसंबन्धिनः प्रकाशादिति संबन्धः । पृथग्भिन्नम् । उत्पश्यति स्पष्टं पश्यति । इह चन्द्रे । यद्यपि स्वद्योते तर्मासि च प्रकाशप्रकर्षौ पृथगनुभूयेते, तथापि चन्द्रे तपोः परस्परं चन्द्राच्च भेदं कोऽपि नानुभवति । न चापर्यायशब्दप्रतिपाद्यतया तत्रापि भेदोऽस्तीति वाच्यम् । वाच्यभेदे सत्यपि लक्षितव्यक्तीनामभेदात् । यथा घटतज्ज्ञानयोः पृथक् प्रवृत्तसत्यज्ञानपदाभ्यां ब्रह्माण लक्षितव्यक्त्योरभेदः । एवं च स्वद्योतमन्धकारं च व्यावर्च्य प्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यां चन्द्रस्वरूपेप्रकाशविशेषो जहल्लक्षणया प्रतिपाद्यत इति तद्वाक्यमखण्डार्थम् । एवं गत्रादिलक्षणवाक्यमपि द्रष्टव्यम् । तस्यापि तत्तल्लक्ष्यस्वरूपनिश्चयाय प्रवृत्तस्य तदन्यथात्वायोगात् । तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्यमखण्डार्थलक्षणवाक्यत्वात्प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यवत् । न चापयोजकत्वं, चन्द्रस्वरूपमात्रप्रश्नवादिह ब्रह्ममात्रप्रश्नादर्शनेन प्रकृष्टादिवाक्यस्येवास्याखण्डार्थत्वाभावे बाधकाभावादिति वाच्यम् । यतो “ब्रह्मविदामोति परम्” इति निरतिशयवृद्धात्मकब्रह्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वं संकीर्तितम् । तच्च तज्जिज्ञासामूलप्रश्नार्थमेव । अन्यथा साधनात्फलनिष्पत्तेस्तत्संकीर्तनवैयर्थ्यादिति यावन्मात्रज्ञानात्फलं थावयति तावन्मात्रनिर्णयाय प्रवृत्तमिदमपि वाक्यं तावन्मात्रार्थमेवेति कथमप्रयोजकता । ब्रह्मातिरेक्तवैशिष्ट्यस्य ब्रह्मपदार्थेऽसंभवाच्च । नापि लक्षतवाक्यत्वं धर्मधर्मिभाव विनाऽनुपपन्नम् । असाधारणधर्मस्यैव लक्षणत्वादिति विरुद्धमिति वाच्यम् । यतो न लक्षणमसाधारणो धर्म इति नियमोऽस्ति, अन्तर्विशेषलक्षणे तदभावात् । किंतु यद्विषयं सज् ज्ञानं सजातीयादिभ्यः स्वाविषयं व्यावर्चयति तल्लक्षणम् । तच्च धर्मो धर्मो

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् १८१

वा यथा प्रमाणमस्तिवाति सर्वमेव लक्षणवाक्यमखण्डार्थमिति ब्रह्मल-  
क्षणसत्यादिवाक्यमप्यखण्डार्थमिति भावः ॥२३५॥

एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य वाक्यत्वेन ज्योतिष्टोमादिवाक्यव-  
द्विशिष्टार्थत्वानुमाने व्यभिचारादिना दूषिते तदखण्डार्थमुपाधितो  
भिन्नयोरभेदवाक्यत्वाद्ब्रह्मप्रतिबिम्बाभेदवाक्यवद्ब्रह्मपरवाक्यत्वाद्वा  
सत्यज्ञानादिवाक्यवदित्पाभिपेत्योपसंहरति—

यथा सच्चिदानन्दशब्दास्तदर्थ

तथा तत्त्वमावात्मनो ब्रह्मभावम् ॥

विरोधान्मिथो लक्षणावर्त्मनेमौ

किमर्थं न संभूय वक्तुं समर्थौ ॥२३६॥

यथेति । तदर्थं महावाक्यस्यतत्पदलक्ष्यं लक्षणया बोधयन्तीति  
शेषः । तत्त्वमौ तत्त्वशब्दौ मिथो विरोधादिसन्धयः । मुख्यार्थयोः  
परस्परमभेदे विरोधाद्धेतोरित्यर्थः । लक्षणावर्त्मना लक्षणामार्गेण  
लक्षणयेति यावत् । इमौ तत्त्वमाविति संबन्धः । किमर्थं न संभूय  
वक्तुं समर्थौ, समर्थाविवेत्यर्थः ॥ २३६ ॥

केन पदेन कीदृशोऽर्थो लक्ष्यते येन तदर्थयोर्विरोधः परिह्रियेते-  
त्याशङ्क्य प्रागुक्तमर्थमुपसंहारे स्मारयति—

प्रत्यक्तत्त्वं लक्षयेत्त्वंपदार्थ-

स्तच्छब्दार्थो लक्षयेदद्वितीयम् ॥

एवं पूर्णं प्रत्यगात्मानमेतौ

शब्दौ ब्रूतो लक्षणावर्त्मनैव ॥२३७॥

प्रत्यक्तत्त्वमिति । अहङ्कारादिमासिसर्वान्तरचैतन्यमात्रामि-  
त्यर्थः । त्वंपदार्थं इति । पदार्थस्य लक्षकत्वमाश्रित्योक्तम् ।  
एवमग्रेऽपि । सर्वान्तरस्य साक्षिणः सर्वव्याप्यद्रव्याभेदे तत्त्वं-

पदसामानाधिकरण्येन सिद्धे निरतिशयवृहत्त्वशालि ब्रह्म सिद्धय-  
तीत्याशयेनाह—एवं पृथ्वाभिति । एवकारेण वृत्त्यन्तरं व्यावर्त्त-  
यति । अत एव गौण्युक्तिर्ग्रन्थकारस्य प्रौढ्येति प्रागवादिपत्ता ॥ २३७ ॥

नन्वेवमपि कथं पूर्णवस्तुलाभः परापरयोः पारोक्ष्यदुःखित्वादे-  
रनपापादिखाशङ्क्याह—

पारोक्ष्यं च ब्रह्मणि प्रत्यगर्थे

दुःखित्वं च ध्वान्तसम्भूतमाहुः ॥

सम्यग्ज्ञानध्वस्तमोहस्य पुंसः

प्रध्वंसेते हेत्वभावेऽफलत्वात् ॥ २३८ ॥

पारोक्ष्यं चेति । ब्रह्मणि पारोक्ष्यं चेति जगत्कारणत्वादि  
समुच्चिनोति । दुःखित्वं चेति—दुःखित्वादि समुच्चिनोति । तयोर-  
विद्यासंभूतत्वे किं सिद्धं तदाह—सम्यगिति । प्रध्वंसेते पारोक्ष्यं  
दुःखित्वं चेत्यनुपद्भः । तत्र सामान्यन्यायमाह—हेत्वभाव इति ।  
अफलत्वादिति छेदः । कारणाभावे कार्याभावादित्यर्थः ॥ २३८ ॥

एवं वेदान्तानां सर्वपदलक्षणयाऽस्रष्टैकरसे ब्रह्मणि पर्यवसानं  
न्यायत उपपादितम्,

ननु सर्वपदलक्षणाऽनुपपन्ना, लोके लक्ष्यस्य पदान्तरवाच्यत्व-  
नियमदर्शनात् । अन्यथा लाक्षणिकपदैरेव लक्ष्यमश्नोत्तरदाने तत्रापि  
लक्ष्यमश्ने लाक्षणिकपदप्रयोगानवस्थानमसद्भादिति चेत्, न । तेन  
विनापि वाच्यसंनिधतया विचारादिनाऽवगतात्मतत्त्वस्य योग्यादि-  
महिम्ना स्वत एव लक्ष्यज्ञानसंभवेन लक्ष्यमश्नोत्तरानन्त्यामसद्भात्  
न हि तिरादिपदसंज्ञित्वात्पूर्वं श्रवणादिसंज्ञित्तया विचारादवगते  
तीरादौ गद्गादिपदलक्षणा नावतरति ।

किं चेष्टतीरादिमाधुर्षविशेषेऽनुभवमिद्धे कस्यापि पदस्य

१ अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८३

शक्त्यसंभवान्माधुर्यविशेषादिः सामान्यशब्देन लक्षणैव प्रतिपा-  
दनीयः स इति पदान्तरवाच्यमेव लक्ष्यमिति न नियमो लोकेऽपि  
षक्तुं शक्यः ।

किं च सत्यज्ञानानन्दैकरसे ब्रह्मणि गवादाविव गवादिशब्दः-  
किं जातिनिमित्तो वाचकः शब्दः प्रवर्तते, किं वा दण्ड्यादिशब्द  
इव संबन्धेन सनिमित्तः ।

अथवा गुणवचनेभ्यो मतुपो लोपानुशासनात् शुक्लादिशब्द इव  
पटादौ गुणयोगेन सनिमित्तः । यद्वा याजकादिशब्दवत् क्रियानि-  
मित्तः, लङ्गिदादिशब्दवत्स्वरूपमात्रनिमित्तो वा ? न सर्वथाऽ  
पीत्याह—

पृथी जातिगुणक्रियादिरहिते सर्वस्य विज्ञातरि

प्रत्यक्षे परिवर्जिताखिलजगद्धैतप्रपञ्चे दृशौ ॥

सन्त्यक्तव्यवधानके परमके त्रिणोः पदे शाश्वते

त्वव्यज्ञानविजृम्भिता नहि गिरो मुख्यप्रवृत्तिक्षमाः ॥ २३९ ॥

पृथीत्यादिना । संबन्धः पृथी । ब्रह्मणि तेषामन्यतमस्याप्य  
संभवादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सर्वस्य विज्ञातरिति । सर्वा-  
वभासक इत्यर्थः । ननु स्वावभासकत्वे तस्य स्वात्मनि दृष्टिबिरोध  
इति कथं सर्वस्य विज्ञातेति चेत्, न । तस्य स्वप्रकाशतया स्वत एव  
नित्यापरोक्षत्वादित्याह—प्रत्यक्ष इति । तद्रूपपादनाय दृशावित्यु-  
क्तम् । तथा चावभास्यघटादेरवभासकेऽभाव इव चेतनाचेतनात्मक-  
द्विविधप्रपञ्चशून्यत्वात्तस्मिन्न पठ्यादिसंभव इत्याह—परिवर्जितेति ।  
जगदिति चतुर्विधचेतनप्रपञ्चो निर्दिष्टः । द्वैतशब्देन तदितरः, वैप-  
रीत्येन वेति विवेक्तव्यम् । ननु द्रूपमापि पुरुषान्तरसंवेदनं न म-  
त्पक्षं तद्ब्रह्मापि किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्योपाधेयन्तरेण व्यव-  
धानात्तथात्वं न निरुपाधिब्रह्मणस्तदित्याशयेनाह—सन्त्यक्तव्यवध-

धानक इति । ननु निखिलप्रपञ्चकारणस्य कथं परिवर्जितेसापु-  
 क्तमिति चेन्न । मायाशबलात्मना तस्य तथात्वेऽपि स्वस्वरूपेण  
 परिच्छिद्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—परमके विष्णोः पदे इति । शाश्वते  
 निर्विकारे इति गुणाक्रियाराहित्ये हेत्वन्तरमुक्तम् । शिष्येणैवं-  
 भूते ब्रह्मणि प्रत्यगभेदबुद्धिः कर्तव्येति शिष्यपन्नाह—त्वयीति ।  
 किञ्चाज्ञानकार्याणां गिरां तादृशेनैवार्थेन संबन्धो युक्तः समस्व-  
 भावयोरेव लोके संबन्धदर्शनात् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति  
 शब्दतदभिधेययोराविद्यकत्वश्रवणाच्च न त्वज्ञानतत्कार्यविरुद्धेन  
 द्रूपेण प्रत्यगात्मनेत्याशयेनाह—अज्ञानविजृम्भिता इति । एवं च  
 कोऽपि शब्दस्तत्र प्रवर्तितुं नार्हतीति सर्वपदलक्षणैवौचित्येति  
 भावः ॥ २३९ ॥

एवं कस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य निष्कले आत्मन्यसंभवान्नैक-  
 स्वापि शब्दस्य तत्राभिधाष्टिः संभवतीत्युक्तम् । इदानीं तत्र संग-  
 तिग्रहासंभवादपि नाभिधा संभवतीत्याह—

आस्तामत्र वचःप्रवृत्तिविरहः प्रत्यक्त्वहेतोरिहा

व्यापाराय मनोऽपि न प्रभवति भ्राम्यत्पराभूमिषु ॥

एवं चेदखिलप्रमाणपदवीः पौढा विभिन्ना भवानुल्लङ्घ-

ध्य व्यत्रतिष्ठते त्वयि गिरःस्यान्मुख्यवृत्तिः कथम् ॥ २४० ॥

आस्तामिति । तिष्ठत्वित्यर्थः । अत्र निष्कलात्मनि प्रवृत्ति-  
 निमित्ताभावादत्र वचसो मुख्यप्रवृत्तिविरह आस्तां नैतावन्मात्रमि-  
 हेति भावः । किं तर्ह्यन्यत्तदाह—प्रत्यक्त्वहेतोरिति । द्रष्टृत्वाद्धेतो-  
 रित्यर्थः । व्यापाराय ज्ञानाय । मनोऽपीत्यापिशब्देन सकलार्थवि-  
 भासकतया सूक्ष्मवस्तुनिर्धारकतया वा चक्षुरादिभ्योऽतिशयं तस्य  
 चोत्तयति । न प्रभवति न शक्नोति । मनश्चेदात्मनि ज्ञानं जनयेत्त-  
 ई मनसा कारणेन द्रष्टा स एवान्यो वा । अन्यश्चेत्स एवात्मा न

विषयः विषयस्यानात्मत्वानिषपात्, एकत्र भोक्तृद्वयायोगाच्च । अत एव स एवेत्यनुपपन्नम् । कर्तृकर्मविरोधोऽपि स्यादीति न द्रष्टरि मनोव्यापारः संभवतीत्याशयेनाह—भ्राम्यदिति । पराग्न्यपि वा-  
 ह्यविषयेष्वनिच्छयापि पुनः पुनः प्रवर्तमानमित्यर्थः । पराग्न्यपयोष्व-  
 त्यनेन ज्ञानविषयस्य परात्वं ज्ञानन्यत्वरूपम् । भ्रमतीत्यनेन परा-  
 ग्न्यप्यप्रवृत्तिशीलत्वं च मनसो दर्शितम् । तथा च श्रुतिः तस्मा-  
 त्यराद् पश्यति नान्तरात्मन् इति । ततः किं ? तत्राह—एवं चेद्दि-  
 ति । मनः आत्मग्रहायोग्यं चेत्यस्यादिपदप्रकारेण भिन्नास्तदधी-  
 नव्यापारनिस्त्रिलममाणानां पदवीर्मागानुल्लङ्घ्य भवान्व्यवतिष्ठते;  
 मनोऽधीनव्यापारार्हाणि हि चक्षुरादिप्रमाणानि तद्गोचरे आ-  
 त्मनि न प्रवर्तितुमर्हन्तीति भवांस्तदविषय इत्यर्थः । ततोऽपि किं त-  
 त्राह—त्वयि गिर इति । भवाद त्वयीत्यादेशब्दा अधिकारिणा  
 अहमेवंविध इति प्रतिपत्तव्यमिति सूचनापेक्ष्युक्तम् । एवमग्रेऽपि । प्रमा-  
 णान्तरेण हि शब्दस्य संगतिग्रहो वाच्यः । आत्मनि च मनोव्यापारा-  
 गोचरे न प्रमाणान्तरप्रवृत्तिरिति न तदधीनः शब्दार्थसंगतिग्रहः  
 संभवतीति भावः ॥ २४० ॥

नन्वेवं लक्षणयापि कथमत्मानं वेदान्तः प्रतिपादयेत्, तस्य  
 विषयतयाऽनात्मत्वप्रसंगादिनि चैव, किं फलव्यप्यतारूपविषयत्वेन  
 तस्यानात्मत्वम्, किं वा वृत्तिव्याप्यत्वेन । आद्ये तथैव तत्र । अत  
 एव नास्माभिरपि तथा वर्णयत इत्याशयेनाह—

आत्मानं न तु कर्मनामुपनयञ्छब्दो वदेल्लक्षणा-

सार्गेणापि यतः पराग्न्यप्यन्नान्नास्येध्यते कर्मता ॥

प्रत्यक्ता हि विरुध्यते यदि भवेदस्यात्मनः कर्मता

यद्यत्कर्म न तस्यतस्य भवति प्रत्यक्स्वभावां यतः ॥२४१॥

आत्मानमिति । कर्मतां फलव्याप्यतामुपनयन्नाप्यञ्छब्द



आत्मानं लक्षणावृत्त्यापि कर्मतामुपनयन्नैव वदेदिति संबन्धः ।  
 ननु वेदान्तानामात्मन्यपरोक्षज्ञानजनकत्वादिन्द्रियवत् कथं तत्र न फ-  
 लाघायकत्वमित्याशङ्क्याह—यत् इति । पराग्विषयवत् घटादेरिवेत्य-  
 र्थः । घटादोर्हे जडत्वात् प्रमाणाधीनस्फुरणाश्रयत्वं विना न स्फुटता  
 संभवति । आत्मनस्तु स्वतएव स्फुटत्वात्तदतिरिक्तस्फुरणासंभवा-  
 च्च न प्रमाणाधेयस्फुरणाश्रयत्वमिति न फलव्याप्येत्यर्थः । न द्विती-  
 यः । तन्त्वौपनिषदमिति श्रुत्याऽऽत्मन्यपि तत्सिद्धेः । न चैवमन्यदेव  
 तद्विदितादिति श्रुतिविरोधः । तस्याः फलव्याप्यत्वमात्रनिषेधपरत्वात्  
 अन्यथाऽन्यथासिद्धवर्णितश्रुतिविरोधः स्यादित्याशयेनाह—प्रत्यक्ते-  
 ति । हिरवधारणे । अस्यात्मनो यदि कर्मता भवेत्तर्ह्येव प्रत्यक्ता  
 विरुद्ध्यत इति संबन्धः । एवं च वृत्तिव्याप्यत्वे नु दोष इति  
 भावः । तथैव नियममाह—यद्यदिति । यतो यद्यदिति सम्ब-  
 न्धः ॥ २४१ ॥

एवं प्रवृत्तादि सर्वप्रमाणागोचरत्वमुक्त्वा तेनैव चक्षुराद्यगोचर-  
 त्वमपि सिद्धवत्कृत्य, अग्राधामिसादिश्रुत्यनुगोचेन न्यूनतापरिहाराय  
 च कर्मेन्द्रियागोचरत्वमप्याह—

वागादेः खलु बाह्यवस्तु त्रिषयो नात्मा यतो नात्मनि  
 व्यापारं करणस्य कस्यचिदपि प्रेक्षामहे न्यायतः ।

यत्किञ्चित्करणं जगत्त्रयगतं तत्प्रत्यगात्मेक्षितं

बाह्ये वस्तुनि वर्ततेऽनुभवन्नं तत्र प्रमाणं मतम् ॥२४२॥

वागादेरिति । आदिपदेन पाण्यादिग्रहणम् । खल्विति स-  
 कलधादिप्रतीतिमाह—याद्यथस्त्विति । वक्तव्यादिरूपशब्दादी-  
 त्यर्थः । आत्मा त्रिषयो नेत्यनुपपन्नः । कुतस्त्याह—यत् इति ।  
 यतो न्यायन आत्मनि कस्यचित्करणस्य वागादिमध्ये कस्यापि  
 करणस्य व्यापारं न प्रेक्षामहे इति संबन्धः । किं वागादिः स्वस्य

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८७

प्रमिद्धप्रवचनादिव्यापारेणात्मानं विषयीकरोति, उत व्यापारान्तरेण । नाद्यः, तस्यात्मन्यसंभवात् । न हि शब्दादिविलक्षणे वागादेर्वचनादानादिगोचरत्वं संभवति । न द्वितीयः, तेन विनाऽनुपपत्त्यभावेन तदमिद्धेरित्यर्थः । किं च जगति यावत् किञ्चित्करणमस्ति तस्य सर्वस्य नात्मा गोचरः, सर्वं हि करणं प्रत्यगात्माधिष्ठितं वाद्यमेव विषयीकरोतीति सर्वेषामनुभवमिद्धमित्याह—यात्किं चिदिति । ईक्षितम् अधिष्ठितम् । तत्र तास्मिन्नर्थे ॥ २४२ ॥

मनोव्यापारागोचरत्वेन तदधीनव्यापारनिविलक्षणमाणागोचरे आत्मनि संगतिग्रहासंभवात्प्रवृत्तिनिमित्ताभावाच्च न मुख्यवृत्त्या शब्दप्रवृत्तिरित्युपपादितमुपसंहरति—

प्रत्यग्रूपमतो न शब्दविषयो बुद्धेरवेद्यं यतो  
बुद्धिर्यत्र हि विद्यते स विषयः शब्दस्य नात्मन्यसौ ॥  
तेनात्मानमसौ न गोचरयितुं शब्दः क्षमो मुख्यया  
वृत्त्या वेतरयापि तेन न तथा तस्यात्मनः कर्मता ॥२४३॥

प्रत्यग्रूपमिति । प्रत्यग्रूपं यतो बुद्धेर्मनसोऽवेद्यं ततः शब्दविषयो नेति संबन्धः । बुद्ध्याविषयोऽपि शब्दविषयः किं न स्यादित्याशङ्क्याह—बुद्धिरिति । शब्दस्य बुद्धिवृत्तिकरणत्वात्तद्वोचर एव वृत्तिरित्यर्थः । ततः किं तत्राह—नात्मनीति । असौ बुद्धिः । ततोऽपि किं तत्राह—तेनेति । येन बुद्धिरात्मानि न प्रवर्त्तते तेनोक्तन्यायेन संगतिग्रहासंभवादसौ शब्द आत्मानं मुख्यया वृत्त्येतरया लक्षणया वा गोचरयितुं न क्षम इति सम्बन्धः । लक्षणया तद्वोचरत्वनिषेधश्चात्मनः फलव्याप्यत्वाभावाशयेन । तमेवाह—तेनेति । येनात्मनः सर्वप्रमाणफलरूपत्वात् फलव्याप्यता तेनेत्यर्थः ॥ २४३ ॥

नन्वात्मनः फलव्याप्यत्वाभावे शास्त्रजन्यज्ञानविषयत्वं नास्ती-  
त्यज्ञेयं ब्रह्म स्यात् । एवं च तं त्वीपनिषदमिति श्रौणो, शास्त्रपरानित्वा-  
दिति सौवी च तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वप्रतिज्ञा न सिद्ध्यदिति उक्ता  
व्यवस्थो दृढीकर्तुं शक्यते—

नन्वज्ञेयमिदं भवेद्यदि मम प्रत्यक्स्वरूपं ततः

प्रामाण्यं कथमस्य वेदाशिरसरतत्र प्रतिज्ञायते ॥

यन्मेयं न भवेत्कदाचिदपि तद्वेदान्तवेद्यं भवे

दित्येतद्वचनं पराहतपदं वक्तुं न युक्तं बुधैः ॥ २४४ ॥

नन्विति बोधे । इदं प्राङ्निर्धारितस्वभावं ममेदं प्रत्यक्-  
स्वरूपमिति सम्बन्धः । ततस्तर्हि । तत्र इत्थंभूते मम स्वरूपे ।  
प्रतिज्ञायते श्रुतिभूत्रकाराभ्यामिति शेषः । कथंशब्दसूचिनं दूषणमेव  
व्यनक्ति—यन्मेयमित्यादिना । अथ वा फलाव्याप्यत्वेऽपि ब्रह्म-  
णो वृत्तिव्याप्यत्वात् प्रतिज्ञायाप इत्याशङ्क्य तर्हि धर्मादिवच्छा-  
स्त्रोत्थवृत्तिचैतन्यविषयत्वं स्यादन्यथा चिदचित्संवलितप्रभाविषय-  
त्वाभावाद्ब्रह्म मेयं न भवेदिति तत्र प्रामाण्यप्रतिज्ञा कथं न व्याहन्ये-  
तेत्याह—यन्मेयं न भवेदिति । कदाचिदपि यन्मेयं नेति  
संबन्धः । पराहतानि अन्योऽन्यं विरुद्धानि पदानि यस्मिंस्तत्तथा ॥२४४॥

ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया चिदन्तराभावात् चैतन्याविषयत्वेऽपि  
शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यप्रतिज्ञा न विरुद्धत इति परिहरति—

नैतद्भरतुनि कल्पितस्य जगतो वाक्यप्रसूतप्रमा

बुद्धिर्मूलधारीप्यते तत्र निजस्वाकारमात्रप्रहात ॥

कर्मत्वं न करोति वाक्यजनिता बुद्धिः स्वरूपे तत्र

स्वाकारग्रहणेन केवलमिर्यं संसारमूलं दहेत् ॥ २४५ ॥

१अध्याये वेदान्तानामखंडार्थप्रतिपादकत्वसाधनम् । १८९

नैतदिति । त्वदुक्तं दूषणं नेत्यर्थः । कुतः ? यतो वाच्य-  
प्रभृतप्रमाख्या बुद्धिर्वस्तुनि कल्पितस्य जगतो यन्मूलमज्ञान तद्वदिति  
नाशयतीति मूलधगिष्यते । ततश्च निवर्त्तकत्वेन तत्र शास्त्रप्रामाण्य-  
मुपपद्यत इति भावः ।

ननु बुद्धिरूपाया अपि प्रमायाः स्वगोचराविषयाज्ञानादिनिव-  
र्त्तकत्वभावत्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयप्रमाविषयत्वाभावे कथं तस्यास्तन्नि-  
वर्त्तकत्वमिति चेत् । न । अस्म्येव हि ब्रह्मणो घटादिवद् वृत्तिविष-  
यत्वं स्वप्रकाशस्याप्यमजातीयविषयत्वस्येच्छाविषयत्ववत् प्रदीपादेर्ज्ञा-  
नविषयत्ववचाविरोधात् । चैतन्यांशविषयत्वं तु स्वप्रकाशो विरुद्धमेव ।  
न च तत्र तन्मानमस्ति तथापि प्रकृते न काचित्सतिः, अविद्या-  
विषयस्य पूर्णचैतन्यस्यैव प्रकाशमानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वोपपत्तेः । त-  
दाकारसाक्षात्कारवृत्त्या ह्यनभिव्यक्तिरूपावरणनिवृत्तौ प्रकाशमान-  
चैतन्यस्यैव सर्वत्राविद्यादिनिवर्त्तकत्वमिति वृत्तौ तदाकारतामात्र-  
मपेक्षितं तच्चेहास्तीत्याह—तव निजेति । निजो यः स्वस्वभाव-  
भूतश्चैतन्याद्रूपानन्दधन आत्मा तदाकारमात्रग्रहादित्यर्थः । मात्रप-  
देनाहङ्कारादि व्यावर्त्तयति । नन्वज्ञानस्य घटादौ स्वगोचरकर्मक-  
ज्ञानान्निवृत्तेरिहाप्यज्ञानत्वेनावृत्तब्रह्मगोचरज्ञाननिवर्त्तत्वमनुमीयतइ-  
त्याशङ्क्य जडगोचरत्वं तत्रोपाधिरित्याशयेनाह—कर्मत्वं न करो-  
तीति । किं चाविद्यानिवृत्तेरविद्याविषयस्य प्रकाशमात्रेण  
तदाकारवृत्त्यभिव्यक्तेनोपपत्तौ न कर्मत्वं तत्प्रयोजकमित्यप्रयोज-  
कत्वं हेतोरित्यभिप्रेत्याह—तव स्वाकारग्रहणेनेति । केवलं क-  
र्मत्वरहितं यथा स्यात्तथेयं तत्र स्वाकारग्रहणेनेति संबन्धः । एवं  
च वेदान्तादिजन्यवृत्त्याकारमात्रतया ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमेव न तु  
घटादिवत्कलव्याप्यं नापि धर्मवद् वृत्तिचैतन्यविषय इति  
भावः ॥ २४५ ॥

ननु तदाकारवृत्तिव्यक्तचैतन्याविषयत्वं विनाऽविद्यादिनिवृत्ति-

मात्रेण, परीक्षकाणां न प्रामाण्यं संमतमित्याशङ्क्य मीमांसकानां  
तावत्तसंमतमित्याह—

संविद्व्युत्पादकं यद्वचनमभिमतं कर्ममीमांसकानां

तत्कर्मत्वं न तावत्क्षिपति घटपटाद्यर्थसंवित्स्वरूपे ॥

किं त्वज्ञानानुत्पत्त्या फलवदभिमतं तत्र शिष्यस्य तद्वत्

सर्वं वेदान्तवाक्यं फलवदिदमपि प्रत्यगात्मस्वरूपे ॥२४६॥

संविद्युत्पादकमिति । कर्ममीमांसकानां तावत्संविद्व्यु-  
त्पादकं तत्स्वरूपज्ञापकं वचनं ज्ञानं ज्ञातता वा स्वप्रकाशमित्या-  
दिवाक्यमभिमतं, तद्वत् घटपटाद्यर्थस्य या संवित्स्वरूपे कर्मत्वं ज्ञाततां  
तद्विषयज्ञानं वा न क्षिपति न जनयति । ज्ञातताया ज्ञानस्य च  
स्वयंप्रकाशत्वेन तत्र ज्ञाततान्तरस्य ज्ञानान्तरस्य वाऽयोगात् ।  
ज्ञानस्य परोक्षज्ञानविषयत्वोपगमे वाऽपरोक्षविषयत्वस्वप्रकाशत्व-  
विरोधादित्यर्थः । किं तर्हि तत्र प्रमाणकृत्यमिति तत्राह—किंत्वि-  
त्यादिना । तत्र शिष्यस्य तदाकारज्ञानजननद्वारा ज्ञानस्य स्वप्र-  
काशत्वादिसंशयादेरनुत्पत्त्या निवृत्त्या फलवदभिमतमिति यद्वत्तद्व-  
दिति संबन्धः ॥ २४६ ॥

लोकेऽप्याह—

अकार्यस्वरूपस्य कार्यत्वमिष्टं

यथा कारकैर्मूर्तमुत्सारयद्भिः ॥

तथैवाप्रमेयस्य मेयत्वमस्य

प्रमाणैस्तमस्तज्जमुत्सारयद्भिः ॥ २४७ ॥

अकार्येति । यथाऽसाध्यस्वरूपस्य कूपगनादेस्तिरोषाप-  
कमृत्पापाणाद्युत्सारयद्भिरुत्सारयद्भिः कारकैः कर्तृकरणादिभिः  
कार्यत्वं साध्यत्वमिष्टं तथैवाप्रमेयस्येति संबन्धः । लोके हि देवदत्ता-

१अध्याये वेदांतानामखंडार्थप्रतिपादकरवसाधनम् । १९१

दिकर्तृभिः कुदालादिभिः कूपः साध्यते । कूपश्चावच्छिन्नं नभ  
एव तदन्यस्यानिरूपणात् । न च नभसः स्वरूपेणोपाधिद्वारा  
वा साध्यता संभवति । मूर्च्छद्रव्योत्सारणव्यतिरेकेण प्रयत्न-  
साध्यस्यान्यस्यात्रासंभवात् । एवं च यथा तावतैव कूपाकाशस्य  
साध्यतावगमः एवमस्याप्रमेयस्याप्यत्मनः प्रमाणैरज्ञानतत्कार्यविलो-  
पात्ममेवत्वव्यवहार इति भावः ॥ २४७ ॥

नन्वेवं साक्षाध्ययनादेवोत्पन्नात्मज्ञानादप्यविद्यानिवृत्तिः स्या-  
दित्याशङ्क्य, दृष्टादृष्टप्रतिबन्धराहित्यव्यभिच्यक्तपूर्णचैतन्यस्यैवावि-  
द्यानिवर्त्तकत्वान्नैवमित्याशयेनाह—

वाक्योत्थापितवृद्धिवृत्तिरमला यज्ञादिभिर्निश्चला  
वेदान्ताश्रवणादिभिः स्फटिकवत्स्वच्छा सती तावकम् ॥,  
रूपं दर्पणवद्विभर्ति परमं विष्णोः पदं संनिधे-  
रेतस्मादिह कारणादथ भवेत्संसारबीजक्षयः ॥ २४८ ॥

वाक्योत्थापितेति । अमला प्रसीणदुरिता । यज्ञादिभि-  
रमलोति सम्बन्धः । निश्चला संशयादिरहिता । अत एव स्वच्छा ।  
सन्निधेः सन्निधानादेव । विष्णोः पदं विभर्ति । तत्प्रतिबिम्बं गृह्णा-  
तीत्येतस्माज् ज्ञानात्मविलासाज्ञानानिवृत्तिरित्यर्थः ॥ २४८ ॥

आर्धक्रमानुरोधेन द्वितीयं पद्यमवतार्यते । एवं फलाव्याप्ये चै-  
तन्याविषये चात्मनि विधिरूपवेदान्तप्रामाण्यमुपपादितमुपसंहरति—  
एवं वेदाशिरः प्रमाणमुदितं प्रत्यक्स्वरूपे तत्र  
कर्मत्वं विरह्य्य तत्र न हि नो बाधः प्रतिज्ञागिरः ॥  
कर्मत्वं न करोति बोधयति च स्पष्टं वचो वैदिकं  
रूपं तावकमेवमस्य भवति प्रामाण्यमत्रात्मनि ॥२४९॥

एवं वेदशिर इति । तावता च श्रुतिमूत्रयोः शास्त्रगणक-  
त्वप्रतिज्ञापि न विरुध्यत इत्याह-तत्रेति-प्रतिज्ञाविलोपमेव  
विवृणोति-कर्मत्वं न करोतीत्यादिना ॥ २४९ ॥

एवं सर्वेषां विधिमुखप्रवृत्तवेदान्तानाम् “आत्मा वा इदमेक एवाग्र  
आसीत्” इत्यादिसर्ववेदस्थानिविशेषात्मोपक्रमोपसंहारैक्यादिना “उद-  
रमन्तरं कुरुते” इत्यादिभेदमात्रनिन्दावचनेन “एकधैवानुद्गृह्यं तमेवै-  
कं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ” इत्यात्मभातिपदिकार्थमा-  
त्रज्ञेयत्वतदितरपरिहार्यत्ववचनेन च वर्णितन्यायोपोद्बलितेनाखण्डै-  
करसे तात्पर्यं निरूपितम् । इदानीं निषेधवाक्यमपि पदार्थशोधनद्वारा  
तत्त्वमस्याद्यनुग्राहकतया तत्रैव पर्यवसन्नमिति वक्तुं प्रथमं नेति-  
नेत्यस्थूलादिवाक्यमपि तत्त्वमस्यादिना समप्रधानं तदेव वा प्रधान-  
मिति भेदेन केषां चिन्मतमुत्थापयति—

पृष्ठेन पूर्णवपुषा क्रियते प्रतीति—

नेतीतिवाक्यजनिता जगतो निषेद्धी ॥

प्राधान्यमस्तु त्रिधिना सममेव तस्मात्

तस्याथ वा भवतु तद्वचनं प्रधानम् ॥ २५० ॥

पृष्ठेनेति । “स एव नेतिनेसात्मा” इत्यादिवाक्यजनिता प्रप-  
ञ्चीनिषेद्धी प्रतीतिः पृष्ठेन पश्चान्निखिलभेदनिषेधानुपपत्त्या पूर्णवपुषा  
क्रियते, पूर्णं ब्रह्माऽहमस्मीत्येवमाकारा भवति यस्मात्तस्मात्तस्य नि-  
षेधवाक्यस्य त्रिधिना विधिमुखप्रवृत्तेन तत्त्वमादिना समं प्राधान्य-  
मस्तु । अपवा तद्वचनमेव प्रधानं भवत्विति सम्यग्धः ॥ २५० ॥

उक्तमेवार्थद्वयं विवृणोति—

अद्वैतीकरणं निषेधवचनादुत्पन्नबुद्धेरपि

तुल्यं तत्त्वमसीतिवाक्यजनिताप्रत्यक्प्रतीत्या सह ॥

अर्थं शाब्दमथापि वा भवतु तात्किं तेन यद्वा विधि-  
नार्कर्तुं शबलार्थगोचरताया निर्भेदमर्थं क्षमः ॥ २५१ ॥

अद्वैतीकरणमिति । प्रत्याग्रहैकपाकारतेत्यर्थः । अध्यस्तस-  
फलमपञ्चनिषेधानुपपत्त्या तदधिष्ठानमद्रूपं ब्रह्माहमेवेत्यर्थात्,  
मनीनिर्भेदत, यथा तत्त्वमसीतिवाक्यादित्यर्थः । ननु निषेधवाक्या-  
र्थानुपपत्त्यैकत्राद्वयात्माकारं ज्ञानं भवति, अपरत्र शब्दादेवेति कथ-  
मनयोः साम्यमित्याशङ्क्य भवत्वेवं विशेषः अविद्यानिवृत्तौ तु तदा-  
कारतामात्रं तस्योपेक्ष्यते तच्चोभयत्रापि सममेवेति किं शाब्दत्वार्थ-  
त्वविशेषेणैसाह—अर्थं शाब्दमिति । अथापि वा अथवेत्यर्थः ।  
द्वितीयपक्षमुपपादयति—पक्षेति । निर्भेदमर्थमाकर्तुं तदाकारज्ञानं ज-  
नयितुं न क्षमः । कुनः ! शबलार्थगोचरतयेति । तत्त्वमस्यादेः शबला-  
र्थत्वान्नाखण्डार्थज्ञानं ततः सम्भवतीति न ततोऽविद्यानिवृत्तिः स-  
म्भवति । तत उक्ताविषया निषेधवाक्यमेव फलवत्यध्यानामिति  
भावः ॥ २५१ ॥

ननु शबलार्थस्यापि प्रागुक्तप्रकारेण तत्त्वमस्यादेर्लक्षणयाऽख-  
ण्डार्थत्वमस्त्येवेत्याशङ्क्याऽमद्वेऽद्वये वाच्यार्थसम्बन्धासम्भवात् ल-  
क्षणा सम्भवतीत्यभिमानेनाह—

सम्बन्धजातविरहान्न च लक्षणाऽस्मिन्

सम्भाव्यते परिहृताखिलदृश्यराशौ ॥

ब्रह्मात्मवस्तुनि ततः प्रतिषेधवाक्य-

शेषत्वमेतु विधिरित्यपि कैचिदन्ये ॥ २५२ ॥

सम्बन्धजातविरहादिति । संपोगसमापतादात्म्यकार्य-  
कारणतादिसम्बन्धासम्भवादित्यर्थः । ब्रह्मात्मवस्तुनि सम्बन्धजा-



तविरहादस्मिंस्तत्त्वमादिवाक्ये लक्षणा च न सम्भाव्यते । सम्बन्धा-  
भावासिद्धयर्थं ब्रह्म विशिनष्टि-परिहृतेति । इति यतस्तत इति स-  
म्बन्धः । शेषत्वं शबलार्थतत्त्वमादेरपि निषेध्यभेदाभेदोपस्थापकत-  
या निषेधवाक्यशेषत्वमेतु प्राप्नोतु, अपिना पूर्वोक्तपक्षसमुच्चयं घो-  
तयति-केचिदन्य इति । वक्तृभेदव्यपदेश उक्तमतभेदाभिप्रायः ।  
अन्य इत्युत्तरार्थो वा ॥ २५२ ॥

उच्यते । “सम्बन्धजातविरहात्” इत्यसिद्धम्, असंगेऽद्वयेऽप्याध्या-  
सिकानिखिलसम्बन्धस्य यथानुभवं सत्त्वात् । किं चैवं सत्यादिवा-  
क्यात्सत्यज्ञानाद्यात्मकब्रह्मासिद्ध्या स एष नेतिनेत्यादिवाक्येन त-  
त्परामर्शेन निषेधोऽपि न स्यात् । अवान्तरवाक्यस्य तत्र लक्षणाभ्यु-  
पगमे च किमपराद्धं महावाक्येन तेनेत्याशयेनाह—

वाक्यं मुक्तिफलां धियं जनयति स्पष्टं त्रिधिव्यापृतं

साक्षादेव तत्र स्वरूपकथनाद्धैवं निषेधात्मकम् ॥

अधारोपितरूपभेदविलयव्यापारनिष्ठं तत्र

स्वाकारग्रहणक्षमां नहि धियं कर्तुं समर्थं यतः ॥ २५३ ॥

वाक्यमिति । विधिमुखेन बोधकं तत्त्वमादिवाक्यमेव भाग-  
त्यागलक्षणया तत्र शुद्धचैतन्यस्वरूपानुवादेनाद्वयब्रह्मसाक्षात्पादान्मु-  
क्तिफला धियं स्पष्टं यथा स्यादपरोक्षरूपमिति यावत् । साक्षाज्जन-  
यति नैवं निषेधात्मकमिति सम्बन्धः । साक्षात्तत्र स्वरूपेति वा योज-  
ना । अध्यस्ताहंकारस्वरूपव्यापटक्षये च साक्षादित्युक्तम् । ननु वा  
भूयतः साक्षान्मुक्तिफलज्ञानजन्म, अर्थाद्भविष्यतीति चेत्, न । अ-  
र्थात्तत्र निषेधपरिगृहीतोपनिषद्ब्रह्म एव साक्षादुत्पन्नज्ञानस्य मुक्तिसा-  
धनत्वे सम्भवत्पार्थिकस्य तदयोगात् । औपनिषदमिति श्रुत्या ब्रह्म-  
णि प्रमाणान्तरस्य निषिद्धत्वाच्च । किं चार्थादापि किमहं ब्रह्मेति-

ज्ञानं मुक्तिमाधनं ततो जायते, किंवाऽप्यं ब्रह्मेति । नाद्यः, अस्मि-  
 न्यस्ये हि तत्त्वमादिना निषेधवाक्येन वा तज्ज्ञानं भवतीति तपोर्वैक-  
 ल्यिकं साधनत्वं वाच्यम् । एवं च निषेधस्य तत्त्वमादिवाक्यानापेक्षत्वा-  
 ज्जीवमापि प्रपञ्चवत्तन्निराकुर्यात् । जीवस्वरूपशोधकवाक्यानां त्वं-  
 पदशेषाणामपि तेनानपेक्षितत्वात्ततोऽहं ब्रह्मेत्याकारा धीर्निषेधमा-  
 त्रपर्यवसिता न भवेदित्याशयेनाह—अध्यारोपितेति । आत्मन्या-  
 रोपितसप्रपञ्चतारूपभेदस्य विलये निवृत्तौ यो व्यापारस्तन्निष्ठमि-  
 त्यर्थः । प्रपञ्चाभावमात्रबोधकमिति यावत् । स्वाकारग्रहणस्यमाम्  
 अहं ब्रह्मेत्याकाराम् ॥ २५३ ॥

नापि द्वितीय इत्याह—

अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिर्नाकारमादास्यते  
 साक्षादद्वयवस्तुनस्तत्र विभोरज्ञानविच्छेदिनः ॥  
 अज्ञातस्य हि वस्तुनो न हि धिया स्वाकारसंवेदनं  
 भुक्त्वा तद्विषयस्य विभ्रमकृतो ध्वान्तस्य विध्वंसनम् ५५४ ॥

अस्थूलादिवच इति । अस्थूलमनष्वहस्वमदीर्घमित्पर्थादिस-  
 मस्तद्वैतानिषेधवचनादुत्पन्नं ज्ञानामित्यर्थः । साक्षादित्यर्थादित्य-  
 स्याप्युपलक्षणम् । अस्थूलादिवचःसमुत्थितमतिरज्ञानविच्छेदिनो  
 विभोरद्वयवस्तुनस्तवाकारं साक्षाद्वा अर्थाद्वा नादास्पनेन ग्रहीष्य-  
 तीत्यर्थः । वृत्तिव्यक्तस्वरूपस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वमित्याशयेनाज्ञान-  
 विच्छेदिन इत्युक्तम् । मा भूत्तदादानमित्याशङ्कोष्टसिद्धिस्तदा  
 न स्यादिति सामान्यन्यायेनाह—अज्ञातस्य हीनि-। हि यतोऽज्ञात-  
 स्य वस्तुनो धियाऽन्तःकरणवृत्त्या स्वाकारसंवेदनम् , आवृत्तस्वरूप-  
 विशेषस्फुरणं भुक्त्वा तद्विषयस्य वस्तुविषयस्य विभ्रमकृतो विभ्र-  
 महेतोर्ध्वान्तस्याज्ञानस्य विध्वंसने निवृत्तेर्न हि- भवति । अज्ञानं हि

स्वविषयस्फुरणाद्विवर्त्तते न त्वन्यस्फुरणात् । स्फुरणमन्तरेण वा  
निषेधमात्रात्, अतिप्रसङ्गात् । स्फुरणं च प्रमाणजन्यवृत्त्यधीनमित्या-  
मृतगोचरप्रमाणवृत्तिरावश्यकतीति भावः ॥ २५४ ॥

ततः किमित्याशङ्कोक्तन्यायस्य विशिष्टे दृष्टान्तं दर्शयन्दाष्टी  
नितके तदभावे दुःखोपशमो न स्यादित्याह—

रज्ज्वज्ञानविजृम्भितस्य फणिनो रज्जुप्रकाशक्षमं  
विज्ञानं विरह्य न प्रशमनं दृष्टं निषेधे कृते ॥

तद्वत्प्रत्यगविद्यया विरचितं संसारदुःखं न तत्

संविद्धिं विरह्य शास्यति धिया नेतीति शब्दोत्थया २५५ ॥

रज्ज्वज्ञानेति । रज्ज्वज्ञानादासोपितस्य सर्पस्य नायं सर्प  
इति निषेधे कृतेऽपि रज्जुरियमिति तदधिष्ठानावृत्तविशेषज्ञानं विना  
तदज्ञानस्य प्रशमनं न दृष्टं, नास्ति यद्वत्तद्वदिति सम्बन्धः । जी-  
वस्य नित्यमुक्ताद्व्यवर्त्तमानाज्ञानात्मसार इति तत्प्रकाशं विना तद-  
ज्ञानतन्मूलसंसारनिवृत्तिर्न भवेदिति नाद्वयं ब्रह्मेति ज्ञानं मुक्तिसाधनं  
ततो निषेधस्य न तत्त्वमादिनाम्यम् । एतेन तदेव प्रधानमिति प-  
क्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः ॥ २५५ ॥

किं तर्हिस्थूलादिवचःकृत्यं मुक्तिसाधनज्ञानस्य विधिवाक्यादेव  
सिद्धत्वादित्याशङ्क्य पदार्थशोधकतया तस्य तत्त्वमादिवाक्यशेष-  
त्वमाह—

अस्थूलादिवचो निषेधकतया भेदस्य संशोधनाद्

वाक्यार्थान्वयसिद्धये तु घटते वाच्यार्थलक्षप्रार्थयोः ॥

एवं तत्त्वमसीतिवाक्यगतयोस्तत्त्वंपदोक्तार्थयोः

संशुद्धयैव तु नेतिनेति वचनं मोक्षाय साक्षात्तु ॥२५६॥

अस्थूलादिवचो निषेधकतयेति । भेदस्य निषेधकतया वाच्यार्थलक्ष्यार्थयोः संशोधनादस्थूलादिवचो वाक्यार्थान्वयसिद्धये अखण्डवाक्यार्थसिद्धये घटने व्याप्तिरिति सम्बन्धः । वाच्यार्थाभ्यां लक्ष्यौ यावर्थौ प्रत्यग्रहस्वरूपभूतौ तयोः संशोधनादित्यर्थः । तत्संशोधनं च चैतन्यानन्दैकरसस्य विनिश्चयः । वाच्यार्थश्च लक्ष्यार्थश्च तयोरिति वा । वाच्यार्थे न वाक्यतात्पर्यमापि तु लक्ष्यमात्र इति निश्चय एव तयोः संशोधनम् । एवं च निषेधवाक्यं विधिवाक्यशेषमेव न विपरीतम्, न वा निषेधवाक्यमपि प्रधानमित्याशयेनाह—एवमिति । मोक्षाय भवतीति शेषः । साक्षान्न तु साक्षान्मोक्षाय नैव भवतीत्यर्थः ॥ २५७ ॥

एवं निषेधवाक्यस्याज्ञानप्रपञ्चनिषेधप्रतिपादनद्वारा तत्त्वमस्याद्यन्तर्भावो दर्शितः । अन्ये तु तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानसामर्थ्यसिद्धद्वैतनिषेधस्यानुवादाविषया द्वैतनिषेधवाक्यं महावाक्यानुग्राहकम् । द्वैतनिषेधानुवादादापि महावाक्यस्याद्वैततात्पर्यसिद्धेरित्याहुस्तदप्यनुमोदते—

अन्ये पुनर्विधिवचोजनितान्मनुबुद्धि-

सामर्थ्यसिद्धमनुवक्ति निषेधवाक्यम् ॥

द्वैतोपमर्हमिति शासति शिष्यवर्गं

तच्च प्रशस्तमनवद्यमभीष्टमेव ॥ २५७ ॥

अन्य इति । सामर्थ्यसिद्धमिति । तत्त्वमस्यादिवाक्येनाहमद्वयानन्दं ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधे जाते अहं चोदित्यंभूतस्तर्हि कालत्रयेऽपि मयि द्वैतं नास्तीति द्वैताभावो निश्चीयत इति तमनुवदति निषेधवाक्यं न तु तं प्रतिपादयतीत्यर्थः । तत्र प्रशासनम् । निषेधवाक्यस्य तत्पक्षे पृथक् तात्पर्याभावेन तात्पर्यलाघवात्मशस्तं समीची-

नम् । अत्राधित्वाच्चानवयम् । प्रपञ्चनिषेधमन्तरेणापि दृश्यत्वादिना  
सिद्धतन्निध्यात्वमात्रेण वाक्यस्याद्वयवत्प्रमतिपादकत्वोपपत्तेः । अत  
एवाभीष्टमेवेत्यर्थः ॥ २५७ ॥

विधिसामर्थ्यसिद्धं निषेधानुवादं लौकिकदृष्टान्तेनाप्याह—

दृष्टश्च रज्जुविधिनावगतार्थवस्तु-

सामर्थ्यसिद्धभुजगप्रशमानुवादः ॥

रज्जुस्तवाग्रत इयं न भुजङ्गमोऽय-

मित्यत्र तद्वदिह योजयितव्यमेतत् ॥ २५८ ॥

दृष्टश्चेति । रज्जुविधिना इयं रज्जुरितिवाक्येन । वस्तित्वेति  
स्वरूपपरम् , तत्राग्रे स्थितेयं रज्जुर्नायं भुजङ्गम इत्याप्तवाक्येन इयं  
रज्जुरिति वाक्यसामर्थ्यसिद्धभुजङ्गाभावस्य नायं भुजङ्गम इत्यनुवा-  
दि यद्वच्चद्विहापीत्यर्थः ॥ २५८ ॥

एवं निषेधवाक्यस्य निर्दिशेपे महावाक्यतात्पर्यमित्यनुकूलत-  
या तच्छेषत्वं, मुक्तिफलज्ञानमसवस्तु तत्त्वमादेरेवेत्युक्तम् । अत्रैवोप-  
पत्त्यन्तरमाह—

अस्यैव तत्त्वविनिवेदनशक्तिभाजः

संसारमूलविनिवृत्तिफलप्रसूतौ ॥

सामर्थ्यमस्ति पटुभिः परिवृंहितत्वा-

द्वेदान्तभूमिगतवशविधार्थवादैः ॥ २५९ ॥

अस्यैवेति । तत्त्वमादेरेवेत्यर्थः । तत्त्वविनिवेदनशक्तिभाजः  
तत्त्वं परमार्थमद्वस्तु तद्वर्त्मशश्लनिवेदनशक्तिभाज इत्यर्थः । संसा-  
रमूलस्य विनिवृत्तिः फलं यस्य ज्ञानस्य तत्त्वमूलावित्यर्थः । अस्यै-

व तत्सामर्थ्ये युक्तिमाह—पटुभिरिति । समर्थैरित्यर्थः । परिवृंहित-  
त्वात् उपोद्बलितत्वात् । वेदान्तभूमिषु गताः अवगताः पठिता  
इति यावत् । पञ्चविधा ये अर्थवादा भूतार्थवादास्तैरित्यर्थः । अर्थ-  
वादानां हि विधिनैवान्वय इति प्रसिद्धं, वेदान्तभागं च सन्ति वक्ष्य-  
माणाः पञ्चविधार्थवादास्तैश्च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यैवाज्ञातज्ञापकत-  
या विधिस्थानीयस्योपोद्बलनं दृश्यते, न तु निषेधवाक्यस्येति त-  
त्त्वमादेरेवार्थवादान्वितस्य फलवत्प्रामितिजनकत्वमित्यर्थः ॥ २५९ ॥

तानेवार्थवादान्दर्शयंस्तत्त्वमादेस्तदनुग्रहात्पुरुषार्थसाधनज्ञानहेतुत्वं  
युज्यते न तु निषेधस्येत्याह—

सृष्टिस्थितिप्रलयसंयमनप्रवेश-

व्यापारजातकथनञ्छलतः प्रवृत्तैः ॥

सानुग्रहादवगतिः खलु तत्त्वमादे-

र्वाक्यात्परस्य घटते न ततोऽपरस्मात् ॥ २६० ॥

सृष्टिस्थितिः । सृष्टिर्विषदादेः सर्जनम्, स्थितिस्तस्य तत्रैव  
स्थितिस्तत्पालनमिति यावत् । प्रलयस्तस्य तत्रैव लयस्तत्सहरणामि-  
ति यावत् । संयमनं नियमन्तृत्वम् । प्रवेशो जीवरूपेण प्रतिफल-  
नं त एव व्यापारास्तेषां जातं समूहस्तत्कथनञ्छलतस्तद्व्याजेन  
प्रवृत्तैरर्थवादैः कृतो योऽनुग्रहस्तत्सहितात्तत्त्वमादेर्वाक्यादिति योज-  
ना । वेदान्तेषु हि “यतो वा इमाने भूतानि जायन्ते येन जातानि  
जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने  
गार्गी सूर्याचन्द्रपसौ विष्टौ तिष्ठतः” “स एष इह प्रविष्ट आनन्दा-  
ग्नेभ्यः” इत्यादयः श्रूयन्ते । ते चार्थवादा एव । निर्गुणब्रह्मप्रक-  
रणगतत्वात्, स्वतः प्रयोजनशून्यतया वेदान्तार्थशेषत्वाच्च तत्र सृ-  
ष्ट्यादित्रयेण कारणस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चभेदिनिषेधः कार्यकारणान-

न्यत्स्वन्वापेन सिद्ध्यति । नियमेन नियन्तुः कारणस्य चैतन्पम्, मवेशेन तस्य जीवाननन्यत्वमित्येभिरद्रुपचैतन्वात्मकमत्पग्न्यह्यभिदपरतस्वगा-  
देरेवार्थदृढीकरणात्तस्यैव तत्कृतोपकारभावत्वं न तु निषेधवचनस्य  
कथमपि । तत्र सृष्टिस्थित्योः कथंचित्तत्र निषेधप्रसङ्गकृतया तद-  
नुग्राहकत्वेऽपि प्रलयादीनां तदनुपयोग एव । एवं संयमनादिविशो-  
पोपन्यासस्येति तत्त्वमादेरेव वाक्यात्तदर्थस्याद्भयब्रह्मणोऽवगतिर्व्युत्पन्ने  
न ततोऽपरस्मान्निषेधादित्यर्थः ॥ २६० ॥

एवं सूत्रकारस्पाशपादापि विधिवान्वयस्यैव माधान्यं निश्चीयत  
इत्याह—

सूत्रं तत्तु समन्वयादिति विधिव्यापारनिष्ठं वचो  
मोक्षायेति निवेदनाय कृतवान् वेदान्तवेदी मुनिः ॥  
न्यायेनाकल्पन्नशेषवचनव्यापारमूरीकृत—  
स्वातन्त्र्यः सकलेऽपि वेदशिरसि स्वैरं चरन्तीश्वरः ॥२६१॥

सूत्रमिति । वेदान्तवेदी वेदान्तानां मन्थगर्भवेदनशीलः, अ-  
नेनास्य तद्विषयेऽज्ञानादिराहित्यं सूचितम् । मुनिर्वादरायणः “तत्तु  
समन्वयात्” इति सूत्रं कृतवानिति सम्बन्धः । किमर्थमिति तदाह—वि-  
धीत्पादि निवेदनायेत्यन्तम् । स हि यगवांस्तु समन्वयादिति सूत्रे  
तत्पदेन निर्विशेषाद्वयं सत्यज्ञानानन्दरत्मकं ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं प्रति-  
ज्ञाय तत्र समन्वयादिति हेतुं दर्शयति न तु निषेधा-  
दिति । न हि निषेधवाच्यसमन्वयमात्रात्मत्पज्ञानानन्तानन्दं  
ब्रह्म सिद्ध्यतीति विधिव्यापारमेव वर्चनं ब्रह्माण प्रमाणामिति  
दर्शितवानित्यर्थः । ननु म च केन वन्देनैवमुक्तवानित्याशङ्क्याक्त-  
न्यापेनेत्याह—न्यापेनेति । आकल्पन्नशेषवचनार्थं निश्चिन्वन्,

१. अध्याये निषेधवाक्यानामप्यखंडार्थत्वम् । २०१

तस्याप्यखिलवचनव्यापाराकलने सामर्थ्यमाह—ऊरीकृतस्वातन्त्र्यः स्वतः स्वीकृतस्वातन्त्र्यः । अत एव तस्येश्वरत्वं स्मर्यते—“को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद् मवेत्” इति । अत एव सकलेऽपि वेदाशिरसि सर्ववेदान्तार्थे स्वैरं चरन् स्वत एवावगच्छन् अशेषवचनेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २६१ ॥

एवं वाक्यतात्पर्यनिरूपकमन्वयसूत्रवलादिधिमाधान्यमुक्तम् । संमति तत्पदार्थशोधनमस्तावे एव सूत्रकारस्य मकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति “ततो ब्रवीति च मूयः” इत्यादिसूत्रेण निषेधवाक्यविचारादपि निषेधवचनं विधिशेष एवेत्याह—

वाक्यार्थान्वयितत्पदार्थकथने नेतीति वाक्यं पुनः

साक्षात्सूचयति स्म सूत्रकृदतस्तत्त्परं निश्चितम् ॥

एवं हस्ततलार्पितामलकवत् तात्पर्यसंवेदने

सत्यन्याद्गुदीरयन्ति यदि तत्क्षन्तुं कथं शक्नुमः ॥२६२॥

वाक्यार्थेति । पुनरपि सूत्रकृत्नेतीति वाक्यं साक्षात्स्व-  
मस्यादिवाक्यार्थान्वयी यस्तत्पदार्थस्तत्कथने तच्छोधनार्थं प्रति-  
षेधतीत्यनेन सूचयति स्म यतोऽनस्तन्निषेधवाक्यं तत्परं तत्पदार्थ-  
परं न तु वाक्यार्थपरमित्यर्थः । सूत्रकारो बुदाहृतसूत्रेण “अयात  
आदेशो नेतिनेति” इति वचनं मूर्त्तादिकं कारणब्रह्मस्वरूपमेव प्रतिषे-  
धति न तु रूपि ब्रह्मेतिप्रतिपादयंस्तत्पदार्थमेव शोधयामासेति न  
तत्पदार्थमिति भावः । ननु विधिर्वा प्रथममस्तु निषेधो वा किं  
सत इत्याशङ्क्य निषेधमाधान्येऽपसिद्धान्तः स्यादित्याशयेनोपसंह-  
रति—एवमिति । स्पष्टम् ॥ २६२ ॥

ननु तत्पदार्थसंशोधनस्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्याद्य-  
वान्तरवाक्यैरेव सिद्धत्वात्किं तदर्थं निषेधवाक्यविचारेणेत्याशङ्क्या-



नन्तपदार्थदृढीकरणाय तदपेक्षितमित्याह—

सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यभिहिते संभावनाऽऽनीयते  
 नास्थूलादिवचःसमुद्भवधिया द्वैतोपमर्दं विना ॥  
 तेनावान्तरवाक्यलक्ष्यविषयां बुद्धिं दृढीकुर्वता  
 सर्वद्वैतनिषेधकेन वचसा वाक्यार्थधीर्जन्यते ॥ २६३ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमिति । सत्यादिरूपेणाभिहितेऽपि न संभा-  
 वनाऽऽनीयते इति संवन्धः । आनीयत इति पदम् । अनन्तमाकाशमि-  
 तिवत् अन्यथासिद्धिशङ्कासंभवादित्यर्थः । अस्थूलादि—विनान्तमादौ  
 योजनीयम् । फलितमाह—तेनेति । येन निषेधवाक्यानां सत्यादि-  
 वाक्यार्थानन्त्यमंभवबुद्धिहेतुत्वं तेनेत्यर्थः । अवान्तरवाक्येन सत्या-  
 दिवाक्येन वा लक्ष्याऽनन्तग्रह्यविषया बुद्धिर्ज्ञां दृढीकुर्वता वाक्या-  
 र्थधीः तत्रमादिवाक्यार्थधीः परंपरया जन्यत इत्यर्थः ॥ २६३ ॥

नन्वेवं तत्पदार्थसंशुद्धावप्यनस्थात्रयतद्दर्मकलुपीकृतजीवस्वरू-  
 पस्य कथमखण्डवाच्यार्थमवेश इत्याशङ्क्य शुद्धं तत्पदार्थमनुवर्द-  
 स्तस्यापि ज्योतिर्ग्राह्यतात्ययेण जाग्रदाद्यवस्थातद्दर्मकामकर्तृ-  
 त्वादिरहितामंगशक्तिपात्रतया मिद्धत्वादखण्डमात्मतत्त्वं वाच्यमादवे-  
 हीत्याह—

अस्थूलादिवचो निरस्तनिखिलद्वैतप्रपञ्चं परं  
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिवर्जितमिदं प्रत्यक्स्वरूपं तथा ॥  
 एकीकृत्य परस्परेण पदयोरर्थद्वयं तत्त्वतः  
 प्रत्यक् चाद्वयमद्वयं च तदिनि प्रेक्षस्व निःसंशयम् ॥ २६४ ॥

अस्थूलादिवच इति । परं परमात्मतत्त्वम् । तथेति समु-  
 द्धये । पदार्थद्वयशोधनफलमाह—एकीकृत्येति । परस्परेण पर-

सारम् । पदयोस्तत्त्वेपदयोः । एकीकरणप्रकारमेवाह—तत्रचत इत्यादिना । निःसंशयं यथा स्यात्तयेत्यर्थः ॥ २६४ ॥

नन्वस्तु शुद्धमपि पदार्थद्वयं पृथगेव तत्कथं निःसंशयं मेक्षणं स्यादित्याशङ्क्य पदद्वयव्युत्पत्त्ये भेदकाभावान्न कथमपि भेदो न संभवतीति कथं न निःसंशयं मेक्षणमित्याशयेनाह—

अद्वैतं परिशोधितं भगवतो विष्णोः परं यत्पदं

तच्छब्देन समर्पितं परिगृहीतादेयमात्मप्रभम् ॥

यच्चोपाधिविवाजितं तत्र निजं साक्षात्स्वरूपं तयो-

रेकत्वं परिवर्जितव्यवधिकं प्रत्यक्षमीक्षस्व भोः ॥२६५॥

अद्वैतमिति । भगवतो विष्णोर्यत्परं पदं परिशोधितं सत्यादिवाक्येनेति शेषः । तदेव मागलक्षणया तत्पदेनोपादेयमित्याशयेनाह—परिगृहीतादेयमिति । परिगृहीतमादेयमुपादेयांशो यथा स्यात्तथा समर्पितमित्यर्थः । उपाधिवर्जितमद्वैतकारादिरहितमत एव साक्षादित्युक्तम् । परिवर्जितव्यवधिकं निरस्तपरस्परभेदकम् । एतच्चैकत्वविशेषणमत्यन्ताभेदाभिप्रायम् ॥ २६५ ॥

परिगृहीतादेयमित्यनेन सूचितं सत्याद्यवान्तरवाक्यासिद्धं परमं पदं तत्र सत्यादिपदानामनृतादिव्यवच्छेद एव प्रातिस्विकं प्रयोजनमिति दर्शयन्ननृतादिव्यावृत्तिमुत्तमस्रण्डवाक्यार्थप्रपञ्चनप्रसङ्गरहितं—

अनृतजडविभक्तद्वुःखतुच्छा-

सहनवपुः परमं पदं मुरारेः ॥

परिहृतसकलप्रपञ्चमात्मा

तत्र तदवेहि तमो निरस्य वाक्यात् ॥ २६६ ॥

अनृतजडेति । विभक्तेत्यनन्तपदव्यवच्छेद्यं परिच्छिन्नमुक्त-

म्, तुच्छेति सत्पदव्यावर्त्यम् । एताननृतादीन् सहत इत्यसहनम्  
एतद्विलक्षणमिति यावत् । एवंविधं वपुष्यस्य तदित्यर्थः । तमापदा-  
र्थाविवेकं ताद्विवेचनेन निरस्य यत्ससद्धानानन्तानन्दसद्रूपं परिहृत-  
सकलपञ्चमद्वयं सुरारेः परमं पदं तत्तवात्मेति तत्त्वमादिवाक्यादवे-  
होति सम्बन्धः ॥ २६६ ॥

एवमखण्डवाक्यार्थं निरूप्य तस्यातिमूक्ष्मताया पुनः सन्दिहानं-  
मिति “उपससाद् चतुष्टयसाधनः” इत्यनेन साधनमपन्मध्यस्थतयो-  
क्तायामपि श्रद्धार्या तस्याः प्राधान्येन कर्त्तव्यतामभिप्रेत्य तत्र प्रमा-  
णमाह—

श्रद्धत्स्व सोम्येति हि शास्ति शास्त्रं  
श्रद्धाधनत्वश्रुतिरस्ति चान्या ॥  
श्रद्धा तु यस्येत्यपरं च वाक्य-  
मधीयते संशयकुत्सनाय ॥ २६७ ॥

श्रद्धत्स्येति । छान्दोग्ये “यं वै सोम्यैतमोणमानं न निभाल-  
यमे एतस्य वै सोम्यैपोऽणिम्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व  
सोम्य” इत्यतिमूक्ष्मस्य जगन्मूलस्य ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतया तद्विज्ञान-  
साधनं श्रद्धामिदं वाक्यं विधत्ते । तथा बृहदारण्यके “श्रद्धावित्तो  
भुत्वाऽऽत्तन्पेवात्मानं पश्येत्” इत्याह । तदिदमाह—श्रद्धाधनत्वश्रु-  
तिरिति । “एवं यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्ति” इति संशय-  
निवृत्तयेऽपरमापि वाक्यं छान्दोग्या अधीयते । ततस्त्वं शीर्णतेऽखण्डवा-  
क्यार्थे संशयनिवृत्तये श्रद्धां कुर्वित्यर्थः ॥ २६७ ॥

एवं तमो निरस्येत्यज्ञानस्य, संशयकुत्सनायोति संशयस्य च  
निवृत्तिं सूचयता तपोरनर्थहेतुत्वं सूचितम् । श्रद्धायाश्चानुष्ठेयत्वं सूच-  
यता तदभावस्यापि तत्सूचितं तद्विषयं भगवतोऽपि संशयमि-

त्याह —

अज्ञो विनश्यति पुमानतिमूढभावा-

दश्रद्धयोपहतबुद्धिरतोऽपि कष्टः ॥

कष्टाच्च कष्टतर एव तु संशयात्मा

दुःखी सदेति भगवानपि वासुदेवः ॥२६८॥

अज्ञो विनश्यतीति । अविवेकी परमपुरुषार्याद् भ्रष्टपत्नीस-  
र्षः । अतिमूढभावास्वंपदार्याविवेकात् । अज्ञोऽपि यदि वैदिकं कर्म  
श्रद्धयात्तस्य कदाचिद्भवेदापि पुरुषार्थो न त्वश्रद्धयानस्य, तस्य ना-  
स्तिक्यमसङ्गेनानर्थमम्भवादित्याह—अश्रद्धयोपहतबुद्धिरिति ।  
बुद्धिर्वैदिकी । कष्टः अतिदुःखीत्यर्थः । यदि कोश्चच्छ्रद्धामपि  
संपाद्य विवेकादिसाधनचतुष्टयो भूत्वा संन्यस्यानिश्चयरूपापातहा-  
नेन कृतार्थं मन्यमानः श्रवणादिकं नानुतिष्ठति, असावन्ततः स-  
न्दिग्धात्मोभयपुरुषार्थमाधनशून्यत्वात् सर्वथा भ्रष्ट एवेत्याह—क-  
ष्टाच्चेति । “अज्ञश्चाश्रद्धयानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लो-  
कोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः” इति श्रीभगवान्वासुदेव  
आहेत्यर्थः ॥ २६८ ॥

नन्वाग्निहोत्रादिवाक्यार्थनिश्चयानन्तरमिवाद्भैतवाक्यार्थसाक्षा-  
त्कारानन्तरमपि किं . कर्तव्यतान्तरमस्तीति शङ्कमानं प्रति तदन्तर-  
मेवाद्रूपं निरतिशयानन्दं ब्रह्म प्राप्तस्य कर्तृकरणादिमाधनाभावात्त-  
दधिकश्रेयसोऽभावाच्च नैवास्तीत्याह—

रूपं तावकमुद्भितद्वयमभूदद्वैतमेवाञ्जसा

तच्चाद्वैतमयास्य मोहजनितं पारोक्ष्यमात्मा ह्यभूत् ॥

एवं वेदशिरःपदान्वयवशादेकत्वमेकान्ततः

सिद्धं प्रत्यगनन्तयोरिति तत्र श्रेयः समाप्तिं गतम् ॥२६९॥

रूपं तावकमिति । तावकं रूपं स्वरूपमुज्झितद्वयं परित्य-  
क्ताहङ्कारतद्धर्मादिद्वैतं यथा स्यात्तथा अञ्जसा स्वभावतोऽद्वैतमेव पूर्णं  
ब्रह्मैवाभूत्तच्चाद्वैतं मोहजनितं पारोक्ष्यमपास्याञ्जसा तदात्माऽभुद्धी-  
ति सम्बन्धः । हीति वैदिकप्रामिद्धौ । एव च सति तत्रमस्यादिवा-  
कपादह ब्रह्मास्मीति साक्षात्कार उदिते पूर्णपुरुषार्थलाभ इत्याह—  
एव वेदाशिर इति । तत्र श्रेय इति । तावतैवेति शेषः । समाप्तिं  
गतं निरवशेषं प्राप्तमित्यर्थः । प्रतीचः परमानन्दाद्वयब्रह्मपाप्तेरेव  
श्रेयःसमाप्तित्वात् । “सा काष्ठा सा परा गतिः” इति श्रुतेः ।  
“आत्मलाभान्न परं विद्यते, एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च  
भारत” इति स्मृतेश्च । अग्निहोत्रादिज्ञानमात्रात्तु नैवंविधपुरुषार्थ  
लाभ इति तत्रानुष्ठानापेक्षेति भावः ॥ २६९ ॥

एवं वेदान्तानामखण्डे ब्रह्मणि समन्वयो दर्शितः, अखण्डार्थ-  
तायाश्च वाक्यस्य लोकादिप्रसिद्धिर्दर्शिता । इदानीमन्तेऽपि तदा-  
ढ्यर्थं वादिप्रसिद्धिं दर्शयति, तत्रादावेकपदलक्षणया वैशेषिकमते  
तामाह—

सम्बन्धः समवाय इत्यपि पदे वैशेषिकोच्चारिते

नाखण्डव्यतिरिक्तवस्तु वादितुं शक्तोऽनवस्थाभयात् ॥

पञ्चानां समवायितेति वचनव्याघातभीतेरपि

सम्बन्धान्तरमस्य नाभिमनुते वैशेषिकः कातरः ॥२७०॥

सम्बन्ध इति । सम्बन्धविशिष्ट इत्यर्थः । समवायपदेन वैशे-  
पिकप्रसिद्धो निन्वः सम्बन्धः कथितः । कुतो न शक्तस्तत्राह—अनव-  
स्थामपादिति । वैशेषिकैर्ह्यनववाक्यव्याप्यादिसम्बन्धः समवाय इत्युच्यते,  
तत्र समवायस्यासम्बद्धत्वान्न तत्कृतावयवादिविशिष्टबुद्धिः स्यात् ।  
न च समवायस्यापि समवायात्त्रासम्बद्धत्वमिति वाच्यम् । स्वस्य  
स्वस्मिंस्तदसम्भवेन समवायान्तराभ्युपगमे तस्य तस्यापि समवाया-

न्तरमभ्युपेयमित्यनवस्था स्यादिति चोद्यपरिहाराय स्वरूपसम्बन्धा-  
भिप्रायेण सम्बद्धः समवाय इत्युच्येत, तत्र सम्बद्धपदं समवायस्य-  
रूपमात्रे लक्षणया वर्तते समवायपदमपि तत्रैवेति कथं नाखण्डार्थता  
तदभ्युपेयेति भावः । न केवलं समवायान्तराभ्युपगमेऽनवस्था किं  
तु तेषामभ्युपगमविरोधोऽपि स्यादित्याह-पञ्चानामिति । वच-  
नस्य स्ववचनस्य व्याघातभयादित्यर्थः । अस्य समवायप्रावयवाच-  
यविगुणगुणिक्रियाक्रियावज्जातिव्यक्तिविशेषनित्यद्रव्याणां पञ्चयु-  
ग्मानामेव समवाय इति हि ते वदन्ति, तस्यैवं व्याघातः स्यात्, तत्प-  
रिहाराय समवाये समवायान्तर कातरः स्वसिद्धान्तपरंसाव्याकुल-  
चित्तो वैशेषिकः कथमङ्गीकुर्यादित्यर्थः ॥ २७० ॥

प्राभाकरमतेऽप्यखण्डार्थतामितिमाह—

शब्दो गकार इति लौकिकमस्ति वाक्यं

विस्पष्टमस्ति च पदद्वयमत्र वाक्ये ॥

प्राभाकरे च समये न गकारमात्रा-

दन्यत्पदद्वयनिगद्यमभीष्टमस्मिन् ॥ २७१ ॥

शब्दो गकार इति । अस्त्येवंविधवाक्यस्य लोकप्रसिद्धि-  
स्तस्यापि संसृष्टार्थतैव किं न स्यात् तत्राह-प्राभाकरे चेति ।  
प्राभाकरे समये चास्मिन्वाक्ये पदद्वयनिगद्यं शब्दो गकार इति प-  
दद्वयप्रतिपाद्यमन्यत्राभीष्टमिति संबन्धः । अस्मिन्पदद्वयात्मक एतद्वा-  
क्ये शब्दो गकार इति वाक्ये हि प्रयुक्तपदद्वयेन प्राभाकरैर्गकार-  
व्यक्तिमात्रमभिप्रेयमित्यङ्गीकृतमित्येवं वाक्यमखण्डार्थमभ्युपेयमिति  
भावः ॥ ७२१ ॥

ननु द्रव्यं घट इतिवाक्यमिव शब्दो गकार इतिवाक्यमपि प-  
रापरजातिद्वयान्विशिष्टमिदं प्रतिपादयिष्यतीति नाखण्डार्थमिति त-

ब्राह्—

शब्दत्वजातिवचनो न हि शब्दशब्दः  
 श्रोत्रोपलम्भनतया तु निबन्धनेन ॥  
 वर्णान्ब्रवीति न हि जातिरिहाभ्युपेता  
 साक्षाद्गकारमथमाह गकारशब्दः ॥ २७२ ॥

— शब्दत्वजातिवचन इति । गत्वजातेरप्युपलक्षणम् । शब्द-  
 शब्दः शब्द इति शब्दः, एतद् गशब्दस्याप्युपलक्षणम् । शब्दश-  
 ब्दस्य जातिवचनत्वाभावे व्यक्तिप्रानन्त्यव्यभिचाराभ्यां कथं वृत्ति-  
 रित्यत आह—श्रोत्रोपलम्भनतयेति । श्रोत्रोपलम्भत्वेन तदस्थे-  
 नोपाधिनेत्यर्थः । निबन्धनेन निमित्तेन । ननूपाध्यपेक्षया जातिर्ल-  
 षीयसीति, सत्त्वं, किं तु जातेः संस्थानव्यङ्ग्यत्वनिषेधेनाद्रव्ये शब्दे  
 तदसंभव इत्याह—न हि जातिरिति । अत एव गत्वमापि न जा-  
 तिरितिः गकारशब्दोऽपि साक्षाद् गकारव्यक्तिमेवाह । सा च व्य-  
 क्तिरेका संभवतीति नानन्त्यव्यभिचारदोषोऽपीत्याशयेनाह—साक्षा-  
 द् गकारमिति । प्रामाकरैरद्रव्यवृत्तिजात्यनभ्युपगमाच्छ्रोत्रप्राप्त-  
 त्वस्य शब्दमवृत्तिनिमित्तस्य तच्छब्दापतीतेर्गकारशब्दस्य चै-  
 कगकारमात्रनिष्ठत्वादधिकार्याभावात्सत्त्वात्त्वण्डार्थतैव वक्तव्येति  
 भावः ॥ २७२ ॥

प्रामाकरं मयत्त्वण्डार्थप्रसिद्धिममर्थनमुपसंहरति—

तस्मादखण्डविषये वचने विवादं  
 प्रामाकराः परिहरन्तुं न चेदशक्यम् ॥  
 निर्वोढुमेतदिह वाक्यमितोऽन्यथा चे-  
 दस्यार्थकल्पनमभीप्सितमिष्टहानिः ॥ २७३ ॥

तस्मादिति । यस्मादुक्तविषयाऽखण्डार्थता तैरभ्युपेया तस्मादित्यर्थः । परिहरन्तु त्यजन्तु । चेद्योद् न परिहरेयुः, इह तर्ह्येतदुदाहृतवाक्यं निर्वाहुमुपपादयितुमशक्यम् । यदि परापरजातिनिबन्धनं पदद्वयसामानाधिकरष्यं तैरभ्युपगम्येत तर्हि तत्सिद्धान्तक्षतिरिखाह-इत इति । उक्तप्रकारादित्यर्थः । अस्य प्रस्तुतवाक्यस्य इतोऽन्यथार्थकल्पनमभीप्सते चेद्विद्वद्भिरिति सम्बन्धः ॥ २७३ ॥

अखण्डार्थत्वे प्रागुदाहृतानामपि पाणिनिसंमतिमन्तै पुनरप्युदाहरति तस्यान्यथासिद्धत्वशङ्कानिरासाय—

प्रातिपदिकान्यनतिरिक्तविषयाणि

प्राह भगवान्प्रथमशब्दितविभक्त्या ॥

पाणिनिरतः सकलतर्कसमयज्ञो

वष्टि वचसोरनतिरिक्तविषयत्वम् ॥ २७४ ॥

प्रातिपदिकेति । भगवान्पाणिनिः प्रातिपदिकानि विभक्तिवर्जितवृत्तादिशब्दान् प्रथमशब्दितविभक्त्या प्रथमेत्युक्त्या विभक्त्या स्वादिरूपयाऽनतिरिक्तविषयाण्येकार्थविषयाणीति प्राहेति संबन्धः । पाणिनिः खलु “प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा” इति तदर्थे प्रथमां विभक्तिं विषय इति प्रकृतिप्रत्ययात्मकं तद्वाक्यमखण्डार्थम् । न चैवं विभक्तंस्तत्पर्यायत्वं तत्सिद्धानुवादत्वं चेति न तपोर्वाक्यतेति वाच्यम् । तथा सदैव प्रातिपदिकस्य प्रयोगनियमेन स्वार्थप्रातिपादकत्वेन च तदुभयाभावात् । यस्मादयं पाणिनिः प्रातिपदिकप्रथमयोरेकार्थत्वमाह, अतोऽपि मकलन्वायाभिज्ञोऽन्यत्राप्यपर्यायपदयोस्तादृशपदानां चानतिरिक्तविषयत्वं वष्टीच्छनीत्युपमंहरति-अत-इति ॥ २७४ ॥

किं च लोकेऽपर्यायपदवद्वाक्यमयोगस्यैकार्थं दर्शयन्नात्र वादिभि-



विवादः कार्य इत्युपसंहरन्नाह—

इय घटव्यक्तिरितिदृशेषु च  
 प्रसिद्धमेवैकरसार्थगोचरम् ॥  
 पदद्वयं लोकवचःसु तेन च  
 प्रशस्यते नात्र विवादसंग्रहः ॥ २७५ ॥

इयं घटव्यक्तिरिति । इयं घटव्यक्तिरित्येवमादिषु लोकव-  
 चःसु पदद्वयमेकरसार्थगोचरमेवेति प्रसिद्धं येन तेनात्मास्मिन्नर्थे वि-  
 वादसंग्रहो नैव प्रशस्यते न युज्यते वादिनामिति शेषः । इयमिति  
 पुरःस्थितवस्तुमात्रं परामृश्य तस्य घटव्यक्त्यभेदमात्रं विवक्षितमिदं  
 वाच्यं प्रतिपादयतीति तदेकरसार्थमित्यर्थः ॥ २७५ ॥

एवं वेदान्तानामखण्डैकरसे श्रुतिन्यायाभ्यां तात्पर्यं निरूपितम् ।  
 इदानीं “किं च प्रमाणान्तरमपेक्ष्य गिरः प्रवृत्तेः सिद्धेषु वस्तुषु जग-  
 त्युपलब्धपूर्वा” इत्यनेन सिद्धवस्तुविषयवाक्यस्य मानान्तरसंवादायत्ता-  
 र्थवत्त्वनिश्चयतया, वेदान्ता यदि सिद्धवस्तुपरः स्युस्तर्हि मानान्तर-  
 सापेक्षाः स्युः लौकिकसिद्धवाक्यवदिति यदुक्तं, तन्न । मानान्तरयोग्या-  
 र्थत्वोपाधेः । न च तदपि सिद्धार्थत्वेन वेदान्तेष्वनुमेयमिति साधन-  
 व्यापकनोपाधेरिति वाच्यम् । यतो न यत्परिनिष्ठितं तत्प्रमाणान्त-  
 रयोग्यमिति नियमोऽस्ति, येन तत्प्रमाणवेदान्ते मानान्तरसापेक्षता  
 स्यादित्याशयेनाह—

न च प्रमाणान्तरयोग्यतायां  
 प्रयोजकं स्यात्परिनिष्ठितत्वम् ॥  
 यतः प्रमाणान्तरयोग्यतायां  
 प्रयोजकं रूपरसादिमत्त्वम् ॥ २७६ ॥

न च प्रमाणान्तरेति । प्रयोजकं तत्रैव व्याप्यमिति या-

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २११

वत् । परिनिष्ठितत्वं सिद्धत्वम् । कुत्र इत्यत्र आह-यत इति ।  
रमः आदिर्यस्य स्पर्शादेः सः, रूपं च रसादिश्च रूपरसादी, ताव-  
स्य स्तः स रूपरसादिमान् तस्य भावस्वरूपमिन्यतद्गुणसंविज्ञानो  
बहुव्रीहिः । रूपादिविशेषो हि द्रव्ये प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रवृत्तौ मूलं  
व्याप्त्यादिविशेषश्चानुमानादेरित्यर्थः ॥ २७६ ॥

फालितमाह—

ततस्तु रूपादिविहीनरूपे  
प्रमाणान्तरागोचरचित्स्वरूपे ॥  
वचः प्रमाणान्तरनिस्पृहं सत  
प्रमाणमत्रात्मनि निर्विवादम् ॥ २७७ ॥

तत इति । यतो रूपादिमत्रमेव शब्दातिरिक्तप्रमाणप्रवृत्तौ  
मूलं ततस्तद्गृहिते अत्र एव प्रमाणान्तरायोग्येऽस्मिन् चैनन्यात्मनि सा-  
पेक्षत्वानुमानस्योक्तोपाधिदुष्टत्वेन वेदान्तवाक्यं प्रमाणान्तरनिरपेक्षं  
सन्निःसंदिग्धं प्रमाणं भवतीत्यर्थः ॥ २७७ ॥

किं च लोके मानान्तरस्यान्यथासिद्धत्वान्न तत्सिद्धार्थशब्दप्रमा-  
णनिमित्तमित्याह—

लोकप्रसिद्धपदगोचरतानिमित्त-  
मन्यप्रमाणविषयत्वमिह प्रसिद्धम् ॥  
लोकप्रसिद्धपदगोचरता न चास्मिन्  
ब्रह्मात्मनीति च तदत्र निवारणीयम् ॥ २७८ ॥

लोकप्रसिद्धेति । लौकिकमानसिद्धा या पदगोचरता तन्नि-  
मित्तं तद्व्यापकमित्यर्थः । ततः किं तत्राह-लोकप्रसिद्धपदेति ।  
आस्मिन्निर्विशेषे वेदान्तलक्षणे । फालितमाह-इति चेति । तदन्य-  
प्रमाणविषयत्वं सर्वपदलक्षणे ब्रह्मणि संगतिग्रहस्यानपेक्षत्वान्न तन्नि-

मिचमानान्तरापेक्षा तत्र शब्दस्येति भावः ॥ २७८ ॥

एवं स्वपक्षे शब्दस्य लक्ष्ये ब्रह्मणि मानान्तरनिरपेक्षं प्रामाण्यमु-  
पपाद्य येषां वादिनां कार्यमेव वेदार्थस्तच्च लिट्,द्यभिधेयमिति मतं  
तेषामिदं सापेक्षत्वदूषणं दुष्परिहरमित्याशयेनाह—

लोकप्रयुक्तपदगोचरताऽस्ति कार्ये

तेनाऽस्तु कार्यपरवाक्यमशेषतस्ते ॥

मानान्तरेषु परतन्त्रतयाऽप्रमाणं

स्वार्थे न दूषणमिदं श्रुतिमस्तकेषु ॥ २७९ ॥

लोकप्रयुक्तेति । मानान्तरसिद्ध एव संगतिग्रहो वक्तव्य  
इति कार्ये लोकप्रयुक्तपदगोचरताऽस्तीत्युक्तम् । फलितमाह—तेने-  
ति । लोकप्रयुक्तपदगोचरत्वेन ते सापेक्षत्वप्रसङ्गेन सिद्धे वेदाप्रामा-  
ण्यमभ्युपेत्य कार्ये तत्प्रामाण्याभ्युपगन्तुस्तत्राशेषतोऽशेषेषु माना-  
न्तरेषु परतन्त्रतया मानान्तरापेक्षया स्वार्थेऽप्रमाणमस्तु स्यादिति  
संबन्धः । अप्रमाणमिति पदच्छेदः । स्वपक्षे चोक्तविधया नेदं  
दूषणमस्तीत्याह—न दूषणमिति । मानान्तरायत्तं स्वार्थे प्रामाण्यमि-  
त्येवंरूपमिदं दूषणं श्रुतिमस्तकेषु वेदशिरस्सु न, ब्रह्मपदस्य लि-  
ट्,दिपदवह्नौकिकपदत्वाभावादित्यर्थः ॥ २७९ ॥

यत्पुनरुक्तं “किं च क्रियापदमपेक्ष्य पदानि वाक्यभावेन सम्यगिह  
संगतिमाप्नुवन्ति” इत्यादिना वेदान्तेषु क्रियापदाभावात् तन्निमित्तः  
पदानां परस्परं समन्वय इति कुतस्ततो वाक्यार्थमितिस्तत्राह—

न च क्रियाकारितसंहनीनि

पदानि लोके नियमेन वक्तुम् ॥

समीहते पक्षमतिः पदानां

क्रियां विनाऽप्यन्वयदर्शनेन ॥ २८० ॥

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१३

न च क्रियाकारितेति । क्रिया तिष्ठन्तं पदं तन्निमित्ता  
संहतिः समन्वयो येषां पदानां तानि, समीहते इच्छति, वक्तुं न स-  
मीहते इति सम्वन्धः । परमतिः लौकिकन्यायाभिज्ञः । कुत इत्यत  
आह—पदानामिति ॥ २८० ॥

तदेव दर्शनमुदाहरति—

महीभुजोऽयं पुरुषो मनस्वी

वनस्पतेस्तत्फलमित्यपीह ॥

क्रियां विनाऽप्यन्वयवन्ति लोके

पदानि दृष्टानि बहूनि वक्तुः ॥ २८१ ॥

महीभुजोऽयमिति । कस्यायं पुरुषः कस्येदं फलमिति त-  
त्संबन्धिविशेषमात्रजिज्ञासायामयं मनस्वी पुरुषो महीभुज इत्यादि-  
ना सम्वन्धिविशेषमात्रनिष्ठोऽयं प्रयोग इति क्रियापदापेक्षाभावात्  
तन्निमित्तस्वरूपसमन्वयः । लोके वक्तुः पदानि वक्त्रा प्रयुक्तानि ब-  
हूनि पदानीति संबन्धः । आकाङ्क्षावोग्यतामनिधिपत्वं हि पदानां  
परस्परान्वये निमित्तं न क्रियापदं न वा तद्विशेषः । तस्याप्याका-  
ङ्क्षादिपुक्तस्यैवान्वयित्वेन लाघवेन तावन्मात्रस्यैव तत्प्रयोजक-  
त्वादतो वेदान्तपदानां परस्परान्वये न किञ्चिद्वाधकमिति भा-  
वः ॥ २८१ ॥

एवं तात्त्विकं परिहारमुक्त्वा तदभ्युपगम्याप्याह—

क्रियापदं वेदाशिरःस्वशीष्यते

त्रिवक्षितार्थानुगुणं तु तन्मतम् ॥

त्रिवक्षितार्थप्रतिपत्तिघाति तु

क्रियापदं स्वीकृतमप्यनर्थकम् ॥ २८२ ॥

क्रियापदासिद्धिः । न चैवं वेदान्तानामपि क्रियानिष्ठत्वमसङ्ग इत्या-

ह-विवक्षितार्थेति । परं तु तत्क्रियापदं वेदान्तेन प्रतिपिपाद-  
यिपितोऽर्थोऽस्यण्डैकरमं ब्रह्म तदनुगुणं तत्र वेदान्तप्रामाण्याविरो-  
धीत्यर्थः । अनुगुणपदव्यावर्त्यमाह-विवक्षितार्थप्रतिपत्तिरिति ।  
उपासीतेत्यादि क्रियापदं स्वीकृतं पठितमपि तत्रानर्थक्यमित्य-  
र्थः ॥ २८२ ॥

विवक्षितार्थानुगुणं क्रियापदं वेदान्ते किमस्तीत्यपेक्षायामाह—  
अस्त्यस्म्यसीति च पदं प्रचुरं क्रियाया  
वेदान्तवाक्यगतमादरतः पठन्ति ॥  
तन्मात्रतः सकलवेदशिरापदानां  
संघातसिद्धिरिति वेदशिरोनिपण्णाः ॥ २८३ ॥

अस्त्यस्म्यसीति । “अस्ति ब्रह्मोति चेद्वेद, अहं ब्रह्मास्मि, तत्र-  
ममि” इत्यादी क्रियायाः पदमस्तीत्यादिनिवृत्तपदमित्यर्थः । प्रचुरमने-  
कमिति पदविशेषणम् । तस्यावेदत्वशङ्कानिवृत्तये आदरत इत्युक्तम् ।  
फलितमाह—तन्मात्रत इति । वेदशिरोनिपण्णाः समन्वयसूत्रकु-  
ट्टादगायणमगवत्पादमभृतयः ॥ २८३ ॥

नन्वेवं वेदान्तानामस्त्यर्थनिवृत्तेन सैव मानान्तरमापेक्षता स्यात्,  
अस्त्यर्थो हि सत्ता, मा च प्रमाणविषयत्वमेव न तदतिरिक्तमत्ता  
जात्यादि सत्तादेरमत्रप्रसङ्गात् । तत्रश्च मदात्मकब्रह्मणो मानान्तर-  
विषयत्वभावश्चकमिति प्रामाकराः, तदनुवदति—

यत्तु प्रमाणमनुभूतिरिति प्रमाण-  
सामान्यलक्षणमनूद्य पुनर्वदन्ति ॥  
सत्ताप्रमाणघटनां प्रति योग्यताऽतो  
नास्त्यर्थनिवृत्तचनेष्वनपेक्षतेति ॥ २८४ ॥

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१६

यन्निवृत्ति । तदुक्तविषया तन्मतमनुपपन्नमिति दूषयितुं तदु-  
क्तं प्रकारमाह—प्रमाणमनुमूनिरिति । अनुभूतिः प्रमाणमिति  
प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा पश्चात्प्रमाणविषयतां प्रति योग्यता स-  
त्तेति यद्गदन्ति तद् दुर्घटमित्याग्रिमेण सम्बन्धः । तेषामेव वदतामाश-  
यमाह—अतो नेति । अनपेक्षता न स्यादिति सम्बन्धः ॥ २८४ ॥

दुर्घटत्वमेवाह—

तद् दुर्घटं न खलु संविदियं स्वयोग्या

न ह्यात्मनि स्थितिमुपैष्यति योग्यताऽस्याः ॥

वस्त्वन्तरोपनिहितस्वपदत्वहेतो-

र्न ह्यात्मरूपदहने दहनस्य शक्तिः ॥ २८५ ॥

न खल्विति । किं संविद्रिपयत्वं सत्त्वमुत तद्योग्यता । ना-  
द्यः, तत्पूर्वपर्यम्पामत्रममहात् । द्वितीये च संविदे साऽस्ति वा न  
वा । अद्ये किं स्वविषयत्वस्य योग्यता किं वा संविदन्तरविषयत्व-  
स्य । द्वितीये संविदोऽस्वमकाशत्वापत्तिरित्यभिप्रेत्याद्यामात्रे हेतु-  
माह—न हीति । अस्याः संविदो योग्यता एतन्निरूपितविषयत्वस्य  
योग्यता आत्मनि स्वस्मिन् स्थितिं नोपैष्यति न युज्यते इत्यर्थः ।  
कुतो न युज्यते तत्राह—वस्त्वन्तरेति । स्वस्मादन्यास्मिन्नेव  
घटादावुपनिहितमुपनिहितं यत्स्वपदत्वं स्वविषयत्वं तस्माद्धेतोरि-  
त्यर्थः । संविद्रिपयत्वस्य तदन्यदृत्तित्वनियमात्तस्यां तन्न संभवती-  
त्यर्थः । संविदः स्वगोचरत्वाभावे दृष्टान्तमाह—न हीति । आत्म-  
रूपदहने स्वमस्मीकरण इत्यर्थः ॥ २८५ ॥

संविदि सा योग्यता नेति द्वितीयं पक्षमनूय प्रतिक्षिपति—

संविद्यप्रमाणघटनां प्रति योग्यतां चे-

न्नये विभर्त्ति न सती भवितुं समर्था ॥

तद्योग्यतैव यदि मातृघटादिसत्ता

तस्याप्यसत्त्वमिति शून्यमुपाजिहीथाः ॥ २८६ ॥

संघितप्रमाणेति । घटनां संबन्धं विषयत्वमिति यावत् । संघिदि प्रमाणविषयत्वयोग्यताऽभावे इयं सती न स्यात् । प्रमाण-विषयत्वयोग्यताया एव त्वन्मते वस्तुनः सत्तारूपत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हीमती सेति चेन्न । तदननुभवप्रसङ्गात् । किं चैवं तदधी-नसत्त्वं सर्वमेवासत्त्वादित्याह-तद्योग्यतैवेति । शून्यमुपाजि-हीथाः, त्वमपि शून्यवादी भविष्यसीत्यर्थः ॥ २८६ ॥

यतो मानयोग्यता न सत्त्वम् अत इत्युक्तसंहरति—

घस्तुस्वभाव इति सत्त्वमतो गृहाण

तच्च द्विधेति वितथाऽवितथत्वभेदात् ॥

सत्त्वं द्विरूपमितरेतरसंकरेण

सच्छब्दवाच्यमिति च व्यवहारकाले ॥ २८७ ॥

घस्तुस्वभाव इति । वाधायोग्यवस्तुस्वभाव इत्यर्थः । अतः सत्त्वं वस्तुस्वभाव इति गृहाणाङ्गीकुर्विति संबन्धः । ननु किमात्म-वस्तुनः स्वभावः किं वा प्रपञ्चस्योतोभयस्य वा । नाद्यद्वितीयौ मपञ्चात्मनोस्तदभावप्रसङ्गात् । तृतीये तु द्वैतापात इत्याशङ्क्याका-शादावस्तिनेत्पादावुक्तमनुस्मारयन्नाह-तच्च द्विधेति । गृहाणे-त्यनुपपन्नः । द्वैविध्यमेवाह-चित्तधेति । वितथमसत्त्वं वस्तुतो व्यव-हारकाले सदवितथं परमार्थसादेति भेदादित्यर्थः । नन्वेवमांस्तद्व-स्थानिकार्थतागतिरित्याशङ्क्याह-इतरेतरेति । संकरेण मिश्रेण । तृतीयेति भावे । अत्रलात्मना तत्सच्छब्दवाच्यमिति गृहाण अतो नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ २८७ ॥

तर्ह्यसत्त्वं आत्मा द्विरूपः स्यादित्याशङ्क्य प्रागुक्तमेवार्थं

स्मारयति—

उत्सृज्य तत्र वितथांशमथेतरस्मिन्

संवित्स्वरूपपरमार्थमिति स्वरूपे ॥

बुद्धिं कुरु प्रणिदधत्प्रणयेन भूमि

ब्रह्माहमस्मि परमार्थसदित्यजस्रम् ॥ २८८ ॥

उत्सृज्येति । तत्र वाच्ये इतरस्मिन्स्वरूपे इति संबन्धः ।  
तन्स्वरूपमाह—संवित्स्वरूपेति । एतच्च परमार्थत्वे हेतुतयोक्तम् ।  
पूर्वमूत्रस्वरूपे भूमि प्रणयेन श्रद्धया प्रणिदधन् वित्तं मत्पक्ष-  
वर्णं कर्तुं परमार्थमब्रह्माहमस्मीति बुद्धिमजस्रं कर्तुमिति सम्बन्धः ।  
तथा च नोक्तदृश्यामिति भावः ॥ २८८ ॥

यद्योक्तं “मानान्तरं यदि न चेच्छाति शब्दशक्तेस्तत्र ग्रहः कथ-  
यति प्रतिपादनीयम्”इति तत्राह—

ब्रह्म स्वयंप्रभमतः शब्देषु तस्य

मानान्तरानधिगतेष्वपि शब्दशक्तिः ॥

रूपेषु वृद्धजनसंव्यवहारहेतोः

शक्या ग्रहीतुमुदितेन पथाऽनभिज्ञैः ॥ २८९ ॥

ब्रह्म स्वयंप्रभमिति । ततः किं तत्राह—अतः शब्-  
देष्विति । एतच्चाहमादिशब्दवाच्यमासिमास्पाहिकारतद्द्रष्टोत्त  
शब्दाभिप्रायम् । सदादिवाच्यघटादिशब्दं तु चक्षुषा-  
दिग्रहणं, ब्रह्मपदवाच्यं च कार्यलिङ्गारूपवर्केण ब्रह्मपदावय-  
वव्युत्पत्त्या श्रीपस्थितमेव, तदभिप्रायेणापि शब्दो मानान्तरानधि-  
गतेषु तस्य रूपोऽस्ति सम्बन्धः । उदितेन प्रागुक्तेन मार्गणाभि-  
ज्ञैर्गवेषोक्तैः । यद्यपि वाक्यतात्पर्यगन्ये ब्रह्मणि किमपि मानं न



प्रवर्तते तथापि तस्य शब्देषु यथाप्रमाणं यथानुभवं च सद्गतिर्ग्र-  
हीतुं शक्यत इति न तदर्थमपेक्षितप्रमाणेन वेदान्तानामनुवादता  
न वा संगतिग्रहविरह इति भावः ॥ २८९ ॥

ब्रह्मादिपदव्युत्पत्तावुपायान्तरं सद्गृह्यन्तमाह—

लोकप्रसिद्धार्थपदान्तराणां

समीपसङ्कीर्तनतोऽपि शक्तिः ॥

ब्रह्मादिशब्दस्य सुखावसेया

यथा हि यूपादिगिरस्तथैव ॥ २९० ॥

लोकप्रसिद्धेति । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्या-  
दि “तद्विजिज्ञामस्व तद्ब्रह्मेति” वाक्ये ब्रह्मपदव्यतिरिक्तानां यतो  
वेत्त्यादिपदानां लोकप्रसिद्धार्थानां समीपे संकीर्तनेनापि तर्कविध-  
योपस्थिते जगत्कारणरूपेऽद्वयेऽर्थे ब्रह्मादिशब्दस्य शक्तिः सुखावसे-  
या भवति । यथा “यूतं तक्षति यूतमष्टास्त्री करोति” इत्यादिप्रसिद्धार्थत-  
सणादिवाचकपदसमाभिन्वाहारसामर्थ्यात्तक्षणादिसंस्कारविशिष्टो यू-  
पशब्दार्थः । एवमाहवनीयमादधातीत्यादिवान्य अधानमंस्कारवान-  
गिनराहवनीयशब्दार्थ इति निश्चीयते तथैवेत्यर्थः ॥ २९० ॥

इदानीं ब्रह्मादिपदानां शक्तिग्रहाभावेऽपि निखिलप्रपञ्चनिवा-  
रकानिषेधवान्यमामर्थ्यान्निष्पन्नं ब्रह्म सिध्यतीति स्वासंपत्तमापि  
पक्षमाह—

विनाऽपि शक्तिग्रहणं पदानां

परात्मनोर्वाचकभावभाजाम् ॥

भवेत्परब्रह्मणि वेदवान्यथात्

प्रतीतिरन्यप्रतिषेधनेन ॥ २९१ ॥

१. अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २१९

विनाऽपीति । परः परमात्मा आत्मा च तयोर्वाचकभावभा-  
जां वाचकत्वयुक्तानां पदानामिति सम्बन्धः । अन्यस्य ब्रह्माति-  
रिक्तप्रपञ्चस्य नेह नानेत्यादिप्रतिषेधनेनेत्यर्थः ॥ २९१ ॥

ननु न तावद्ब्रह्माणि प्रमाणान्तरेण प्रतिषेधः सम्भवति, शब्दस्तु  
शक्तिग्रहपक्षत इति कथं विनापि शक्तिग्रहणमित्युक्तमित्याशङ्क्य  
नवादिपदानां लोकप्रसिद्धार्थत्वेन विनापि ब्रह्माणि पदशक्तिग्रहं  
तदुपपद्यत इत्याह—

नञः प्रपञ्चप्रतिपादकस्य च

प्रतीत्य शक्तिं व्यवहारतः स्थितः ॥

पदस्य शक्नोति परं समीक्षितुं

श्रुतेः प्रपञ्चप्रतिषेधमार्गतः ॥ २९२ ॥

नञः प्रपञ्चप्रतिपादकस्येति । स्थितः पुमान् नञः पदस्य  
नाना किं च नेत्यादिनिषेधप्रपञ्चप्रतिपादकस्य च पदस्य व्यवहा-  
रतः शक्तिं प्रतीत्येति सम्बन्धः । स्थित इति । अर्थाव्यवहारभूमा-  
विति लभ्यते । परं परमात्मत्वं श्रुतेर्वेदान्तवाक्यात्प्रपञ्चप्रतिषेध-  
मार्गतः समीक्षितुं शक्नोतीति योजना । अत्र यदि परमात्मनि शक्ति-  
ग्रहो नापेक्ष्यते तर्हीह एष इत्यादिपदैः परमात्मानमनूय तत्र-कथं  
प्रपञ्चो निषिध्येत; न हि निराधिष्ठानो निषेधः पर्ववस्यति ततो वा  
कथमात्मा सिध्येत् । नन्वात्मा स्वप्रकाश इति चेत्तर्हि किं प्रप-  
ञ्चनिषेधेनापि । तस्य निष्यप्रपञ्चतासिद्धये तन्निषेध इति चेत्, न ।  
तदनूय निषेधाभावे कथं तस्य तदापि सिध्येत् । इहेत्यादिपदस्य  
तत्र सद्ब्रह्मविग्रहे किमपराद्धं ब्रह्मात्मादिपदैः । सत्यादिपदलक्षणां वि-  
ना वर्णितब्रह्मस्वरूपासिद्धेश्चेत्येतन्मतं न ग्रन्थकर्तृमम्मतामिति द्र-  
ष्टव्यम् ॥ २९२ ॥

एवमात्मस्वभावस्यैव सत्त्वात्तस्य चोक्तविषया मानान्तरायोग्य-  
त्वात्तच्छब्दे ब्रह्मादिपदसंगतिग्रहस्यापि सुकरत्वात्पत्यग्रहण

वेदान्तप्रामाण्यमवाधितमिति तयोर्मानमेवभावसिद्धिरित्याह—

ब्रह्मास्मीति वचोनिविष्टपदयोर्मानं भवेदन्वयः

साक्षादद्वयवस्तु तस्य च भवेन्मैयं ततस्तद्रतेः ॥

यद्यत्र प्रामितिं करोति भवति प्रामाण्यमत्रास्य च

स्पष्टं दृष्टमिदं हि युक्तिघटितं रूपे यथा चक्षुषः ॥२९३॥

ब्रह्मास्मीति । ब्रह्मास्मीतिपदयोरेव इति सम्बन्धः । मानं  
मितिजननयोग्यः । साक्षादपरोक्षं प्रत्यगाभिन्नमिति यावत् । तस्य  
च ब्रह्मास्मीति वचनस्य, चोऽवधारणे, भवेदेवेति सम्बन्धः ।  
मेयमिति । विषयतायोग्यम् उभयत्र प्रमाणमाह—तत इति ।  
तस्माद्ब्रह्म इत्यर्थः । तस्याद्वयवस्तुनः । गतेस्वगतेरित्यर्थः । ततश्चा-  
योग्यात् फलानिष्पत्तेः तदुभयं तद्योग्यमित्यर्थः । एतस्याप्रमाणे  
व्यभिचारमाशङ्क्य प्रमाणसामान्यलक्षणं कथयन् तं परिहरति—यद्य-  
त्रेति । यत्करणं यस्मिन्नर्थे प्रामितिमवाधिताज्ञातार्थावबोधं करो-  
त्यत्रार्थेऽस्य प्रामाण्यं प्रमाजननयोग्यत्वं भवत्येव, इदं हि स्पष्टं  
दृष्टं युक्तिघटितं च । एतदेवोदाहरणविशेषे दर्शयति—रूपे—यथा  
चक्षुष इति । पदनधिगतमवाधितं येन निश्चीयते तत्र तत्प्रमाण-  
मिति हि प्रमाणसामान्यलक्षणं, यथा तादृशरूपादौ चक्षुरादि, नैवम-  
प्रमाणमिति भावः ॥ २९३ ॥

प्रमाणसामान्यलक्षणं प्रकृते दर्शयन्फलमाह—

मानान्तरानधिगतं परिनिष्ठितं यद्

वेदः समर्पयति चेतसि तत्परः सन् ॥

१ अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्यम् । २२१

• तत्तथ्यमेव भवतीति समाश्रयस्व •

श्रेयस्करो विधिगिरोऽवगतो यथैव ॥ २९४ ॥

मानान्तरानधिगतमिति । यद्ब्रह्म तदन्यद्वा वेदस्तत्तात्पर्यवान् भूत्वा मानान्तरानधिगतं परिनिष्कृतमपि यच्चेत्सि समर्पयति बोधयति तत्तथ्यमेवावाध्यमेव भवतीति समाश्रयस्व यथैव विधिवाङ्मयादेवगतो धर्म इति सम्बन्धः । अत्रोपास्यगुणसंमर्गस्य व्यावृत्तये तत्पर इत्युक्तम् । वेदतात्पर्यगोचरविपरीतग्राहिण एवामानत्वात्तदर्थोऽवाधित एवेति वेदस्तत्र प्रमाणमेवेति भावः ॥ २९४ ॥

• ननु कार्ये कार्यवाक्यवद् ब्रह्मवाक्यं तत्र कथं प्रमाणं स्यात् । कार्यत्वस्य शब्दमेयत्वे तद्वचनत्वस्य शब्दप्रमाणत्वे च प्रयोजकत्वात् । न चाकार्यत्वमेव वेदार्थत्वे प्रयोजकम्, एवं वेदस्य प्रमाणत्वेऽपि तद्वचनत्वमेव प्रयोजकमस्तु न कार्यत्वाद्वादीति वाच्यम् । प्रयोजकगौरवापातादाति चेन्न । त्वन्मतेऽपि महाजनाश्रितवेदान्तप्रामाण्यतर्क्यवापप्रसङ्गाच्चोपपत्तौ प्रयोजकं किं त्वदन्यदेवेत्यभिप्रेत्याह—

निष्पन्नमेव यदि वा पुरुषप्रयत्न-

निष्पाद्यमस्तु तदनङ्गमिह प्रमेये ॥

एवं विधिर्भवतु शब्दसमन्वयो वा

प्रामाण्यकारणमिदं न वदन्ति सन्तः ॥ ३९५ ॥

निष्पन्नमिति । यदि यदित्यर्थः । वाशब्दश्चार्थे । अस्तु स्यात् । यन्निष्पन्नं स्यात् यच्च पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यं तदुपपत्तिमिह वेदप्रमेयत्वेऽनङ्गप्रयोजकम् । एवं विधिर्वा भवतु शब्दसमन्वयः सिद्धवाक्यं वा इदमुपपन्नं प्रामाण्यकारणमिति सन्तो न वदन्ति ।

अवाधितानधिगतनिश्चायकशब्दत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वादिति भावः ।

अथ वा-चोदनासूत्रबलात् कार्यमेव वेदार्थः, चोदनैव प्रमाणमिति सिद्धं तत्कथं सिद्धवाक्यमपि प्रमाणं तदर्थोऽपि वा वेदार्थ इत्याशङ्क्याह-निष्पन्नमिति । निष्पन्नत्वमित्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वाद्यदि वेतीवार्थे यथा निष्पन्नत्वं वेदप्रमेयत्वेऽनङ्गं तथा तत्पुरुषमयत्ननिष्पाद्यत्वमस्त्विति सम्बन्धः । वेत्यापि दृष्टान्तार्थे, शब्दसमन्वयत्वं वेदप्रामाण्यकारणमिति यथा सन्तो न वदन्त्येवमिदं स्वदुक्तमपि न भवतु । इदंशब्दार्थमाह-विधिरिति । विधि-त्वमित्यर्थः ।

यद्वा-चोदनासूत्रबलात्कार्यत्वादेव वेदप्रमेयत्वादौ न प्रयोजकं किं तु वक्ष्यमाणमेवावाध्यत्वादि युक्तं प्रमेयम्, प्रमाणमपि तादृ-गर्थनिश्चायकमेव तच्च सिद्धं कार्यं वा भवतु, न सिद्धत्वादिमात्रं प्रमेयत्वनिमित्तम्, न वा विधित्वादि प्रामाण्यप्रयोजकमित्याशयः । अत्र तन्निष्पन्नत्वादि अनङ्गमेवेति सम्बन्धः । एवमित्यनन्तरं तादृगर्थनिश्चायक इति शेषः । तस्मादवाधितानधिगतश्रोतृसमीहितमेव वेदतात्पर्यगम्यतादृगर्थनिश्चायकत्वेनैव वेदोऽपि प्रमाणम् । अन्यथा भोजनादिकार्येण विषमक्षणादिना वा तुल्यस्य त्वदभिमतकार्यस्य तद्वाक्यतुल्य-चोदनायाश्च प्रमेयत्वाद्यनिर्वाहात् । एवं च लाघवाद्दुक्तमेव वेदप्रमेय-त्वादौ प्रयोजकम्, चोदनासूत्रार्थस्तु उपरिष्ठात् द्रष्टव्य इति ॥२९॥

यद्यपि वेदः सिद्धं कार्यं च धोषयानि तथापि सिद्धत्वादि वेद-धोषस्यै न प्रयोजकं न वा तद्व्यतिरिक्तवोधकत्वं वेदस्य प्रामाण्ये प्रयोजकमिति न्यायत उक्तं दृष्टान्तेनाप्याह—

नीलैकगोचरतया नियतं न चक्षु-

नीप्यस्य पीतविषये नियमोऽस्ति शक्तेः ॥

तद्वन्न वेदत्रयसामपि शक्तियोगः

कार्यादिवस्तुषु कथंचन पक्षपाती ॥ २९६ ॥

नीलैकगोचरतयेति । अस्य बहुषः । पक्षपाती कार्यपात्र-

गोचरः सिद्धमात्रगोचरो वा नेति सम्बन्धः ॥ २९६ ॥

उक्तमर्थं जैमिनीयन्यायबलादपि द्रष्टव्यं—

यद्वादरायणमतं परिगृह्य पूर्वं

श्रेयस्करेऽनधिगते खलु चोदनायाः ॥

प्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वयस्य

वस्तुस्वरूपकथनेऽप्यविशिष्टमास्ति ॥ २९७ ॥

यद्वादरायणमिति । परिगृह्याश्रित्य पूर्वं पूर्वतन्त्रेऽस्य सम-  
न्वयस्य प्रस्तुतवेदान्तवाक्यस्य पूर्वं वादरायणमतमाश्रित्यानिधिगते  
धर्मं चोदनाया यत्प्रामाण्यमुक्तमिदमस्य समन्वयस्य वस्तुस्वरूपक-  
थनेऽप्यविशिष्टमास्ति खल्विति सम्बन्धः ।

पूर्वतन्त्रे हि जैमिनीना “अनुपलब्धेऽर्थे तत्प्रमाणं वादरायण-  
स्वानपेक्षत्वात्” इति सूत्रांशेनानपेक्षत्वेनैव वेदप्रामाण्यं वादरायणस-  
म्मतमित्याश्रित्य धर्मोऽप्युपदेशस्य तथैव प्रामाण्यं व्यवस्थापितं तदि-  
हालौकिककार्यापौरुषेयवेदान्तेष्वप्यस्तीति कथं न ते ब्रह्मणि प्रमाण-  
म् । चोदनासूत्रं तु स्वस्य विचार्यतया प्रतिज्ञातकर्मवाक्याशयेनैवे-  
ति वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं जैमिनेरापि सम्मतमन्यथा धर्मोऽपि  
तन्न निर्वहेदिति भावः ॥ २९७ ॥

तस्मात्सकलप्रमाणप्रमेयसाधारणमेव रूपं वेदतदर्थयोरप्याश्र-  
यणीयं तच्चात्राप्यस्त्वेवेत्याशयेन सर्वप्रमाणप्रमेयसाधारणरूपमुक्तं  
महाचार्यप्रभृतीनां सम्मतमित्याह—

मानान्तरानधिगतं त्ववगम्यमानं

मेयं भवेदिति हि मेयविदो वदन्ति ॥

मानान्तरानधिगते विषयेऽवबोधं

कुर्वत्प्रमाणमिति मानविदां प्रसिद्धिः ॥२९८॥

मानान्तरेति ॥ २९८ ॥

एवं प्रमाणप्रमेयत्वप्रयोजकरूपे सत्यापि यदि वेदान्तो ब्रह्मणि न प्रमाणं ब्रह्म च न प्रमेयं स्यात्तर्हि चोदनाधर्मगोरपि न तदुभयं स्यादिति ब्रह्मणि वेदान्तप्रमाण्यं बाधकमुखेनोपसंहरति—

एवं सतीह यदि वेदशिरो न मानं

श्रेयस्करे विधिगिरोऽपि न मानता स्यात् ॥

श्रेयस्करे विधिगिरो यदि मानता स्याद्

वस्तुस्वरूपकथनेऽपि समन्वयस्य ॥ २९९ ॥

एवं सतीति । प्रामाण्यप्रयोजकरूपे सतीत्यर्थः । इह ब्रह्मणि न मानता स्यात्ततः प्रयोजनरूपान्तराभावादित्यर्थः । यदि मानता स्यादिति । तेनैव रूपेणोक्त शेषः । समन्वयस्य मानता स्यादित्यनुपपन्नः ॥ २९९ ॥

एवं सिद्धपरत्वेऽपि वेदान्तानां न सापेक्षत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । नन्वेवमपि सिद्धवस्तुज्ञानेन प्रयोजनासम्भवादध्ययनविध्युपात्तवेदान्तानां कथं तत्र पर्यवसानं स्यादिति शङ्कते—

वस्तुस्वरूपकथने ननु नास्ति पुंसः

किञ्चित्फलं विधिवचःसु पुनः प्रवृत्तिः ॥

सम्भाव्यते फलमतः क्विल वस्तुनिष्ठ—

वाक्यं विधिस्तुतिपरं त्रिंशति जैमिनीयाः ॥३००॥

वस्तुस्वरूपकथनं इति । नान्विति चोपे । पुंसोऽप्येतुः । कथं तर्हि फलपर्यवसानमित्याशङ्क्य विधेयवाक्यत्वेन तस्मिन्व्यती-

१ अध्याये वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २२५

त्याशयेन विधीनां स्वतःफलं सम्भावयति—विधिवचःस्विति ।  
प्रवृत्तिरर्थभावना । फलं शब्दभावनाभ्यव्यम् । तत्र च तस्याः पुरु-  
षार्थभाष्यनिष्ठत्वाद्धिधीनां फलवत्त्वमित्यर्थः । कथं तर्हि वेदान्ता-  
नां तदेकवाक्यतासिद्धे ब्रह्माणि विध्यसम्भवात्तस्य भावार्थैकगोच-  
रत्वनियमादित्याशङ्क्य कर्मविधिनाऽर्थवादानामिव कर्त्रादिस्त्वावका-  
या तदेकवाक्यतामाह—अतः किलेति । यतो वेदान्ताः स्वतो-  
ऽफलाः विधिश्च फलवानत इत्यर्थः । तुरवधारणे । परमेवेत्यर्थः ।  
ततश्च सिद्धे ब्रह्माणि प्रमाणाभावाच्च तत्सिध्यतीति भावः ॥३००॥

मैवं, वेदान्तानां स्वातन्त्र्येणैव निरस्तनिखिलदुःखनिरतिशया-  
नन्दब्रह्मावाप्तिफलमस्वादिति परिहरति—

स्यादेतदेवमनवद्यपुमर्थासिद्धि-

वेदान्तवेद्यविषयावगतौ न चेत्स्यात् ॥

स्वाराज्यमत्र कवलीकृतभोगभूमि

संपूर्णमस्य विदुषो भवतीति दृष्टम् ॥ ३०१ ॥

स्यादेतदिति । वेदान्तवेद्यविषयावगतौ सत्यामनवद्यपुमर्थासि-  
द्धिः साक्षात् स्याच्चेदेवं त्वदुक्तविधयैतत्कर्मशेषत्वं स्यात्, न चैतद-  
स्तीत्यर्थः । ननु सिद्धज्ञानात्प्रवृत्त्याद्यसंभवात्फलमात्रं न संभवति  
कुतोऽनवद्यपुमर्थासिद्धिमाह—स्वाराज्यमिति । स्वस्वरूपसौख्यामे-  
त्यर्थः । अत्र सिद्धब्रह्मसाक्षात्कारे सति । तस्य निरतिशयत्वमाह—  
कवलीकृतोति । ब्रह्मादीनां या भोगभूमयो भोग इति यावत्, ताः  
कवलीकृताः स्वान्तर्गमिता येन स्वाराज्येन तत्तथा अत एव संपू-  
र्णमनवच्छिन्नम् । दृष्टम् “स एको ब्रह्मण आनन्दः” इत्यादिश्रुताविति  
शेषः । ब्रह्मविद्भिरिति वा । एवं च वेदान्तानां फलमतिरिक्तमर्थं न  
मदृश्याद्यपेक्षेति न विध्येकवाक्यत्वं न वाऽद्वैतब्रह्मणो विमानत्वमि-  
ति भावः ॥ ३०१ ॥



। नन्वाज्यावेक्षणोदिवदात्मज्ञानमपि ज्ञानत्वात्पराङ्गं वाच्यं तत्कुलस्ता-  
वन्मात्रात्पुमर्थलामस्तत्राह—

यस्यापि विप्लुपि कृतार्थतया निषण्णाः

शक्रादयो जलचरा इव सागरस्य ॥

प्रत्यक्स्वभावकमपास्तसमस्तदुःखं

तद्वैष्णवं सुखमवाप्तवतः किमन्यत् ॥ ३०२ ॥

यस्यापीति । यस्य ब्रह्मसुखस्य विप्लुपि अतिमुद्रांशेऽपि  
शक्रादयस्त्रिलोकीश्वरमभृतयः कृतार्थतया निषण्णाः स्वरूपानन्दै-  
कलेशभूतं त्रिलोकीशासनादिसंभवं सुखं प्राप्य वयं कृतार्था इति ग-  
न्यमाना नान्यदपेक्षन्त इत्यर्थः । तत्प्रत्यक्स्वभावकत्वादिविशिष्टं वै-  
ष्णवं विष्णोः परमं पदं सुखमवाप्तवतो विप्लुपः किमन्यत्कर्तव्यं  
स्यात् । “आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य  
कामाय शरीरमनु संज्वरेत्” इति श्रुतेः । आज्यावेक्षणं तु क्रतुम-  
करणे विहितमिति पराङ्गं, नैवमात्मज्ञानं तत्प्रकरणे विहितमिति स्व-  
तन्त्रम् । एतच्च मट्टपादानामपि संपतम् । “सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्का-  
रत्वेन गम्यते ॥ पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारितम्” इति त-  
दुक्तेरिति भावः । तेषां सुखैकलेशप्राप्तिमात्रेण कार्ताध्यं दृष्टान्तमा-  
ह-जलचरा इति । सागरस्य विप्लुपि कृतार्थतया निषण्णा  
जलचरा इवेत्यर्थः ॥ ३०२ ॥

नन्वात्मैतत्वं सुखरूपश्चेत् किमिच्छन्माभिस्तथा नानुभूयत इत्या-  
शङ्काज्ञानेनादृशत्वात् अस्माभिर्नानुभूयते, विद्योत्पत्तिमात्रेणाज्ञान-  
निवृत्तेः पूर्णसुखानुभव उपपद्यते इत्याशयेनाह—

अज्ञानमात्मावियमं भवहेतुभूतं

प्रच्छादकं च परमात्मसुखस्य तूर्णम् ॥

त्रयन्तवाक्यजानितात्ममतिर्विवाक-

मासाद्य हन्ति यदि तत्र किमर्थनीयम् ॥ ३०३ ॥

अज्ञानामिति । तत्र मानमाह-आत्मेति । आत्मविषयं सा-  
क्षिसिद्धम् । तस्यानर्थहेतुत्वमाह-भवहेतुभूतमिति । भवः संसा-  
रस्तद्धेतुमित्यर्थः । पुरुषार्थमतिवन्धकत्वमाह-प्रच्छादकं चेति ।  
परमात्मसुखस्य प्रच्छादकं चेति संबन्धः । त्रयन्तो वेदान्तः ।  
तूर्णं हृत्तेति हन्तीति संबन्धः । आपातज्ञानं व्यवच्छेत्तुमाह-वि-  
वाकमिति । श्रवणादिनिमित्तौ स्वविषयप्रतिष्ठामित्यर्थः । तथा च  
ज्ञानमात्रेण कृतकृत्यतेति भावः ॥ ३०३ ॥

ननु सर्वत्र साध्यस्यैव पुरुषार्थत्वं दृष्टं न तु माक्सिद्धस्य, ब्रह्म-  
सुखं च निःसाक्षिसिद्धामिति कथं तस्य प्रेक्षावदभिलाषास्पर्दत्वमित्याशंक्य  
लोके माक्सिद्धस्याप्यज्ञातस्य प्रेक्षाविषयत्वं दृश्यते । ज्ञानेन तद्-  
ज्ञाननिवृत्तौ चेष्टं प्राप्तमित्यनुभवोऽपि, एवं प्राप्तेऽप्यज्ञाते ब्रह्म-  
सुखे प्रेक्षावतां प्रेक्षा, तन्निवृत्तौ कार्ताथ्यं चोपपद्यत इति श्लोकद्व-  
येनाह—

करमुष्टिनिविष्टमुत्तम

कनकं प्रस्मरणादलब्धवत् ॥

प्रतिभाति तदासवाक्यतः

• प्रतिपत्त्या लभते यथा जनः ॥ ३०४ ॥

करमुष्टिनिविष्टमित्यादिना । मुष्टौ कृतमित्यर्थः । प्रस्म-  
रणाद् विस्मरणादाप्तवाक्यतां मुष्टिं विमुच्य पश्येत्प्राप्तवचनात् प्रति-  
पत्त्या तल्लभन इति संबन्धः ॥ ३०४ ॥

परमात्मपदं पराकृतद्विनयं प्राप्तमपि स्वभावतः ॥

अनवाप्तवदेव लिप्सते लभते चैवमयं प्रमाणतः ॥३०५॥

परमात्मपदमित्यादि दार्ष्टान्तिकम् एवमित्यादौ योजनीयम् । स्व-  
भावतः प्राप्तमपीति संबन्धः । अनवाप्तवत् अप्राप्तादिरण्यवस्त्रादिवत् ।  
लिप्तते आप्तुमिच्छति । ममाणतः ब्रह्मसाक्षात्कारात् । न हि सु-  
खस्य कृतिसाध्यत्वमपि पुरुषार्थत्वमयोजकं, गौरवात्तस्य दुःखादि-  
साधारणत्वाच्च किं तु स्वस्य प्रकाशमानसुखत्वं, तच्च नित्यसिद्धा-  
त्मसुखेऽप्यस्ति । न च ज्ञानवैयर्थ्यं तदावरणनिवृत्तये तदपेक्षणादि-  
ति भावः ॥ ३०५ ॥

एवमवाधितानधिगतब्रह्मपतिपादकानामनतिशयानन्दब्रह्मप्राप्ति-  
पर्यवसायिना वेदान्तानां धर्म इव चोदनाया ब्रह्मणि प्रामाण्यमनप-  
वादिमित्युपपादितम् ।

ननु सत्यमीदृशं ब्रह्म वेदान्तेभ्योऽवगम्यते परं तु कार्यपरेभ्य-  
स्तेभ्यो न तु केवलासिद्धपरेभ्यः । लोके शब्दानां सिद्धे सद्भक्तिग्र-  
हासंगवेन वेदस्याप्यतदर्थत्वात् । कार्ये च सद्भक्तिग्रहस्याुक्तत्वात् ।  
आत्मेत्येवोपासीतेति ह्यात्मोपासनं विधीयते, तत्र च रात्रिसन्न्या-  
येन "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्याद्यर्थवादाधिगतब्रह्मभवनकामो नि-  
योज्यः कल्प्यते । ब्रह्मभवनकामस्य च कर्त्तव्यतयाऽवगत उपास-  
नाविषयनिर्योगः स्वस्य साक्षात्कर्त्तव्यत्वायोगात्स्वसिद्धयर्थं स्ववि-  
षयोपामनस्थानुष्ठानप्राप्तिपति । तच्चाज्ञातं नानुष्ठानुं शक्यमिति त-  
ज्ज्ञानाय विषयतया तन्निरूपकरूपद्वैतात्मानमप्युपासनानियोगोऽपेक्ष-  
ते । ततः कोऽमात्रात्मेति तदाकाङ्क्षायां सत्त्वादिवाक्यमुपासनानि-  
योगपर्यवसायवै-मन्त्रा इव विधिपरा देवताविग्रहम्-आत्मानं बोध-  
यतीति तस्य कार्यपरवेदान्तात्मिदिरिति । मैवम् । सिद्धेऽपि शब्दा-  
नां संबन्धग्रहस्य चक्षुषमाणत्वान्मोक्षकामं मत्पुपासनानिध्वमंभवात् ।  
तथा हि-किमुपासनं प्रधानकर्मणया विधीयते, गुणकर्मणया वा ?  
आद्ये उपासनाजन्तुपूर्वस्य कोपयोग इति चिन्तनीयम् । न तावद्  
'ब्रह्मैकत्वे तस्योपयोगः, तस्य नित्यासिद्धस्य तदमाध्यत्वात् । ना-

प्यविद्यानिवृत्तौ, तस्या अपि ज्ञानैकफलत्वात् । नाप्यात्मसाक्षा-  
त्कारे, तस्य श्रवणादिविधिफलतया तदफलत्वात् । अन्वयव्यति-  
रेकाभ्यां तत्माद्यनत्वसिद्ध्या तत्र प्रवृत्तिसंभवाद्विधिवैयर्थ्याच्च । अ-  
वघातादौ च नियमापूर्वमस्तीति न विधिवैयर्थ्यं, प्रकृतेऽपि तथा-  
स्त्विति चेत्तद्युपासनाया अपूर्वद्वारा मुक्तिफलता न स्यादिति न  
प्रधानकर्मता । किं तु सिद्धान्त इव निदिध्या मनस्यान्मज्ञानार्थतया-  
ऽऽत्मशेषत्वैव स्यात् । अत एव न गुणकर्मतयापि तद्विधिः । किं च  
गुणकर्मणः फलं प्राप्तिरुत्पत्तिर्वा संस्कारो विकारो वा स्यात् । न  
चैषामन्यतमोऽपि ब्रह्मण्युपासनया संभवतीति व्यतिरेकदृष्टान्तेन  
सह दर्शयति—

न स्वाध्यायवदाप्यता न च पुनस्त्रेतामिवजन्यता

न ब्रीह्यादिवदस्य संस्कृतियुजा नो सोमवद्विक्रिया ॥

पाठाधानजलोक्षणाभिपवणैः कूटस्वरूपं हि तद्

ब्रह्मापास्तविकारजन्ममरणं निःश्रेयसं साधनैः ॥३०६॥

न स्वाध्यायेत्यादिना । अस्य ब्रह्मणः साधनैर्न “स्वा-  
ध्यायोऽध्येतव्यः” इति विहितस्वशास्त्राध्ययनेन स्वाध्यायस्येवा-  
प्यता प्राप्तिः भवति । स्वाध्याये च सा अध्येत्रधीनोच्चारणक्षम-  
ता । नापि “वमन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनाद्धीत” इतिविहिताधानेन गार्ह-  
पत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपाग्नित्रयस्येवोत्पत्तिः । नापि “ब्रीहीन्प्रो  
क्षति” इत्यादिना विहितप्रोक्षणेन ब्रीहिलूखलादेरिव संस्कृतिः संस्का-  
रस्तत्कृतातीन्द्रियातिशयस्तथा युजा संबन्धः । नापि “सोममभि-  
पुणोति” इति विहितेन कुटनरूपाभिपवणेन सोमस्येव विक्रियाऽन्व-  
याभावः । पाठोऽध्ययनम् । उक्षणं प्रोक्षणम् । एषां चतुर्णां पाठा-  
दीना यथाक्रमं स्वाध्यायाद्याप्यतादिभिः संबन्धः । अत्र साध-  
नैरिति बहुत्वं पूर्वपक्षे मनोमयादिब्रह्मोपासनाद्यभिप्रायेण । कुतो

ब्रह्मणि तदसंभव इत्यत आह-कूटस्थेति । हिर्हेतौ । यतो ब्रह्म  
कूटस्थादिरूपमत आप्यताद्यस्य नेति संबन्धः । कूटस्थपदसूचितं  
निर्विकारत्वमजन्मत्वं च, अपास्तेति दर्शितम् । अन्येऽपि भावविकारा  
निरस्ता इति सूचयितुं मरणग्रहणम् । ब्रह्मपदेन तस्य सर्वात्मत्वं द-  
र्शयता आप्यत्वं निरस्तम् । निःश्रेयसमिति परमपयोजनरूपतयो-  
पयुक्तोपयोक्षपमाणताऽभावात्संस्कार्पत्वं निरस्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३०६ ॥

ननु “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” इति तस्याप्यत्वं श्रूयते । न च  
ब्रह्मैव सन्निति तस्य भागपि सत्त्वाभ्राप्तिक्रियासाध्यत्वमिति वा-  
च्यम् । क्रियापदानुरोधेन ब्रह्मैवेत्यस्य भाविपरत्वकल्पनात् । न  
चैवमपि तस्य सर्वगतस्य घटेनाकाशस्येव न क्रिययाऽऽप्यत्वमिति वा-  
च्यम् । “अथ यदतः परो दिवो उपोतिर्दोऽप्यते” इति श्रुतिभिर्द्वावि-  
कृतब्रह्मपदेशस्याप्यत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—

ब्रह्मैव सन्निति वचः प्रथमश्रुतत्वा-

दप्येतिशब्दमुपसंहरणस्थमुच्चैः ॥

प्रव्यावयत्स्त्रविषयादुचिताद् बलीयो

ब्रह्मात्मनोरनतिरेकमसाध्यमाह ॥ ३०७ ॥

ब्रह्मैव सन्निति । उपसंहरणस्यमेतद्वाक्यान्ते श्रूयमाण  
प्रव्यावयद् भ्रंशपदुचितांमुख्याद् ब्रह्मैव सन्निति सावधारणं प्रथ-  
मश्रुतत्वात्तर्पैव बुद्धिमुत्पादयदसंज्ञानविरोधितया बलीयो भूत्वाऽन्ते  
श्रुतमप्येतिशब्द मुख्यार्थात् प्रव्यावयति एकस्मिन्वाक्य उपक्रमानु-  
रोधेनोपसंहरणस्य नेतव्यत्वात् । यथा “त्रयो वेदा अजायन्त” इत्यर्थ-  
वाशोपक्रमगतवेदशब्दानुरोधेन “उच्चैर्दृवा त्रियमे” इति चरमपठिते  
विधुदेशगतमपि मन्त्रवाचि ऋगादिपदं वेदपरतया नीतमतो ब्रह्मा-  
त्मनोरत्यन्तमभेद इति नानया श्रुत्या तदाप्यत्वसिद्धिरित्यविद्यानि-  
वृत्त्याऽभासत्वभ्रान्तिध्वंन एव तथोपचर्यते । अविकृतं ब्रह्म । च

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरानिरपेक्षत्वम् । २३१

सर्वत्र सदास्त्वेवासङ्गत्वेन तस्य सर्वविक्रियाशून्यत्वात् अत एव श्रु-  
तिः—“अत्र ब्रह्म समश्नुते” इति । तस्योद्वर्धदेशस्यत्वश्रवणं त्वाप्त-  
नार्थमिति ॥ ३०७ ॥

ननु नामपदमाख्यातान्तपदं प्रति गुणभूतं, भूतार्थस्य भव्यशे-  
पत्वेन तत्पदयोरपि तथाभावस्य वक्तव्यत्वात् । एव “गुणे त्वन्या-  
यकल्पना” इति ब्रह्मैव सत् इति नामपद एव लक्षणोचिता न त्वा-  
ख्यातान्तेऽप्येतिपदे इत्याशङ्क्य नामपदमपि विधेयसमर्पकं क्रियापद-  
कार्यं कुर्वत क्रियापदमेवेति न नामत्वं गुणत्वनिमित्तम् । एवमविधे-  
यार्थक्रियापदमप्यर्थान्नामैवेति न प्रधानत्वनिमित्तमित्याशयेन दृष्टान्तं  
साद्भ्रंशैकेनाह—

आग्नेय इत्याद्यपि तद्धितान्त-

मष्टाकपालादिसमन्वितं सत् ॥

आख्यातशब्दस्य धुरं विभर्ति

भव्यार्थसंबिच्छिन्नबन्धनत्वात् ॥ ३०८ ॥

आग्नेय इत्यादिना । “आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति” “अग्नीषो-  
मीयमेकादशकपालम्” इत्यादिवाक्ये “अग्निर्देवतास्य” इत्यादिव्युत्प-  
त्त्याऽग्न्यादिदेवतासंबन्धिद्रव्याभिधायकमाग्नेय इत्यादितोद्धितान्तं पद-  
मष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाश इत्यादिव्युत्पत्त्याऽष्टाकपालादिसंयु-  
क्तपुरोडाशवाचकाष्टाकपालादिपदेन हविर्विशेषबोधकेनान्वितं सदा-  
ख्यातशब्दस्य विधेयबोधकस्य धुरं कार्यं विभर्ति करोति । कुतस्तत्राह—  
भव्यार्थमिति । साध्यार्थस्य संबिच्छिन्नजनकत्वादित्यर्थः । आग्नेयादि-  
पदं हि देवतार्थतद्धितान्तं द्रव्यदेवतासंबन्धमभिधेत्ते, स च संबन्धो  
याग निष्पाद्य इति-यागोऽपि तेन प्रतीयत इति तदेवाख्यातेन वि-  
धीयते अतस्तत्प्रधानमित्यर्थः ॥ ३०८ ॥

आख्यातमेव सदिदं भवतीति नाम  
भव्येतरार्थमपि जस्मानिवन्धनत्वात् ॥

अप्येतिशब्दमपि तद्वदिमं प्रतीमो

भव्येतरार्थगतबुद्धिनिबन्धनत्वात् ॥ ३०९ ॥

एवं तस्मिन्नेव वाक्ये भवतीतीद पदं क्रियापदमेव सदर्थतो  
नाम । तत्र हेतुर्गन्धेतरिति । भव्येतरस्य सत्ताया आविर्भावत्वात् तन्ना-  
मसदृशमेवेति न प्रधानमिति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह—अप्येतीति ।  
अप्येतिशब्दोऽपि न भव्यार्थः संभवति, ब्रह्मभावस्य जीवे साध्य-  
त्वेऽनित्यत्वेनामृतत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मातिरेकतद्भावस्यासंभवाद् ब्रह्मण-  
श्चानाद्यनन्तत्वात्, अतो न प्रधानम् । ब्रह्म तु सकलशेषी तत्पदमेव  
प्रधानम् । भूतभव्यन्यायोऽपि प्रकृते नावतरति उक्तन्यायेन प्रकृते  
भव्यासंभवादित्याशयः ॥ ३०९ ॥

अप्येतिशब्दस्याभव्यार्थत्वे सिद्धमाह—

ब्रह्मैव सन्नितिगिरं प्रति शेषितायै

नाप्येतिगीरियमलं कथितोपपत्तेः ॥

आख्यातमेव खलु नामपदस्य शेषि

नाख्यातमेतदनृतत्वनिवैदकत्वात् ॥ ३१० ॥

ब्रह्मैव सन्नितिगिरं प्रति शेषितायै नालमिति योजना । शेषिता  
माधान्यम् । अत्र हेतुमाह—कथितोपपत्तेरिति । भव्यार्थत्वासं-  
भवादित्युक्तोपपत्तेरित्यर्थः । परोक्तं शेषिताप्रयोजकमनुवदन्नत्र तन्ना-  
स्तीत्याह—अख्यातमेवेति । एतद् अप्येतिपदम् ॥ ३१० ॥

प्रकृतमुपसंहरति—

ब्रह्मैव सन्निति ततः प्रथमश्रुतं स-

दप्येतिशब्दमपसारयति स्ववाच्यात् ॥

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिपेक्षत्वम् । २३३

अस्याङ्गभावविरहादमुना सहातो<sup>५</sup>

ब्रह्मात्मनोरनतिरेकमुशन्ति धीराः ॥ ३११ ॥

ब्रह्मैव सन्निति । तत्र इति । अस्य ब्रह्मेतिशब्दस्यामुनाऽप्येतिशब्देन सहाङ्गभावस्य शेषत्वस्य विरहादत्यर्थः । फलितमाह—अतो ब्रह्मात्मनोरिति । अनतिरेकमभेदम् । उशन्ति इच्छन्ति । धीराः—भेदवादिभिर्वहुधाऽभिभूयमाना अपि श्रुतिप्रामाण्यातिदार्ढ्याद् ब्रह्मैकनिष्ठाः ॥ ३११ ॥

भव्यार्थत्वामन्भवादप्येतिशब्दस्य नात्र भूतमव्यन्यायावतार इत्युक्तम् । किं चाप्यन्यायः कर्ममभिव्याहृतभूतविषयो न तु मिद्वद्ब्रह्मविषयोऽपि, मत्पुत्रविपरीतं, त्रिविदिपावात्रयानुसारेण “सर्वापिज्ञा च यज्ञादिश्रुतेः” इति सौत्रन्यायेन च कर्मण एव ब्रह्मशेषत्वावगमादित्याशयेनाह—

भव्याय भूतामिति किं च विधिप्रधाने

काण्डे नयोऽयमिह तद्विपरीतमाहुः ॥

भूताय भव्यमिति भूतपरं हि सर्वं

वेदावसानमिति सूत्रकृदाच्चक्षे ॥ ३१२ ॥

भव्याय भूतामिति । विधिः प्रधानं प्रतिपिपादायिपितो यस्मिन्काण्डे तस्मिन् । इह ब्रह्मकाण्डे । तद्विपरीतं भूतमव्यन्यायविपरीतम् । तद्विपरीत्यमेवाह—भूताय भव्यामिति । हिर्हेतौ । यतो भूतपरं मत्यामिद्ब्रह्मपरं वेदावसानं वेदान्तं, सूत्रकृदाच्चक्षे, समन्वयसूत्रमसुखैः सूत्रैरुक्तवान् अतो भाष्यकारादय एवमाहुरित्यर्थः ॥ ३१२ ॥

भव्यस्य भूतशेषत्वे सिद्धमाह—

ब्रह्मैव सन्निति ततोऽपि बलिष्ठमेत-

दप्येतिशब्दमवसानगतं व्यपेक्ष्य ॥



तस्मादमुष्य परिपीडकमेतदेव ।

ब्रह्मैव सन्नितिपदं गुणकल्पनायै ॥ ३१३ ॥

ब्रह्मैव सन्निति । ततोऽपीति । ततोऽपि भूताय भव्य-  
मित्युक्तन्यायादापि एतद् ब्रह्मैव सन्नितिपदमवसानगतमप्येतेशब्द-  
मपेक्ष्य बलिष्ठमिति सम्भवः । ततः किं तत्राह-तस्मादिति ।  
अमुष्याप्येतेशब्दस्य गौणत्वकल्पनायै एतद् ब्रह्मैव सन्नितिपदमेव  
परिपीडकं मुरुवार्थभ्रशकर स्यादिति शेषः ॥ ३१३ ॥

तस्माद् ब्रह्मणा स्वासाध्यत्वादुपासनादिक्रियासाध्यत्वं न स-  
म्भवतीति न पराभिमतसमुच्चयस्यापि तत्रावकाश इत्याह—

निःश्रेयसं न खलु साध्यमतः क्रियाभि-

ज्ञानेन वा द्वयसमुच्चयवर्त्मना वा ॥

उत्पत्तिरासि विकृती न च संस्कृतिश्च

यस्मान्न सम्भवति वर्णितवर्त्मनेह ॥ ३१४ ॥

निःश्रेयसमिति । अत्र उक्तयुक्तिभिः । क्रियाभिः केव-  
लौपास्त्यादिक्रियाभिः । ज्ञानसाध्यत्वमाप नित्यासद्गत्वात्तस्य न  
सम्भवति किमु वक्तव्यं क्रियासाध्यत्वं न सम्भवतीत्याशयेनाह-  
ज्ञानेन चेति । द्वयसमुच्चयवर्त्मना ज्ञानिक्रियामुच्चयरूपोपायेन ।  
तत्र प्राक्सूचितमेव फलासम्भवं दर्शयति—उत्पत्तिरित्यादेना ।  
उत्पत्तिर्न सम्भवतीत्यनुपहसः । आसि विकृती न सम्भवत इत्यर्थः ।  
एतच्च “न स्वाध्यायवदाप्यता” इति श्लोके दर्शितामेत्याह—वर्णितव-  
र्त्मनेति ॥ ३१४ ॥

एवं किं च “प्रत्योत्तरेनेष्टचित्तिदीनवस्तुनस्वपतीनिजनतात्”  
इत्यादिना पतिमद्भवस्तुज्ञानात्प्रत्युपायमभवत्तन्निष्ठवेदान्तानां न फ-  
लपर्यवसानमित्युक्तम् । तत्र प्रवृत्त्याद्यभावेऽपि निरातिशयपुरुषार्थ-

१ अध्या० वेदान्तानां प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वम् । २३५

पर्यवमानं तेषामुपपादितम् । इदानीं प्रवृत्त्यादिराहित्यमात्रस्यादोष-  
त्वमुपपंहरन्न केवलं तदभावस्यादोषता अपि तु अनुष्ठानजन्याया-  
साभावात्स गुण एवेत्याह—

तस्मात्प्रवृत्तिविनिवृत्तिविवर्जितत्वं  
ब्रह्मात्मवस्तुविषयावगतेर्न दोषः ॥  
सर्वप्रवर्त्तकानिवर्त्तकमूलदाहात्

- स्वाराज्यहेतुरिति भूषणमेव तन्नः ॥ ३१५ ॥

तस्मात्प्रवृत्तीत्यादिना । सर्वे ये प्रवर्त्तका रागादयो नि-  
वर्त्तकाश्च द्वेषादयस्तेषां मूलमज्ञानं तदाश्रितवामनादि च तन्निवृ-  
त्तेरित्यर्थः । तत्र प्रवृत्त्यादिविवर्जितत्वम् । नोऽस्माकं कृतकृत्पा-  
नाम् ॥ ३१५ ॥

ननु वेदान्तानामनवगतार्थबोधकत्वमेव न सम्भवति यद्ब्रह्म-  
त्सिद्धेऽपि तेषां प्रामाण्यं भवेत्, स्वमकाशेऽज्ञानताया एवासम्भवा-  
दित्याशङ्क्याह—

अज्ञातताऽपि घटतेऽत्र दृशोऽनुभूने-  
र्जानामि नाहमिति दृश्यपि दृश्यते हि ॥

अज्ञातताऽनुभवने न च वास्तवं त-

दज्ञाततोद्बुद्धि कल्पिततां हि तस्याः ॥ ३१६ ॥

अज्ञाततेति । अत्रास्मन्मते तद्विषयाज्ञाने वेदान्तवेद्यमात्मानं  
न जानामीत्यनुभवं प्रमाणमाह—अनुभूतेरिति । अज्ञाने प्रमाणव्या-  
पाराभावात्तदनुभवामिोद्बुद्धमाशङ्क्याह—जानामीति । दृशोऽप्यात्म-  
नि नाह जानामीत्यज्ञाततानुभवने दृश्यते हीति सम्बन्धः । अस्ति  
खलु सर्वेषामङ्गपिदं न जानाम्यात्मानं न जानामीति चाज्ञानापरो-  
क्षानुभवः, स च न प्रमाणजन्यः, लिङ्गादेरपरोक्षज्ञानासम्भवात्,



मित्यापि सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—

अज्ञानमित्यजडबोधनिरस्क्रियात्मा ।

जाड्यं च मौढ्यमिति च प्रकृतिः प्रतिष्ठा ॥

सा चातिदुस्थितवपुद्देशमद्वितीया-

मालिङ्गति स्म घृतपिण्ड इवाग्निमिद्धम् ॥ ३१७ ॥

अज्ञानमित्यजडबोधेति । याऽजडबोधस्य तिरास्क्रिया-  
ऽऽत्मावरणस्वरूपा प्रकृतिः साऽज्ञानमिति प्रामिद्धेति संबन्धः । एवं  
चात्मानि न जानामोत्यनुभवे नानुपपत्तिरिति भावः । ननु नञर्थ-  
तयाऽनुभूयमानमज्ञानं कथं भास्वरूपं स्यादिति चेत् । न । आत्मन्यु-  
क्तविषयाऽभावासंभवेन ज्ञानविरोधिभास्वरूपमेवाज्ञानमित्यभ्युपगन्त-  
व्यत्वात्, यथा पापमघर्म इत्यभ्युपगम्यते । ननु तत्र पापशब्देन  
महाजनव्यवहाराद्भावत्वं तस्य निश्चिनमिति चेत्तर्हि इहापि भावा-  
र्थतया सकलप्रामिद्धज'ड्यमौढ्यव्यवहाराभ्यां भावत्वं निश्चीयता-  
मित्याशयेनाह—जाड्यं चेति । प्रकाशविरोधिस्वरूपविशेष इत्यर्थः ।  
न च ज्ञानान्यत्वं ज्ञानन्यत्वं वा जाड्यमिति न तद्भावरूपमिति  
वाच्यम् । अन्यत्वस्यानुगतस्यैकस्यासंभवेन वक्ष्यमाणजडानुगतबुद्धे-  
रयोगात् । यद्यप्यज्ञानं जडमेव तथापि जडमपश्चानुगततया जाड्य-  
मिति तद्व्यवहार उपपद्यते, मौढ्यमिति च पुरुषगतं मोहात्मका-  
ज्ञानमेव व्यवहरेयत इति तद्भावरूपमिति भावः ।

ननु "अजडबोधनिरस्क्रियात्मा" इत्युक्तं, न हि प्रकाशमानस्याद्वि-  
यस्य द्वितीयेनाप्रकाशमानता संभवतीति चेत् । किं वस्तुभूतेन द्वितीयेन  
वस्तुमद् प्रकाशमानत्वं न संभवतीति वदसि, किं वाऽनिर्वचनी-  
येनानिर्वचनीयम् । आद्ये, यदिष्टिसिद्धिः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः ।  
अनुभवमिद्धमप्यनुपपन्नमिति चेत् । अत एवानिर्वचनीयम्, उपप-  
न्नत्वेऽनिर्वचनीयत्वायोगादित्याशयेनाह—स चेति । अतिदुस्त्रि-

तवपुः दुर्निरूपस्वरूपाऽनिर्वचनीयेति यावत् । यतोऽद्वितीयं दृश-  
मालिङ्गति, आश्रित्वावृणोति स्मेति तदुभयस्य दुर्घटत्वं द्योतयति ।  
न ह्यद्वितीये द्वितीयं प्रकाशमाने अप्रकाशमानत्वं च वस्तुमद्भवतीति  
भावः । स्वविरोधवाश्रयणमतिदुस्थितमित्यत्र दृष्टान्तपाह-घृतपिण्ड  
इति । इदं दीप्तं ज्वलन्तमिति यावत् ॥ ३१७ ॥

ननु यद्यज्ञानस्यात्माश्रयस्तदा तद्विषयोऽन्यो वाच्य इत्यात्मा-  
वरणं तन्न स्यात् । घटादिज्ञानादावाश्रयविषययोर्भेददर्शनादज्ञानेऽपि  
तस्य वक्तव्यत्वात्, अन्यथाऽऽत्मा तदाश्रया न स्यादित्याशङ्क्य  
तमस्तथाह्याह्वानमोवत्तदेकाश्रयविषयम्, तमस्त्वं च तस्य श्रुतिपुराणादौ  
तमःशब्दतत्पर्यायैर्व्यवहारात्सिद्धयतीत्याशयेनाह—

चिद्वस्तुनश्चिति भवेत्तिमिरं तमिस्रं ।

तामिस्रमन्धतमसं जडिमा तमिस्रा ॥

माया जगत्प्रकृतिरच्युतशक्तिरान्धं

निद्रा सुषुप्तिरन्तं प्रलयो गुणैक्यम् ॥ ३१८ ॥

चिद्वस्तुन इति । चिद्रूपं यद्वस्तु परमार्थमत्तस्य वा स्वरू-  
पभूता चित् तस्या तिमिरं भवेदिति योजना । चितीति  
विषयमज्ञानी चिद्विषयमित्यर्थः । लौकिकात्मज्ञानादावाश्रयविषया-  
भेदेन भेदेन सविषयत्वस्य व्यभिचारादज्ञानमेकाश्रयविषयं भवेदिति  
भावः । ननु मायाऽऽत्माश्रयाऽऽत्माविषया च श्रुत्यादौ ममिन्द्रा, सा  
किमेतस्मादज्ञानादन्या, नेत्याह—मायेति । एवं प्रकृतिर्विष्णुशक्ति-  
रिति च श्रुतमज्ञानमेवेत्याह—जगत्प्रकृतिरच्युतशक्तिरिति ।  
आन्ध्यामिति । प्रकाशतिरोवापकत्वादज्ञानमुच्यते । निद्रेति । विवि-  
धमप्यहत्वज्ञानं प्रकर्षेण लीयन्ते सर्वाणि कार्पाण्यास्मिन्निति प्र-  
लयः सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समुदायरूपं गुणैक्यं च तदे-  
वेत्यर्थः ॥ ३१८ ॥

नन्वहमज्ञ इति जीवाश्रयं तदनुभूयते, एवं विषयोपि ब्रह्म न जानामीत्यनुभवाच्चस्य ब्रह्मैव, तत्कथं “चिद्रस्तुनाश्चिती भवेत्” इत्युक्तं तथाह—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी

निर्विभागचित्तिरेव केवला ॥

पूर्वसिद्धतमसौ हि पश्चिमो

नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥ ३१९ ॥

आश्रयत्वविषयत्वेति । अज्ञानस्येति शेषः । अज्ञानस्याश्रयत्वं विषयत्वं च भजन इत्याश्रयत्वविषयत्वभागिनी । केवला अद्वितीयैव अत एव निर्विभागा जीवेश्वरविभागरहिता । न चैवं प्रदर्शितानुभवविरोधस्तस्यान्यथामिद्धत्वादन्यथाऽन्योऽन्याश्रयः स्यादित्याशयेनाह—पूर्वसिद्धेति । स्वसत्ताप्रयोजकाज्ञानस्येत्यर्थः । हिहेतौ । यतो जीवेश्वरविभागमस्त्वप्रयोजकमज्ञानं ततः पश्चिमस्तत्प्रयोज्यो ब्रह्मविभक्तो जीवस्तद्विभक्तं ब्रह्म च यथाक्रमं नाश्रयो भवति नापि गोचरः । यद्यपि जीवेश्वरविभागादिस्त्वनादिस्तथापि स न वास्तवः, मायिकस्तु मोऽद्वयब्रह्मानवभासदशायामेव भवतीति तदज्ञानाधीनमत्ताक एव । अज्ञानं तु स्वमत्तायां विभागादिसत्त्वं नापेक्षत इति न तत्प्रयोज्यम् । एवं चानादिभूतोऽपि जीवब्रह्मविभागोऽज्ञानेविकार एव । एतदभिप्रेत्य पूर्वमिद्धेत्याद्युक्तम् । तत्रात्मान्यज्ञानमस्त्वम्, अज्ञानस्य विभक्तजीवे चैतन्याश्रयत्वं तदधीनं सत्त्वमित्यन्योऽन्याश्रयः । अहमज्ञ इत्यादिमतीतिस्त्वज्ञानाश्रयपूर्णचैतन्यस्यैवाहंकाराद्युपाहितया तत्रापि तत्संभवाद्गुणपद्यने । अत एवैतदनुभवादहंकाराश्रयं ब्रह्मविषयं तदिति मत्त्युक्तम् । अज्ञानस्य केवलजडवृत्तित्वानुपपत्तेश्च । एवं विषयोऽपि पूर्णं ब्रह्मैवेति वक्ष्यत इति चिद्रस्तुनाश्चितीत्युपपन्नमिति भावः ॥ ३१९ ॥

एवं स्वतःस्फुराणरूपात्मानि ज्ञानाभावासंभवात्तदावरणस्वभावमज्ञानं स न संभवतीत्युक्तम् । इदानीं लोकेऽप्यज्ञानमनुभूयमानं स न संभवति । यद्यपि वृत्त्यधीनप्रकाशस्य घटादेर्दृश्यभावेनास्फुरणं संभवति तथापि तस्यानावरणत्वादावरणविषयस्य न जानामीत्यनुभवस्य स विषयो न भवितुमर्हतीत्याशयेनाह—

नाभावताऽस्य घटते अरणात्मकत्वा-

न्नाभावमावरणमाहुरभावशौण्डाः ॥

अज्ञानमावरणमाह च वासुदेव-

स्तद्भावरूपमिति तेन वयं प्रतीमः ॥ ३२० ॥

नाभावतेति । अस्याज्ञानस्य । तत्र हेतुर्वाणात्मकत्वादिति । आवरणस्वभावत्वादित्यर्थः । नन्वभावस्याप्यावरणत्वं किं न स्यात्तत्राह—नाभावामिति । अभावशौण्डाः अभावपदार्थनिरूपणे समर्था वैशेषिकादयः तेऽपि ह्यभाव नावरणमाहुः । आवरणस्य भावधर्मत्वनिश्चयात् भानाभावस्य विशेषतो नावरणम् । यत आवरणस्य ज्ञानाभासो न प्रयोजकः अतस्तत्प्रयोजकमन्यदेवावरणं वक्तव्यमित्यर्थः । ननु ना भूदज्ञानमावरणमिति चेत्, तन्न । ज्ञानातीत्यनुभवविरोधात् । किं चाज्ञानेनाशृते ज्ञानमित्यादिभगवद्बचनमपि तदा विरुद्धैरेत्याह—अज्ञानमावरणमिति । ततश्चावरणत्वात् ममिद्धमेवाद्यावरणवदज्ञानं भावरूपमिति निगमयति—तद्भावरूपमिति ॥ ३२० ॥

भगवत्यामवचननापि तस्यावरकत्वमाह—

एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-

रज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन् ॥

येनावृतः कुरुते संप्रमत्तो

घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ ३२१ ॥

एकः शत्रुरिति । येनाज्ञानेनावृण इत्येतत्पदमत्रोपजीव्यम् ।  
घोराण्यतिगर्हितानि पापादीनि, सुदारुणानि दीनदण्डिद्रस्वापहरणा-  
दीनि ॥ ३२१ ॥

एवमजडबोधतिरस्क्रियात्मत्वं नाभावस्य संभवतीति भावरूपा-  
ज्ञानस्यैव तदित्युपपादितम् । इदानीं "जाड्यं च मौढ्यमिति च" इत्युक्तं  
जाड्यमौढ्यात्मकत्वमपि तस्योपपादयति—

जाड्यं जगत्यनुगतं खलु भावरूपं

मौढ्यं च पुंगवमिति प्रतिभाति तादृक् ॥

जाड्यं च मौढ्यमिति चानुभवप्रासिद्ध-

मज्ञानमाहुःपवर्गपिधानदक्षम् ॥ ३२२ ॥

जाड्यं जगतीति । यद् घटपटादिजडमपञ्चे इदं जडमिदं  
जडमित्यनुगतव्यवहारास्पदं जाड्यं तद्भावरूपं चेतनान्पत्वादेर्भावा-  
भावनिखिलजडानुगतस्यैकस्यामंभवात् । एवं मौढ्यमपि जीवनिष्का-  
यानुगतं भावरूपम् । ततः किमित्यत आह—जाड्यं चेति । कार-  
णतया जगत्यनुगताज्ञानव्यतिरिक्तानुगतजाड्यकल्पने जीवत्वाद्यु-  
पाधितया निखिलजीवसम्बन्धज्ञानान्यमौढ्यकल्पने च प्रमाणा-  
भावादनुभवसिद्धमज्ञानमेव तदुभयमिति तदात्मकमज्ञानं मा-  
घरूपमित्यर्थः ॥ ३२२ ॥

इदानीं प्रकृतिरिति प्रागुक्तमज्ञानस्य जगत्प्रकृतित्वमुपपादापितुं  
प्रक्रमते । तत्रेयं शङ्का, ननु सूत्रकारेण "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुप-  
रोधात्" इति सूत्रेण ब्रह्मैव जगत्प्रकृतिर्वेदान्तार्थ इति निरूपितं तत्क-  
यमज्ञानं प्रकृतिरिति तत्राह—

साभासमेतदुपजीव्य चिदद्वितीया

संसारकारणमिति प्रवदन्ति धीराः ॥



साभासमेतदिति संसृष्टिकारणत्वे

द्वारं परं भवति कारणता दृशस्तु ॥ ३२३ ॥

साभासमिति । चैतन्यच्छायायुक्तमित्यर्थः । एतदज्ञानमुप-  
जीव्य घटकतयाऽऽश्रित्य संसारस्य विषदादिप्रपञ्चस्य कारणम् ।  
धीराः कूटस्थब्रह्मानुष्ठाः । ब्रह्म हि स्वस्य निष्ठापञ्चतारूपां शुद्धि-  
मपरित्यजदेव संसारकारणमिति वक्तव्यं "कूटस्थमचलं ध्रुवं, निष्क-  
लं निष्क्रियम्" इत्यादिश्रवणान्न । तादृशकारणत्वं प्रपञ्चविभ्रमाधिष्ठा-  
नतयैव निर्वहति, मर्षाधिष्ठानरज्ज्वादेस्तदानीमपि स्वरूपास्थितिदर्श-  
नात् । विभ्रमाधिष्ठानत्वं च विवर्त्तमानाज्ञानमनुपजीव्य न सिद्ध्य-  
ति स्वस्यैव तथा परिणामे पूर्वरूपनाशमतस्तद् इति ब्रह्मकारणता-  
सिद्ध्यर्थमज्ञानमपि जगत्प्रकृतिरिति स्वीकर्त्तव्यमिति भावः ।

नन्वज्ञानं चेज्जगत्प्रकृतिस्तर्हि तदेव जगदुपादानमस्तु, य-  
कारणताश्रुतिस्तु तस्य निमित्ततयाऽप्युपपद्यते इत्याशङ्क्य किं  
स्वतन्त्रमज्ञानं प्रपञ्चनिदानं स्यात् किंवाऽऽत्मन्यध्यस्तम् ।  
नाद्यः, जडस्य स्वातन्त्र्यायोगात्, तत्तत्कार्ययोः(?) मत्ता-  
स्फूर्त्तभावमसद्भावेऽपिभेदे द्वितीये आह—साभासमेतदि-  
ति । आसमन्नाद्भामत्त इत्याभासं स्वप्रकाशमनवच्छिन्नं ब्रह्म  
तत्सादृशं तत्तादात्म्यापन्नं साभासमज्ञानमित्यर्थः । अध्यस्तस्य  
हि अधिष्ठानमेव स्वरूपमिति तत्ततो निष्कृष्टं कारणं न भवितुम-  
र्हति किं तु दृशः संसृष्टिकारणत्वे विवर्त्ताधिष्ठानत्वे परं केवलं  
द्वारमुक्तविधया घटकं भवति, श्रुतिप्रकारणता तु दृश एवेति  
भावः ॥ ३२३ ॥

ननु साखुवादिभिः साधर्म्यादिना जडमेव जगत्कारणमनुमाना-  
दङ्गीकृतं तद्वत्तयाऽप्यङ्गीकर्त्तुं मुञ्चतमित्याशङ्क्य "तद्वैशत बहुस्यां मजा-  
येव" इतीक्षितुरेवोपादानत्वावेपयश्रुतिमाश्रित्य वादरायणेन सांख्यै-

(१) तत् अज्ञान तत्कार्यं च तयोः ।

शेषिकादिपक्षस्य निरस्तत्वात्प्रवृत्तिरिति—

यावद् दृशोऽन्यदिह संसृतिकारणं तद्

वेदान्तवादिसमये न मनं जडत्वात् ॥

यद्यजडं भवति संसृतिकारणं त-

न्नैति स्फुटं वदति सूत्रकृदत्र यस्मात् ॥ ३२४ ॥

यावद् दृशोऽन्यदिति । इह जगति दृशोऽन्यद् यावत्तद्वेदान्तवादिसमये संसृतिकारणं मनमिष्टं न, कुतो जडत्वाद्भ्रज्जुर्भवत् । न चामयोजकम् । श्रुतिन्यायविन्मूत्रकारणोक्तत्वादित्याशयेनोक्तश्रुतेरनुग्राहकन्यायमूलं व्यासिमाह—यद्यजडमिति । स्फुटं वदतीति । “ईक्षतेर्नाशब्दम्” इत्यादिमूत्रैरिति शेषः । अत्र वेदान्तशास्त्रे । अत्र जगति यद्यजडमिति वा सम्बन्धः ॥ ३२४ ॥

किं च “रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्” इत्यादिना मूत्रकारणे प्राधान्येन जडकारणत्वनिराकरणादपि चेतनं ब्रह्मैवापादानमप्युपेयमिमाह—

अजडकारणभावनिवन्धनं

सकलमेव जडं न तु कारणम् ॥

इति हि वेदशिरस्सु विचक्षणाः

कपिलपक्षनिराकरणे जगुः ॥ ३२५ ॥

अजडकारणेति । अजडकारणस्य भावः मत्ता तथा निवर्द्धयते उत्पाद्यते इत्यजडकारणभावनिवन्धनमित्यर्थः । यद्वाऽजडस्य चिदात्मनः कारणभावे कारणत्वव्यवहारयोग्यत्वे निवन्धनं द्वारं सकलमेव जडमविद्यादि न तु तत्कारणे स्वयमिति शेषः । कपिलादिपक्षनिराकरणे उद्देश्ये इत्यर्थः ॥ ३२५ ॥

एवं सुद्धमद्रयं ब्रह्मैवाविद्याताद्वैवर्त्ताधिष्ठानतया श्रुतिसेवने जगन्निदानम् अविद्या तु तद्वदकृतयैव, जगत्प्रकृतिरिति वेदान्ततन्त्रि-

ष्णातानां पतमुक्त्वा मतान्तरमनुवदति—

शबलमात्मपदेन निगद्यते

सकलमात्मजमित्यपि च श्रुतिः ॥

शबलमात्मपदं जगत्स्ततः

प्रकृतिरित्यपरे तु जना जगुः ॥ ३२६ ॥

शबलमात्मपदेनेति । “आत्मन आकाशः संभूतः” इत्यादि-  
वाक्ये आत्मादिपदेनाविद्याशबल वस्तु निगद्यतेऽभिधीयते । ततः  
किं तत्राह—सकलमात्मजमिति । विपदादिसमस्तमात्मजमा-  
त्मनः संभूतमित्यपि च श्रुतिर्दर्शयतीति श्लेषः । ततोऽपि किं तत्राह—  
शबलमात्मपदमिति । शबलात्मस्वरूपमित्यर्थः । पतः श्रुतिः  
सकलमात्मपदानिगद्याच्छबलात्संभूतमिते दर्शयति ततः शबलमात्म-  
पदं प्रकृतिरिति संबन्धः ॥ ३२६ ॥

एवं शबलस्य जगत्प्रकृतिस्वमुक्त्वा तन्मत एव तत्कर्तुंस्ततो वि-  
शेषं सदृष्टान्तमाह—

सुकृतदुष्कृतकर्मणि कर्तृतां

मतिगतात्माचितिप्रतिबिम्बकम् ॥

व्रजति तद्बददः परमात्मनो

जगति याति तमःप्रतिबिम्बकम् ॥ ३२७ ॥

सुकृतदुष्कृतेति । पुण्ये विहिते कर्मणि दुष्कृते मतिपिदे  
चेत्यर्थः । मतिरन्तःकरणं तत्र यद्वाग्मचेतन्यमतिबिम्बकं जीवमा-  
वमापन्नोमत्यर्थः । कर्तृतां व्रजति यद्बददिति संबन्धः । अदृष्ट-  
याणि कर्तृतामित्यनुपद्रवः । ततोऽज्ञानं तत्र प्रतिबिम्बकम् । यथा पुण्य  
पापयोर्जीवभावमापन्नःकरणे प्रतिबिम्बचेतन्यमेव कर्तृ“कर्त्ताशा-  
स्त्रार्थवशात्” इत्यादिः पापाश्च तच्छब्दापिति तन्मतम्, तद्बददतोऽ-

पि तमःप्रतिबिम्बकं चैतन्यमेवेश्वराभिधानं कर्तुं भवति न तमोविशिष्टमित्यर्थः ॥ ३२७ ॥

उक्तदृष्टान्तेनैव शबलोपादानत्वमपि द्रव्यति—

सुकृतदुष्कृतयोः शबला यथा

भवति कारणमात्मचित्तिस्तथा ॥

गगनवायुपुरःसरकारणं

परमचेतनताशबलाकृतिः ॥ ३२८ ॥

सुकृतदुष्कृतयोरिति । शबलाऽन्तःकरणशबलात्मचित्तिरिति सम्बन्धः । कारणं भवतीत्यनुषङ्गः । परमचेतनता परमात्मचेतन्यम् ॥ ३२८ ॥

यद्यपि सृष्ट्यादिवाक्पगतात्मादिपदेनौचित्येन शबलमेवाभिधीयते तथापि लक्षणया शुद्धं परमेव तद्वाच्यमिति न ततः शबलस्य कारणता भिद्यतीति समाधत्ते—

शबलताकवलीकृततावशात्

परमचेतनतैव निगद्यते ॥

शबलमात्मपदेन न कथ्यते

शबलमात्मनि वृत्तिनिबन्धनम् ॥ ३२९ ॥

शबलताकवलीकृतेति । शबलतया शबलस्वरूपेण कवलीकृतता अवाच्छन्नता या तद्रशाच्छबलमम्बन्धवशादिति यावत् । परमचेतनता सर्वोपाधिविवर्जितं चैतन्यं तदेव तत्र जिज्ञास्यत्वान्निगद्यते लक्षणया ज्ञाप्यते । आत्मपदेन न शबलं कथ्यते तात्पर्येणेति शेषः । शबलस्य वस्तुतोऽनात्मत्वादित्यर्थः । तर्हि शबलाभिधानस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य लक्षणासिद्धिरेवेत्याह—शबलात्मनीति । आत्मादिपदस्येति ॥ ३२९ ॥

यत एतस्मिन्वाक्ये आत्मादिपदैरात्मलक्षणार्थ-शबलमुपस्था-  
प्यते नतः शबलमेव तदर्थ इति तेषां भ्रमो न तु वस्तुतश्चामित्युक्ता  
नुवादपूर्वकमाह—

शबलतापरिधानसमन्वयात्  
परमचेतनतात्मगिरःपदम् ॥  
भवति तेन जनस्य तु विभ्रमः  
शबलमात्मगिरःपदमित्ययम् ॥ ३३० ॥

एतदुक्तं भवति—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति लक्षणवाक्ये ज्ञान-  
स्य ब्रह्मणः प्रतिज्ञातम् । ‘यो वेद निहितं गुहायाम्’ इत्युत्तरवाक्ये  
गुहामवेशेन तस्य प्रत्यग्भावं दर्शयन्त्या श्रुत्याऽऽनन्त्योपपादनाया-  
त्मनो नानात्वं निरस्तम् । ततस्तस्य विजातीयगगनादेर्भेदापनिनी-  
पया सृष्टिरुपन्यस्यते । तदा खलु कार्यकारणानन्यत्वव्यापेन कार्यस्य  
वस्तुतः कारणमात्रत्वं सिद्ध्यतीत्युपपन्नं तदानन्त्यम्, एव च यत आ-  
काशादि सम्भूतं तत्तस्मादेतस्मादात्मन इति प्रत्यगभिन्नानन्यामिति  
दर्शयन्ती श्रुतिरद्वैतमात्मानमेवाभिप्रेतीति न ततः शबलकारणता नि-  
रस्त्यतीति ॥ ३३० ॥

नन्वेवं सति प्रत्यक्षादिदृष्टे मृत्सुवर्णादिर्घटकुण्डलादिकारणत्व-  
मपि त्वत्पक्षे न स्यादिति चेत्, सत्यम् । सर्वत्रापि मृदाद्यधि-  
ष्ठानं सर्वकार्यानुगतं सत्तत्त्वं मृदादिशबलद्वारा घटादिकारणं न, तु  
केवलमृदादिस्वस्याधिष्ठानात्मतया ततः पृथग्भूय कारणत्वायोगा-  
दित्याशयेनाह—

बहु निगद्य किमत्र वदाम्यहं  
शृणुत संग्रहमह्यशासने ॥

सकलवाङ्मनसानिगता चितिः

सकलवाङ्मनसव्यवहारभाक् ॥ ३३१ ॥

बहु निगद्येति।अत्रास्मिन्नर्थे बहुभाषणेन किं प्रयोजनम्! अद-  
यशास्त्रेऽहं सिद्धान्तसंग्रहं वदामि तं शृणुतेति सम्बन्धः । तन्मंग्रह-  
मेव निर्गुणसगुणभेदेनाह—सकलोति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

ननु यदि मायाशबलस्य कारणतां श्रुतिर्न मतिपादयति कुत-  
स्नाहं मायामकृतित्वसिद्धिस्तत्राह—

चित्रायागः पशुफल इति श्रूयमाणेऽपि चित्रा-

ऽपूर्वं द्वारं पशुफलनयाऽऽक्षिप्यते तत्र तद्वत् ॥

चैतन्यात्मा जगदुदयकृच्छ्रयतेऽत्रापि पश्चा-

न्मायादीनां भवति जगति द्वारभावः फलेऽस्मिन् ॥३३२॥

चित्रायाग इति । “चित्रया यजेत पशुकामः” इति पशु-  
फले यागे श्रूयमाणेऽपि श्रुतेऽपि क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरमा-  
विपशुभाषनतानुपपत्त्या चित्रामंज्ञितयागजन्यं पशुफलमाषनया-  
ऽपूर्वं तत्र कर्मकाण्डे यद्गदाक्षिप्यते कल्पने, तद्गदत्रापि काण्डे चैत-  
यात्मा जगदुदयकृदिनि श्रूयते, श्रुतेऽपि तस्य निर्विकारस्य जग-  
त्कारणत्वानुपपत्त्या पश्चादास्मिन्जगति फले कार्ये मायादीनां द्वार-  
भावो भवति भवेदिति कल्पते । कूटस्थब्रह्मणः श्रुतिप्रदाशितकार-  
णत्वादिसंरक्षणार्थं जडप्रपञ्चोपादानतयाऽनुमितमज्ञानं तद्वटकतया  
ऽऽश्रयति न तदसिद्धिरिति भावः ॥ ३३२ ॥

शबलकारणत्वं न श्रुतिसम्मतमित्यत्र ब्रह्माविदामभ्युपगमं  
लिङ्गमाह—

कारणत्वमुपलक्षणं चित्ते-

ब्रह्मणो न खलु तद्विशेषणम् ॥

इत्यपीदमुपपद्यते तदा

चेतना भवति कारणं यदा ॥ ३३३ ॥

कारणात्वमिति । जगत्कारणत्वे हि चिद्रूपब्रह्मणो गृहस्पेक्ष  
काकमन्वन्ध उपलक्षणं तदस्थलक्षणं न खलु तद्विशेषणमिति यद्ब्र-  
ह्मविद्भिरभ्युपेतमिदमपि तदोपपद्यते यदा चेतनात्मा कारणं भवेदिति  
सम्बन्धः ॥ ३३३ ॥

ननु शक्यकारणत्वमपि तदुपलक्षणं किमिति न भवेदित्याशु-  
च्छालक्ष्यवृत्तिधर्मस्य तदनुपपत्तेरित्याह—

अन्यदेव यदि कारणं भवेत् कारणत्वमुपलक्षणं कथम् ॥  
चेतनस्य घटतेऽन्यगामिना वस्तु नान्धद्रुपलक्ष्यते यतः ॥ ३३४ ॥

अन्यदेशेति । शुद्धब्रह्मणोऽन्यच्छब्दबलमेवेत्यर्थः । चेतनस्य  
ब्रह्मणः कथं घटन इति सम्बन्धः । कुत्र इत्यत आह—अन्यगामि-  
नेति । लोकेऽलक्ष्यवृत्तिधर्मस्य लक्षकत्वाददर्शनात् । शुद्धं ब्रह्म  
शक्यवृत्तिधर्मेण लक्षितं न शक्यते यतस्ततो ब्रह्मैव श्रुतिसंमतमुपा-  
दानं, मायायास्त्वार्थिकं, तच्छ्रुत्याऽनूद्यते ततो भावरूपैव सोति  
भावः ॥ ३३४ ॥

एवं मत्तद्गान्मापामकृतित्वचिन्तां परित्तमाप्य प्रकृतमनवगत-  
र्थविषयतया सिद्धेऽपि वेदान्तमापाव्यसमर्थनमुपमंहरति—

अनवबुद्धमतः श्रुतिमस्तकैर्विषयतामुपपादयितुं क्षमम् ॥  
अनुभवात्मवदं तमसा यतः पिहितमेतदिह प्रतिभासते ॥ ३३५ ॥

अनवबुद्धमिति । यतः अनुभवात्मस्वरूपमुक्तविधया त-  
मसा पिहितं मामहं न जानामीति मत्प्रकृतोऽपि इह साक्षिणि प्रति-  
भासतेऽनोऽनवबुद्धमेतत् श्रुतिमस्तकैर्विषयतामुपपादयितुं क्षममिति  
सम्बन्धः ॥ ३३५ ॥

यदुक्तं प्राक् “अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयम्” इत्यादिना अनिर्वचनीयं किञ्चिदस्त्वस्तीति तदिदानीमाशङ्क्य निराक्रियते । ननु स्वप्नकाश-  
ब्रह्मणः कथमनवबुद्धत्वं विरोधात् । न च तत्कल्पितमनिर्वचनीयमि-  
ति न विरोध इति वाच्यम् । तस्यैव गगनकमलप्रायत्वादिसाशङ्क्य लो-  
के सर्वानुभवसिद्धत्वान्मैवमित्याह—

अज्ञानकल्पितमनिर्वचनीयमस्मि-

ज्ञावालवृद्धमविवादपदं प्रसिद्धम् ॥

स्वप्ने तथा च भगवानपि वक्ष्यतीदं

सन्ध्येऽस्ति सृष्टिरिति पक्षनिराससिद्धयै ॥ ३३६ ॥

अज्ञानकल्पितमिति । अस्मिन् लोके आवालवृद्धं वालवृ-  
द्धमभिग्याप्य सर्वेषामेत्यर्थः । युक्त्यादौ रजतादिर्हि लोके सर्वैरनु-  
भूयते स न तावज् ज्ञानद्रव्यं ततो रजतार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्ज्ञानस्य स्व-  
विषये एव प्रवर्तकत्वादिति भ्रमसिद्धौ वक्ष्यमाणाविषया सोऽनिर्व-  
चनीयविषय इति भावः । किं च सूत्रकारोऽपि स्वप्ने प्रतीयमानस्य  
रथादेः सत्यत्वनिरासायानिर्वचनीयत्वं वक्ष्यतीति तत्सिद्धिरित्या-  
शयेनाह—स्वप्न इति । यथा लोके ममिदं तथैवेत्यर्थः । वक्ष्यति  
पदार्थपाद इति शेषः । इदमनिर्वचनीयत्वम् । सन्ध्येऽस्ति सृष्टिरित्य-  
नेन “सन्ध्ये सृष्टिराह हि” इति सूत्रमुपलस्यति । सन्ध्ये स्वप्ने सृष्टिः  
सृज्यमानो रथादिरस्ति सती, यतो “अथ रयान् रययोगान्” इति श्रुतिः  
सृष्टिमाहोति सूत्रेण कृतपूर्वपक्षस्य निरासार्थं “मायामात्रम्” इत्यादिसूत्रे-  
णानिर्वचनीया सेत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ३३६ ॥

ननु गुरुवेदान्तादेरन्यस्य वा प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे कथं ततोऽद्वैत-  
ब्रह्मावगमोऽन्यद्वा विवेचनं कार्यं भवेदिति चेन्न, स्वप्ने तथाभूतद्विपि



सत्यविचित्रकार्यदर्शनादेवं जाश्रंत्यपि तत्प्रसिद्धमित्याह—

मिथ्याशुषिः सवितृमण्डलमध्यवर्ती ।

प्रत्यक्षदृष्टिपथमापतितोऽचिरेण ॥

द्रष्टुः शरीरकरणप्रविभागरूपं

मृत्युं निवेदयति सत्यमिति प्रसिद्धम् ॥ ३३७ ॥

मिथ्याशुषिरिति । शुषिश्छिद्रम् आपतितः प्राप्तः सवि-  
तारि रथनाभिच्छिद्रवत्कल्पितं शुषिरं प्रत्यक्षदृष्टिपथोऽचिरेण द्रष्टु-  
र्मृत्युं परण निवेदयति । मृत्युमेवाह-शरीरेति । स्युलशरीरात्कर-  
णसमूहस्य लिङ्गशरीरस्य प्रविभागरूपम् उत्क्रमणरूपम् । सोऽपि  
तर्हि मिथ्येषां शोका व्यावहारिक इत्याह-सत्यमिति । एतच्च एतरे-  
पकब्राह्मणेन “चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्” इत्युपक्रम्य “छिद्र इवा-  
दित्यो दृश्यते” इति श्रुतिप्रसिद्धमेतन्मुं प्रवासेद्धं च, नात्र विमोक्षेति  
भावः । वस्तुन कारणत्वे कार्यत्वे च सर्वसंप्रतिपक्षासंहिलक्षणः  
स्वरूपविशेष एवापेक्षितस्तावत्तैवानन्यथासिद्धत्वादेः कारणत्वशरीर-  
स्योपपत्तेः, न त्वबाध्यत्वमप्यपेक्षितम्, तद्वैऽनुपपत्त्यभावादस्मा-  
कं प्रपञ्चे तदसंप्रतिपत्तेश्च । आत्मा तु कूटस्थो न वस्तुतः कस्यापि  
कारणम्, अपूर्वमनपरमिति श्रुतेः । मिथ्याकारणत्वं तु प्रपञ्चमि-  
थ्यात्वं विना न सिद्ध्यतीति न सर्वं कारणस्य कचिदपि बलम-  
मिति सवितृशुष्यादेर्मृपावस्तुनोऽपि मरणादिनिवेदकत्वमुपपद्यते ॥  
ननु तच्छुषिरज्ञानमेव तत्सूचकं न तु तदिति चेत्तर्हि सर्वत्रापि ज्ञा-  
नमेव कारणं तच्च जीवस्येश्वरस्य वाऽस्तु न वास्त्विति स्यात् । ज्ञा-  
नमात्रस्यातिमसक्तस्य कारणरत्नानुपपत्त्या विषयमिथिनस्यैव का-  
रणत्वाच्च सोऽपि कारणमिति यावः ॥ ३३७ ॥

किं च सूत्रकारोऽप्युक्तन्यायः “यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रिय स्व-  
प्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीषात्” इत्यादिश्रुतिं च पश्यन्मिथ्या स-

भ्रान्तिं स्वीदृशन्कुञ्जरारोहणसुरापानादिदर्शनरूपः स्वप्नः शृणुष्यमफ-  
ल्योरागमस्य प्राप्तेः सूचकः स्यादिति "सूचकश्च हि श्रुतेः" इत्यादि-  
सूत्रेणाहोति तस्यापि संपन्नमेवेदमित्याह—

स्वप्नः शुभाशुभफलागमसूचकः स्थान्

मिथ्याऽपि सन्निति च सूत्रकृदाह यत्नात् ॥

गुर्वादि सर्वमिदमद्वयबुद्धिहेतु—

र्मायानिवन्धनमिति प्रतिपादनाय ॥ ३३८ ॥—

स्वप्नः शुभाशुभेति । यत्रोऽत्र उक्तन्यायाद्यनुसंधानम् ।  
ननु ब्रह्मविचारमध्ये किमिदं सूचकारस्य स्वप्नफलनिरूपणमित्या-  
शङ्क्य तदाशयमाह—गुर्वादीति । मायानिवन्धनमपीदं गुर्वादि अद्व-  
यबुद्धिहेतुरिति प्रतिपादनायेति सम्बन्धः ॥ ३३८ ॥

ननु स्वप्नादिविषयस्य मृषात्वमसंप्रतिपन्नमिति चेन्न, युक्त्यादौ  
रजताशार्थप्रवृत्त्यादिवलाद् भ्रान्तिस्तावदस्तीत्युक्तम् । तत्र भ्रा-  
न्तिर्नाम रजताशार्काराऽविद्यावृत्तिः, तदवच्छिन्नं साक्षिचैतन्यं भ्रा-  
न्तिप्रतीतिः । सा किं सविषया निर्विषया वा, आद्ये तद्विषयः किं  
सन्न उत असन्न उतोभयात्मकः । आद्येऽपि किं तत्रैव सन्नन्यत्र वा ।  
नान्त्यः अन्यत्र सतोऽप्रापरोक्षप्रतीत्यसम्भवाच्चद्वेतोरिन्द्रियसन्निक-  
र्षस्य संपोगादेरसम्भवात् । न प्रथमः, नेदं रजतामित्यादिरूपेण  
वाधायोगात् । नाप्यसन्न, असतोऽपरोक्षप्रतीत्यनुपपत्तेः । नापि  
वृथैव । विरोधैकस्य सदसदात्मकत्वासम्भवादित्याशयेनाह—

भ्रान्तिप्रतीतिविषयो न च सन्नचास—

झाकाशतत्कुसुमयोर्न हि सास्ति नापि ॥

तस्या भवेत्सदसदात्मकगोचरत्वं

न ह्यस्ति तत्किमपि यत्सदसत्स्वरूपम् ॥ ३३९ ॥

अन्तिप्रतीतीति । सदसदेकैकविषयत्वे । अन्तिरापि सा न  
 स्पादित्याह—आकाशेति । यतः सा अन्तिराकाशतःकुमुमयो-  
 नारित अतो अन्तिप्रतीतिविषयो न च सन्न चासन्निति पदयोजना ।  
 पररीत्याऽऽकाशेत्युक्तं, न ह्याकाशे सति-आकाश इति ज्ञानं तत्कुमु-  
 मेऽत्यन्तासत्यसदिति ज्ञानं भ्रमो भवतीत्यर्थः । तृतीयेऽपि एकस्य  
 सदसद्विषयत्वानुपायाद् अन्तित्वानुपपत्तिस्तुल्येत्यभिप्रेत्याह—ना-  
 पीति । अन्तेः सदमदात्मकाविषयत्वाभावे विषयाऽसम्भवंमापि हे-  
 तुमाह—न ह्यस्तीति । विरुद्धसमुच्चयस्य कल्पिदृष्टत्वादिति  
 भावः ॥ ३३९ ॥

इदानीं अन्तिरविषयति पक्षं प्रतिक्षिपति—  
 आलम्बनं च विरह्य न विभ्रमस्य  
 ज्ञानात्मनो भवति जन्म कदाचिदत्र ॥  
 सिद्धं ततः सदसती व्यतिरिच्य किं चि-  
 दालम्बनं भ्रमधियः सकलप्रवादे ॥ ३४० ॥

आलम्बनामिति ॥ विरह्य वर्जयित्वा । भ्रमस्य निर्विषय-  
 स्वभावे हेतुतया तं विशेषाष्टि-ज्ञानात्मन इति । अत्र लोके ।  
 तथा च ज्ञानस्य सविषयत्वनिर्णयमाह् अमज्ञानस्याविषयत्वमनुपपन्न-  
 मिति भावः । अतः परिशेषाद् अन्तिविषयोऽनिर्वचनीय एव स-  
 वैरस्यभ्युपगन्तव्य इत्युपसंहरन्नाह—सिद्धं तत इति । व्यति-  
 रिच्य विहाय । किं चित् । सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयम् । तदाल-  
 म्बनं सिद्धीप्रत्यर्थः । विषयस्यानिर्वचनीयत्वेन विषयिणोऽप्यनिर्व-  
 चनीयत्वमप्यसिद्धमन्यथा तद्विषयत्वापोमादिति भावः । न च स-  
 दसन्नसमुच्चयवत्तद्वैलक्षण्यसमुच्चयरूपमनिर्वचनीयत्वमापि विरुद्धमिति  
 शान्दम् । अनिर्वचनीयत्वस्याप्यनिर्वचनीयत्वेन विशेषस्यालङ्कार-  
 स्त्रादिति भावः ॥ ३४० ॥

यत्तु “वाक्यं भ्रूतमतिरिन्द्रियजन्यधीवज्ञार्योपरोक्षजननी भ-  
वितुं समर्था” इत्यादिना वेदान्तवाक्यस्य ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानजनकत्वा-  
योगादपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानस्य प्रमात्वायोगाच्च न तत्र तत्मा-  
माप्यमित्युक्तं तद्दूषयति—

ब्रह्मात्मवस्तु निरवधचिदकरूपं  
बह्वन्युष्णतावदपरोक्षवपुःस्वभावात् ॥  
निर्दोषवेदशिरसो वचनादतोऽस्मिन्

ब्रह्मात्मवस्तुनि भवेदपरोक्षबुद्धिः ॥ ३४१ ॥

ब्रह्मात्मवस्त्विति । अवधं तदापरोक्ष्यमतिवन्धको वास्तवो  
मलस्तद्रहितमित्यर्थः । चिद्रूपमपि द्रव्यांशसंवलितं चत्स्पादापि कदा  
चित्परोक्षमित्यत एकेतिविशेषणम् । बहुरौष्ण्यं यथा स्वभावस्तथा ।  
यथा स्वभावाद्बहिरुष्णस्या स्वभावाद्परोक्षवपुस्त्वित्यर्थः । ततः किं  
तत्राह—निर्दोषेति । अनेन वेदान्तभ्यः भ्रूयसंभवात्तज्जन्यज्ञानस्य  
भ्रान्तिव्यभिष्टमिति न भ्रूयस्यभिष्टं दाशितम् । अपौरुषेये वेदान्ते  
भ्रान्त्यादिमूलत्वाभावात्निर्दोषत्वं च सर्वसंप्रतिपन्नमेव यतो निरवध-  
चिदकरूपं ब्रह्मात्मवस्तु स्वभावादपरोक्षवपुस्ततोऽस्मिन् ब्रह्मात्म-  
वस्तुनि निर्दोषवेदशिरसोऽपरोक्षबुद्धिर्भवेदिति सेवन्धः । ज्ञानापरो-  
क्षत्वं ह्यपरोक्षविषयत्वेनैव न त्विन्द्रियजन्यत्वेन, सुखादिज्ञानस्य  
नित्यमाप्तिरूपस्यापरोक्षस्यापीन्द्रियजन्यत्वाभावेनापरोक्षविषयत्वस्यै-  
व तत्र तत्प्रयोजकत्वात् । मत्प्रयोगिभ्यो ब्रह्म चापरोक्षचिन्मात्र-  
त्वाद्यत्साक्षादपरोक्षादिति श्रुतेश्च नित्यापरोक्षमेवेति तत्र वेदान्ता-  
ज्जानं ज्ञानं शब्दमभूतमपि विषयमहिम्नाऽपरोक्षमेव भवेदिति नोक्त-  
दूषणमिति भावः ॥ ३४१ ॥

यद्योक्तं “नैतत्प्रमाणमपनेतुं संतो न तावद्व” इत्यादिना स्वप्रका-  
शे ब्रह्मणि यथा भावरूपं प्रमाणापेयं स्फुरणं न संभवत्येवे सदादि-

स्वभावस्याविद्यादेर्निवृत्तिरपि न सम्भवतीति व्यर्थं तत्र वेदान्तमा  
माण्यमितं तदप्येव सत्यनवकाशमिति तद् दूषयति—

सा चोपनेयरहिते विषयिण्यनन्ते—

ऽनिर्वाच्यमग्रहणमात्रमपाकरोति ॥

स्वोत्पत्तिलब्धनिजवस्तुबलेन तत्र

तापत्रयं समुपशाम्यति निर्निमित्तम् ॥ ३४२ ॥

सा चेति । अपरोक्षबुद्धिरित्यर्थः । उपनेय प्रमाणाद्येष स्फुर  
ण तद्रहित इत्यर्थः । विषयिणि चैतन्ये । अनन्ते अपरिच्छिन्ने । ए-  
तदपि तदभावे हेत्वन्तरम् । अनिर्वाच्यमिति छेदः । अग्रहणं ग्रह-  
णविरोध्यज्ञानम् । अज्ञानतत्कार्यमपञ्चस्य प्रागुक्तन्यायेनानिर्वच-  
नीयत्वात्तस्य च लोके ज्ञानाभिष्टीतिदर्शनाद्देवान्तजन्यब्रह्मसाक्षा-  
त्काराभिष्टीतिरूपपद्यत इति भावः । अज्ञानमात्रं ज्ञाननिवर्त्यं मपञ्च-  
स्तु तन्नाशेनैव नश्यतीति मतेन मात्रमित्युक्तम् । ननु वेदान्तजन्य  
जडवृत्तेः कथमज्ञाननिवर्तकत्वमिति तत्राह—स्वोत्पत्तिरिति । स्वो-  
त्पत्त्या लब्धमभिष्यक्त यन्निजवस्तु स्वरूपं चैतन्यं तद्वलेनेत्यर्थः ।  
नन्वाविद्यानिवृत्तिः पुरुषेण नार्थ्यते सुषुप्त्यादावनर्थं विना तिष्ठन्त्या-  
स्तस्याः साक्षात्परम्परया वाऽनर्थत्वात्प्रावादित्याशङ्क्य सुषुप्त्यादौ  
सतोऽनर्थाभावेऽपि समयान्तरे तत्सम्भवात्तन्निवृत्तिरप्यात्यन्तिकान-  
र्थनिवृत्तिमिच्छाद्भिरर्थनयिते तन्निवृत्तावात्मन्याध्यात्मिकादित्रिवि-  
धदु खस्य विनैव पुण्यापारमन्वद्वा निमित्तमुपशान्तिर्भवतीति सक-  
लैवात्मनि वेदान्तस्यापृतिरित्याह—तत्रेति । अविद्यानिवृत्तौ सत्या  
स्वात्मनि वा ॥ ३४२ ॥

पदस्युक्त श्लोके शब्दानां सङ्गतिग्रहात्तस्य च सर्वर्षकवाच्या-  
धीनत्वात्सर्वर्षककार्यान्वित एव गणादिपदसङ्गतिग्रह इति वेदोऽपि

कार्यपर एव न सिद्धमहमात्रपर इति, तद् दूषोपेतुमनुवदति—

वाक्यात्प्रवर्त्तकनिवर्त्तकरूपभाजः

पुंसः प्रवृत्तिमुपलभ्य धियोऽनुमानात् ॥

कार्यान्विते शिशुरवैति पदस्य शक्ति—

मित्युच्यते यदि तु तत्र वयं वदामः ॥ ३४३ ॥

वाक्यादिति । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकरूपं प्रवर्त्तकनिवर्त्तकस्वरूपं कार्यं तद्भाजस्तद्गोचरादित्यर्थः । गामानय परिहर सर्पमित्यादि-प्रयोजकवृद्धवाक्यात्पुंसः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिं निवृत्तिं—चोपलभ्य पश्चाद्विषयः कार्यधियोऽनुमानात्कार्यान्विते पदस्य शक्तिं शिशुर्व्यु-त्पित्तुस्त्वैति अवगच्छतीति योजना । तुरवधारणे । कार्यान्विते ए-वेति संबन्धः । सिद्धान्ती तद्दूषणं मतिजानीते—तत्रेति । दूषण-मिति शेषः ॥ ३४३ ॥

कार्यान्वितसंगतिवादिना किं योग्येतरत्वमपि तद्विशेषणमाश्र-यणीयमुत न, अन्वये अन्वय एव न संभवति, कुतः कार्यान्वय इत्यभिप्रेत्याद्ये योग्येतरान्वित एवावश्यापेक्षिते शब्दस्य वृद्धप्रयो-गे शक्तिर्युक्ता किं कार्यत्वेनापि विशेषणेनेत्याशयेनाइ—

योग्येतरान्वितपदार्थनिवेदने तु

शब्दस्य शक्तिरिह वृद्धजनप्रयोगे ॥

विज्ञायते न खलु कार्यसमन्वितेऽर्थे

कार्याभिधायिषु पदेष्वपि तत्प्रसङ्गात् ॥ ३४४ ॥

योग्येतेरेति । अन्वययोग्यं पदितरत् तदन्वितस्य पदार्थस्य निवेदने ज्ञापन इत्यर्थः । योग्यता तु सिद्धस्य कार्येण कार्यस्य च सिद्धेन । तुरवधारणे । कार्यसमन्वितेऽर्थे, शब्दस्य शक्तिरित्यनुप-पन्नः । नन्वप्यभिचारात्कार्यान्वयेव शब्दार्थ इत्याशङ्क्यासिद्धो हेतु-

रित्वाशयेनाह—कार्याभिधायिष्विति । कार्यवाचकलिङ्गलोडादिप-  
देष्वपि कार्यान्विते शक्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३४४ ॥

नन्वेतदिष्टप्रसङ्गनमित्याशङ्क्या । प्रसङ्गक प्रसङ्गमनुवदन्नस्यानि  
ष्टपर्यवसानमाह—

कार्यान्वितार्थविषया यदि शब्दशक्तिः ।

कार्यार्थत्राधिषु लिङ्गादिषु कार्यमन्यत ॥

वक्तव्यमापतति तत्र च तत्र चान्यद्—

वक्तव्यमेव भवतीत्यनवस्थितिः स्यात् ॥३४५॥

कार्यान्वितार्थेति । अस्त्वेवमिति चेत्तत्राह—तत्र च त-  
त्र चान्यदिति । येन कार्येणान्विते कार्ये लिङ्गादिपदस्य शक्ति  
स्तस्यापि कार्यस्य लिङ्गद्यन्तस्त्वत्वे तत्रापि कार्यान्तरान्विते  
तस्य शक्तिर्वाच्येति लिङ्गादिपदस्य तदभिधेयकार्यस्य चानन्त्यप्रस-  
ङ्गः । एकस्मिन्वाक्ये लिङ्गादिभानात्वे चासमवेति । प्रकृतलिङ्गादि-  
नैव कार्यान्तरस्याप्यभिधाने तस्यापि कार्यस्याभिधानार्थं कार्यान्त-  
रवाच्यमिति तदानन्त्यं स्यात् । एकस्यानेकार्थत्वायोगाच्च । न च  
शब्दानभिधेयकार्यान्विते लिङ्गादेः शक्तिरिति नोक्तदोष इति वा-  
च्यम् । तदियत्ताऽभावेनानन्तकार्यान्वितार्थान्वितप्रसङ्गात् । न च  
घात्वर्थकार्यान्वित लिङ्गाद्यभिधेयं कार्यमिति न कोऽपि दोषः स्या-  
दिति वाच्यम् । घात्वर्थकार्यतायास्तन्मते प्रत्यर्थकार्योपस्थित्य-  
र्धनावगमत्तयाऽन्याश्रयात् । तस्मात्लिङ्गादेः कार्यान्विते शक्तिरस-  
ङ्गतेति भावः ॥ ३४५ ॥

एव सर्वेषां पदानां कार्यान्विते शक्तिरिति पक्षे दूषिते, अस्तु  
तर्हि लिङ्गादिव्यतिरिक्तानां कार्यान्विते शक्तिरित्याशङ्क्य तर्हि किं  
कार्यपदस्यानन्विते कार्ये शक्तिः, किं वा सिद्धान्विते । आद्ये

अन्वितकार्यवतीतिराकस्मिन्ही स्यादित्यभिप्रेत्य द्वितीयपक्षे म-  
त्पाह—

सिद्धान्वितं यदि लिङादिपदानि कार्य

द्व्युर्विनश्यति तदा निषमस्त्वदीयः ॥

यो वर्णितः सकलमेव पदं स्वमर्थ

कार्यान्वितं वदति नान्यदिति स्वशास्त्रे ॥ ३४६ ॥

सिद्धान्वितमिति । यस्यैवं नाशप्रसङ्गस्तमेव तदीयं निषम-  
पाह—यो वर्णित इति । अन्यत्र सिद्धान्वितम् । प्रामाण्यं हि स्व-  
शास्त्रे “मन्त्रमेव हि पदं कार्यान्वितमेव स्वार्थं वदति न सिद्धान्वितम्”  
इति वर्णयन्ति । तत्र लिङादेः सिद्धान्वितार्थे शक्त्यभ्युपगमे वाचितं  
स्यात् । किं चैवं पदान्तराणामपि सिद्धान्विते शक्तिप्रसङ्ग इति यो-  
ग्येतरान्विते पदशक्तिरित्यस्मदुक्तमेव स्यात् । अन्यथा शब्दशक्ति-  
प्रयोजकत्वाविषयप्रसङ्ग इति भावः ॥३४६॥

पूर्वं योग्येतरान्विते पदशक्तिरित्यपमेव पक्षः साधुः न तु यो-  
ग्येतरकार्यान्विते इति, तत्र कार्यत्वविशेषणस्य गौरवादिदुष्टत्वादित्यु-  
क्तम् । इदानीमुपयोगमात्राच्चैवमेवेत्याह—

योग्येतरान्वितनिमित्तकशब्दशक्ति-

न्युत्पत्तिरेव यदि संभवभागिनी स्यात् ॥

आश्रयिते किमिति कार्यसमन्वितेऽर्थे

शब्दस्य शक्तिरसदर्थविशेषणम् ॥ ३४७ ॥

योग्येतरान्वितेति । भावपरोऽयं निर्देशः, योग्येतरान्वितत्वं  
निमित्तं प्रयोजकं-निरूपकमिति यावत् । यस्याः शब्दशक्तेस्तद्व्युत्प-  
त्तिरित्यर्थः । योग्येतरान्विते शक्तिग्रह इति यावत् । संभवभागिनी,



स्यात् अवाधिता भवेत् । अनेन कार्यान्वितस्य त्रैयर्थ्यं द्योतितम् ।  
तदेवाह—असदर्थविशेषणेति । अमन् अविद्यमानोऽर्थः प्रयोजनं  
यस्य तादृशं विशेषणमभिप्रेत यस्य वादिनस्तेनेत्यर्थः । सम्भवे व्य-  
भिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदिति न्यायेन सर्वस्यापि विशेषणस्य  
व्यावृत्तिप्रयोजनत्वात्तच्छून्यं विशेषणं न युक्तमिति भावः ॥३४७॥

सर्वत्र विशेषणोपादाननिमित्तं दर्शयन्कार्यान्वयित्वस्यासदर्थवि-  
शेषणत्वमुपपादयति—

यत्राविशेषितानिमित्तकताविरोधे

किंचिन्नित्तरकमुदीक्षितमस्तु तत्र ॥

किंचिद्विशेषणविशिष्टमभीष्टशक्ते-

र्वस्तु प्रयोजकमिदं पुनरत्र नास्ति ॥ ३४८ ॥

यत्रेति । यत्राविशेषितमविशिष्ट निमित्तं यस्य तदविशेषित-  
निमित्तकं तस्य भावस्तच्चा तस्या विरोधे अतिप्रसङ्गादिरूपे चापि  
प्रसक्ते सति यदि तन्नित्तरक विशेषणमीक्षितं तत्सम्भवतीत्यर्थः ।  
एतावता सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवदित्युक्तं विशेषणो-  
पादानप्रयोजकं दर्शयति । तत्र किंचिद्विशेषणविशिष्टं वस्त्वस्तु,  
निमित्तमिति शेषः । येन हि प्रवृत्त्यादौ केवलेष्टसाधनताज्ञानादेर्नि-  
मित्तत्वे प्रवृत्त्यातिममङ्गो बाधकोऽस्ति तत्र तत्परिहाराय यत्कृतिमा-  
ध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताभानादि । प्रवृत्तिकारणमिति । तच्चादृशस्थले  
विशेषणमुपादीयत इत्यर्थः । ततः किं तत्राह—अभीष्टेति । अत्र  
शब्दे, अभीष्टशक्तेर्योगेतरान्विगतगोरशक्तेः पुनरिदमुक्तं प्रयो-  
जकं कार्यान्वयित्वविशेषणोपादाने निमित्तं बाधकं किंचिदपि  
नास्तीति मन्व्यः । शब्दशक्तेर्योगेतरान्वयित्वविषयत्वे बाधकाभावाच्च  
कार्यान्वयित्वमपि तद्वैचर्यविशेषणं कल्पनीयमित्यर्थः ॥३४८॥

यदुक्तं प्राक् “कार्यान्वयान्वायिनि वस्तुनि शब्दशक्तिः” इति  
नानेककार्यापत्तिरिति तत्रापिदं गौरवं दूषणमस्त्येवेत्याह—

कार्यान्वयान्वायिनि वस्तुनि शब्दशक्ति-  
रित्युच्यते यदि तदापि समानमेतत् ॥  
अन्वीयमानवचनत्वमतोपपत्तौ  
कार्यान्वयान्वायिविशेषणगीर्वृथेति ॥ ३४९ ॥

कार्यान्वयान्वायिनि । एतद्गौरवम् । मार्ग्यमेवाह—अन्वी-  
यमानेति । शब्दस्वेति शेषः । यस्मिन्मते शब्दस्यान्वीयमानवचनत्वं  
तस्योपपत्तावित्यर्थः । इतिहेतौ, यस्मादेवं कार्यान्वायिविशेषणगी-  
र्वृथा तस्मादेतत्समानमित्यथस्तात्मवन्त्रः ॥३४९॥

— ननु गामान्येत्यादिवाक्यान्निषमेन कार्यान्वयितया गरादि-  
पदार्थप्रतीतेः कार्यान्वयेव शब्दार्थ इति चेत्तर्हि लौकिकं वाक्यं व-  
क्तृज्ञानविवक्षागोचरतयाऽनुपानसिद्धार्यानुवादकमिति वदतस्तत्र वा-  
क्यश्रवणानन्तरं तपोरपि नियमेन प्रतीतेर्वक्तव्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानविवक्षि-  
तकार्यान्वायिनः शब्दार्थतापत्तिः । गौरवान्न तथेति चेत् । कार्यान्वयि-  
त्वमपि तत् एव न तथेत्याशयेनाह—

वक्तृज्ञानविवक्षयोरपि भवेच्छब्दार्थता तावके  
पक्षे शब्दमनु प्रतीतिरुभयोरस्त्येव यस्मात्तयोः ।  
यद्यच्छब्दमनु प्रतीतिपदवीमारोहदुत्प्रेक्ष्यते  
तच्चद्वाच्यमिति स्थितौ नहि तयोः शब्दार्थतावर्जनम् ३५०॥

वक्तृज्ञानविवक्षयोरिति । शब्दमनु प्रतीतिः, शब्द नि-  
मित्तोक्त्य प्रतीतिरस्त्येवेति । अन्यथा तद्विपपतया वाक्यार्थस्य  
मिच्छामात्रेण वाक्यस्यानुवादकत्वायोगादित्यर्थः । नन्वेतावता कथं  
तपोरस्त्वपि शब्दार्थत्वमिच्छतस्तत्र मते कथं तयोः शब्दार्थतावर्जनं

स्यादित्याह—यद्यच्छब्दमिति । पदार्थो विषयताम् । उत्प्रेक्ष्यते  
 दृश्यते । यद्यच्छब्दानन्तरं प्रतीयत इत्यर्थः । स्थितौ मते । तयोर्वक्तृ-  
 ज्ञानविवक्षयोः । प्राभाकरा हि गामानपेत्यादि लौकिकवाक्यं प्रथमं  
 तात्पर्यज्ञानाभावाद् गवानपनादिमर्मणं न प्रतिपादयति, किं तु  
 तत एवमयं वेद विवक्षति चेति वक्तृज्ञानादिप्रतीतौ तद्विषयतयाऽप्ये-  
 ऽपि ज्ञाते वाक्यं प्रश्नात्तमनुवृत्तीति वदन्ति । तत्र कथमुक्तविधया  
 तयोरपि शब्दार्थता न स्यात् । न च मानान्तरात्मयोगानुपपात्तक-  
 पाद्वक्तृज्ञानादेः प्रतीतिरित्यन्यलभ्यपोर्न शब्दार्थनेति-वाच्यम् । फा-  
 र्थतदन्वयोरपि लिङ्गलोहादिवलात्प्रतीयमानतया न गवादिशब्दार्थ  
 तेति तुल्यमेवेति भावः ॥३५०॥

नन्वेवमस्ति चेत्तौ वेदप्रामाण्यज्ञानिः, अपौरुषेयतया वेदस्य  
 वक्तुरभावेन तेन ज्ञातविधासतकार्यरूपार्थासम्भवादिशाशयेनाह—  
 वेदे वक्तुरभावात्तदुभयं नास्तीह, यस्मादतः

शब्दो वाचकशक्तिमुज्झति निजां तत्र स्ववाच्यं विना ॥

वाच्ये वाचकशक्तिमिच्छति भवाज्ञान्यत्र तत्र श्रुते-  
 रप्रामाण्यमिति स्फुटं तत्र भवेद् बुद्धेरनुत्पत्तितः ॥३५१॥

वेदे रक्तुरभावात् इति । तदुभयं वक्तृज्ञानं, विवेका च इह  
 अस्मिन्मते तत्र वेदे स्ववाच्यं विना तदभावात् शब्दो निजां वा-  
 चकशक्तिमुज्झतीति संबन्धः । ननु लोके लिङ्गार्थतया गृहीतका-  
 र्याभावेऽपि वैदिकलिङ्गादेर्यथा प्रामाण्यं तथा वक्तृज्ञानाप्रभावेऽपि  
 वेदप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह—वाच्य इति । लोकप्रसि-  
 द्ध इति शेषः । वाचकशक्तिं वैदिकशब्दस्यापीति शेषः । अन्य-  
 प्र लोकाप्रसिद्धे । प्राभाकरोऽपि वेदे शब्दार्थौ लौकिकावेवेति म-  
 न्यते, लिङ्गादेरपि लोकानुगतकार्यशक्त्यनुरोधेन वेदे धात्वर्थस्य  
 कार्यन्वापोगात्तदतिरिक्तकार्य एव शक्तिं कल्पयति न स्वयन्तरे

इत्येकरूप एवार्थे लौकिकं वैदेकी विधिप्रामाण्येऽवदाति । वक्त्रज्ञान-  
विवक्षयास्तु सर्वथा वेदेऽसम्भवाद्देहस्यावोधकत्वारूपामाण्यमेव स्या-  
दित्याह—तत्रेति । लोकवेदयोः शब्दार्थैकरूप्ये सतीत्यर्थः । इ-  
त्येवं तत्र मते इति शेषः । तत्र तत्र मते श्रुतेरतिस्फुटप्रामाण्यं भवे-  
दिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः बुद्धेरनुत्पात्तं इति । वक्त्रज्ञानविवक्षित-  
कार्यान्वयिवुद्धेरसम्भवादित्यर्थः ॥३५१॥

किञ्च कार्यान्वयी शब्दार्थ इति मते सोमादित्रिशिष्टविधि-  
लोपापत्तिः, सोमेन यजेतेत्यत्र हि सोमादित्रिशिष्टयोगो विधीयते इति  
तेऽपि मते, स तत्र न सम्भवति, त्वन्मो सोमयागशब्दयोः परस्परस-  
म्बन्धाभावेन सोमत्रिशिष्टयागप्रतीत्यभावात् । न चाप्रतीत्यस्य विधिः  
सम्भवतित्याशयेनाह—

न च सोमयागपदयोरुभयो-  
रपरस्परेण घटतेऽत्र युजा ॥  
पदजातमेतदखिलं हि निर्जं

विषये समर्पयति कार्ययुतम् ॥ ३५२ ॥

न च सोमयागपदयोरिति । अत्र भवन्मते । युजा सम्बन्धः ।  
कुतस्तयोः सम्बन्धासम्भवस्तत्राह—पदजातमिति । निर्जं विषये  
स्वाभिधेयम् । सर्वेषां सोमादिपदानां लिङ्गकार्यान्वितस्वार्थबोधक-  
त्वात् परस्परमन्योन्ये न सम्बन्धो युज्यते इत्यर्थः । न च शब्दा-  
भिहितं कार्यमेव यागसोमयोः क्रियाकारकभावेन सम्बन्धे घटयतीति ।  
वाच्यम् । विषयान्वितस्यैव तस्य, लिङ्गादिप्रतिपाद्यतया त्रिशिष्टवि-  
षयज्ञानमन्तरेण प्रतीतस्य, वैशिष्ट्यासंपकत्वायोगात् । एवमन्योऽपि  
भिन्नपदार्थत्रिशिष्टविधिर्न सम्भवतीति भावः ॥३५२॥

कार्यान्वयान्वयी शब्दार्थ इति मतेऽप्युक्तं दूषणप्रतिदिशति—

कार्यान्वयान्वयिनि शक्तिरिति स्थितौ च  
कार्यान्वयान्वितमोतिर्न परस्परेण

संबन्धितामतिरतश्च न सिद्धिमेति . . . . .

सर्वो विशिष्टविधिरित्यपि दूषणं वः ॥ ३५३ ॥

कार्यान्वयान्वयिनीति । वो युष्माकं कार्यान्वयान्वयिनीति सम्बन्धः । स्थितौ पक्षे । अपिरवधारणे । कार्यान्वयान्वयित्वात्पक्षे स्यादिति शेषः । न परस्परं सम्बन्धितामतिः स्यात् । पदार्थविषयेति शेषः । अत्र सर्वशब्दः पृथगुपात्तविशेषणविशेष्याभिप्रायो द्रष्टव्यः । पूर्वोक्तादिदं मतान्तरमित्येतावत्तत्र तत्रोक्तदूषणस्यातिदेशः, न च तदमासि शङ्काजीजनिराकरणायेति द्रष्टव्यम् ॥ ३५३ ॥

स्वप्ने नायं दोष इत्याह—

योग्येतरान्वितपदार्थगतैव शब्द-

शक्तिः स्थिता यदि पुनघटते तदाऽयम् ॥

सर्वो विशिष्टविधिरस्तु तथैव तस्माद्

युक्तं तदेतरदितीदमिहाह भाष्यम् ॥ ३५४ ॥

योग्येतरान्वितेति । योग्येतेरेणान्वितो यः पदार्थस्तद्गोचरेत्यर्थः । स्थिता आश्रिता । उक्तदोषामात्रे फलितमाह—तस्माद्विद्वति । तथैव योग्येतरान्वितशक्तिरेवास्त्विति न केवलं विशिष्टविधिरैवास्मित्पक्षे युज्यते यदेकस्माद्पूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति शबरभाष्यमप्यस्मित्पक्षे युक्तमेवेत्याह—युक्तमिति । इहास्मित्पक्षे ॥ ३५४ ॥

ननु विधिभ्रूतेः भवर्तनालक्षणमेव मामाण्यं विशेषतो विशिष्टविधेर्न तु बोधकतालक्षणं तस्य त्वदुक्तविषया विशिष्टविधिपतिपादनासम्भवादिति न विशिष्टविधेरमामाण्योपस्थाशङ्के—

शब्दः प्रवृत्तिजनको न तु बोधकश्चे-

न्नैतत्प्रवर्तकधियो जनकत्वहेतोः ॥

इष्टाभ्युपायमतिजन्मनिमित्तभूतः

शब्दः प्रवर्तयति नैष पुनः पुमासम् ॥ ३५५ ॥

शब्द इति । लिङादिरित्यर्थः । किं ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिं जनयति? नेत्याह—न त्विति । नैवेत्यर्थः । दूषयति—नैतदिति । त्वदुक्तं नेत्यर्थः । यथा प्रत्यक्षादीनां विधेयत्वेन प्रामाण्यं यथा वा शब्दान्तरस्य, एवमेव विधेरपि युज्यते । प्रवर्तकबोधजनकत्वमात्रेण प्रवर्तनालक्षणं, प्रामाण्यमितिष्यवहारस्याप्यवाधादित्याशयेनाह—प्रवर्तकविधय इति । कथं तर्हि विशिष्टविधेयोपकनया, प्रामाण्यमित्याशङ्क्य, कार्यमेव लिख्यं इति पक्षेऽपि योग्येतरान्वयेति श्लोकोक्तविधया तदुपपत्तिरित्याशयेन—सर्वविधिसाधारणप्रकारमाह—इष्टाभ्युपायेति । इष्टमायनत्वमतिजन्मानिमित्तत्वान्न, साक्षाच्छब्दः प्रवर्तक इत्युपसंहरति—प्रवर्तयतीति ॥ ३५५ ॥

गौरवाद्द्विशिष्टविधिविलोपममेद्वाच्च कार्यान्वितादि शब्दार्थ इति मनममगतमिति प्रकृतमुपसंहरति—

तस्मादसंगतमिदं यदुशन्ति केचित्

कार्यान्विनार्थविषयैव तु शब्दशक्तिः ॥

तत्र प्रयोगमभिधीक्ष्य तथा प्रतीतिः

कल्पयेति वर्णितनिजेषु विधातहेतोः ॥ ३५६ ॥

तस्मादिति । इदं शब्दार्थमाह—यदुशन्तीति । केचित्प्रामाकराः । शब्दशक्तिः कल्पयेति यदुशन्तीति सम्बन्धः । तदुक्तं तत्र शब्दशक्तिकल्पनाप्रकारमप्याह—तत्रेति । कार्य इत्यर्थः । प्रयोगमुत्तमवृद्धस्येति शेषः । तथा प्रतीतिः कार्यान्विते शक्तिरिति प्रतीतिः, स्यादिति शेषः । असंज्ञतमित्यत्र प्रागुक्तमेव त्वादृष्टविशिष्टविधिविलोपसंज्ञादिति हेतुमाह—वर्णितेति ॥ ३५६ ॥

किं च वेदे न लोकत्रयात्वर्यकार्यान्वितं शब्दार्थः, स्वप्ना तदन-  
भ्युपगमात्, । तदतिरिक्तं तु कार्यपूर्वतया, शब्दैकपूर्णयोग्यमिति  
तवेष्टमित्यज्ञाते तस्मिन् वैदिकलिङ्गादेः शक्तिग्रहासम्बन्धे इत्याशयेनाह-

वैदैकगम्यमिति कार्यमभीष्टमस्मिञ् ।

शक्तिग्रहोऽपि न यदस्य समञ्जसोऽयम् ॥

शक्तिग्रहं च परिहृत्य न बोधकत्वं

शब्दस्य शक्यमिहाचक्षुमशङ्कितेन ॥ ३५७ ॥

वैदैकगम्यमिति । कार्यमपूर्वलक्षणं कार्यम् । न समञ्जसं युक्तो न  
भवति । ननु यद्यग्निहोत्रादि धात्वर्थान्तिरिक्तं कालान्तरमाविस्वर्गास्तुकू-  
ल स्वर्गकामिकार्यं न स्यात्तर्हि स्वर्गकामपदसंभोग्याहारो न स्या-  
दिति तत्समभिव्याहारानुपपत्त्योपस्थिते तस्मिन्संगतिग्रहोऽस्त्विति  
चेत्तेत्याह—अपमपि न समञ्जस इति । उक्तोऽपि मद्भक्तिग्रहोपायः  
सम्यङ् नेत्यर्थः । विधिवाक्यार्थावगमात्प्राग्लोकेऽपि सुखावशेष-  
त्साधनयोः स्वर्गपदप्रयोगादीनिश्चितामुष्णकार्यतया स्वर्गपदस्य त-  
त्समभिव्याहारमात्रेणालौकिककार्योपस्थित्ययोगात् तत्रापि, धात्व-  
र्थस्य कार्यत्वे सिद्धे तदनुकूलस्य स्वर्गस्य तदर्थत्वादेनापि वक्तव्य-  
त्वात्, उक्तार्थावसिगम्यत्वे तस्यापूर्वत्वव्याहारेणैव नोक्तोपायेन व्यु-  
त्पत्तिरिति भावः । शक्तिग्रहासंभोग्यादनुपपत्त्याह—शक्तिग्रह-  
मिति । शब्दस्य लिङ्गादेः । इह, वेदे अशङ्कितेन पृष्टेनापि ॥३५७॥

ननु . . . . . तेषाम्  
एवम् . . . . .

विष्णाः परं पदममुत्र तु शब्दशाक्तः ॥

शक्यां ग्रहीतुमतिबुद्धिमनस्यपीति

शास्त्रप्रमाणकमदः प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३५८ ॥

शब्दस्वयंप्रभमिति । सदा स्वयंपकाशमित्यर्थः । बुद्धि-  
निश्चयात्मकवृत्तिमदन्तःकरणम्, सकल्पविकल्परूपवृत्तिमत्तदेव म-  
नः स्तदुभयमनीत्य तिष्ठतीत्यतियुद्धिमनस्तस्मिन् । वाग्मनसागोचर-  
स्यापि स्वयंपकाशब्रह्मणोऽहकारादिशबलस्य साक्षिणा, सत्यादिशब-  
लस्य च प्रत्यक्षादिनोपस्थितिसंभवेन तत्र शृहीतमद्भित्तैर्वेदान्तैर्लक्ष-  
णया पूर्णब्रह्मणः प्रतिपादनात्तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वं पुन्यते, न त-  
था त्वदभिमतकार्यस्य । न च तदपि छिन्नादिलक्ष्यमस्त्विति वाच्य-  
म् । तथा त्वयाऽनभ्युपगमात् । वाच्यार्थसंबन्धितया मानान्तरानधि-  
गतस्य जडत्वेन स्वतोऽप्यनुपस्थितस्य तस्य त्वन्मते लक्ष्यत्वायोगा-  
च्च । अस्मन्मते लक्ष्यस्य ब्रह्मणो मानान्तरादनुपस्थितस्यापि स्वय-  
ंपकाशत्वेनोपस्थितत्वाद्युज्यत एव लक्ष्यत्वमिति भावः । ब्रह्मादिपदा-  
र्थशबलस्य परोक्षत्वादमुत्रेत्युक्तम् । शबले शक्तिग्रहसंभवस्य फल-  
माह-इति शास्त्रेति । इति हेतोरदःपदं शास्त्रप्रमाणक सन्तो वा-  
दरायणादयः शास्त्रयोनित्वादिना वदन्तीत्यर्थः ॥ ३५८ ॥

एव प्रवर्त्तकवाक्यार्थिनामेव प्रार्थामर्की व्युत्पत्तिमभ्युपेत्य लाघ-  
वाद्योग्येतरान्वित एव शब्दार्थो न तु तादृशकार्यान्वित इत्युक्तम् । इ-  
दानीं सिद्धार्थकवाक्यादपि प्रथमव्युत्पत्तेः संभवात् प्रवर्त्तकवाक्यार्-  
थिना सा, तत्र च कार्योपस्थित्यभावात् कार्यान्वयी सर्वशब्दार्थ-  
इत्याशयेनाह—

जातः सुतः सकलवंशविवर्द्धनस्ते

त्रिप्रैति वाक्यसमनन्तरमस्य बुद्धि ॥

श्रोतुर्मुखाकृतिवशेन तु पुत्रजन्म-

वस्तुन्यत्रश्मनुमीयत एव घालैः ॥ ३५९ ॥

जातः सुत इति । वाक्यसमनन्तरं वाक्यप्रवणानन्तरम्,  
अस्य श्रोतुर्विषयस्य मुखाकृतिर्मुखविकामादिस्तद्रशेन तेनैव लिङ्गेन,



दुस्वधारणे, पुत्रजन्मवस्तुनि पुत्रजन्मरूपवस्तुविषया बुद्धिरनुमीय-  
त इति सम्बन्धः । पुत्रस्ते जात इतिवाक्यश्रवणानन्तरं पितुर्मुखवि-  
कासं दृष्ट्वा ज्ञातपुत्रादिपदार्थस्तदस्थोऽर्थाभिधानीमिष्टज्ञानवान्प्रसन्नव-  
क्रत्वात्संप्रतवदिति तस्येष्टविषयं ज्ञानमनुमिनोति । तच्चेष्टं वस्तु पु-  
त्रजन्मैवेति पुत्रजन्मवस्तुनीत्युक्तम् । एवं च न सिद्धवाक्यात्परस्मि-  
न् ज्ञानजन्मानुमान संभवति लिङ्गाभावादित्यसदिति भावः ॥ ३५९ ॥

एवमपि कथं पुत्रजन्मादिज्ञानसिद्धिस्तत्राह—

भूतार्थनिष्ठवचनादपि शब्दशक्तिः

शक्यो ग्रहीतुमुदितेन पथाऽनभिज्ञैः ॥

तत्र प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यमूल-

शक्तिग्रहैकनियमस्य न हेतुरस्ति ॥ ३६० ॥

भूतार्थनिष्ठेति । उदितेन पथा उक्तेन मुखविकासाद्युपाये-  
न पूर्वोक्तलिङ्गेनेष्टज्ञानानुमानानन्तरं किं तदिष्टमिति जिज्ञासमानः "पु-  
त्रस्ते जातः" इति वक्तुं प्रदर्शितेन तत्पदानुलिप्तकृद्देकुमाद्यद्वि-  
वासता तर्केण स्वस्मिन्मुखनिमित्ततयाऽवगतं पुत्रजन्मैव तन्नान्यात्प्र-  
यासुत्वप्रसवादीति निश्चित्येदं पुत्रजन्मज्ञानं कुतोऽस्याभवदिति त-  
त्कारणमालोचयन्प्रस्तुतवाक्यश्रवणानन्तरमेव तज्जन्मदर्शनात्तद्वाक्य-  
मेव पुत्रजन्मज्ञाने निमित्तमिति निश्चित्य सिद्धार्थवाक्यादपि शब्द-  
शक्तिर्ग्रहीतुं शक्यत इति । तत्र लोके । प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यं मूलं  
यस्य शक्तिग्रहस्य स प्रवर्त्तकनिवर्त्तकवाक्यमूलशक्तिग्रहः केवलं त-  
द्दोचरस्य नियमस्य न हेतुरस्तीत्यर्थः ॥ ३६० ॥

नन्वेवं पुत्राद्यनेकपदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थज्ञानस्य पुत्रादिपदसमुदा-  
यात्पकवाक्यजन्मवस्तुनिश्चयेऽप्यस्य । पदस्यास्मिन्नर्थे शक्तिरिति कथं

महस्या विना निश्चेतुं शक्यत इत्याशङ्क्याह—

सामान्यतः प्रथममेव पदार्थपिण्डो  
वाच्योऽस्य वाचकमिदं पदपिण्डरूपम् ॥  
इत्याकलय्य पुनरेव विशेषतोऽपि  
शब्दार्थसंगतिमवैति जनस्तटस्थः ॥ ३६१ ॥

सामान्यत इति । संमुखाकारेण पदार्थपिण्डः पदार्थ-  
समूहः पदार्थसमर्ग इति यावत् । अस्य प्रकृतवाक्यस्य । वाचक-  
मस्य वाक्यार्थस्येति शेषः । पुनः सामान्यतो वाक्यतदर्थज्ञानयोर्हे-  
तुहेतुमन्वग्रहानन्तरम् । एष व्युत्पत्सुः । विशेषतोऽपि शब्दार्थस-  
ङ्गतिं पुत्रादिपदस्य तत्तदर्थविशेषे संगतिम्, अवैति अवगच्छति ।  
सामान्यतोऽर्थसमूहे पदसमूहस्य गृहीतसङ्गतिको हि बालः स्वात्म-  
न्ववगतपुत्रार्थनिष्ठमाधनभावः मतिपक्षदेवदत्तपुत्रार्तिः देवदत्त तत्र  
पुत्र आर्त्त इति वाक्यश्रवणानन्तर तस्मिन्नतिमालेन मुस्तादि दृष्ट्वा  
पूर्ववदनिष्ठज्ञानमनुमाय तस्य च वाक्यजन्यत्वं निश्चित्य मुताद्यर्थ-  
विशेषे पुत्रादिपदस्य योग्येतरान्विते पृथक्पृथक् संगतिमवगच्छति  
अः प्रथमव्युत्पत्तेः प्रवर्त्तकवाक्याधीनत्वनिपमोक्तिः परस्य आ-  
न्तिमूलेति भावः ॥ ३६१ ॥

एवं प्रसिद्धपदमपिन्व्याहारादप्यप्रसिद्धपदस्य विनैव कार्यान्वय-  
मतीति योग्येतरान्विते संगतिग्रहणादपि न शब्दार्थस्य कार्यान्वयि-  
त्वनिपमः । न च तत्रापि पदान्तरस्य कार्यान्विते प्रथमावगतशक्त्य-  
नुरोधेन कार्यपदाध्याहारोऽस्त्विति वाच्यम् । योग्येतरान्वित एव  
प्रथम संगतिग्रहोपपादनादित्याशयेनाह—

काष्ठैः स्थाल्यां पचति विविधैरोदनं पूर्णिकेति

श्रुत्वा बालः सपदि मनुते काष्ठशब्दस्य शक्तिम् ॥

दृष्ट्वा तस्मिन्पचनकरणं प्रज्वलत्काष्ठजातं

न्यायोपायादितरवचसां, शक्तिषु प्राक् प्रवीणः ॥३६२॥

काष्ठैः स्थाल्यामिति । पूर्णिका दासी । इतरवचसां काष्ठ-  
पदव्यतिरिक्तपदानां शेषः । प्रा-  
गेतस्मात्प्रयोगात्पूर्विका विविधैः

काष्ठैः स्थाल्यामोदिनं पचतीति श्रुत्वा पचनकरणं प्रज्वलत्काष्ठजाते  
च, दृष्ट्वा तस्मिन्काष्ठे न्यायोपायान्न्यायवलेन तत्तदर्थविशेषे स्थाल्या-  
दिपदानां शक्तेर्निश्चयात्परिशोपादिन्यायेन, काष्ठशब्दस्य शक्ति स-  
पदि मनुत इति संबन्धः ॥ ३६२ ॥

इदानीं प्रथमव्युत्पत्तेः प्रवर्तकत्वावधारितान्वयनियमेऽपि न कार्यान्वि-  
ते शक्तिः, क्रियातिरिक्तकार्यस्यैव लोकेऽप्राप्तत्वादित्याह—

न च किमपि नः कार्यं नाम प्रमाणपथानुगं

यदिह तु पुनर्लिङ्गलोडादेरुपैप्यति धाव्यताम् ॥

न खलु

ब्रजतु ३६३ ॥

न च किमपीति । न, प्रमाणपथानुगमिति संबन्धः । न  
तावन्नलोके धात्वर्थातिरिक्तं कार्यमस्ति । नापि-धात्वर्थ एव तत्, त-  
स्य धातुनैवाभिहितत्वेन लिट्वादिनाऽप्यभिधानायोगात्, अनन्यल-  
भ्यस्यैव शब्दार्थान्नात् । न च, कार्यत्वाकारेण तस्य लिट्पर्यत्वमिति,  
वाङ्मन् । कार्यत्वस्य कृतिसाध्यताश्रयत्वे, तस्या अतिप्रसक्तत्वेनाऽ-  
ऽप्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकामिधायिलिट्पर्यत्वायोगात् । तस्मात्कार्यं दु-  
र्निरूपमित्यर्थः । मनु शब्दार्थनिरूपणप्रस्तावे, किमिदं, का-  
र्यस्योदकं तत्राह-यदिहोति । तुरवधारणे यदेवेत्यर्थः । कार्यस्य  
लिट्पर्यत्वं न सम्भवतीति वक्तुं तदिति नासङ्गतामित्यर्थः । पुनःश-  
ब्दोऽसङ्गारोपः । मनु मयेदं कर्तव्यमिति कार्यमेवानुमुपने इति

कथं तदप्रमाणकमित्याशङ्क्य कृतिसाध्यतया घात्वर्थस्तदिच्छा वा तदाकारा चिकीर्षाख्या तयाऽनुभूयते न तदातिरिक्तं किं चिदित्याह—न खल्विति । घात्वर्थः क्रिया, आदिपदात् कारकादिग्रहः । कटः कर्तव्यः तृप्तिः कार्येति कारकफलपौरापि कर्तव्यत्वप्रतीतिरितः मसिद्धादात्त्वर्थादेः पृग् न खलु तत्कार्यं व्यवसायित इत्यन्वयः । ननु कर्त्तव्यो मवर्त्तको यो लिङादिनोच्यते शब्दभावनादेर्वालादि-व्यवहाराहेतुत्वेन मध्यमवृद्धप्रवृत्त्याऽननुमितस्य लिङ्यत्वकल्पनायोगादित्याशङ्क्य सत्यं श्रेयः साधनत्वमेव ज्ञापमानं वालादिप्रवृत्तौ करणतया वृत्तं प्रकृते लिङाद्यभिधेयं कल्पमित्याह—ब्रजत्विति । इह लोके । श्रेयोहेतुरिष्टमाधनत्वम् । भावमघानो निर्देशः ॥३६३॥

ननु समिधमाहेत्याच्चार्यवचनेन माणवकः प्रवर्त्तते, न च तस्य किं चित्त इष्टं लभ्यते मत्युत दुःखमेव महद्भवति तत्कथं श्रेयोहेतु-त्वं प्रवर्त्तकं येन तल्लिङ्यो भवेदिति तत्राह—

न खलु जगति श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयादते

पुरुषवचनात् कापि प्राज्ञः प्रवर्त्तितुमर्हति

पुरुषवचनाच्छ्रेयोहेतुप्रतीत्युदयात् पुन-

स्तदनुवशगो रागोत्पत्तौ ततः सहि चेष्टते ॥३६४॥

न खलु जगतीति । पुरुषवचनात् आचार्यादिवचनात् । प्राज्ञः मेज्ञानान् । माणवकस्यापि बलवच्छ्रेयस्करमाचार्याज्ञापान-मष्ट्य वा तादृशमस्त्येव धेय इति तत्साधनत्वमेव तत्रापि प्रवर्त्तकं यदि तद्गुणवर्षा माणवको न स्पार्त्तवै न प्रवर्त्ततैव, दृश्यन्ते हि दुष्टाः शिष्यास्तथाविधा इति भावः । अस्तु तर्षव्यवधानाद्राग एव । प्रवर्त्तक इत्याशङ्क्याह—पुरुषवचनाच्छ्रेयोहेत्विति । सत्यं चिकीर्षारूपो घात्वर्थरागः प्रवृत्त्यव्यवहितमाक्रालेऽस्ति, परत्वाचार्यादिवचनादिष्टमाधनत्वज्ञानोदयात्पुनः पश्चाद्रागोत्पत्तिः, ततस्तदनुवश-

गो रागाधीनः स माणवकादिः प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तथा च चिकी-  
र्षाया यन्निमित्तमिष्टमाधनताज्ञानं तदेव बाह्यवेष्टायामपि कारणमि-  
त्यर्थः । ननु श्रेयःसाधनत्वमतीतादिसाधारणं कथं प्रवर्त्तकमिति  
चेन्न । कृतियोग्येष्टमाधनत्वस्य प्रवर्त्तकत्वेनातिप्रसङ्गाभावादित्युक्त-  
त्वादिति ॥ ३६४ ॥

एवमिष्टसाधनताज्ञानस्य मतद्वयमप्रतिपक्षस्य प्रवृत्तिकारणत्वमुप-  
पाद्य तत्र लिङ्गादेः सङ्गतिग्रहं वक्तुं प्रथमं प्रवृत्तिं प्रत्यव्यवहितमा-  
कालीनचिकीर्षानुमानं तद्धेतुत्विष्टसाधनताज्ञानानुमानं च व्युत्पि-  
त्सोराह—

नयनिपुणधीर्बालश्चेष्टां समीक्ष्य समीहितुः

कृततदुचितव्याप्तिज्ञानः पुरा निज आत्मनि ॥

परतनुगतं श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयोत्थितं

चरितविषये रागं तस्य प्रवर्त्तकमिद्भ्रति ॥ ३६५ ॥

नयनिपुणधीरिति । अनुमाने कुशलधीरित्यर्थः । समीहि-  
तुः प्रवर्त्तमानस्य । कृतं तद्व्याप्त्यानुमानस्योचितं व्याप्तिज्ञानं येन स कृ-  
ततदुचितव्याप्तिज्ञानः । निज आत्मनि स्वात्मनि । परस्य प्रवर्त्तमा-  
नस्य तनुगतं श्रेयोहेतुप्रतीत्युदयात्कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानोत्पत्तेः  
रूपघ्नाच्छब्दानादुत्पत्तमुत्पन्नं चरितविषये तादृशेष्टसाधनतयाऽवगत-  
धात्वर्थे तस्य प्रवर्त्तमानस्य रागमिद्भ्रस्यनुमिनोति । गामानयेसादिलि-  
ङ्गादिसमभिव्याहृतं वास्यं, श्रुत्वा प्रवर्त्तमानवृद्धस्य गवानपनादिचेष्टां  
दृष्ट्वा बालः पूर्वं स्वात्मनि प्रवृत्तेश्चिकीर्षानुमानत्वेन व्याप्तिनिश्चयवान्  
विमता प्रवृत्तेश्चिकीर्षानुमानात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात्प्रदीपभोजनादिप्र-  
वृत्तेश्चिकीर्षानुमानात्, मध्यमवृद्धे चिकीर्षानुमानात्, साधे वर्णितश्रेयःसाधन-  
ताज्ञानजन्या चिकीर्षानुमानात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात्प्रदीपभोजनादिप्र-  
वृत्तेश्चिकीर्षानुमानात् चिकीर्षानुमानात् चिकीर्षानुमानात् कृतिसाध्य-  
ेष्टसाधनताज्ञानं चानुमिनोतीत्यर्थः ॥ ३६५ ॥

ततः किं तत्राह—

प्रवर्तकोत्थाननिबन्धने ततः

समीरितोपायविशेषवस्तुनि ॥

गिरोऽनुमाय प्रतिपत्तिहेतुतां

विशेषसिद्धौ तु समीहते पुनः ॥ ३६६ ॥

प्रवर्तकोत्थानेति । ततः परतनुगतरागानुमानानन्तरं प्रवर्त-  
व्यमिति रागस्योत्थानमुत्पत्तिर्येन तस्य श्रेयःसाधनताविशेषज्ञानस्य  
निबन्धने विषये समीहितोपायविशेषवस्तुनि कृतिसाध्यत्वविशेषे-  
साधने प्रतिपत्तिहेतुतां गिरो लिङ्गादिमद्रूपस्यानुमाय पुनर्विशेषसि-  
द्धौ तु लिङ्गादिपदविशेषस्यार्थविशेषे शक्तिसिद्धौ च समीहते व-  
षस्पमाणमकारेण यत्नवान्भवतीत्यर्थः ॥ ३६६ ॥

नन्वेवमपि किमाख्यातमात्रस्य तत्र शक्तिः किं वा लिङ्गोद्भादे-  
स्तद्विषयत्वमिति कथं विवेक्तव्यमित्याशङ्क्य तमेव यत्रविशेषं दर्शापेत्तु-  
मादौ गवादिपदसाधारणं तद्विवेकोपायमाह—

पदान्तरस्यागमनादिहान्यत-

स्तथा पदस्योद्धरणादितो गिरः ॥

विशेषसिद्धिं लभते प्रयत्नवान्

पदार्थसंबन्धगतां विचक्षणः ॥ ३६७ ॥

पदान्तरस्येति । अन्यतो वाक्यान्तरात् पदस्य प्रागुक्तवाक्ये  
श्रुतस्य पदस्य । इतो गिरोऽस्माद् वाक्यादुद्धरणः स्याद्याद्विशेषस्य  
निश्चयं लभते । प्रयत्नवान् प्रयुक्तपदविशेषस्योद्धारे यस्यार्थविशेष-  
स्य ज्ञानं न भवति अन्यत आनीतपदविशेषज्ञानाच्च यस्यार्थविशेषस्य  
ज्ञानं भवति तयोः पदविशेषयोस्तावेवार्थो भवतस्तज्ज्ञानस्य तदन्व-  
यापनुविधानादिति न्यायानुमन्यानवानित्यर्थः । अत्र एव विचक्ष-

णो मेधावी । पदार्थसंबन्धगतां पदतदर्थसंबन्धसञ्चक्तिस्तद्वैविषयां  
विशेषसिद्धिमिति संबन्धः ॥ ३६७ ॥

वक्तेन सामान्यन्यायेन लिङ्गादिविशेषस्य श्रेयः साधनत्वरूपेऽर्थे सं-  
बन्धं साधयति—

लिङ्गादिशब्देऽप्यगते लिङ्गादौ

प्रत्यागतेऽभीप्सितसाधनत्वम् ॥

प्रतीयते तेन लिङ्गादिशब्द-

स्तदर्थवाचीति सञ्चेत्ति चालः ॥ ३६८ ॥

लिङ्गादिशब्द इति । येन सामान्ययतीति प्रयुक्ताद्वाच्यत्तदा-  
नयनस्य नैष्टसाधनत्वं प्रतीयते यदा पुनर्लिङ्गादि परित्यज्ये तत्रैवं वा-  
क्ये आनयेत्यादि विधिपदं प्रयुज्यते तदा तत्प्रतीयते तेन स चालो  
लिङ्गादिशब्दस्तदर्थवाचीति वेत्तीति संबन्धः । एवं च न लिङ्गादि-  
लिङ्गादिसाधारणारूपात्स्वरूपेण श्रेयःसाधनत्वंवाची किं तु लिङ्ग-  
त्वादिर्नैवेति भावः ॥-३६९ ॥

एवं योग्येतरान्विते गवादिपदानां शक्तिः कृतियोग्येष्टसाधनता-  
ज्ञानं प्रवर्चकं तत्रैव लिङ्गादेः शक्तिर्न तु कार्ये, न वा, गवादिपदस्य  
योग्येतरकार्पान्वये गौरवादिष्युक्तम् । नन्वेवमतिलाघवादन्वित एव  
शक्तिरस्तु न योग्येतरान्वित इत्याशङ्कोष्टमेव तदस्माकं सिद्धार्थना-  
दिनामित्याह—

योग्येतरान्विततया न च वाच्यताऽस्य

कार्यान्वितस्त्वत्रपुपां सुतरां न घेष्टा ॥

किं त्वन्वितस्त्वत्रपुपो न विशेषणस्य

किं चित्प्रयोजकमिहास्ति निरूपणायाम् ॥ ३६९ ॥

योग्येतरेति । वाच्यता गवादिपदवाच्यता । अस्य गवादेः ।

तर्किक कार्यान्विते शक्तिरिष्टा ? न, तस्पातिगौरवदुष्टत्वादित्याह—कार्यान्वितत्वेति । तर्हि किं युद्धे पदार्थे शक्तिः, तदपि न, अन्वयमतीते-  
राकास्मिकत्वममद्गादित्याशयेनाकाङ्क्षपूर्वकमाह—किं त्वन्वितत्वे-  
ति । नन्वयोग्येनानिगरेणान्ययो न समवतीति तदपि तत्र विशेष-  
णमिति चेत् ससं तेन विना नान्वयमतीतिरस्ति तथापि शब्दार्थतायां  
तत्र प्रयोजक तेन विनाऽप्यन्वयमात्रस्य शब्दार्थत्वे तद्विशेषणस्य प्र-  
योजकत्वेनानिरूपणादिसाशयेनाह—न विशेषणस्पेति । कार्य-  
त्वस्य वा योग्येतरत्वस्य वेत्यर्थः । प्रयोजक तदभावे बाधकम् । इह  
शब्दाभिधेये ।

ननु यत्किं चिदन्विते गवादी किं गवादिपदस्य शक्तिरुत आनय-  
नादिपदाभिहितान्विते । नाद्यः । वाक्यार्थानियमप्रसङ्गेन कदाचित्  
गामानयेति वाक्यादश्वमानय गां चारयेत्यनुभवप्रसङ्गात् । न द्विती-  
यः । परस्पराश्रयापत्तेः । आनयनपदेन गोपदाभिहितान्विताभिधा-  
ने तदर्थान्वितां गा गोपदमभिध्यादेवमानयनपदमपीति चेन्न । ग-  
वादिपदेन हि स्वस्वार्थे स्मृतिस्तत्संस्कारोद्बोधो वाऽऽधीयत इति व-  
क्तव्यम् । अन्यथा प्रमुष्टसंस्काराणामपि वाक्यार्थानुभवप्रसङ्गात् ।  
संस्कारोद्बोध एव पदाधेय इति तत्त्वम्, अन्यथा पदार्थस्मृतिः सं-  
स्कारोद्बोधश्च पदजन्याविति गौरवम् । स्मृतेराद्युविनाशित्वेन तत्त-  
त्पदजन्यपदार्थस्मृतिव्यतिरिक्तसकलपदार्थविषयस्मृत्यन्तरप्रसङ्गाद्वा-  
क्यार्थानुभवमामग्न्या तत्प्रतिबन्धाच्च । संस्कारोद्बोधस्तु यावत्कार्य-  
भावीति नोद्बोधान्तरप्रसङ्गः, यदर्थसंस्कारः पदेनोद्बोध्यते स आ-  
सन्न इत्युच्यते । एवमाकाङ्क्षयोग्यसन्निहितान्वितं पदान्यभिध-  
तीति न परस्पराश्रयः । वाक्योत्थानुभवस्यैवैवविषयपदार्थान्वयावे-  
पयत्वनिपमात्तत्पदोद्बोधितसंस्कारगोचरार्थविशेषनिरूपितान्वयस्यं  
सामान्यान्यवयवशक्तैरपि पदैरभिधानाद्वाक्यार्थविशेषसिद्धिश्चेति भा-  
षः ॥ ३६९ ॥



अभिहितान्वयवादिनां मतमिदानीं दूषयितुमनुवदति—

यत्केचिदाहुरभिधाय निजान्वपदार्था-

नेतावतोपरतवन्ति पदानि तेभ्यः ॥

पश्चाद्विशेषणविशेष्यतया तु तेषां

संसर्गबुद्धिरपराऽवतरिष्यतीति ॥ ३७० ॥

यत्केचिदिति । पदाहुरिति संबन्धः । तदुक्तिमेवाह-अभिधायेति । पदार्थाननन्विनानिति शेषः । एवावता पदार्थमात्राभिधानेन तूपरतवन्ति पर्यवसानानि सन्ति न चावयवार्थानुभवजनयन्तीत्यर्थः । कथं तर्हि वाक्यार्थबोधस्येन विना वा कथं श्रोतुः प्रवृत्त्यादिरित्यत आह-तेभ्य इति । पदाभिहितपदार्थेषु इत्यर्थः । पश्चात्पदव्यापारोपरमानन्तरम् । तुरवधारणे तेभ्यस्तिवति संबन्धः । तेषां पदार्थानां विशेषणविशेष्यतया संसर्गबुद्धिरिति संबन्धः । अपरा पदजन्यप्रतीतेरन्या । अवतरिष्यति उत्पत्स्यत इत्यर्थः । पदानां हि पदार्थबोधेनैव पर्यवसानम् । अन्यथा विरम्य व्यापारमसङ्गात् । पदाभिहिताश्च पदार्था विशेषणविशेष्यतया परस्परं संसृष्ट स्वस्वात्मानं बोधयन्तीति न चावयवार्थानुभवस्यानुपपत्तिः, न वा श्रोतृप्रवृत्तेः । न चाविद्यमानानामतीताद्यर्थानां कथमनुभवकत्वमिति वाच्यम् । परमते तादृशपदादेरिव ज्ञायमानतयाऽनीतादेरापि ज्ञानकारणत्वोपपत्तेः अन्यथा पदेष्वपि तदनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वाच्चया चाखन्तलाघवान्छब्दार्थ एव पदानां शक्तिरिति भावः ॥ ३७० ॥

सत्पथ अनन्वितार्थशक्तावानिलाघव तथापि शब्दाद्विशिष्टानुभवस्यानुमवादमामाणिकीयं त्वक्कल्पनेत्याह—

तद् दुर्घटं न खलु किञ्चिदपि प्रमाण-

मस्याः प्रसाधकमुदीरितकल्पानायाः ॥

येनोपलब्धिविषयत्वमुपागतानि

संसृष्टमेव तु पदानि पदार्थमाहुः ॥ ३७१ ॥

तद् दुर्घटमिति । त्वदुक्तं दुरुपपादमित्यर्थः । कुतस्तत्रा-  
ह—न खल्विति । कुतो न प्रमाणमिति चेन्न । येन पदानामेव सं-  
सृष्टार्थबोधकत्वमनुभवसिद्धं तेन त्वदुक्तं विमानमित्याह—येनेति ।  
संसृष्टमेवेति । परस्परमिति शेषः । गवादिपदानि ह्यभियुक्तविशिष्टा-  
र्थप्रत्ययोद्देशेनैव प्रयुज्यन्ते तस्यैव श्रोतुः पुरुषार्थजनकत्वात्, तदु-  
द्देशेनैव प्रेक्षावतां शब्दप्रयोगाच्छ्रोतारोऽपि तत्रत्यमेव बुभुत्सन्ते न  
पदार्थमात्रमिति न पदानां तावतैव पर्यवसानं युक्तमतः किं चिद्गौ-  
रवेऽपि प्रामाणिकतया तस्यान्विते पदानां शक्तिरुक्तयुक्त्याऽनुभव-  
कार्यवलेन च कल्पनीयेति त्वदुक्ता कल्पना न प्रामाणिकीति  
भावः ॥ ३७१ ॥

ननु शब्दात्परंपरया विशिष्टबोधमंभवेनान्विते शक्तिः कल्पनी-  
या तावतैवाभियुक्तप्रयोगाद्युपपत्तेरिसाशङ्का शुद्धपदार्थबोधस्य प-  
दस्य चान्वयव्यतिरेगानवगमान्न हेतुहेतुमत्ता सिद्ध्यति । न हि गा-  
मानयेतिवाक्यप्रयोगे पदार्थमृतिः पृथगनुभूयते येन पदस्य तद्धेतु-  
ता सिद्ध्येत् । वाक्यार्थानुभवस्तु ततोऽनुभूयते इत्यन्वित एव शक्ति-  
र्युक्तेत्याह—

नासंसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः पूर्वापरत्वप्रमां

मुक्त्वा कारणकार्यतावगतये कश्चित्समर्थस्तयोः ॥

पौर्वापर्यमुदीक्ष्य हेतुफलतां सर्वत्र संगृह्णते

नोचेत्सर्वमसंगतं भवति चः सर्वव्यवस्थाहतेः ॥३७२॥

नासंसृष्टेति । तयोरसंसृष्टपदार्थबुद्धिपदयोः । नियतपूर्व-  
भावित्वं कारणत्वं तादृशापरकालवृत्तित्वं कार्यत्व तदेतदुभयं तयोः  
पूर्वापरत्वज्ञानं विना न संभवतीत्यर्थः । उक्तमेवार्थं सामान्यतोऽ-

न्वयमुखेनाप्याह-पौर्वापर्यमिति । हेतुफलयोरिति शेषः । सर्वत्र दण्डघटादौ । विपक्षे बाधकमाह-नो चेदिति । पूर्वापरत्वज्ञानं विनापि हेतुफलभावग्रहश्चेदित्यर्थः । अमाङ्गत्वे हेतुमाह-सर्वव्यवस्थाहतेरिति । दण्डादिः कारणं घटादिः कार्यमित्येव हेतुहेतुपद्मावस्य व्यवस्थाविलोपप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३७२ ॥

उत्तरार्द्धे विवृण्वद् कार्यकारणव्यवस्थाऽभावेऽनिष्टं प्रमञ्जयति--

पूर्वापरान्वयवलेन हि कारणत्व-

कार्यत्वसंगतिमिह प्रतिपन्ति लोके ॥ ;

नो चेद्भवेदनियमो न च तत्र कर्तुं

कार्याणि कारणविशेषमुपाददीरन् ॥ ३७३ ॥

पूर्वापरान्वयेति । पूर्वापरकालान्वयान्वयान्वयवलेनेत्यर्थः । अनियमः कार्यकारणभावानियमः । तत्रानियमे कार्याणि घटादिरूपाणि कर्तुं कारणविशेषं दण्डादि कारणं नैव कुलालादय उपाददीरन् इत्यर्थः । अतो वाक्यार्थज्ञानाय प्रयुक्तपदतदर्थस्मृतयोःपौर्वापर्यज्ञानसंभवेन कार्यकारणत्वग्रहासंभवात् पदानां पदार्थमात्रज्ञाने पर्यवसानं कल्पयितुं न युक्तमिति भावः ॥ ३७३ ॥

ननु भवतु पदानां वाक्यार्थज्ञानादृते न पर्यवसानं न चैवावता संसर्गे शक्तिः सिद्ध्यति गौरवात् । लाघवेन पदार्थमात्रे बलुप्तशक्तिकैः पदैः स्वार्थस्मृतिद्वाराऽऽकाङ्क्षादिसहकारियत्वेन मंगलज्ञानसंभवात् । एवं च शक्तिबलात्पदार्थस्मृतिर्विशिष्टज्ञानं विना पदानामपर्यवसानं संसर्गे च न पदशक्तिरिति त्रिरप्यसिद्धमिति चेत्तत्राह--

पदजातबुद्धिजनिता भवति

व्यनिपक्तबुद्धिरिति तावदिह ॥

न त्रिमानमस्ति भवतामपि चेद्

व्यवधानकल्पनमकारणकम् ॥ ३७४ ॥

पदजातबुद्धीति । पदसमूहबुद्धिजनितेत्यर्थः । व्यतिषक्त-  
बुद्धिरिति । विशिष्टार्थबुद्धिरित्यर्थः । इह दृढव्यवहारस्थले । वि-  
शिष्टार्थबुद्धिस्तावत् पदजातबुद्धिजानिता भवतीति भवतामपि चेत्  
न विगानमस्ति तदा पदार्थस्मृतिव्यवधानकल्पनमकारणकमपमाण-  
मिति संबन्धः ।

अपमाशयः—यदि संसर्गज्ञानं पदजन्यं तर्हि कार्यानुरोधेन  
पदानां तत्र शक्तिरावश्यकी शक्तः कार्यत्रियतया यथाकार्यं कल्प्य-  
त्वात्, अन्यथा पटजननाशक्तादृण्डादिव पटःपदात्संसर्गज्ञानं न  
जायेत । न च कारणत्वरूपा तन्निर्वाहिका शक्तिरन्या दण्डादौ,  
शब्दे चान्यासंभवारूपा शक्तिः सा च न संसर्ग इति वाच्यम् ।  
दृण्डादिशक्त्या सदृश्या एव तस्याः स्ववाच्यसम्बन्धानपेक्षशब्ददृ-  
ष्टित्वेनाभिधात्वे सम्भवति तद्भेदे प्रमाणाभावात् । लाक्षणिकश-  
ब्दवृत्तिकारणता तु नैवम् । अन्वयव्यातिरेकानिपमाद्यनुपपत्तिक-  
ल्पत्वाविशेषेण च तदभेद एवोचितः । न चैवमपि पदार्थशक्त्यैव  
परम्परया संसर्गज्ञानमन्यथासिद्धमिति वाच्यम् । यतस्तथा सति वा-  
क्यार्थे तवापि मते लक्षणैव स्यात्, शक्त्या परम्परासंबन्धस्यैव ल-  
क्षणात्वात्, अन्यथा तीरादेरपि तथैव गङ्गादिपदाञ्च ज्ञानमस्त्विति  
लक्षणैव लुप्येत । तस्मात्संसर्गे लक्षणामनभ्युपगच्छतस्तत्र शक्तिरव-  
श्यं वाच्येति ॥ ३७४ ॥

नन्वेवमपि “व्यवधानकल्पनमकारणकम्” इत्यनुचितं वाक्यार्थबुद्धेः  
पदार्थविशिष्टबुद्धितया पदार्थज्ञानजन्यत्वात्तस्य च पदाभिहितस्मृ-  
त्यन्यस्यासम्भवात् । किं च वाक्यार्थज्ञाने पदमेव कारणमिति तस्या-  
पारतयापि साऽवश्यं वाच्येति चेत्त्राह—

व्यतिषक्तबुद्धिजनकं सकलं

। पदजातमित्यनुमतं यदि वः ॥

व्यवधानकल्पनविदुश्चनया ।

किमिहाञ्जसैव जनकं भवतु ॥ ३७५ ॥

व्यतिपक्तबुद्धीति । व्यवधानकल्पनैव विदुश्चनया नटना-  
तयेत्यर्थः । अञ्जसा साक्षाच्छक्त्यैवोति यावत् । न तावन्मध्ये स्मृ-  
तिः कल्पनीया गौरवात् । अन्यत्रापि विशिष्टज्ञानस्य विशे-  
षणज्ञानाजन्यतया प्रकृते तद्नपेक्षणात् । न चैवमगृहीतश-  
क्तेरापि वाक्यार्थधीमसद्भः । सम्बन्धज्ञानजन्यसंस्कारस्य पदज्ञा-  
नोद्बुद्धस्यान्वयव्यातिरेकाभ्यां हेतुत्वावधारणेनातिमसद्भावात् ।  
करणव्यापारोऽप्यावश्यकश्चेत्संस्कारोद्बोध एवास्तु । न चैवं सं-  
स्कारजन्यत्वेन वाक्यार्थज्ञानस्य स्मृतित्वं स्यादिति वाक्यम् । स-  
मानविषयसंस्कारजन्यस्यैव स्मृतित्वाद्वाक्यार्थज्ञाने च तदभावात् ।  
संस्कारकरणक च ज्ञानं स्मृतिः, करणता च कारणतेव शक्तिवि-  
शेषः, वाक्यार्थज्ञाने च वाक्यमेव करणं न संस्कार इति व्यवधा-  
नकल्पनमकारणकमेवोति भावः ॥३७६॥

नन्वेवमापि न तदकारणकं विशकलितपदप्रयोगे हि ततः पदार्थ-  
स्मृतिरनुभूयत इति पदस्य स्मारकत्वं बल्लसम् । अतः संश्लिष्टपद-  
प्रयोगेऽपि पदात्ताऽऽवश्यकी, एव च तत्रैव पदव्यापारः । वाक्यार्थ-  
बोधे तु पदार्थानामेवाकाङ्क्षादिमतां हेतुत्वम् । न चैवं वाक्यार्थबो-  
धस्याशब्दत्वापत्तिः पदार्थाख्यमानान्तरमपि ममज्येतेति वाच्यम् ।  
परम्परया शब्दजन्येऽपि शब्दस्य तात्पर्येण तच्छब्दत्वोपपत्तेः, अत-  
एव वृद्धानां तदुद्देशेन शब्दप्रयोगोऽपि न विरुध्यते, पदार्थमानत्व-  
मपि ब्रह्ममाणदृष्टान्ते मासद्धमिति नाम्नाधिकमत्र किं चिदिति  
चन्नेसाह—

पारस्पर्यं ह्यगतिकगतिं कारणादाश्रयन्ते

नोत्सर्गेण स्फुरति विदुषां यत्र तत्र प्रनाडी ॥

श्रुत्या सोमक्रयमनुगतः साधनत्वेन हित्वा

साक्षाद्भावं हरुणिमगुणः प्रापदेनामशक्तेः ॥३७६॥

पारम्पर्यमिति । यत्र विद्रामोऽगतिकर्तृत्वं मुख्यगतिशून्या-  
नां गतिसदृशं पारम्पर्यमाश्रयन्ते तत्र तेषां विदुषा कारणाद्वलवद्-  
नुपपत्तिः सा प्रनाडी स्फुरति न तूत्सर्गेण स्वभावनः स्फुरतीत्य-  
र्थः । यत्र हि यस्य कारणत्वं प्रमितमथ च साक्षान्नोपपद्यते यथा  
यागस्य स्वर्गं प्रति कारणता तत्रानुपपत्तिबलाद्विधान्तराभावनिमित्तं  
परम्पराकारणत्वं पाण्डिता आश्रयन्ते यथा मध्येऽपूर्वकल्पनया  
यागस्य, नैवेदि संसृष्टज्ञाने स्मृत्या विना साक्षात्कारणत्वे शब्द-  
स्य काव्यनुपपत्तिरस्ति, विशिष्टज्ञानत्वादिमयुक्तानुपपत्तेः परिहृत-  
त्वात् । न चान्ते समूहालम्बनैकस्मृतिविषयतावत्पदेभ्यो मध्ये स्मृ-  
तिरनुभूयत इत्युक्तम् । एवं यदानामेव स्वतात्पर्यगोचरविशिष्टज्ञान-  
जनकत्वे सम्भवति पदार्थारूपप्रमाणान्तरमपि न कल्पनीयम् । व-  
क्ष्यमाणदृष्टान्तेऽपि न प्रमाणान्तरं संमतिपन्नमिति वक्ष्यत इति भावः ।  
साक्षात्प्रामाणिकरणत्वासम्भवेऽन्यद्वारा तदुपपादनीयमित्यत्र स्वयं  
दृष्टान्तमाह—श्रुत्येति । साधनत्वेन सोमक्रयमनुगतः सोमक्रयेण सं-  
वद्धः । साक्षाद्भावं साक्षात्साधनत्वम् । एतां प्रनाडीं प्रापयत् ।  
अशक्तेः शक्त्यभावात् । अरुणिमगुणो हि अरुणयेत्यादिवाक्येऽरु-  
णयेति तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयं प्रति साधनत्वेन बोधितः स्वस्वा-  
मूर्तत्वेन साक्षात्क्रयसाधनत्वाशक्तेः साक्षाद्भावं विहाय द्रव्यावच्छे-  
दद्वारा परम्परया साधनत्वं प्रापादित्यर्थः ॥ ३७६ ॥

यत्तु पदार्थारूपं मानं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षिणोऽनुशयमवाचाम  
तोद्दिदानीं शङ्कते—

इवेतिमानमभिपश्यतः पुरः शृण्वतस्तदनु हेपितध्वनिम् ॥

तद्दत्तं स्वरमुद्गरस्वनं श्वेतरूपतुरगोऽट्टतीति धीः ॥३७७॥

श्वेतिमानिति । श्वेतं रूपमित्यर्थः । पुरः अग्रे हेपितध्वनिम्  
 अश्वध्वनिम् । अनेनाश्वत्वोपस्थितिरुक्ता । अत्र लोके । सुरसुहृ-  
 स्वन्नं सुरस्य तीक्ष्णशब्दम् । अनेन च तस्य धावनं सूचितम् । लो-  
 के हि अग्रे दूरतः श्वेतरूपं पश्यतोऽश्वध्वनिं सुरशब्दं च श्रुत्वा  
 प्रत्येकमश्वत्वाद्यवगच्छतः श्वेतोऽश्वो गच्छतीति बुद्धिर्जायते, सा  
 न तावत् प्रत्यक्षेण, दूरादिदोषेण तस्य तदसमर्थत्वात् । नापि लिङ्गेन  
 विशिष्टार्थव्याप्तलिङ्गभावात् । न तादृशः शब्दस्तत्रास्ति, ततः क्लृ-  
 त्तमानान्तरासम्भवाच्चक्षुरादिनाऽवगमश्वेतादिरूपपदार्थैरेव श्वेतोऽश्वो  
 धावतीति धीर्यदुद्भवतीत्यर्थः ॥ ३७७ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

तद्वदत्र पदजातबुद्धिभिः-

बोधिताखिलपदार्थहेतुकः ॥

सर्वशब्दत्रिपयार्थसंगतैः

प्रत्ययो भवति योग्यतादिभिः ॥ ३७८ ॥

तद्वदिति । अत्र वाक्ये पदजातबुद्धिभिः प्रतिपदं क्रमेणो-  
 त्पन्नमतिर्बोधिता येषांखिलपदार्थास्तद्वेतुकः सर्वेषां गवादिशब्दाना-  
 ना ये प्रतिपाद्यार्थास्तेषां परस्परसङ्गतेः ससर्गस्य योग्यतादिभिरा-  
 काङ्क्षायोग्यतासन्निधानैः सहकारिभिः प्रत्ययस्तद्विषयः प्रत्ययो भ-  
 वतीत्यर्थः । अतः पदार्थमानस्यं लोकप्रसिद्धमेवात्रास्थितमिति ना-  
 लौकिकमिति भावः ॥ ३७८ ॥

मिद्धान्ती प्रत्यक्षादिनैत्रास्य प्रत्ययस्योपपत्तेर्न तदर्थं मानान्तरं  
 कल्पयामात दूषयति—

नैतत् क्लृप्तनिमित्ततोऽपि घटते संसर्गधीरीदृशी

श्वेतोऽश्वस्त्वरितोऽभिधात्रतितरामित्यादिकार्योत्थिता ॥

१ अध्याये वेदांतानां कार्यपरत्वनिरासः । २८१

कार्यं क्लृप्तनिबन्धनं यदि भवेत्तास्यापरं कारणं  
कल्प्यं तेन पदार्थजातजनिता नैवा मतिर्लिङ्गजा ॥३७९॥

नैतदिति । कुत इत्यत आह—क्लृप्तनिमित्ततोऽपीति । व-  
क्ष्यमाणक्लृप्तप्रमाणात् । ईदृशीत्युक्तमेवाह—श्वेतोऽश्व इति ।  
ननु यथाऽनुमानाद्यवगमं प्रत्यक्षेणाप्यवगच्छन्ति तद्वत्क्लृप्तप्र-  
माणावगममपि पदार्थप्रमाणेनावगच्छन्तिविति तत्राह—कार्यमि-  
त्यादिना । क्लृप्तं निबन्धनं कारणं यस्य तत् । यत्र  
शुभमपि क्लृप्तं भवति तत्रैकेनावगमन्येनाप्यवगम्यतां यत्र  
तु नैव अथ च क्लृप्तं नैव कार्यं निर्वहति तस्यापरं कारणं  
न कल्प्यं कार्यस्य तेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । ततः किं तत्राह—तेनेति ।  
एषा मतिः श्वेतोऽश्व इत्यादिमतिः । किंप्रमाणजा तर्ह्येषा मतिस्त-  
त्राह—लिङ्गजेति । लिङ्गजेति प्रत्यक्षस्याप्युपलक्षणम् ॥ ३७९ ॥

“न पदार्थजातजनिता” इत्यादि विवृण्वंस्तर्हि प्रत्यक्षादिसमुदाया-  
देवा मतिरस्तिवत्याशङ्कामपि निराकरोति—

पादार्थं न पृथक् प्रमाणमपरं नानाप्रमाणोद्भवं  
नाप्येतत्फलमत्र पक्षयुगले कल्प्यं निमित्तान्तरम् ॥  
क्लृप्तं लिङ्गमतोऽपि निर्वहति चेत्संसर्गधीरीदृशी  
पादार्थी न पृथक् प्रमा न च फलं नानाप्रमाणोद्भवम् ॥३८०॥

पादार्थमिति । पदार्थमन्वन्नि पादार्थं पदार्थममुदायरूपमिति  
यावत् । पृथक् प्रत्यक्षादिष्वतिरिक्तम् । अपरं प्रत्येकप्रत्यक्षादिफला-  
दतिरिक्तम् । नानाप्रमाणोद्भवं प्रत्यक्षलिङ्गममुदायरूपम् । एत-  
त्फलं संसर्गज्ञानं श्वेतोऽश्वो घावतीन्पेवंरूपा प्रमा । उभयत्र दूष-  
णमाह—अत्रेति । तस्मिन् पक्षद्वये इत्यर्थः । पदार्थममुदायरूपस्य प्रमा-  
णममुदायरूपस्य च प्राक् प्रमाणत्वेनावृत्तत्वात्तदुभयप्रमाणमत्रैव क-  
ल्पनीयमित्यर्थः ।



अथ वा पृथक् प्रमाणत्वपक्षे नानाप्रमाणफलत्वं च पक्षद्वये नि-  
 मिचान्तरं कल्प्यं यत इत्यर्थः । तर्ह्यनन्वयासिद्धकार्यवलात्तदन्वतर-  
 प्रामाण्यं कल्प्यतामित्याशङ्क्य, अभिद्धो हेतुस्तिपाह-कल्लसमिति ।  
 लिङ्गमिति प्रमाणान्तरस्याप्युपलक्षणम् । इदमिहाभिप्रेतम् । श्वेत-  
 द्रव्येण समीपिन्द्रियसंनिकर्षसंभवदस्त्येवान्यथा श्वेत इति ज्ञानासंभ-  
 वात् । अश्वत्थाद्यंशज्ञाने चक्षुषो यद्यपि दोषः प्रतिबन्धकस्तथापि  
 हेपादिना तदनुमाने तद्विशिष्टेन्द्रियेण प्रसभिज्ञेव परोक्षापरोक्षरूपा  
 श्वेतोऽश्वो धावतीति धीर्भवितुमर्हति । एवं विमतः श्वेतः अश्वः हे-  
 पाकर्तृत्वात्संमतवदिति श्वेतोऽश्व इति विशिष्टज्ञाने, श्वेतोऽश्वो धा-  
 वति अव्यवधानेन नाना देशेषु दृश्यमानत्वात्तादृशदेवदचवत्, एवं  
 श्वेतरूपे हेपासुरमुद्गरस्वनादिकर्तृत्वसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याप्ये-  
 तादृशी धीर्भवितुमर्हतीति । न तदर्थं त्वदुक्तकल्पनेत्याशयेनोपसंह-  
 रति-पादार्थीति । पदार्थममुदायकरणिकेत्यर्थः ॥ ३८० ॥

एव योग्येतरकार्यान्विते योग्येतरान्विते वा न पदानां शक्ति-  
 रतिगौरवात् । नापि केवलपदार्थे वाच्यार्थप्रतीतेराकस्मिकतापत्तेः ।  
 केवलार्थशक्तेभ्य आकाङ्क्षादिसद्वृत्तेभ्यः पदेभ्यो न संसर्गशीजन्म  
 अशक्तात्कार्यासम्भवेन तदा कार्यानुरोधेन शब्दशक्तेरपि तत्रावश्य-  
 कत्वात् । कारणताशक्तेरेव स्ववाच्यसम्बन्धानपेक्षशब्दवृत्तित्वेनाभिधा-  
 शक्तित्वात् । नापि पदस्मारितपदार्थानामेवाकाङ्क्षादिवशात्परस्परं  
 स्वसंस्पृष्टविषयज्ञानकारणता, शब्देभ्यः साक्षादेव वाच्यार्थममास-  
 म्भवे मध्ये स्मृतिरूपनायोगाद्वाच्यार्थरोधस्य शब्दाजन्यत्वेऽशाब्द-  
 त्वं च स्यात् । न च परस्परया शब्दमूलत्वेन शाब्दत्वम्, चाक्षुष-  
 रूपादिलिङ्गजानुमितेरपि चाक्षुषत्वापत्तेः । पदार्थरूपप्रमाणान्तरक-  
 ल्पनाप्रमत्तादपि नैवे पक्षाः साधव इत्युक्तम् । इदानीं लाघवेनाकृ-  
 तिमात्रवाचकशब्देन व्यक्तिरेव पदार्थशक्तपदेभ्यो वाच्यार्थो लक्ष्य-  
 ताम् एवं च न मागुक्तो दोषः कोऽप्यत्र प्रसज्यत इत्याशङ्क्यात्रापि

मतिपादापिपाद्यनुरोधेन केवलपदार्थशक्तेरयुक्तत्वे स्थितेऽन्वयबोध-  
स्य शब्दलभ्यत्वान्नितीवास्माकमनिष्टमिताशयेमतदनिराकरणेन द्यो-  
तयन्नुपसंहरति—

नासंसृष्टमतो वदन्ति न च तान्याहुः क्रियासङ्गतं

योग्येनान्वितमंत्रं केवलममून्याहुः स्वमर्थं यतः ॥

एवं सत्यपवर्जितक्रियमलं निष्पन्नरूपं सदा

संसर्गादिविवर्जितं च वदितुं वस्तुस्वरूपं श्रुतिः ॥३८१॥

नासंसृष्टमिति । वदन्ति पदानीति शेषः । कार्यान्विते श-  
ब्दसङ्गतिं निराकृत्य सिद्धान्विते तत्समर्थनफलमाह—एवं सतीति ।  
सिद्धान्वितस्यापि शब्दार्थत्वसम्भवे सतीत्यर्थः । अपवर्जिता परिहृ-  
ता क्रिया कार्य यस्मिन् ब्रह्मणि तत् । अलं समर्था ३८१ ॥

एवमभिहितान्वयादि निराकृत्यान्वितमात्रं शब्दार्थं इत्युक्तम् ।  
ननु कोऽयमभिनिवेशस्तवाभिहितान्वयपक्षेऽपि लक्षणयाऽखण्डब्रह्म-  
सिद्धिसम्भवात्, तावन्मात्रस्यैव तत्र मते प्रतिपाद्यत्वादित्याशङ्क्या-  
स्तु वा तथेत्याशयेनाह—

अभिहितघटनाऽथ चाऽन्विताना-

मभिहितिरस्त्वथ वा न पक्षपातः ॥

क्व चिदपि समयेऽस्ति नः कदाचिद्

बहुघटनात्मकवस्तुनिष्ठवाक्ये ॥ ३८२ ॥

अभिहितघटनेति । अभिहितानां घटनाऽन्वय इत्यर्थः ।  
पूर्वोक्तानियमकल्यादस्य कल्यान्तरत्वं द्योतयितुमाद्योऽय वेति शब्दः,  
स चादौ योजनीयः । क्वचिदपि ममये पक्षपातो नो नास्तीति संव-  
न्धः । नन्वखण्डे ब्रह्मणि नोभयमपि सम्भवतीति कथं तदङ्गीकारं  
इत्याशङ्क्यान्यत्रेव तदङ्गीकार इत्याह—बहुघटनेति । बहूनामर्था-  
नां घटनात्मकं पद्वस्तु प्रतिपाद्यं तन्निष्ठे वाक्ये गामानयेत्यादिलौ-

के व्योनिष्टोमेन गजेनेत्यादिवैदिके चाभिहितघटनेत्यादिसवन्धः ३९२॥  
 घट्टघटनात्मकेतिविशेषणव्यावर्धमाह—

अभिहितघटना न चौपपन्ना

परदृशि नाभिहितस्तथान्वितानाम् ॥

अनधिकत्रिकलार्थगोचरत्वा-

न्न तदुभयं श्रुतिमस्तके पदानाम् ॥ ३८३ ॥

अभिहितघटना न चेति । परदृशीत्यमङ्गस्वप्रकाशचिदात्मनो निर्देशात्तस्यान्वितत्वेनानन्वितत्वेन वाऽभिधानायोग्यता ध्वनिता । कुतो नेत्यत आह—अनधिकेति । अधिको विकलश्च न भवतीत्यनार्थकविकलः, तादृशः शुद्धीचद्रूपोऽर्थो गोचरो येषां तेषां भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । अथ वाऽधिकेत्पन्वितत्वं विकलोति केवलत्वम् । यद्यप्यात्मवस्तु केवल तथाऽप्यन्वयप्रतिपोगितया स्वरूपेण वा नाभिधानयोग्यं स्वप्रकाशत्वादिति विकलोवत्यभिप्रायो द्रष्टव्यः, उपसंहरति—न तदिति । तत्तस्मात्, उभयम् अभिहितान्वयोऽन्विताभिधानं च ॥ ३८३ ॥

ननु पक्षद्वयेऽपि, वाक्यस्याखण्डार्थप्रतिपादने किं कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्याकाङ्क्षायामस्ति कश्चिदित्याह—

अभिहितघटना यदा तदानां

स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे त्रिधत्तः ॥

परदृशि पुनरन्विताभिधाने,

पदयुगलात्स्मृतियुग्ममेव पूर्वम् ॥ ३८४ ॥

अभिहितघटना यदेति । स्मृतिसमबुद्धियुगमिति । भट्टपक्षे हि पदानां पदार्थमात्रबोधे पर्यवसानात्त पदशक्त्यैव लभ्यत इति न स्मृतिः शब्दमाश्रयणरूपस्य स्मृतित्वापेक्षात् । किं तु संवन्धावगमकाले ममिदार्थविषयतयाऽनुवादत्वेन स्मृतिममेति । पदे,

तत्त्वंपदे । तस्मिन्पक्षे स्मृतिसममेव बुद्धियुगं परमात्मनि विधत्तः  
जनयतः । अन्विताभिधाने तु पदाना शब्दान्वयप्रतिपादन एव  
व्यापारात्पदार्थज्ञानं सम्बन्धिप्रधैव पदजमिति न तत्पदकरणकं  
किं तु प्रसिद्धस्मृतिवत्संस्कारकरणकमेवेति स्मृतिरेवातस्त्वंपदयु-  
गलाद्वाक्यार्थमतीतेः पूर्वं स्मृतिद्वयमेव भवतीति विशेष इत्यर्थः । एत-  
च्च परमनाङ्गीकारेणोक्तामिति द्रष्टव्यम् । अत्र उभयमतानुरोधेन त-  
त्त्वंपदार्थविषया धीः स्मृतिसमा स्मृतिरेव वेति यथा तथाऽस्तु, एता-  
वताऽप्यखण्डार्थनिष्ठता वाक्यस्य न विद्येतेति भावः ॥ ३८४ ॥

एवं तत्त्वंपदजन्यपदार्थबोधे पक्षद्वये विशेषमुक्त्वाऽखण्डवाक्या-  
र्थबोधोत्पत्तौ विशेषमाह—

स्मृतिसमपदजन्यबुद्धियुग्मात्

परदृशि मोहनिवर्तनं परेषाम् ॥

परदृशि पदजस्मृतिद्वये स्यात्

पदयुगलात्प्रमितेः समुद्भवो नः ॥ ३८५ ॥

स्मृतिसमपदेति । स्मृतिसमे च ते पदजन्ये च ते च बुद्धी-  
तपोर्युगं तस्मादित्यर्थः । मोहनिवर्तनं साक्षात्कारः । तत्त्वंपदजन्य-  
स्मृतिममलरूपपदार्थद्वयज्ञानादेवाभिहितान्वयवादिनामात्मसाक्षात्का-  
रो भवेन्न तु शब्दात्, इतरत्र तु पदजन्यस्मृतिद्वये सति तत्त्वंपदा-  
भ्यामेव वाक्यार्थप्रमितेः समुद्भव इति महान्विशेषः । एवं च न इति  
वदता साक्षात्कारस्योपनिषज्जन्पत्वेन ब्रह्मणः स्वमते औपनिषद्-  
त्वसिद्धेरिदमेव ज्ञाय इति दर्शितम् ॥ ३८६ ॥

एवं लोके शब्दानां कार्यान्विते व्युत्पत्तिवलेन वेदान्तानां सि-  
द्धब्रह्मण्यप्रामाण्यमिति मतं निराकृत्य तत्र तेषां प्रामाण्यं स्यापि-  
तम् । इदानीं भावनावाक्यार्थवादी श्यंशभावनारूपपुंमवृत्तिपर एव  
सकलोऽपि वेद इत्याशयेन मयं शब्दभावनया लिख्यत्वमानी

शङ्को—

औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे

लिङ्गलोडादेर्लोकतो ज्ञातशक्तेः ॥

पुंसो वेदे प्रेरकत्वेन कल्प्या

लिङ्गलोडादेर्भावनावनृत्तन्त्रे ॥ ३८६ ॥

औदासीन्येति । औदासीन्यस्य प्रवृत्तिप्रागभावस्य प्रच्यु-  
तिरभावः प्रवृत्तिरिति यावत् । तस्याः प्रापके निमित्तेऽर्थे प्रेरणा-  
यामित्यर्थः । लोकतो लोके पुंस औदासीन्यप्रच्युतिप्रापकेऽर्थे ज्ञात-  
शक्तेर्लिङ्गलोडादेर्वेदेऽर्थवत्त्वेन लिङ्गलोडादेर्भावना लिङ्गलोडादिव्या-  
पाररूपा भावना कल्प्या । कुत इत्यत आह—पुंसः प्रेरकत्वेने-  
ति । लिङ्गलोडादेरित्यनुपसृजनीयम् । प्रेरकव्यापारः प्रेरणा वेदे च  
लिङ्गलोडादेरेव पुमांसं प्रति प्रेरकत्वात्तद्व्यापारं एव भावना तत्र लि-  
ङ्गर्थ इत्यर्थः । ननु लोके चेतनानामेष मेरकत्वं दृष्टं तत्कथमचेतन-  
लिङ्गदेस्तदिति तत्राह—अनृतन्त्र इति । अपौरुषेय इत्यर्थः ।  
मामयं मेरयतीति यद्व्यापारं ज्ञात्वा चेतनः प्रवर्त्तते स व्यापारवान्  
मेरकस्तद्व्यापारश्च प्रेरणा स चापौरुषेये वेदे लिङ्गादेरेव यजेत जु-  
हुयादित्पादितद्व्यापारश्रवणानन्तरमेव पुरुषस्य प्रवृत्तेः स एव  
प्रवर्त्तक इत्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । माणवक ! गामानयेत्याचार्यवचःश्रवणानन्तरं  
प्रवर्त्तमानं माणवक दृष्ट्वा व्युत्पिप्तसुरित्यमनुमिनोति विमता प्रवृत्तिः  
प्रेरणाज्ञानपृथ्विका नरान्तरायत्तप्रवृत्तित्वात् मम स्तनार्थिनो रोदने-  
न प्रेरिताया मातुस्तनदानप्रवृत्तिवदिति । स्वभोजनादिप्रवृत्तिवार-  
णाय नरान्तरेति । तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां लिङ्गादेः शक्ति क-  
ल्पयतीति तत्र व्युत्पन्नलिङ्गादेर्वेदे तद्व्यापार एव भावना तदर्थः  
सिद्ध्यतीति ॥ ३८६ ॥

ननु किं लोकेऽपि लिङ्गादिव्यापार एव मेरणा नेत्याह—

आज्ञाद्यर्थः प्रेरकः पौरुषेये

लिङ्गलोडादेर्भाविना वेदवाक्ये ॥

पुंसोऽभावात्तद्गताज्ञाद्यभावात्

पुंसंबन्धात्प्रेरकारस्ते हि वाक्ये ॥ ३८७ ॥

आज्ञाद्यर्थ इति । आदिपदेनाध्यर्थनादिग्रहः, आज्ञादिरूपोऽर्थ इत्यर्थः । प्रेषते प्रवर्ष्यतेऽनेनेति प्रेरकः मेरणा, लौकिकवाक्यस्य पौरुषेयतयाऽऽचार्यादिपुरुषसम्बन्धात्तत्र न एव मेरकस्तद्व्यापाररूपाज्ञादिरेव मेरणा, पुंसवृत्तेस्तत्र एव सम्भवेन लिङ्गादेस्तत्र प्रेरकत्वायोगादित्यर्थः । एवं च तद्वैविध्यं सिद्धयतीत्याशयेनाह—लिङ्गलोडादेरिति । ननुक्तव्यवस्थाया किं नियामकमित्याशङ्क्य तयोः सम्भवासम्भवावेव व्यवस्थापकानित्याशयेनाह—पुंसोऽभावादिति । अभावादिति छेदः । तद्गतेति । वेदगतेत्यर्थः । ते पुमांसः आज्ञादयो वा । तथा च न लिङ्गादेः प्रेरणा तत्रास्तीति भावः । एवं च प्रेरणात्मनि लिङ्गादिशक्तेर्लोकवेदयोः समत्वान्न कार्यवादिन इव भावनावादिनो वैयधिकरण्यादिवैषम्यमिति भावः ॥ ३८७ ॥

ननु भावनायाश्चेन्नव्यापारस्त्वेन प्रसिद्धत्वान्कथं लिङ्गलोडादेर्व्यापारो भावनेत्याशङ्क्य सत्यम्, अर्थभावना तथैव, शब्दभावना तु ततो विलक्षणा ततस्तत्र भावकादिवैलक्षण्यं युज्यते इत्याशयेन तस्या भाव्यं चाह—

लिङ्गलोडादिर्भाविकस्तत्र भाव्या-

नुष्ठेयेऽर्थं पुंप्रवृत्तिः प्रसिद्धा ॥

लिङ्गलोडादेः पुंप्रवृत्त्यंशनिष्ठौ

व्यापारो यस्तं विदुर्भावेनेति ॥ ३८८ ॥

लिङ्गलोडादेरिति । भावको भावनाश्रयस्तरुर्त्तेति पाव-  
त् । तत्र शब्दभावनायां भाव्या साध्या अनुष्ठेये कृतिसाध्ये अर्थे  
धात्वर्थे पुंप्रवृत्तिः अर्थभावनारूपा पुरुषप्रवृत्तिः सप्तम्यौ च समाना-  
धिकरणे विषयत्वाथे । यद्यपि धात्वर्थोऽर्थभावनाया न भाव्यः  
किं तु करणं तथापि तत्साध्य एव स भाव्यावाञ्छिन्नायां व्यापार-  
रूपायां तस्यां करणतयाऽन्वेतीति तस्य तत्साध्यत्वानपायादर्थे पुंप्र-  
वृत्तिरित्युक्तम् । प्रसिद्धा धात्वर्थनिष्पत्तिवलात्प्रसिद्धा । तथा च धा-  
त्वर्थान्तिरिक्तार्थभावना नेति शङ्का न कार्येत्यर्थः । ननु क्लेशात्मि-  
कायाः प्रवृत्तेर्भाव्यत्वायोगात्स्वर्गादिरेव भाव्यो वाच्यः स चार्थभा-  
वनाया एव भाव्यो न शब्दभावनाया अपीत्याशङ्काह-लिङ्ग-  
लोडादेरिति । पुंप्रवृत्तिरूपो यो भाव्योऽशस्तन्निष्ठस्तत्पर्यवसायी,  
मेरुणारूपस्य लिङ्गादेर्व्यापारस्य पर्यवसायीरूपो सैव भाव्यत्वयो-  
ग्येति तन्निष्ठैव शब्दभावनेति भावनावादिनो मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ३८८ ॥

ननु शब्दभावनाया अपि भावनास्वात्पंशत्वं वाच्यं तत्र प्र-  
वृत्तिर्यद्यपि प्रथमांशः सिद्धस्तथापि तत्करणमितिकर्तव्यता च न सि-  
द्धे, तत्र न तावच्छब्दः करणं तस्य तत्कर्तृत्वात् न च तदतिरिक्तं  
किं चित्करणमस्ति, नापि प्रयाजादिरिव तदितिकर्तव्यता का-  
चिदनुभूयते इत्याशङ्क्य तदुभयमाह—

करणमिह लिङ्गादेर्ज्ञानमेवाङ्गभागः

पुनरभिरुचिहेतुर्दृश्यते च प्रशंसा ॥

विधिरयमिह तन्त्रे जैमिनीये न कार्यं

न च भवति विधिर्नः श्रेयसो हेतुरर्थः ॥ ३८९ ॥

करणमिति । इह शब्दभावनायाम् । लिङादेस्तस्यां गृहीत-  
संगतिकालङ्कारः । अङ्गभाग इतिकर्तव्यता । आभिरुचिहेतुः घात्व-  
र्यानुष्ठानेच्छाहेतुः । प्रशंसा स्तुतिस्तज्ज्ञानमिति यावत् । शब्दभाव-  
नाया वाचकत्वेन लिङादिज्ञानानन्तरमेव तच्छ्रावणां प्रवृत्तिदर्श-  
नेन तद्धेतुया कल्पशब्दभावनाया अपि तदानीमेव भावाच्चज्ञानं  
वत्करणम् । एवमर्थवादापि घात्वर्थभावास्तपज्ञानं तत्र रुच्युत्पादनद्वारा  
शब्दभावनासाध्यप्रवृत्तौ साहाय्यमाचरतीति तत्रैतिकर्तव्यतेति  
सा शंशा सिद्धेत्यर्थः । ननु भवतु शब्दभावनाया एवं शंशता  
माननाज्ञानं कुतो भवेत्, लिङादिनैवेत्याह-विधिरिति । प्रवर्तकलि-  
ङाद्यर्थ इत्यर्थः । अये भावनारूपः शब्दव्यापारः । तन्त्रे शास्त्रे ।  
नन्वलौकिकजातीयेन किं तेन लोकप्राप्तिद्वजातीयस्य कार्यस्य श्रे-  
यःमाघनत्वस्य वा लिङाद्यर्थत्वमस्त्वित्याशङ्क्य तस्यापि प्रवर्तक-  
व्यापारतया लोकप्राप्तिद्वजातीयत्वात् परमने चातिप्रसङ्गात्तस्याह-  
न कार्यमित्यादिना । नोऽस्माकं ज्ञेयनीयानां न कार्यं विधिलिङा-  
द्यर्थः, यागाद्यर्थोऽपि श्रेयःमाघनत्वेन न विधिरित्यर्थः ॥ ३८९ ॥

नन्वस्या भावनायाः प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यं वाच्यम्, एवमर्थ-  
भावनायां अपि तद्भावात्तया प्राधान्यमिति कथं प्रधानद्वयमेकवा-  
क्यार्थः स्यादिति तत्राह—

विधिरिह गुणभूतः प्रत्ययार्थोऽपि नित्यं

भवति च पुरुषोत्था भावनाऽस्य प्रधानम् ॥

भवति दशलकारप्रत्ययैः साऽभिधेया

विधिविहितलकारैर्भावना शब्दहेतुः ॥ ३९० ॥

विधिरिति । इहास्मिस्तन्त्रे प्रत्ययार्थोऽपि लिङाद्यर्थोऽपि  
विधिः शब्दभावनास्यो गुणभूत एव न प्रधानमित्यर्थः । नित्यं  
शब्दात्प्रतीतिकालेऽर्थभावनानिष्पादनकाले च, चोऽवधारणे, पुरु-



योऽथा पुरुषजन्या तस्यापाररूपा भावना अर्थभावनैव अस्य विधे-  
रभिधारूपस्य प्रधानम् । यद्यपि शब्दभावना मत्प्रयाभिधेया यद्यपि  
चान्यः प्रत्ययार्थः प्रधानं, तथापि प्रत्ययार्थतया पुरुषार्थभाव्यतया  
च प्रधानीभूतार्थभावनां प्रति भावनालिङ्ग्यत्वादे विधिप्रत्ययार्थो नि-  
र्वर्तकतयाऽपुरुषार्थभाव्यतया च गुणभूत एव ततश्च न प्रधानद्वय-  
प्रयुक्तो दोष इत्यर्थः । ननु प्रत्ययस्य शब्दभावनार्थत्वात्कृत्यमर्थभा-  
वनार्थत्वमपि, अनिमित्तानेकार्थताया अन्याय्यत्वादित्याशङ्क्याहं-  
भवतीति । लडादिदशलकारप्रत्ययैस्तत्स्यानाविहितिवादिभिः सा-  
ऽर्थभावनाऽभिधेया भवति, विधिविहितलिङ्गलोह्लेङ्गिभिः शब्द  
हेतुः शब्दकर्तृका भावना अभिधेया भवतीत्यनुपपन्नः । ओदनं  
पचतीत्यादिलडादिप्रयोगेऽप्योदनपाकं करोतीत्येवं कृतिपतीतेः के-  
वलधातुप्रयोगे च तद्भावनादित्प्रत्ययव्यतिरेकाभ्यां लडादिदशलका-  
राणामाख्यातत्वसामान्येन तत्र शक्तिनिश्चीयते । “लः कर्मणि च” इति  
सूत्रसामर्थ्यादपि तन्निश्चीयते । लिङादीनां तु लिङ्गत्वसामान्येन प्र-  
यत्नवाचिनामपि विधिमन्त्रणादिमन्त्रेण विध्यर्थे पुनर्विधानाञ्छि-  
ङ्गत्वाद्याकारेण तदर्थत्वमविरुद्धम् । दृश्यते ह्येकस्यापि दीपस्य तेजस्त्व-  
दहनस्वरूपभेदेन तपोऽपहतिपाकनिवर्त्तकत्वं, तद्वल्लिङ्गादेरप्युभयार्थ-  
त्वमिति भावः ॥ ३९० ॥

इदानीमर्थभावनायाः पुरुषार्थभाव्यकत्वमाह—

भवति च पुरुषार्थकर्मिकं

पुरुषनिमित्तकभावना, न तद्वत् ॥

भवति तु विधिशब्दकर्तृकाऽन्या

न हि निरवद्यपुमर्थता प्रवृत्तेः ॥ ३९१ ॥

भवति च पुरुषार्थेति । पुरुषेण अभिलाषितोऽर्थः स्वर्गादिः  
कर्म भाव्यं यस्याः सा तथा । पुरुषो निमित्तं कर्ता य-  
स्या भावनायाः सा पुरुषनिमित्तकभावना । भवति चेति

चकारेण प्रसङ्गाच्च यागादिधात्वर्थः करणं प्रयाजादि चेतिकर्त्तव्यतेति दर्शितम् । अयं भावनाया हि समानपदोपात्तमपि यागादिधात्वर्थं स्वतोऽपुरुषार्थं विहाय भिन्नपदोपात्तमपि स्वतःपुरुषेणामिलापितं स्वर्गाद्येव भाव्यं कल्प्यते अन्यथा विधेः प्रेरकत्वानुपचोरेति सा पुरुषार्थभाव्यनिष्ठैव । एवं समानपदोपात्तो यागादिव्यापाररूपायां तस्यां योग्यतया करणत्वेनान्वेति । प्रकरणपाठात् प्रयाजादिरिति कर्त्तव्यतयेति त्र्यंशा मेति भावः । शब्दभावना तु न पुरुषार्थभावेत्युपमंहरन्नाह—न तद्वदित्यादिना । अन्या शब्दभावना । विधिशब्दकर्तृका लिङादिशब्दव्यापारात्मिका । ननु शब्दभावनाया अपि परस्परया पुरुषार्थनिष्ठत्वमस्तीत्याशङ्क्य प्रवृत्तेः प्रेरणारूपायास्तस्याः प्रेर्यव्यापारमोत्रे पर्यवमानादिति प्रागुक्तमर्थं स्मारयति—न हि निरवद्येति ॥ ३९१ ॥

भावनयोर्लक्षणेन भाव्यवैलक्षण्यं विशदयति—

अभिमतपशुपुत्रवृष्टिनाक-

प्रभृतिकभाव्यगता हि भावनेयम् ॥

अनभिमतसुदुष्करातिदुःखां

नयति तु भाव्यपदं प्रवृत्तिमन्या ॥ ३९२ ॥

अभिमतेति । नाकः स्वर्गः । प्रभृतिशब्देन ग्रामादि गृह्यते । अभिमतपशुवादिभाव्यनिष्ठेयमर्थभावनेत्यर्थः । अनभिमता स्वतोऽनभिलापिता सुदुष्करा बहन्तराया एवभूता चासावतिदुःखा अत्यन्तं दुःखीमश्रिता ता प्रवृत्तिमिति सम्बन्धः । भाव्यपदं भाव्यस्यानम । अन्या शब्दभावना अनभिमतत्वादिविशिष्टां प्रवृत्तिं स्वभाव्यत्वेन कल्पयतीत्यर्थः ॥ ३९२ ॥

नन्वाभिहितान्वयवादे यागभावनयोर्भावनयोर्वा कथमुक्तान्वयबोधः स्यान्न हि यागो भावने च पृथक्पृथगाभिहितः येनाकाङ्क्षा-

चनुरोधेन पश्चादन्वयबोधो भवेदित्याशङ्क्याह—

प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो वहि-

विद्यतेऽभिहितसङ्गतिश्च नः ॥

प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुन-

नित्यमन्वितधियो निमित्तता ॥ ३९३ ॥

प्रत्ययप्रकृतिशब्दत इति । प्रत्ययो लिङ्गोदादिः, प्रकृतिर्धातुः, प्रकृतिप्रत्ययशब्दाभ्या वहिरन्वयैव, चोऽवधारणे, अभिहितसङ्गतिः अभिहितयोः सम्बन्धः । 'नोऽस्माकं' भट्टानां मते प्रकृतिप्रत्ययानिरिक्तयोर्यजेत स्वर्गकामपदयैगिरादिनघनादिपदयोश्च परस्परनैरेषेक्षेणोपस्थितयोस्तथैव एतस्वार्थाभिधानमस्मत्त्वादिभिहितयोस्तदर्थयोरन्वयबोध आकाङ्क्षानुरोधेन भवेत् । प्रकृतिप्रत्यययोस्तु प्रत्येकमपयोगान्त्रियेण मिलितमयोगे मिलितयोरेव तदर्थयोरभिधानमिति तत्रान्विताभिधानमेव, अन्यथा, तत्राप्याकाङ्क्षादिताचिव्यमपेक्षेत, न च तदस्तीति नोक्तदोष इति तदेतदाह—प्रत्ययप्रकृतीत्यादिना । पुनःशब्दो यस्मादर्थे, प्रकृतिप्रत्ययशब्दयोर्यस्मादान्वितधियोऽपृथग्गुर्देर्निमित्तता विशिष्टकबुद्ध्युत्पादकता नित्यं सदैव, अनुभवसिद्धेति शेषः ॥ ३०३ ॥

भावनाद्वयं व्युत्पादितं निगमयति—

भावनाद्वयमतोऽवबोधयते ।

धातुवाच्यघटिनं लिङ्गादिभिः ॥

प्रत्ययार्थगुणवस्तुवाचिनो ।

धातवः प्रकृतयो हि धातवः ॥ ३९४ ॥

भावनाद्वयमिति । अत उक्तव्यायान् । धातुवाच्यघटिनं धातवर्थकरणकम् । यद्यप्येवैव भावना धातुवाच्यघटिना तथापि प्राणमृत उपदधातीतिवद् भावनाद्वयं तद्व्यतिनामिष्युक्तम् । धातुवा-

च्यघटित्वमुपपादयति-प्रत्ययार्थेति । “प्रकृतिप्रत्ययौ प्राधान्येन प्रत्ययार्थं मह दूनः” इत्यभियुक्तवचनात् प्रत्ययार्थं प्रति गुणभूतार्थवाचिनो घातव इति धात्वर्थघटितैव भावनेत्यर्थः । ननु प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रात गुणत्वे धात्वर्थे किमागतमित्याशङ्क्य घातुगपि प्रकृतिरेवेत्याशयेनाह-प्रकृतय इति । यस्मादुपरि प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः, घातोश्च प्रत्ययावधारितं घातवः प्रकृतय इत्यर्थः ।

अथ वा ननु यागेन स्वर्गं भावयेदिति धात्वर्थकरणेकैकैव भावना प्रतीयते न भावनान्तरमगो भावनाद्रयाक्तिर्वाक्यप्रमाणविरुद्धेति तत्राह—भावनान्तरमिति । घातुवाच्यघटितत्वमतीतिवलादेव तद्गोचरभावनान्तरप्रतीतिरवश्यं वक्तव्या, तस्या भोव्यत्वप्रतीतिमन्तरेण धात्वर्थस्य तन्करणत्वेनान्वयायोगात् । ममामिव्याहृतार्थवादापिप्राशस्त्यादेर्वाक्यार्थेऽन्वयाय च भावनान्तरमतीतिरवश्यं वान्येति भावः । शेषं पूर्ववत् ॥ ३९४ ॥

एवं भावनाद्रयं विधिवाक्यप्रतिपाद्यमुपपाद्य तत्रैव सर्वस्य वेदस्य शबरस्वामिवचनेन पर्यवमानमिति दर्शयन्नुपसंहरति —

भक्त्याय भूतमुपदिश्यत इत्यशेषं च

पूज्यास्ततः सकलमेव तु वेदशास्त्रम् ॥

कार्यप्रधानमिति निश्चिनुमौऽस्मदीये

तन्त्रे च कार्यमुदितः पुरुषप्रयत्नः ॥ ३९५ ॥

भव्याय भूतमिति । यथापि प्रागिदं वचनमुदाहृत्य ब्रह्मणि वेदान्प्रामाण्याविरोधेन नतिं तथापि भावनावादिनेदानीं तदुपन्यस्तमिति न दोषः । पूज्याः शबरस्वामिनः । वेद एव शास्त्रं वेदशास्त्रम् । कार्यमनुष्ठेयभावना प्रधानं यस्य वेदशास्त्रस्य तव । ननु कार्यं कृतिमाध्यं गुर्वभिपन्नं किं न स्यात्तत्राह-अस्मदीये इति । पुरुषप्रयत्न इति । अर्थभावनेत्यर्थः । माभाकराभिमतकार्यस्या-

प्रामाणिकत्वाज्जैमिनीवैऽस्मिन् शास्त्रे पुरुषप्रयत्न एव कार्यमुक्तमित्यर्थः ॥ ३९५ ॥

इदानीं लोकवेदयोर्लिङ्गादीनां विलक्षणार्थस्वरूपनपयुक्तं, सुतरां वैदिकलिङ्गादीनां स्वकर्तृकव्यापाराभिधायित्वं तस्य दुर्निरूप-  
स्वादीपि नैतन्मतं युक्तमिति दूषयति—

अभिदधाति करोति च लिङ्पदं

श्रुतिवचःसु निजामपि भावनाम् ॥

न च करोति न वक्ति च तां पुन-

नैरवचःस्त्विति दुःशकमुच्यते ॥ ३९६ ॥

अभिदधातीति । निजां स्वव्यापाररूपां शब्दभावनामभि-  
दधाति वदति करोति निष्पादयति चार्थभावनाम् । अपिशब्देन  
स्वविशिष्टव्यापारे स्वस्य वृत्तौ स्वात्मन्यपि वृत्तिप्रसङ्गेन विरोधं  
घोषयति । तां स्वव्यापाररूपां भावनाम् । नैरवचःस्त्विति ।  
लिङ्पदमित्यनुपञ्जनीयम् । लोके आशादेरेव लिङ्पर्यत्वेन तत्र श-  
ब्दभावनाया अभावाद्भौतिकलिङ्गादिर्न तां करोति न च तामभि-  
धाय इति विभागकथनं दुःशकं दुरुपपादनपयुक्तमुच्यते इत्यर्थः ॥ ३९६ ॥

ननु किमिति दुःशकं तदुपपादनादित्याशङ्क्याह—

वक्तृत्वमेव घटते यदि लिङ्पदस्य

सर्वत्र नार्द्धजरतीयमिदं प्रशस्तम् ॥

सामर्थ्यमेकरसमेव यदोपपन्नं

नानारसं न खलु तत्परिकल्पनीयम् ॥ ३९७ ॥

घटतृस्थमिति । अभिधातृत्वं घोषकत्वमिति यावत् । सर्वत्र  
प्रत्यक्षादिप्रमाणे लिङ्गादौ च लोके बलत्वेन स्वार्थघोषनेनैव वैदिक-  
लिङ्गादीनामपि प्रामाण्यं यदि घटेन तदा यथा कस्याश्चात्स्त्रया पु-

वत्या एव भर्ता प्रयोजनानुमारेणाद्दर्शरीरेण जरतीत्वमपीच्छति चे-  
दप्रामाणिकं तन्न मिद्ध्यति तथा तत्तुल्यमिदं प्रवर्तनं न प्रशस्तम्  
अन्यत्र प्रमाणेषु तस्यादर्शनेन वैदिकलिङ्गादिष्वपि तदयोगादित्य-  
र्थः । ननु वेदे लिङ्गादेरमेरकत्वे कथं पुंमः प्रवृत्तिः स्यात्तत्र मेरका-  
न्तराभावादित्याशङ्क्यानुमानादेर्लौकिकलिङ्गादेरिव च स्वप्रवर्तकज्ञा-  
ने सति पुरुषः स्वेच्छयैव तां करोति । तदाह श्रुतिः “कोममय एवा-  
यं पुरुषः स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कु-  
रुते” इत्याद्या । स्मृतिरपि “यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चोष्टि-  
तम्” इति । तथा च प्रमाणं किमपि न प्रवर्तकमित्याशयेनाह-  
सामर्थ्यमिति । एकरमं प्रत्यक्षादिप्रमाणेन सप्तमेकरूपं स्वप्रमेय-  
ज्ञानानुकूलमेव, एकरसमिति मेरणानुकूलत्वं वा व्यावर्तयति ।  
नानारसं प्रत्यक्षादिविलक्षणं बोधप्रवृत्त्युभयानुकूलत्वम् ॥ ३९७ ॥

ववनृत्वमेव घटते, सामर्थ्यमेकरसमिति चाक्तं स्वमतेन वैदिक-  
लिङ्गादेरुपादयति—

श्रेयोहेतुत्ववाची यदि भवति तदा संभवत्येकरूपा  
शक्तिस्तरस्याभिधाने न तु भवति तदा कारकोऽयं प्रवृत्तेः ॥  
श्रेयोहेतुश्च वाच्यः श्रुतिवचसि तदा पौरुषेये च तुल्यः  
क्लृप्तश्चासौ न कल्प्यः श्रुतिवचसि यथा भावना लिङ्गनिबद्धा ॥

श्रेयोहेतुत्ववाचीति । वैदिकलिङ्गादिरिति शेषः । तदा त-  
स्य लिङ्गादेरभिधाने स्वार्थबोधने एकरूपा शक्तिर्भवति । एवं सति  
प्रमाणरूपस्य वेदस्य कारकत्वदोषोऽपि परिहृतः स्यादित्याह—न  
तु भवतीति । अयं लिङ्गादिः तदा श्रेयोहेतुत्ववाचित्वे प्रवृत्तेः  
कारको न भवति प्रवर्तको न भवति, तस्याः श्रेयोहेतुत्वज्ञानेना-  
न्यत्र एव मिद्दत्त्वादित्यर्थः । ननु श्रेयोहेतुत्वज्ञानं वा लिङ्गव्यापारः

कल्पतां प्रवर्तना वा को विशेष इत्याशङ्क्याह-श्रेयोहेतुश्चेति ।  
 यदा लिङादेः श्रेयोहेतुः श्रेयोहेतुत्वं वाच्यं भवति तदा सः श्रुतिवच-  
 सि पौरुषे च तुल्यस्तथा च लिङादेः श्रेयोहेतुत्वबोधनं नापूर्वमि-  
 ति न प्रेरणातौल्यं तस्येत्यर्थः । किञ्च मन्मते गामाभयेत्यादिवाक्ये  
 लिङादेः श्रेयोहेतुत्वबोधकत्वं क्लृप्तं न तु शब्दभावनावोधकत्वं न  
 चान्यत्र घात्वर्थे वा त्वन्मते श्रेयोहेतुत्ववत् शब्दभावना कचिद-  
 पि क्लृप्ताऽस्तीति प्रमेयस्वरूप प्रमाणस्य तद्वोधकत्वं च अर्थात्मिकमेव  
 कल्प्यं; तच्चायुक्तं क्लृप्तेनैवोपपत्तावित्याह—क्लृप्तश्चेति । अगौ  
 श्रेयोहेतुः प्रमाणस्य तद्वोधनव्यापारश्च । लिङ्निवद्धा लिङ्गव्यापा-  
 ररूपेत्यर्थः ।

इदमत्राभिप्रेतम् । अस्ति तावत्प्रेक्षावतामपि भोजनादौ प्रवृत्तिः,  
 सा तावच्छब्देन वा पुंसा वा केन चित्प्रमर्माणस्य न भवति, अपि  
 तु हिताधनतरज्ञानादिति भवतोऽपि संप्रतिपन्नम् । बालस्य स्तन्य-  
 दाने मानुषप्रवृत्तिरपि तादृष्टमात्रव्यक्तं च बालजीवनाद्युद्दिश्यैव न तु  
 तत्प्रेरणयैव, भोजनादौ क्लृप्तहेतोरिव तस्यां कल्पयितुमुचितत्वाच्च ।  
 अतः प्रवर्तनायाः कारिणं प्रवृत्तिहेतुत्वस्याक्लृप्तत्वान्न भाणवकप्रवृत्त्या  
 तदनुगाममिति न लिङादेः प्रवर्तनासामान्येऽपि लोकतः शक्तिः सि-  
 द्ध्यति; अपि तु श्रेयोहेतुत्व एवोक्तं कथं वैदिकलिङादिः प्रवर्तनां प्रति-  
 पादयेत्, तदभावे वा कथं तस्य प्रवर्तनाव्यापारः कल्प्यः । व्यापा-  
 रोऽपि निरवयवे विभौ शब्दे परिस्पन्दो वा न संभवति, न चान्यः  
 काश्चित्प्रवृत्त्यापारो, निरूपयितुं शक्यः । एवं शब्दभावनात्वाविशेषो-  
 ऽपि लिङादितो, न सिद्धेव तस्य प्रवर्तनासामान्यनिष्ठत्वात् । वा-  
 च्यार्थमवधिष्यत्याऽन्यतोऽनवगते तस्मिन् लक्षणानुपपत्तेश्च । तस्माद्-  
 प्राणाणिकामिदं कल्पनमिति श्रेयोहेतुत्वमेव सर्वत्र लिङाद्यर्थ इत्यर्थ  
 इति ॥ ३९८ ॥

एवं लिङ्त्वाच्चाकारेण शब्दभावना लिङाद्यर्थ इति भाट्टमतं

निराकृत्य लत्वाकारेणारुवातायोऽर्थाभावनेति तन्मार्थमावनाया अ-  
प्रमाणकत्वेन दूषयति—

घात्वर्थतोऽन्या न च भावनाऽस्ति

यां भावनां वक्तुमलं लकारः ॥

घात्वर्थमुद्रिष्य न पुंप्रयत्नो

लोके यतो भाति निरूपणायाम् ॥ ३९१ ॥

घात्वर्थन इति । भावना अर्थभावना । लकारः लडादिप्र-  
त्ययः । न तावत्प्रत्ययरूपार्थभावनाया, प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति सुख-  
दुःखादिवत् प्रत्यक्षरूपस्य कस्यचिदननुभवान् । अत एव करोमी-  
ति प्रत्यक्षमिद्धः स इति निरस्तम् । हस्तादिव्यापारदशापामेव नि-  
यमेन भवतोऽस्यानुभवस्य तन्मात्रविषयत्वात् । अत एव रथो ग-  
च्छतीत्याद्यनुभवोऽपि । बाह्यव्यापारःभावेऽप्यान्तर उद्योगरूपोऽर्थः  
काश्चिदनुभूयत इति चेत्, न । तस्यापि शरीरान्तरप्रदेशचेष्टाविष-  
यत्वादतो न प्रत्यक्षं तत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षदात्मसंयो-  
गाममवायिकारणकृत्वाच्चेष्टायास्तथा मोऽनुगीयत इति चेत्तत्राह—  
घात्वर्थमुद्रिष्येति । विकीर्णान्तरमेव चेष्टादर्शनेन तदाश्रय-  
संयोगो मनःसंयोगविशेषो वा तदमवायिकारणं भविष्यतीति  
घात्वर्थहेतुत्वाऽपि लोके वर्णितप्रकारेण विद्यारे क्रियमाणे प्रयत्नो  
नाम काश्चिद्यतो न भाति ततो भावना नास्तीति सम्यन्वः । यत्त्व-  
न्योत्पादानुकूलः कर्तृव्यापारो भावना स च घात्वर्थादन्यः । अ-  
न्यथाऽऽरुवातस्यानर्थक्यापत्तेः, पाकयागादेर्घात्वर्थस्य पचियज्यादि-  
घातुभिरेवाभिहितत्वात् । स च रथो गच्छतीत्यादावप्यन्वयेव । एवं  
परस्परव्यावृत्तघात्वर्थेभ्यः सकृन्नात्वर्थानुगतत्वादिपि तस्य ततोऽन्य-  
त्वम्, प्रतीयते हि पचति यजेनेत्यादिप्रयोगे सर्वत्र करोत्यर्थः । सैव  
कृतिर्न प्रयत्न इति । न तावत्प्रत्ययार्थवत्त्वाय घात्वर्थादस्यो व्यापार



एषितव्यः लिङ्गादिरूपस्याऽऽख्यातस्यावश्यकश्रेयःसाधनताभिधा-  
पित्नेनातर्दर्थत्वात् । लडादेरपि धात्वर्थगतसाध्यताभिधायित्वात् ।  
अत एव यजेतेत्यादिना यागादेः साध्यत्वविशिष्टश्रेयःसाधनत्वं प्र-  
तीयते अन्यथा ततः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । काष्ठैः पचतीति काष्ठादेः पा-  
ककरणत्ववत् । नाप्यनुगततया तस्य धात्वर्थत्विष्टधर्मव्यापारत्वम्,  
आख्याताभिधेयस्य धर्ममात्रत्वेनाप्यनुगतत्वोपपत्तेः । ततो नास्ति  
भावनेति भावः ॥ ३९९ ॥

एवं वेदान्तानां सिद्धब्रह्मपरत्वव्युदासाय नियोगरूपे कार्ये भा-  
नारूपे वा पर्यवसन्नो वेद इति प्रत्यवस्थानम् । कर्मकाण्डस्यापि न त-  
र्दर्थत्वं तद्गतलिङ्गादीनां श्रेयःसाधनतार्थत्वेन तदन्वितार्थपरत्वात्-  
स्येत्युपपादनेन प्रत्युक्तम् । भव्याय भूतमिति भाष्याशयश्च प्रागेवाक्त-  
इति न तद्वलादीर्षि कार्यपरत्वमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—

न कर्मकाण्डेऽपि ततो नियोगो

न भावनाऽप्युक्तनयेन तस्मिन् ॥

न तद् द्वयं वेदशिरःसु तस्मा-

त्ततो न कार्यार्थपराणि तानि ॥ ४०० ॥

न कर्मकाण्डेऽपीति । ततः प्राग् वर्णितन्यायान्न नियोगो-  
ऽस्तीति शेषः । तस्मिन् कर्मकाण्डे । यदा कर्मकाण्डेऽपि तयोरियं  
गतिस्तदाऽखण्डब्रह्मपरे वेदान्ते तदुभयं नेति किमु वक्तव्यमित्वाश-  
येनाह—न तद् द्वयमिति । नियोगो भावना चेत्यर्थः । तर्हि द्रष्ट-  
व्यः पश्येदित्यादिज्ञानविधीनां का गतिरित्वाशङ्क्याह—तत्त इति ।  
ज्ञानविषेःस्पृपरिष्ठान्तिरमिष्यमाणत्वाच्च तद्विधिपरं वेदशिरः किं  
त्वखण्डब्रह्मपरमिति भावः ॥ ४०० ॥

एवं वेदान्तानां कार्यपरत्वं निराकृत्य ब्रह्मपरत्वं स्थापितम् ।  
इदानीं वेदान्तशायं कार्यपरं वेदवाक्यत्वाद्भिदोत्रादियान्पवादि-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वानिरासः । २१९

त्यनुमानं ब्राह्मणं न हन्यात्सुरां न पिबेदित्यादिप्रतिषेधवाक्ये व्यभिचारेण दृश्यते —

अपि च प्रतिषेधचोदनाविषयः स्यात्प्रतिषिद्धकर्मणः ॥

फलगार्द्धिनिवृत्तिरेव सा न नियोगो न च तस्य गोचरः ॥ ४०१ ॥

अपि चेति । प्रतिषेधचोदना प्रतिषेधवाक्यं प्रतिषिद्धकर्मणः प्रतिषिद्धस्य हननादेः या फलगार्द्धिनिवृत्तिः फलाकाङ्क्षादासीन्यरूपोपरतिः सैव प्रतिषेधचोदनाया विषयः स्यात् । ततः किं तत्राह—सेति । सा निवृत्तिः नियोगः कार्यं न भवति प्रागभावस्य पत्वेन तस्याः सिद्धस्वभावत्वात् । तर्हि किं तद्विषयो विधेयः, तथा च निषेधानां विधिनिष्ठता नेत्याह—न चेति । तस्य नियोगस्य गोचरो विषयः तस्याननुष्ठेयत्वात्, नियोगग्रहणं भावनाया अप्युपलक्षणम् । नापि भावना भावो वा तथेत्यर्थः । निषेधवाक्यस्य हि निषिध्यमानहननादिगतश्रेयःसाधनत्वाभाव एवार्थः । न च स नियोगो भवति, न वा तस्य गोचरः, विधेर्भावार्थगोचरत्वनियमादिति न तत्रावयं कार्यपरमतस्तत्र वेदवाक्यत्वं व्यभिचरतीत्यर्थः ४०१ ॥

ननु निवृत्तिरेव नञर्थ इति कथम्, यावता नेज्ञेनोद्यन्तामित्यत्र ईक्षणविरुद्धमानमाक्रियाविधिर्यथाऽऽश्रीयते तद्वहननादिविरुद्धक्रिया प्रकृतेऽपि विधीयतामित्याशंका दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति—

नञः स्वसम्बन्धिपदार्थवस्तुनो

निवृत्तिरर्थः सहजः प्रसिद्धितः ॥

अनीक्षणादौ व्रतशब्दसङ्गतेः

परप्रयुक्ता खलु मानसी क्रिया ॥ ४०२ ॥

नञ इति । स्वसम्बन्धि यत्पदं तदर्थः स एव वस्तु तस्यैत्यर्थः । नञ्पदं येन पदेन सम्बन्ध्यते तस्य तदर्थभाव एव सहजार्थो मुख्योऽर्थः । कुतः दृढव्यवहारे तथा प्रसिद्धितः, न तद्विरुद्धत्वादि,

नानार्थत्वमसद्भावं, तच्चैकस्य शब्दस्य सति गत्यन्तरेऽनुपपन्नम् ।

एतदुक्तं भवति । न इन्तव्य इत्युक्ते स्वरमतः स्वमन्वन्धिनि-  
वृत्तेरेव पुरःस्फूर्तिदर्शनात्मैवार्थो न पर्युदासस्तथेति मुखपार्थमम्भ-  
वे नार्थान्तरं कल्पयमित्यर्थः । कथं तर्हि—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्ते यान्तं कदाचन ॥

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् । इत्यादौ पर्युदा-  
साश्रयणमिति चेद्वलवद्वाधवशादित्याह—अनीचणादाविति ।  
नेक्षेतत्यादौ मानसी क्रिया ईक्षणविरुद्धा मानसी क्रिया परमयुक्ता  
खलु मुखपार्थपरिग्रहवल्बद्धाधनिमित्तैव । किं तद् बलवद्वाधकैर्गत-  
शब्दसङ्गतेः, तस्य वाक्यस्योपक्रमे अथातः मजापौतव्यमिति घन-  
शब्दश्रवणाद् व्रतस्य चानुष्ठेयत्वादननुष्ठेयपरं तत्प्रकरणं नञो मु-  
खपार्थस्याभावस्याननुष्ठेयत्वाच्चानुष्ठानयोग्या मानसी क्रिया तत्र  
लक्ष्यते इति तद्वाक्य विधिपरम् । न च तथाऽत्र मुखपार्थान्वये किं  
चिद् वाधकमस्तीति नैतद्विधिपरमित्यर्थः ॥ ४०२ ॥

किं च प्रतिषेधवाक्यस्यापि निवृत्तिक्रियाविधिपरत्वे सर्वमेव  
वाक्यं विधिपरमिति विधिप्रतिषेधत्रिभागे न स्यात्, अस्ति च सः,  
“फलबुद्धिमेषाधिकारिवोधकभेदतः ॥ पञ्चधाऽत्यन्तभिन्नत्वाद्भेदो  
विधिनिषेधयोः” इति सकलगहाजनादृत इत्याशयेनाह—

अपि च प्रतिषेधचोदना

न तु भिद्येत भवन्सते विधेः ॥

विधिरेव तु चोदनाऽखिला

न हि वेदे यच्चन निवर्त्तकम् ॥ ४०३ ॥

आपि च प्रतिषेधचोदनैति । विधेरिति पञ्चमी । कुत इ-  
त्यत्र आह—विधिरेव तिचति । भवन्मत इत्यनुपपन्नः । तनु प्रव-  
र्त्तको विधिः निषेधवाक्यं च निवर्त्तकमिति कथं तस्य विधित्वं त-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०१

प्राह-न हि चेद् इति । अत्रापि भवन्मते इत्यनुपजनीयम् । नि-  
षेधेऽपि विधीयमानायाः क्रियायाः प्रवृत्तिविशेषत्वात् भवन्मते त-  
द्वाक्यं प्रतिषेधनिष्ठमिति भावः ॥ ४०३ ॥

एवं संक्षेपेण प्रतिषेधवाक्यस्य सिद्धान्तपुत्रमुपपाद्य तद्देव  
समस्तं वेदान्तवाक्यं विधिशून्यमेव फलपर्यवसायि प्रमाणमस्तु  
इत्युपमंहरति—

प्रतिषेधवाक्यवदतः सकलं  
विधिशून्यमेव फलवद्भवतु ॥  
वचनं त्रयीशिरसि तत्त्वमसि-  
प्रभृति प्रतीचि तमसोऽपहृतेः ॥ ४०४ ॥

प्रतिषेधवाक्यवादिति । अत्र उक्तन्यायात् । तत्त्वमसिप्र-  
भृति तत्त्वमस्यादिवचनमिति सम्बन्धः । फलवत्त्वमेवाह-प्रती-  
चीति । तमसोऽनाद्यज्ञानस्य अपहृतेर्वाचनादित्यर्थः ॥ ४०४ ॥

एवं नञो मुख्याया वृत्त्या प्रमज्ज्यप्रतिषेधार्थत्वात् तस्य च का-  
र्षविषयत्वोपम्भवादीक्षणवादावनुष्ठेयार्थव्रतशब्दमभिध्याहास्वलेन  
नयः पर्युदासलक्षणया ईक्षणविरुद्धमानसक्रियार्थत्वानिषेधवाक्ये  
च तादृशस्य मुख्यार्थत्वागानिमित्तस्य कदाचिदप्यभावादिषेधवा-  
क्यं निषेधनिष्ठं न कार्यनिष्ठं, तद्देव वेदान्तवाक्य सर्वमेव ब्रह्मनि-  
ष्ठमित्युक्तम् । इदानीं नवर्थे मद्राभ्युपगमविशेषं दूषयितुमनुवदाति—

नामघातुसहितो नञिष्यते  
पर्युदासविषयो मनीषिभिः ॥  
न प्रसक्तविनिवृत्तिवाचको-  
ऽब्राह्मणादिषु तथोपलम्भनात् ॥ ४०५ ॥

नामधातुसहित इति । सुवन्तेन धातुना वा सहित इत्यर्थः । न केवलं प्रसक्तस्याभाव एव नञो मुख्यार्थोऽपि तु तदन्व-  
तद्विरोधिनावपि । तत्र नामधातुमाहेतो नञ् पर्युदासविषय इष्यते ।  
पर्युदासो नाम नञ्प्रसक्त्याप्यर्थपरिवर्जनम् । नामधातुभ्यां योगे  
प्रसक्तस्य विनिर्वाचनभावस्तन्मात्रवाचको न, कुतः अत्राह्वणादिषु  
अग्रे अत्राह्वणस्तिष्ठति म्लेच्छोऽयमधर्मोत्यादौ ब्राह्मणातिरिक्ते  
धर्मविरुद्धे पापे च ततः प्रतीतिदर्शनादित्यर्थः । तदुक्तम्—“नामधा-  
त्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ॥ वदसब्राह्मणाधर्मावन्यमात्र-  
विरोधिनी” इति ॥ ४०५ ॥

उक्तमेव दृष्टान्तं प्रकटयन्नामधातुगोिनोऽपि नञस्तदन्ववि-  
रुद्धार्थत्वे क्रमेणोदाहरणमाह—

अत्राह्वणाधर्मगिरोर्नञ्जेव

नामान्वयादाश्रितपर्युदासः ॥

अन्यं विरुक्तं च समाभिधत्ते

नोद्यन्तमित्यादिषु धातुयोगात् ॥ ४०६ ॥

अत्राह्वणेति । आश्रितोऽर्थत्वेन स्वीकृतः पर्युदासो येन  
नञा सः । नोद्यन्तमिति । नेक्षतोद्यन्तमादित्यामित्यादिष्वित्यर्थः ।  
एष नञ् धातुयोगाद्वातुशीक्षणं तत्सम्बन्धात् पर्युदासेऽस्या विरुद्ध-  
शीक्षणविघातप्रमन्यसंकल्पं मदाऽभिधत्त इति योजना ॥ ४०६ ॥

नन्वत्र वाक्ये कौटशः पर्युदासो नञा लभ्यते तमाह—

नोद्यन्तमित्यत्र नञ्क्षणार्थ-

समापकार्यान्तरमुच्यते हि ॥

ततश्च नेक्षिष्य इतीदृशी स्यात्

संकल्पना संनिहितत्वहेतोः ॥ ४०७ ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वानिरासः । ३०३

नोद्यन्तमिति । अत्रास्मिन्वाक्ये ईक्षणार्थस्य ईक्षणयात्वर्थ-  
स्य समीपं सम्बन्धि यत्कार्यान्तरम् ईक्षणविरुद्धम् ईक्षणकार्यात्का-  
र्यान्तरं घातुयोगिनाऽपि नञा तदर्थविरुद्धमेव वस्त्वन्तरमभिधीयते  
नान्यादिति समीपेत्युक्तम् । तदेव विविच्य दर्शयति—ततश्चेति ।  
नेक्षिष्य इतीदृशी संकल्पनाऽस्मिन्वाक्ये नञाऽभिधेयाऽप्यादीक्षण-  
विरोधिसंकल्पस्येक्षणविरोधिगया तत्संबन्धित्वेन सान्निहितत्वाद्धेतो-  
रित्यर्थः ॥ ४०७ ॥

क तर्हि प्रमज्जप्रतिषेधावकाशस्तमाह—

द्विजं न हन्यान्न कलञ्जमद्या-  
दित्यादिवाक्ये विधिनाऽस्य योगात् ।  
प्रसज्यमानार्थनिवृत्तिमात्रं  
नञोऽर्थ इत्याश्रितमादरेण ॥ ४०८ ॥

द्विजं न हन्यादिति । अशाङ्कयेत् । आदिपदेन न सुरां  
पिवेदित्यादि संशुद्धने । विधिना लिङ्गादिपदेनास्य नञः प्रमज्जमा-  
नस्य भ्रान्त्या प्रमक्तस्य हननादिगतस्यार्थस्य श्रेयःसाधनत्वस्य  
निवृत्तिरभावस्तन्मात्रमित्यर्थः । द्विजं न हन्यादित्यादिवाक्ये नञो  
लिङ्गादिसम्बन्धवशात्तदर्थस्य श्रेयःसाधनत्वस्याभावमात्रमर्थ इ-  
त्यङ्गीकृतं परैरित्यर्थः ॥ ४०८ ॥

अत्रापि प्राभाकराणामभ्युपगममाह—

नाद्यां न हन्यां न पिवेयमित्यपि  
वाक्येषु नञ्वत्सु वदन्ति मानसीम् ॥  
संकल्परूपां विधिवन्धिर्नो क्रियां

नोद्यन्तमित्यादिवचःस्विवापरे ॥ ४०९ ॥

नाद्यां न हन्यामिति । अपरे प्राभाकराः नञ्त्वत्सु न ह-  
न्यादित्यादिषु वाक्येषु नाद्या न हन्यामित्यादिमंकलपरूपां विधि-  
बन्धिनीं विद्ध्यनुबन्धरूपां क्रियां वदन्तीति सम्बन्धः । तत्र दृष्टा-  
न्तो नोद्यन्तवित्यादीति । न हन्यादित्यादावपि हननपानादि न कृ-  
र्यामिति हननादिक्रियाविरोधिमंकलपरूपां क्रियाविधिरेवार्थ इति प्राभा-  
करा वदन्तीत्यर्थः ॥ ४०९ ॥

तनु न हन्यादित्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वसम्भवे क्रियामिति  
पर्युदासाश्रयणमित्याशङ्क्य तत्सम्भवोऽसिद्ध इत्याह—

वाक्येषु नञ्त्वत्सु निवृत्तिमात्रं

प्रमेयमित्यभ्युपगम्यमाने ॥

प्रत्यक्षमानेन विरुद्ध्यते हि

निवृत्तिशास्त्रं न च युज्यते तत् ॥ ४१० ॥

वाक्येऽपि । प्रत्यक्षमानेनेति । वक्ष्यमाणविधेया श्रेयो-  
साधनत्वस्य हननादेर्ब्राह्मणादेर्वा निवृत्तिरभावः प्रत्यक्षमानेन हि  
विरुद्ध्यते इति नञ्त्वत्प्रमेयत्वमभ्युपगन्तुं न शक्यतेऽनस्तच्छास्त्रं नि-  
वृत्तिशास्त्रमिति न युज्यते इति सर्वमेव शास्त्रं प्रवर्त्तकमित्यर्थः ॥ ४१० ॥

किं च “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्” इति शाबरभा-  
ष्यकारोऽपि निषेधचोदनाया अपि प्रवर्त्तकत्वं दर्शयति । विधিনি-  
षेधविभागस्तु घात्वर्थगद्विरोधिक्रियाविधित्वरूपतद्वान्तराविशेषनि-  
षेध इति साऽपि प्रवृत्तिनिष्ठत्वाशयेनाह—

प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां

निवर्त्तकं नैवमुवाच भाष्यकृत् ॥

ततश्च विद्मो न हि चोदनाऽस्ति सा

प्रवर्त्तिका या न भवेदिति सिध्तिः ॥ ४११ ॥

१. अध्या० निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वानिरासः । ३०५

प्रवर्त्तकमिति । अन्यथा निषेधवचनं निषेधचोदनेऽपि स  
 म्रूपान्नैवमरोचदित्याह—निवर्त्तकमिति । ततः किं तत्राह—तत-  
 श्चेति । या प्रवर्त्तिका न भवेत्सा चोदना न ह्यस्तीति स्थितिरिति  
 विद्य इति सम्बन्धः । तथा च न हन्यादित्यादिनिषेधचोदनाऽपि म-  
 ङ्गुल्यक्रियायां प्रवर्त्तकेति भावः ॥ ४११ ॥

इदानीमाद्यमने यद्यप्युक्तविषयाऽपि न हन्यादित्यादिनिषेधवा-  
 क्यस्य मिद्धमात्रपर्यवमानं सिद्ध्यति, तथापि यदि नेक्षेतेतिवाक्यस्यन-  
 ज्ञेक्षणविरुद्धार्थप्रतीत्यनुरोधेन तस्य मुख्यार्थत्वं वदेत्तर्हि ततस्तत्प्रती-  
 तौ शक्तिं विना गत्यन्तरमुक्तमेव, यद्युपपत्तितः तर्हि सा तत्र ना-  
 स्त्येव, प्रत्युत विपक्ष एव सेत्याशयेन नामादियोगव्यवस्थया तु-  
 ल्यवन्नर्थत्रैविध्यमुक्तं दूषयति—

न नामयोगो न च धातुयोगो

लिङ्गादियोगोऽपि न कारणं नः ॥

नञः स्वसम्बन्धनिवृत्तिमात्रं

स्वतोऽभिधेयं परतोऽन्यदस्य ॥ ४१२ ॥

न नामयोग इति । कारणं व्यवस्थयाऽन्यत्वादिप्रतिपादन  
 इति शेषः । नः अस्मन्मते । कुतस्तत्राह—नञ इति । स्वसंबन्धि-  
 नो निवृत्तिरभावस्तन्मात्रम् । स्वतः मुख्यवृत्त्या । तर्हि ब्राह्मणादि-  
 प्रयोगेषु अन्याद्यर्थप्रतीतिः कथं तत्राह—परत इति । अस्य नञो-  
 ऽन्यत्प्रसज्यप्रतिषेधानिरिक्तं तदन्यत्वादि परतो लक्षणया प्रतीयते  
 इति शेषः । तथाचान्यलभ्यत्वादनेकशक्तिकल्पने गौरवाच्च तदन्य-  
 ताद्विरोधिनौ नञो न मुख्यार्थाधिकेति भावः ॥ ४१२ ॥

ननु नामादियुक्तेन नञा नियमेन प्रतीयमानयोस्तदन्यविरो-  
 धिनोः कथं लाक्षणिकत्वमिशाशङ्क्य नियमेन तदस्तत्प्रतीतिरासिद्धे-  
 साशयेन तदकारणत्वमेव विद्वणोति—



तथाहि नाग्रे करिणीति नाम्ना  
 गजोऽत्र नास्तीति च धातुयोगे ॥  
 लिङ्गादियोगेऽपि निवृत्तिरर्थो  
 विषं न खादोदिति नञ्पदस्य ॥ ४१३ ॥

तथाहीति । नाग्रे करिणीति वाक्ये इति शेषः । अग्रे करि-  
 णी नेति वाक्ये नञ्पदस्य नाम्ना योगेऽपीत्यनुपह्वः । एवं गजोऽ-  
 त्र नास्तीत्यादावपि योजना । निवृत्तिः प्रसङ्गप्रतिषेधः । न खादेष  
 भक्षयेत् । लोके हि नाग्रे करिणीत्यादिवाक्ये प्रयुक्ताग्नौ नामादि-  
 संबन्धविशेषे सत्यपि लिङ्गादियुक्तात्तस्तदर्याभाव इव करिण्यादे-  
 रभाव एव प्रतीयते न ततोऽर्थान्तरमिति कुतस्त्वदुक्तो नियमः, कुत-  
 स्तरां नामादेर्नञ्पदस्य त्वदुक्तव्यवस्थितनञ्पर्यमतीतिहेतुत्वमि-  
 ति भावः ॥ ४१३ ॥

ननु लोके यथा तथास्तु, श्रुतौ तूक्तव्यवस्था भविष्यतीत्याशङ्क्य  
 तथापि लोकसाम्यमेवाह—

तथा श्रुतौ नेति वचःसु नामनि  
 नानेह नास्तीति च धातुयोगे ॥  
 तथा विधाने न कलञ्जमद्या-  
 न्नजोऽविशेषेण निवृत्तिरर्थः ॥ ४१४ ॥

तथा श्रुताविति । नेति नेतीति वाच्यद्वयं स एव नेति नेती-  
 ति वाच्यं चापेक्ष्य नेतिवचःस्त्विति बहुवचनम् । नामनि नामयो-  
 ग इतिचन्द्रस्य नामत्वाच्छ्रुती नेतिवच सु नञो नामयोगे सत्यपि ।  
 तथा नेह नानास्तीति वाक्ये अस्तीतिधातुना योगेऽपि, नानेह ना-  
 स्तीति छन्दोऽनुरोधेन व्यत्ययः । तथा न कलञ्जमद्यादिति वा-  
 क्ये विधाने विधापरूपदयोगेऽप्यविशेषेण त्वदुक्तविशेषं निर्देवति-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०७

शब्दपरामृश्यमपञ्चादिनिवृत्तिस्वार्थो भवति । तथैव तदर्थस्य वाद-  
रायणादिभिः “प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधाति” इत्यादिन्यायेन निरूपित-  
त्वात् । अतो वेदेऽपि नामयोगादिना नञो न व्यवस्थितार्थत्वमि-  
त्यभाव एव स्वतोऽव्यभिचारात् नञर्थः, पर्युदासस्तु लाक्षणिक एवेति  
भावः ॥ ४१४ ॥

एवं नामादियोगेन नञः स्वतोऽर्थविशेषेनिष्ठत्वं निराकृत्य मुख्य-  
या वृत्त्या प्रसङ्गप्रतिषेधार्थत्वमुक्तं तदुपसंहरति—

औदासीन्यं पुरुषगतमेवाविशेषान्नञोऽर्थो

भ्रान्तिप्राप्तेऽसति तु विषये यत्रयत्रैव दृष्टः ॥

नौदासीन्यं पृथगिह भवेदात्मचिन्मात्ररूपात्

सिद्धे वस्तुन्यवसितमतो वेदवाक्यं निषेधे ॥४१५॥

औदासीन्यमिति । प्रसङ्गप्रतिषेध इत्यर्थः । भावमपञ्च,  
इवाभावोऽप्यात्मन्येव बाध्य इति दर्शयितुं पुरुषगतमेवेत्युक्तम् । न-  
ञोऽर्थो भवेदिति शेषः । तुसंबधारणे । विषये नामाद्यर्थे । भ्रान्तिप्रा-  
प्ते वस्तुतोऽविद्यमाने भ्रान्त्या प्रसक्ते सति । यत्रयत्र वाक्ये एव  
नञ् दृष्टः तत्र सर्वत्राविशेषान्नामादियोगकृतविशेषाभावात् पुरुषगत-  
मौदासीन्यमेव नञोऽर्थो भवेदिति संबन्धः । ननु नेतिनेतीतिवाक्य-  
स्यात्मपरत्वात्कथं निषेधपरत्वम्, अन्यथा तस्यानात्मनिष्ठत्वापत्ते-  
रात्मनोऽद्वयत्वव्याघाताच्च इत्याशङ्क्य सोऽपि प्रपञ्चाधिष्ठानात्मैवेति  
नोक्तदोष इत्याशयेनाह—नौदासीन्यमिति । इह ब्रह्मणि ॥४१५॥

इदानीं नाद्यां न इन्वामित्पादिना, प्राभाकरोक्तं निषेधवाक्यस्य,  
प्रवृत्तिनिष्ठत्वं सोपस्करमाशङ्क्य निराकारिण्यन्प्रथमं शाबरभाष्याद्  
द्विविधोऽपि विधिः प्रवृत्तिनिष्ठ एवेति तदुक्तं दूषयति—

प्रवर्त्तकं वाक्यमुवाच चोदनां -

निधाय बुद्धौ वचनं निवर्त्तकम् ॥

द्वितीयसूत्रे भगवान् बहुश्रुतो

न चोदनाद्वित्वनिवारणाय तत् ॥ ४१६ ॥

प्रवर्त्तकमिति । द्वितीयसूत्रे “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति सूत्रे । भगवान् बहुज्ञः तत्र हेतुर्वहुश्रुतः । अत एव सहस्रशाखा अर्थिनोऽपि वेत्ति शबरस्वाधीत्यैतिह्यम् । चोदनानां प्रवर्त्तकत्वनिषेधकस्वरूपेण द्वित्वस्य द्वैविध्यस्य निवारणाय न तद्भाष्यमित्यर्थः । भाष्यकारो हि निवृत्तिनिष्ठागपि चोदनां बुद्धौ निधायैव वेदे निषेधकपरमपि वाक्यमस्तीति जानन्नेव प्रवृत्तधर्मनिरूपणाय प्रवृत्तस्तत्प्रमाणं प्रवर्त्तकं वाक्यं चोदनामुवाच न तु निवृत्तिमात्रनिष्ठा चोदनां निवारयितुम् । अन्यथोक्तविधया निषेधवाक्यस्य प्रवृत्तिनिष्ठत्वात्तिद्धेस्तस्य तदज्ञानप्रसङ्गान्न बहुश्रुतत्वं संभवंदिति भावः ॥ ४१६ ॥

एवं भाष्यवाक्यवलाग्निषेधवाक्यस्य निवृत्तिकार्यार्थत्वमाशङ्कितं निरस्तम् । इदानीं प्राभाकरः प्रतिज्ञापूरुषकं निषेधनिष्ठत्वं दूषयति—

ननु निवृत्तिपरत्वमुदीरित

विधटयामि निषेधगिरामहम् ॥

न हि कलञ्जमिति प्रतिपाद्यते

यदि तदा नयनेन विरुध्यते ॥ ४१७ ॥

ननु निवृत्तीति । किं कलञ्जाद्यभावो निषेधवाक्ये नञर्थः, किं वा भक्षणायभावः, उत प्रत्ययार्थभाव इति विकल्प्याद्य प्रसङ्गोत्प्रेषेण दूषयति—न हीति । यदीह कलञ्ज न हीति निषेधवाक्ये नञर्थः प्रतिपाद्यते तदा नयनेन प्रत्ययेण विरुध्यते, तस्य तत्र प्रसङ्गानुभवादित्यर्थः ॥ ४१७ ॥

द्वितीयं दूषयति—

अथ कलञ्जवदार्थगमक्षणं

न हि तदप्यमुनैव विरुध्यते ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३०९

अथ तदीयफलस्पृहयाऽन्वयो

न हि तदप्यनुभूतिपराहतम् ॥ ४१८ ॥

अथेति । अनेनार्यान्तरतोक्ता । कलञ्जमदायार्थमक्षणं तस्य मक्षणं न हीति यदि प्रतिपाद्यत इत्यनुपद्मः, तदापि पूर्ववत्प्रत्यसंज्ञै-  
व बाध्यते तदौन्मुख्येन चैतस्य स्वसामग्रीद्वारा प्राप्तत्वादित्याशये-  
नाह-तदपीति । तृतीयेऽपि किं प्रत्ययार्थः फलरागः, एत मक्ष-  
णादिनिर्योगः । आद्यमनुय प्रत्याह-अथ तदीयेति । कलञ्जम-  
क्षणादिसंबन्धे यत्फलं तस्य स्पृहा रागः तथाऽन्वयो नव इति  
शेषः । तदापि एतदापि न हीति संबन्धः । यतस्तद्रागिणोऽनुभूतिप-  
राहतमिति ॥ ४१८ ॥

प्रत्ययार्थो निर्योगो निषेध्य इति पक्षमनुवदति—

अथ तदीयनिर्योगनिवर्त्तनं

भवतु भक्षणमस्तु तदिच्छया ॥

न हि निर्योगनिवृत्तिनिवेदनै

सति कलञ्जममक्षयमितीद्भ्यते ॥४१९ ॥

अथ तदीयनिर्योगेति । कलञ्जमक्षणे निर्योगो विधिर्नेति  
निषेधवाक्यार्थ इति शङ्कितुराशयः । एतावता न तत्रेष्टसिद्धिरिति  
दूषयति-भवत्विति । अपं निषेधवाक्यार्थ इति शेषः । मा भूत्तस्य  
विधिः नैतावता तद्भक्षणनिवृत्तिः सिद्ध्येत् भोजनादेरिवान्यतोऽपि  
तत्संभवेन निषेधवैयर्थ्यादिशाशयेनाह-भक्षणमस्त्विति । उक्तमेव  
व्यतिरेकमुख्येनाप्याह-न हि निर्योगेति । इद्भ्यते ज्ञायते ॥ ४१९ ॥

अस्तु तर्हि यद्भावस्तत्र केनापि मानेन न बाध्यते तदभाव एव  
नञर्थ इत्याशङ्क्य शब्दोपस्थितस्यैव शब्देन नञर्थेनान्वयो वक्त-  
व्यः, नामत्रातुमत्यप्यतिरिक्तशब्दस्येहामात्रेण कलञ्जाद्यतिरि-  
क्तस्य नञर्थान्वयिनः कस्य चिच्छब्दस्यासंभवादित्याशयेनाह—

इह कलञ्जपदेन नञन्त्रयो ।

भवति वास्य नञोऽदिसमागमः ॥

अदिगतेन लिडादिपदेन वा

सह समेति नञत्र गतिस्त्रयी ॥ ४२० ॥

इह कलञ्जपदेनेति । इह मकृतवाक्ये अदिना भक्षणवा-  
चिधातुना वा समागमः सम्बन्धः अदिगतेनादधातुगतेन लिडादि-  
पदेन प्रत्ययार्थेन वा सह समेति संब्रूति भन्वितो भवतीत्यर्थः ।  
अत्र न कलञ्जमित्पादिवाक्ये । गतिः ज्ञानोपायोऽन्वयः । त्रयी  
त्रिविधा ॥ ४२० ॥

एवं च उक्तान्यतमपक्षे निषेधवाक्यस्य निषेधनिष्ठोपपादनाशक्ते-  
निषेधवाक्यमपि निवृत्तिनियोगपरमेवाभ्युपगन्तव्यमिति प्राभाकरः  
स्वमतमुपस्थापयति—

उदितपक्षपरिग्रहकारिणां

न च निषेधगिरामुपपादने ॥

भवति शक्तिरतश्च निषेधगी-

रपि नियोगपराऽभ्युपगम्यताम् ॥ ४२१ ॥

उदितेति । उक्तपक्षत्रयान्यतमपरिग्रहकारिणा वादिनामि-  
त्यर्थः । निषेधगिरा प्रामाण्यस्येति शेषः । यत्र उक्तरतिषा निषेधवा-  
क्यस्य प्रामाण्यं न संभवति अत इत्यर्थः । चकारेण शब्दार्थस्य का-  
र्यान्वयनिगमं सूचयति ॥ ४२१-॥

ननु वेदे निवृत्तिनियोगस्यैकत्वे भक्षणादिनिवृत्तिनियोगसिद्धावपि  
पानादिनिवृत्तिनियोगसिद्धिर्न स्यादिति पानादौ यथेष्टं मवर्त्तत,  
तद्विद्वत्तनियोगभेदस्तु तन्मतेऽनुपपन्न एव । अनुरन्ध्रभेदाधीनशा-  
स्त्रभेदे सत्येव नियोगभेदस्य तदभ्युपगमात् । न हीह यागदानादिरि-  
थानुबन्धो भिद्यत इत्याशङ्कोहापि पानभक्षणादिभेदेन तत्प्रतिपोगि-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३११

कनिष्ठत्तिक्रियारूपानुबन्धभेदसंभवान्निष्ठत्तिनियोगोऽपि यागश-  
नादिनियोगवद्भिद्यत इत्याशयेनाह—

यथा च यागाद्यनुबन्धभेदा—

द्विज्ञेषु शास्त्रेषु नियोगभेदः ॥

निवृत्तिभेदादपि तद्वदस्य

निवृत्तयोऽपि ह्यनुबन्धभूताः ॥ ४२२ ॥

यथा च यागादीति । आदिपदेन दानहोमसंग्रहः । अनु-  
पश्चाद्ब्रह्मणे व्यवच्छेदकतपेति यागादिषास्वर्षोऽनुबन्धः तद्रूपोऽनु-  
बन्धो नियोगविषयसङ्गच्छास्त्रेष्वसन्निकृष्टार्थमतिपादकवाक्येषु  
भिन्नेषु सत्सु यथा यागादिनियोगभेदस्तद्वदत्र भक्षणादिनिवृत्ति-  
क्रियाभेदादपि निवृत्तिशास्त्रभेदादस्य नियोगस्य भेद इत्यनुप-  
द्रवः । ननु यागादीनामनुष्ठेयत्वात् कृतिसाधननियोगानुबन्धत्वं यु-  
ज्यते न निवृत्तीनामित्याशङ्क्य तामामपि प्रवृत्तिविरोधिमतोऽव्यापाररू-  
पतयाऽनुष्ठेयत्वात्तदनुबन्धत्वं युज्यत इत्याशयेनाह—निवृत्तयोऽपी-  
ति । अपिशब्देन तासां यागादिसाम्यं द्योतयति । हि यस्मान्निवृ-  
त्तयो यागादिसमास्तस्मादनुबन्धभूता नियोगसाधनकृत्यवच्छेदक-  
तया तद्वारा निरूपिकाः स्युरित्यर्थः ॥ ४२२ ॥

नन्वेवमपि कस्तत्र नियोज्यः, न हि तेन विना नरव्यापाररूपायाः  
कृतेर्लिङ्गादिनाऽभिधान पर्यवस्येदित्याशङ्क्य निवृत्तिनियोगस्य निव-  
र्त्तनव्यापारसामर्थ्यप्राप्तनिवर्त्यप्रवृत्त्युन्मुखस्यैव नियोज्यत्वात् तन्निवृ-  
त्तिमात्रादेव नियोगसिद्धेः । अत एव विश्वजिन्यायात्स्वर्गकापो-  
ऽत्र नियोज्योऽस्त्विति निरस्तं, सामर्थ्यप्राप्तनियोज्ये संभवति तन्न्या-  
यस्यानवतारादित्याशयेनाह—

निवृत्तिमिद्धाऽपि नियोगसिद्धिः

प्रवर्त्तमानस्य न गर्त्तपातः ॥

निषिद्धचेष्टा निरयस्य हेतु-

नियोगतो नाध्यवसीयते हि ॥ ४२३ ॥

निवृत्तिसिद्ध्याऽपीति । ननु कलञ्जभक्षणादिनिवृत्त्या निरयादिपातो न भवतीति तत्परिहारकाम एव नियोज्योऽस्तिथि चेत्, न । नियोगस्य तदाकाङ्क्षाया अन्यतएव शान्तत्वेन तत्कल्पनाऽयोगात् । किं च यदि तद्भक्षणादिना निरयपातो भवेत्तर्हि तद्दर्शनेन सोऽपि वीजितः स्यात् । न चैवमस्ति प्रमाणाभावादित्याशयेनाह-मवर्त्तमानस्येति । ननु “यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शनेन यातयात्” इत्यादिवाक्यान्निषिद्धप्रवृत्तेर्निरयहेतुत्वं प्रतीयत इति चेत्त्राह-निषिद्धचेष्टेति । हेतुपदानन्तरमितिपदमध्याहर्त्तव्यम् । नियोगतो विधिते इत्यर्थः । अर्थवादो हि नियोगाकाङ्क्षितमेवार्थं प्रतिपादयति । नियोगश्च स्वनियोज्यसिद्धयेऽर्थवादसामर्थ्यलभ्यमपि फलमाकाङ्क्षतीत्यन्यतो लब्धे नियोज्ये नियोगस्य तदपेक्षोपरमात्र नियोगसामर्थ्येन ततस्तदध्यवसातुं शक्यत इत्युक्त एव नियोज्य इति भावः । हिशब्देन जरत्साभाकरमत एतत्सुमसिद्धमिति द्योतयति ॥४२३॥

ननु निरयपातपरिहारेच्छां विना चेतनः कथं नियोगेन नियुज्येत मयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न मवर्त्तत इति न्यायादित्याशङ्क्य प्राभाकरमिद्धान्तरहस्यमाह—

नियोग एवैप पुमान्जियुज्यते

नियोगसिद्धौ तु पुनर्नियुज्यते ॥

पञ्च कर्मस्वथ वा निवृत्तिषु

स्थितिः प्रसिद्धेति नियोगवादिनाम् ॥ ४२४ ॥

नियोग एवेति । एष नियोज्यः । नियोगे इति सप्तमी । नियुज्यते नियोगेनेति शेषः । नियोज्यो हि लोके कार्ये लिङ्गादिच्युत्पत्तिपत्यादिपोगमेव लिङ्गादितः स्वकृतेसाध्यत्वेनावगच्छंस्तद्-

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३१३

न्मुरो भवति । अयमेव नियोज्यस्य नियोगे तान्त्रियोगो नाम, स्वा-  
र्गादिकमपि हि नियोगः स्वामिच्छानुकूलनियोज्यासद्ध्ये प्रयच्छतीति  
स एव मुख्यः साध्यः । तदुक्तम्—“स्वात्ममिच्छानुकूलस्य नियोज्य-  
स्य प्रामिदये ॥ कुर्यात्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव नः” इति । नि-  
योगमुद्दिश्यैव पुमान्प्रथमं प्रवर्त्तत इत्यर्थः । नन्वव्यापाररूपे तस्मि-  
न्कथं पुंमो नियोगो भवेदित्याशङ्क्य तदन्तरं तेनैव नियोगेन तद्वि-  
षये यागादिघातार्थं तस्मिद्वये म नियुज्यत इति तद्वारा स नियोगं  
साधयिष्यतीत्याशयेनाह—नियोगसिद्ध्या इति । तुरवधारणे । त-  
त्सिद्ध्यर्थमेवेत्यर्थः । पुनः पश्चात् । परत्र नियोगविषयेपुंनं तानेवाह—  
कर्मस्वित्यादिना । कर्मसु नियुज्यत इत्यनुपह्नः । स्थितिः सि-  
द्धान्तः ॥ ४२४ ॥

ननु यदि निवृत्तिसिद्ध्या तान्त्रियोगः मिध्येत्तर्हि निषिद्धेऽन्यतो-  
ऽपि प्रवर्त्तकरागाद्यभावे निवृत्तिमिद्वेः किं नियोगस्य पृथङ् नियो-  
गेनेत्याशङ्क्याह—

प्रवृद्धरागस्य निवृत्तयोऽस्थिरा-

स्ततः स्थिरत्वाय नियुज्यते पुमान् ॥

निवृत्तिदेशेषु नियोगबुद्धिर्नो

निवृत्तिमूर्ध्वं परिपालयिष्यति ॥ ४२५ ॥

प्रवृद्धरागस्येति । यद्यप्युक्तरीत्या मङ्गलनिवृत्तिर्भवेत्तथापि नि-  
योगेन तान्त्रियोगाभावे प्रथममिव पुंमः पुनरपि तत्र राग उत्पद्येतेति  
निषेधान्निवृत्तयोऽस्थिराः स्युरिति यतस्ततो हेतोः निवृत्तिस्थेन्ने  
निवृत्तिरूपदेशेषु पुमान्नियुज्यते । एवं हि सति प्रवृत्त्यनुस्वः पुमा-  
न्निवृत्तनियोगमेव कार्यमवगच्छेदिति निवृत्तयः स्थिराः स्युरित्या-  
शयेनाह—नियोगबुद्धित इति । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमपीत्यर्थः । परिपा-  
लयिष्यति, अविच्छिन्नमवाहां तां करोमीत्यर्थः ॥ ४२५ ॥



ननु केयं निवृत्तिर्नाम? ननूक्तं मृत्तविविरोधिमानसी क्रियेति । ननु तत्राप्युक्तमेवं सति नञः स्वार्थत्वागममङ्ग इति । मत्पं, निवृत्तिस्यैर्या-  
य सोऽप्युचित एव । ननु प्राभाकरनयेऽभावाभावात्कथं तेन लक्षणा,  
मुख्यार्थसंबन्धासंभवादित्याशङ्क्य प्राभाकरमते भावरूपभक्षणाद्यभा-  
वं नञो मुख्यार्थं निवृत्तिलक्षणार्थमाह—

अनाद्यजग्धेश्च निवृत्तिरिष्टा

विशिष्टदन्तोष्ठनिविष्टसंवित् ॥

अनन्यसंसर्गिपदार्थसंवि-

न्निवृत्तिरित्येष हि राजमार्गः ॥ ४२६ ॥

अनाद्योति । न आद्यमनाद्यं तस्य भक्षणानर्हस्य फलञ्जादे-  
र्जग्धेर्भक्षणादित्यर्थः । चोऽनधारणे । निवृत्तिरभावः । विशिष्टदन्तो-  
ष्ठनिविष्टसंविदेव । अविशिष्टेति वा छेदः । केवलदन्तोष्ठविषयज्ञानमि-  
त्यर्थः । जग्धेरिति षष्ठी वा । अन्यत्त्वमानम् । भक्षणाद्यकालीनद-  
न्तोष्ठादिव्यावृत्तये विशिष्टेत्युक्तम् । तत्र हेतुत्वेन तत्सिद्धान्तं दर्श-  
यति—अनन्यसंसर्गिति । अन्यो निषेधः तत्संसर्गो न भवतीत्यन-  
न्यसंसर्गो तादृशो यः पदार्थः निषेधानधिकरणं तत्संवित्केवलाधि-  
करणज्ञानमिति यावत् । राजमार्गः निर्दोषः । प्राभाकरपक्षे हि यत्र  
भावव्यवहारस्तस्य प्रतिपोग्यसंसर्गिणो ज्ञानमभात्र इति प्रसिद्धम् ।  
एव च भक्षणादिनिवृत्तिरापि केवलदन्तोष्ठादि तदेव तत्र नञोऽप्युते ।  
अतो न निवृत्तिर्लक्ष्यत इत्यर्थः । एवरूप एवाभावो निवृत्तिः प्रकृते  
विधेयाऽस्तु तथा च न लक्षणेति चाशयः ॥ ४२६ ॥

एवं स्वमनं प्रमाध्येदानीं सिद्धान्त्यभिमतं निषेधवाक्ये नञर्थं  
दूषयितुमनुवदाने—

ननु समीहितसाधनता लिङ्गे

लक्षुनगृह्णनभक्षणसंश्रया ॥

१ अध्याये निषेधवाक्यानां कार्यपरत्वनिरासः । ३१५

भवति वाच्यतयाऽभिमतताऽस्य नो

नञपि तद्विनिवृत्तिनिवेदकः ॥ ४२७ ॥

ननु समीहितेति । लघुनादिकं लोकप्रसिद्धम् । अस्य लघु-  
नादिभक्षणस्य नोऽस्मन्मते तस्याः समीहितसाधनतायाः विनिवृत्तिर-  
भावः तस्या निवेदको बोधक इत्यर्थः । प्रत्ययेन संबद्धोहि नञ् लघु-  
नादिभक्षणगतेष्टसाधनत्वस्य लिङ्गार्थस्वाभावं बोधयतीत्यर्थः ॥ ४२७ ॥

तद् द्रव्यमिति—

तदसदिष्टफलोद्भवदर्शना-

लघुनगृह्णनपर्युपिताशनात् ॥

न हि निषिद्धपदार्थनिमित्तकः

सुखलवः पुरुषस्य न विद्यते ॥ ४२८ ॥

तदसादिति । तदप्यसदित्यर्थः । कुतः लघुनादिभक्षणादिष्ट-  
फलस्य सुखादेरुद्गम उदयः तद्दर्शनादित्यर्थः । उक्तमेव व्यतिरेकं  
निषेधेन द्रव्यमिति-नहीति । स्पष्टमन्यत् । तस्मात्सर्वो वेदः कार्यपर  
इति भावः ॥ ४२८ ॥

उच्यते । यदि निषेधवाक्यस्यलिङ्गादिना कार्यमुपस्थाप्यते त-  
दा तस्य कथं चिदुक्तीत्या नञर्यो विषयः कल्प्येत । न त्वेतद-  
स्ति । लोके घातवर्थातिरिक्तकार्याभावेन तस्य च घातुसिद्धत्वेन लि-  
ङ्गादेस्तदर्थत्वाभावात् । न च घातवर्थ एव कार्यतया लिङ्गार्थ इति  
वाच्यम् । कृतिसाधनताया एव कार्यतात्वेऽतिप्रसक्ततायास्तस्या लि-  
ङ्गार्थत्वायोगात् । न च कृतीप्सितता तस्य कार्यतेति वाच्यम् ।  
बहुक्लेशमाध्यतया तस्य स्वतस्तदयोगात् । इष्टसाधनत्वेन तस्य कृती-  
प्सितत्वेऽनर्थं प्रथमोपास्यतस्य तस्यैव प्रवर्तकत्वं लिङ्गार्थत्वं चेति  
न कार्य लोके लिङ्गार्थ इति कथं निषेधवाक्यस्यलिङ्गादिना तत्रावि-  
दितसंगतिकेन तदुपस्थाप्येत । तस्माच्छेषःसाधनत्वमेव लोकव्यु-